

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Галина БУРАКА
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 14

Серія
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ
(1888–1897)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники: Володимир МАСЛІЙЧУК,
Варвара ШУЛЬГА

Автори передмов: Ігор ГИРИЧ, Володимир МАСЛІЙЧУК

Автори коментарів: Володимир МАСЛІЙЧУК, Ольга ТОДІЙЧУК,
Наталія ЧЕРКАСЬКА, Варвара ШУЛЬГА

Мовна редакція текстів М.Грушевського: Володимир МАСЛІЙЧУК
Варвара ШУЛЬГА

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-592-2 (т. 14)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2008
- © Гирич І., Маслійчук В., передмови, 2008
- © Коментарі, автори, 2008
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє
оформлення, 2008

A handwritten signature in dark ink, which appears to read "Михайло Грушевський". The script is fluid and cursive, with a long, sweeping underline.

м. Київ, початок 1890-х років

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

РЕЦЕНЗІЙНИЙ ЖАНР У ТВОРЧОСТІ М.ГРУШЕВСЬКОГО

Рецензійний жанр у творчості Михайла Грушевського кількісно переважає усі інші різновиди науково-літературної продукції: історичні студії та розвідки, літературознавчі праці, суспільно-політичну публіцистику, інформаційні статті, історичні монографії, серійні томи “Історії України-Руси” та “Історії української літератури”. Тому редколегія 50-томного зібрання творів М.Грушевського визначила для рецензійних статей, бібліографічних нотаток та оглядів історика окрему серію томів, починаючи від 14-го. За нашими підрахунками, на рецензії припадає більше семисот позицій, що становить понад третину всього доробку М.Грушевського (понад 2000 публікацій).

Дві відомі бібліографії праць М.Грушевського фіксують 378 рецензій за 1888–1904 рр. (16 років) і 323 рецензії за 1905–1928 рр. (23 роки)¹. Показчик Б.Грановського додає ще десять публікацій за 1929–1930 рр., до початку відкритих репресій проти М.Грушевського². На 9 позицій більше, ніж у бібліографіях праць рецензій М.Грушевського, фіксує показчик В.Майхера³. 177 рукописів рецензій вміщено в показчику О.Мартиненко⁴ і близько ста позицій зібрано в картотеці І.Грича⁵. Опис рукописів М.Грушевського, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі — ІР НБУ ім.

¹ Показники праць М.Грушевського, що вийшли до 10-річчя перебування історика в Галичині і до 60-річчя від дня його народження (І.Левицького (1905) і Д.Балики та ін. (1929)), перевидані Л.Винаром в одній книжці. Див.: Mikhailo Hrushevskij. 1866–1934. Bibliohrafic sources / Lubomyr R. Wynar editor. — New-York—Munich—Toronto, 1985. — с. 55–83, 121–152 (роздільна пагінація).

² Михайло Грушевський. Перший президент України, академік. Бібліографія (1885–2000) / Укладач Борис Грановський. — К., 2001. — с. 237–238.

³ Бібліографія “Записок Наукового товариства ім.Шевченка”. Том I—CCXL. 1892–2000 / Укладач В.Майхер, редактор О.Купчинський. — Львів, 2003.

⁴ Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог / Упор. О.Мартиненко, редактор Галина Сварник, науковий редактор Ярослав Дашкевич. — Львів, 2005. — с. 33–68.

⁵ Відомості з картотеки використано під час опрацювання рукописів рецензій М.Грушевського в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі — ЦДІАК України).

В.І.Вернадського), здійснений С.Кіржаєвим¹, також фіксує рецензії М.Грушевського, що друкувалися головним чином в “Україні” у 1920-х роках. 10 з них (1930 р.) так і залишилися в редакційному портфелі журналу “Україна” ненадрукованими. Не публікувалися й відгуки М.Грушевського на докторські праці його учнів у Львівському університеті та на промоційні праці аспірантів Науково-дослідної катедри історії України. За жанром ці відгуки, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м.Львові (далі — ЦДІАЛ України) та ІР НБУ ім.В.І.Вернадського, також належать до рецензій і в майбутньому друкуватимуться у цій серії 50-томника. Отже, з нововиявленими під час упорядкування тому В.Маслійчуком опублікованими рецензіями загальна кількість публікацій М.Грушевського може сягнути 750 позицій. Судячи з обсягу матеріалу, передбачено 4—5 томів цієї серії, і лише останній том засвідчить, скільки оглядів, заміток і рецензій написав історик за своє творче життя.

Наукову творчість М.Грушевського як рецензента можна розділити на п'ять періодів:

1) 1888—1894 рр. — час наукового становлення і зростання М.Грушевського як історика. У цей період він виступає як рецензент окремих книжок для існуючих часописів, передусім “Киевской старины”, “Правди”, перших томів “Записок НТШ”.

2) 1894—1914 рр. — період, коли М.Грушевський очолює редакції головних історично-наукових часописів України — “ЗНТШ”, “ЛНВ”, “ЗУНТ”, “Україна” та виступає в них не лише як рецензент, але й залучає до участі десятки нових рецензентів та налагоджує рецензування усієї європейської наукової продукції.

3) 1915—1923 рр. — період, коли М.Грушевський лише спорадично звертається до рецензійного жанру, уривково редагуючи “Українські наукові збірники”, “ЛНВ” і “Україну”, а більше займаючись практичною політикою в Україні та на еміграції.

4) 1924—1930 рр. — час останнього активного спалаху науково-організаційної роботи в ділянці рецензування і бібліографії та самостійного писання рецензій у періодичних виданнях ВУАН, передусім у журналі “Україна”.

5) 1931—1934 рр. — останній період життя, політичні переслідування М.Грушевського і репресії проти нього та його учнів. У цей час він не мав можливості редагувати видання Історичної секції ВУАН і сам майже не писав рецензій.

Пропонована періодизація не є структурною основою для побудови рецензійної серії. Серію “Рецензії та огляди” 50-томника ми наповнюємо

¹ Документальні матеріали М.С.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім.В.І.Вернадського. Каталог / Уклав С.М.Кіржаєв. — К.1991. — С. 19—32.

за принципом фізичного уміщення матеріалу в томі. Тому перший том серії (т. 14) закінчується 1897 р., охоплюючи дев'ятилітній період праці М.Грушевського в ділянці рецензування.

Найпродуктивнішим у роботі М.Грушевського-рецензента був другий етап, особливо перша його половина — до виходу першого тому “Історії України-Руси”. Передусім, вирізняємо перші два роки після того, як М.Грушевський перебрав на себе головне редакторство у “Записках НТШ”. У 1895 та 1896 роках історик опублікував відповідно 50 і 53 рецензії. Так плідно він працював ще в 1905 р. — 48 рецензій. Упродовж інших років (від 1894 по 1913) в середньому за рік виходило 20–30 рецензій¹. У 1924–1928 рр. М.Грушевський друкував близько десяти рецензій на рік, лише у 1928 р. їх було 25.

Найбільшу кількість рецензій М.Грушевський вмістив у “Записках НТШ”. Тут він опублікував близько 80% усього рецензійно-бібліографічного матеріалу. Друге місце припадає на журнал “Україна”, де історик друкувався переважно у 1920-х роках (близько 60 рецензій). Більшість рецензій присвячена історичній науковій та науково-популярній літературі широкого профілю (археологія, етнографія, історія культури, історія мови тощо), хоч є рецензії й на літературно-художні твори, які здебільшого з'являлися на сторінках “Літературно-наукового вісника”. Але і в останньому історична тематика тримала з красним письменством паритет. Загалом у “ЛНВ” було вміщено лише 26 рецензій М.Грушевського².

Для видання серії томів “Рецензії та огляди” творів М.Грушевського обрано хронологічно-тематичний принцип, який обумовлює вибір хронологічного періоду, в середині якого рецензії подаються згідно з тематичними зацікавленнями автора.

Завдання, що ставив М.Грушевський перед рецензійним жанром

Становище рецензійного жанру в російській та європейській історичних науках не було таким занедбаним, як сьогодні в українській історіографії. Як правило, кожен науковець-початківець починав свій творчий шлях з рецензування робіт знаних істориків, з фіксації бібліографічної продукції зі свого фаху. Не існувало жодної, бодай трохи вартісної праці, яка б не була рецензована в науковому журналі.

Написання рецензій до 1917 р. заохочувалося й тодішньою культурою наукових періодичних видань. Історичні журнали в Росії та Австро-Угорщині пильно стежили за всією науковою книжковою продукцією і тримали цілий штат позаредакційних рецензентів, яким давали замовлення на бібліографічне оцінювання усіх книжок з історії. Оскільки публікації в

¹ Підрахунки Л.Винара. — Див.: Mykhailo Hrushevskij... — с. XVI–XVIII.

² Пораховано за покажчиком: Ясінький Б. Літературно-науковий вісник. Покажчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). — К.; Нью-Йорк, 2000. — с. 79–87.

журналах були гонорарними, рецензування приносило історикам певний заробіток, що додатково спонукало до праці в цьому жанрі багатьох істориків. Тому не випадково, що в бібліографіях праць істориків дореволюційного періоду на рецензії припадає до половини, а то й значно більше, всієї наукової продукції.

До рецензування редактори часописів і керівництво наукових установ намагалися залучати першорядних фахівців. Цей жанр наукової творчості ніколи не сприймався як другосортний. Петербурзька академія наук заснувала спеціальну Уварівську премію для визначних творів з історії, а для її отримання слід було одержати позитивну рецензію визначного фахівця з певної проблеми. Іноді такі рецензії перетворювалися на самостійні розлогі дослідження — як, приміром, у М.Дашкевича на книгу М.Петрова “Очерки истории украинской литературы XIX столетия”¹.

М.Грушевський був вихований в атмосфері поваги до рецензійного жанру і розпочинав свою наукову кар’єру також як рецензент історичних часописів. В часи його молодості зразковим періодичним виданням з рубрикою “Рецензії та бібліографія” була “Киевская старина”. Але першою школою національного рецензійного жанру стала львівська “Правда”, де були надруковані найцікавіші з ідеологічного і змістовного боку рецензії молодого історика.

По-справжньому його талант рецензента розкрився в “Записках НТШ”. У цьому журналі М.Грушевський створив рецензійний відділ, який започаткував українську рецензійну школу. До неї увійшли всі найбільші українські історики кінця XIX—початку XX ст. М.Грушевського можна вважати творцем національної школи рецензування наукової продукції. На жаль, з прикрістю можна ствердити, що після його відходу українська історіографія не спромоглася в жодному наступному виданні, починаючи від 1930-х років, не лише перевершити, а хоча б наблизитися до рівня рецензійного відділу “Записок НТШ”. Поруч можна поставити хіба “Книгар” В.Королева-Старого і М.Зерова (1917–1920) та “Україну” І.Борщака (1949–1953). Сучасні українські історичні журнали, ті ж таки “Записки НТШ”, “Український історик” та “Український історичний журнал”, не ведуть свою рецензійну рубрику на рівні періодичних видань, що редагував М.Грушевський. Він розробив і запровадив у “Записках” шість типів рецензійної продукції² (сьогодні у кращому випадку практикують два-три):

¹ Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г.Петрова: “Очерки истории украинской литературы XIX столетия”. — СПб., 1888. — 265 с.; Його ж. Отзыв о сочинении г.Петрова: “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. — СПб., 1888. — 375 с.

² Спроба класифікації наша (І.Г.).

1. Рецензійна стаття. Дискусійна студія з приводу висловленої іншим поважним автором історіографічної думки, яка має полемічний характер.

2. Проблемно-рецензійна стаття. Рецензія на низку публікацій одного автора або кількох авторів з якоїсь проблеми, що носить не стільки дискусійний, скільки підсумовуючий характер.

3. Оглядова рецензія. Рецензійна стаття на групу авторів чи публікацій в одному друкованому органі з певного питання, більш описового, ніж критичного характеру.

4. Звичайна рецензія. Рецензія на одну працю одного автора, що носить не полемічний, а інформаційний характер.

5. Вибірково-оглядова рецензія. Рецензія на окремі публікації, що мають українознавчий інтерес, у наукових збірниках, періодичних журналах і газетах описового характеру.

6. Замітка. Бібліографічний анотаційний опис, завданням якого є довести до відома читача факт виходу нової книги або статті.

Згідно з градацією відбувалось і вміщення рецензій у “Записках”. Перший, найвищий тип рецензій розміщувався в рубриці “Наукові статті” поряд зі статтями дослідницького характеру. Частіше другий і третій, а іноді й перший об’єднувала третя за значенням рубрика журналу “Наукова хроніка”. Рецензії четвертого—шостого типів публікувалися в четвертій рубриці “Бібліографія (рецензії, справоздання)”.

Безперечно, М.Грушевський не був першовідкривачем рецензійного жанру в світовій історіографії. Він лише використовував досвід чільних історіографів. Проте саме М.Грушевський поставив рецензування в українській історіографії на рівень світових зразків, чим засвідчив і високий європейський рівень української історичної науки.

М.Грушевський дивився на рецензію не стільки як на звичайне запровадження до українського наукового обігу нових видань і досліджень, скільки як на лабораторію власної історіографічної думки. В рецензіях він відточував дослідницькі підходи, що згодом застосовувалися в “Історії України-Руси” або знаходили свій розвиток у спеціальних історичних студіях. Не випадково в передмові до шостого тому праць М.Грушевського лівову частку передмови Я.Дашкевич відвів саме проблематиці читання, власне, обсягові наукових зацікавлень М.Грушевського, що знайшло відображення в його рецензіях¹.

У цьому ж шостому томі 50-томника окремий розділ був присвячений саме рецензійним статтям — найвищому ступеневі рецензій, коли рецензована праця є лише приводом для проголошення рецензентом власної думки з того чи іншого питання. Так, значення самостійних студій мають праці М.Грушевського, що формально є рецензійними статтями:

¹ Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. // Грушевський М. Твори: У 50 т. — т. 6. — Львів, 2004. — с. IV—XII.

“Нововидані пам’ятки давнього письменства руського”, “Нові розвідки з історії Давньої Русі” та «Примітки до історії козаччини з поводу книжки: “Бесіди про часи козацькі на Україні” [В.Антоновича]»¹.

Дійсно, важко іноді розрізнити в творчості М.Грушевського рецензію і статтю студійного (короткого) жанру. Так, додаток М.Грушевського до рецензії В.Липинського на “Історію України” М.Аркаса був друкований у другому томі публіцистичної серії 50-томного видання. Формально то була нібито й рецензія, але, з іншого боку, в ній були висловлені думки загальнішого характеру про науково-популярну літературу з історії, що виходили далеко за межі звичайної рецензії. Таких прикладів можна наводити багато.

Середній обсяг звичайної рецензії становив приблизно 2000 знаків, і, звісно, місця на докладніше анотування змісту книги автор не мав. Головним для М.Грушевського було вказати один-два найважливіших висновки праці, що стосувалися українознавчих проблем. Його короткі рецензії є радше оцінковими анотаціями, констатацією того, має чи не має наукову вагу та чи інша публікація. Іноді рецензія — це лише нагода висловити кілька характеристик з приводу помилкових, на думку рецензента, положень у рецензованій статті.

Не занурюючися глибоко в проблему “М.Грушевський як рецензент”, що заслуговує окремого монографічного дослідження, спробуємо лише узагальнено згрупувати ті завдання історіографічного і суспільно-політичного плану, які ставив історик перед рецензійним жанром.

Крім звичайної мети — ознайомлення українських істориків з новими творами істориків національної та зарубіжних історіографій, М.Грушевський переслідував принаймні п’ять фундаментальних завдань, що мали як наукове звучання, так і громадсько-політичне спрямування.

1. М.Грушевського цікавила рецепція української проблематики в творах російської, польської та інших європейських історіографій. Історик не випускав з поля зору всі найважливіші праці широкого спектра українознавчої проблематики, — чи то археологія, мовознавство, соціологія, суспільствознавство, чи праці з давньої, середньовічної та нової історії Європи. Львівський професор намагався навіть незначні відкриття істориків сусідніх історіографій залучити для використання українською історіографією.

Наприклад, думки, висловлені в рецензіях на книжки Дюркгайма, Леві-Брюля або інших історіософів, згодом були в концентрованому вигляді підсумовані в праці “Генетична соціологія. Первісне громадянство”. Рецензійні екскурси праць про давню та середньовічну історію України входили до відповідних томів “Історії України-Руси”.

¹ *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — т. 6. — Львів, 2004. — с. 495–533, 558–568.

2. М.Грушевський, рецензуючи праці російських, польських істориків та істориків інших країн, домагався визнання постулатів української національної схеми історії, пропонував та утверджував українське розуміння історичного процесу на теренах України в рамках національної історіографічної схеми. Бо вислідом визнання окремішнього історичного процесу в Україні було й визнання для царської адміністрації підставовості тогочасних аспірацій українського визвольного руху.

Рецензії М.Грушевського варто співставляти з тогочасною його публіцистикою, історичними студіями і листуванням з чільними науковцями Петербурга й Москви, Кракова, Праги, Берліна й Відня. Багаторічна співпраця з О.Шахматовим, понад десяток прорецензованих праць останнього, за думкою львівського професора, мала переконати найбільшого російського фахівця з давньоруських літописів у слушності погляду української історіографії на існування етнічних розбіжностей між давньоруськими племенами і відповідність тогочасних кордонів розселення українців та росіян з існуючими на ХІХ ст. Після тривалої полеміки кінця ХІХ—початку ХХ ст. О.Шахматов згодився визнати належність племені сіверян до південноруського (українського) ареалу розселення давньоруських племен. Рецензіями на мовознавчі праці видатного хорватського славіста В.Ягича М.Грушевський добивався визнання останнім існування не просто українського діалекту, а повноцінної, рівнозначної з російською, української мови. Цього остаточно досягти не вдалося, але збільшити проукраїнські симпатії у В.Ягича після майже десятиліття наукового спілкування з ним історики поталанило. Це можна сказати і стосовно іншого відомого славіста й слов'янофіла О.Погодіна, який, на відміну від інших російських славістів-централістів, визнавав українців за молоду слов'янську націю. Взаємними рецензіями з польським істориком О.Брікнером вдалося досягти прихильного ставлення останнього до української схеми історичного процесу. Найяскравіший приклад — визнання російським істориком О.Пресняковим української схеми давньоруської історії під впливом праць М.Грушевського.

3. У рецензіях М.Грушевський опробовував провідні концептуальні думки, які згодом в остаточному вигляді викристалізовувалися у фундаментальних працях, передусім в “Історії України-Руси”.

Добре відомо, що думки, які пізніше знайшли своє відображення у “Звичайній схемі руської історії...”, М.Грушевський спершу опробував у рецензіях на праці російських істориків — авторів загальних курсів з російської історії П.Мілюкова, В.Сторожева, М.Загоскіна та ін.¹ Зага-

¹Схоже, М.Грушевський не надавав великого значення своїй статті “Звичайна схема руської історії...”, що зробила історіографічний переворот. Про неї немає безпосередньої згадки в щоденнику історика, хоча ним і фіксувалося написання усіх більш-менш значних студій. Стаття М.Грушевського зі збірника під редакцією

лом таких прикладів можна було б навести десятки. Так, своє ставлення до постаті І.Мазепи М.Грушевський спочатку висловив у рецензії на популярну книжку Ф.Уманця, а згодом відшліфував у працях “Очерки истории украинского народа”, “Ілюстрована історія України” та статтях “Шведсько-український союз 1708 р.” і “Богданівство і мазепинство”.

4. Завдяки рецензіям на українські за походженням їх авторів, але “малоросійські” за концептуальними підходами праці М.Грушевський досягав поступового збільшення лав українських істориків-наддніпрянців, які переходили на рейки національної історіографії під впливом праць М.Грушевського та його львівської школи.

Так сталося, наприклад, з М.Василенком, який спершу поділяв кадетську централістичну візію української історії П.Мілюкова, а згодом визнав національну схему історії М.Грушевського і став її активним пропагандистом. М.Грушевський “українізовував” харківських істориків і передусім їх лідера Д.Багалія, сприяв наверненню до української історіографії представників школи лівобережних істориків О.Лазаревського, зокрема найталановитішого її члена В.Модзалевського.

5. Проводячи принципову й безкомпромісну полеміку з російськими і польськими істориками великодержавного спрямування, М.Грушевський встановлював тематичні й проблемні кордони між історіографіями, сприяв популяризації історіографічної проблематики, чим допомагав вирішенню українського питання на політичному рівні.

Характеристичними в цьому зв’язку є рецензії М.Грушевського на праці Т.Флоринського, Ю.Кулаковського, В.Іконникова, І.Філевича, Ф.Равіти-Гавронського. Для популяризації українського бачення історії серед російських кіл і в Європі М.Грушевський активно сприяв рецензуванню власних праць українською, російською та іншими європейськими мовами.

М.Грушевський як організатор рецензійного процесу

Окрема тема в проблемі “М.Грушевський і рецензії” — організаційна робота з залучення до бібліографічної роботи на сторінках “Записок НТШ” та інших періодичних видань, які редагував історик, виконавець зі сторони. Нас цікавить ставлення М.Грушевського до авторів-рецензентів, його вимоги до їхніх рецензій.

В.Ламанського 1904 р. була написана протягом кількох днів ще в 1903 р. Згадка про це є в листі В.Ламанського до М.Грушевського від 24 червня 1903 р., коли домовлялися про мову статей українських істориків. Про одержання рукописів трьох статей зі Львова В.Ламанський писав М.Грушевському 28 січня 1904 р. Магістральні думки М.Грушевський вже висловив у рецензіях, і йому лише залишалося їх чіткіше озвучити в окремій статті. (Див.: *Гирич І. Михайло Грушевський в 1904—1905 роках (за його щоденником) // Український історик. — 2007—2008. — Ч. 3—4 (175—176)/1—2 (177—178). — с. 206—207).*

М.Грушевський постійно працює над удосконаленням бібліографічної рубрики. Перший том “Записок”, які редагував О.Кониський, взагалі вийшов без рецензій. Перше десятиліття редагування “Записок НТШ”, від 4-го тому журналу, М.Грушевський намагався в кожному числі подавати близько 30 рецензій (це від півсотні до сотні рецензованих книжок). З 1910 р. він удвічі збільшує обсяг рубрики, число рецензентів та кількість рецензованих книжок. До 1910 р. рецензійні матеріали друкувалися в двох рубриках — “Наукова хроніка” та “Бібліографія (рецензії і справоздання)”; чотири роки перед початком Першої світової війни остання рубрика отримала ширшу за трактуванням назву — “Бібліографія (оцінки, реферати, замітки)”¹.

М.Грушевський допильнував, щоб кожне число “Записок” мало однакове співвідношення статейного і рецензійного матеріалу. У перших томах “Записок НТШ”, які мали до 200 сторінок друку, на статті припадало від 120 до 150 с., а на бібліографію разом з науковою хронікою — від 30 до 50 с. У другій половині періоду існування “Записок” під редакцією М.Грушевського на першу рубрику припадало до 200 с., а на рецензійну — 60–70 с. Тобто бібліографії мало бути не менше третини обсягу рубрики “Наукові статті”.

Принцип подачі рецензійного матеріалу був не цілком сепарованим. Рецензії перемежовувалися з рецензованими статтями. Рецензії третього—шостого типів подавалися в “Бібліографії” за галузями наукових знань. Спочатку хронологічно висвітлювалися книжки з історії, потім уміщувалися рецензії на статті в збірниках і журналах. Після них публікувалися рецензії на твори з інших гуманітарних наук: етнографії і фольклору, мовознавства, філології, літературознавства, соціології, філософії історії і політології.

Вже в перший рік перебування у Львові Михайло Сергійович підбирає гурт рецензентів, до якого передусім залучає молодих українців київської семінарської громади. У своїх спогадах О.Лотоцький, якому доручено було збирати готові рецензії і пересилати їх до Львова, писав: “Поважну частину [рецензованої продукції] складали “Епархиальные ведомости”, праці місцевих товариств, комісій, музеїв, поодинокі праці”². З 1898 р. О.Лотоцький³ став постійним співробітником рецензійного відділу “Записок”, куди, крім наукових статей та інформаційного матеріалу, подав більше десяти рецензій.

¹ Див.: Бібліографія “Записок Наукового товариства ім.Шевченка”. Том I—ССХL. 1892–2000 / Укладач В.Майхер, редактор О.Купчинський. — Львів, 2003. с. 33–323.

² Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — т. 1. — с. 264–265.

³ Там само. — с. 269.

До головного гона співробітників входили студенти Київської духовної академії С.Липківський (разом з О.Лотоцьким, автор найбільшого числа рецензій, брат митрополита УАПЦ Василя Липківського), Є.Червинський, С.Іваницький, М.Шпачинський, В.Селін, Г.Ярошевський (майбутній митрополит Православної церкви в Польщі), П.Петрушевський. Найбільш поширене історико-церковне періодичне видання на підросійській Україні — губернські “Епархиальные ведомости” — виходило в усіх 10 українських губерніях. Редакції деяких з них очолювали українці. Так, на чолі “Киевских епархиальных ведомостей” стояв давній старогромадivecь Павло Троцький, а “Подольскими епархиальными ведомостями” керував товариш В.Антоновича і М.Грушевського протоієрей Юхим Сіцинський. Ці редактори самі писали рецензії для “ЗНТШ” на свої видання.

Коли О.Лотоцький переїхав до Петербурга, клопотання над рецензійниками перебрав від нього Сергій Єфремов. Він залучив до співпраці нових людей: В.Прокоповича (псевдонім С.Волох), В.Дурдуківського, В.Доманицького, Ф.Матушевського та ін. До започаткування “ЛНВ” С.Єфремов був одним із найплідніших рецензентів з підросійської України. А першу рецензію для М.Грушевського Сергій Олександрович написав ще у віці 18 років. У 1895 р. він відрецензував одеську популярну книжечку для народу “Шевченко — друг семьи”¹.

М.Грушевський дуже покладался на маститих українських істориків — провідників Старої громади. Але ні В.Антонович, ні О.Левицький, ні В.Науменко не підтримали “Записок” своїми працями або рецензіями. На це у своїх листах до Володимира Боніфатійовича М.Грушевський неодноразово нарікав. Винятком був хіба О.Кониський, який постачав “Записки” і власними працями, і рецензіями.

Головний редактор “Записок” намагався закріпити за кожним рецензентом на постійно окремі багатотомні видання або окремих авторів, що значно полегшувало надходження від них рецензій. Зокрема, М.Залізняка від 1908 і до 1913 року рецензував для М.Грушевського закордонну літературу, що стосувалася проблем федеративного устрою держав. С.Єфремов спеціалізувався на українському красному письменстві, О.Лотоцький рецензував передусім історико-церковні праці.

З надісланими рецензіями М.Грушевський ще працював як редактор. Іноді авторські матеріали доводилося перекладати українською мовою, бо

¹ У своєму юнацькому щоденнику С.Єфремов занотував: «Земляк дав мені роботу: написати для “Записок Наукового товариства ім.Шевченка” рецензію на книжечку, що недавно вийшла в Одесі “Шевченко — друг семьи”. Рецензій я ще не пробував писати ніколи, часом тільки записував в дневнику враження від тієї або іншої книжки, але ж се зовсім друга річ». — ІР НБУ ім.В.І.Вернадського. — Ф. 317. — Од. зб. 53. — Арк. 16 зв.

не всі рецензенти знали наукову українську мову і термінологію. В архіві історика збереглися рукописи рецензій низки істориків. Серед них рецензії: І.Копача на книжку Є.Карського “Западнорусские переводы псалтыри в XV—XVII веках” (1896) (правок М.Грушевського в рукописі небагато, бо автор львів’янин)¹; І.Черкаського на працю І.Лаппо “Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI в.” (1897)²; С.Єфремова на видання “Известия общества любителей изучения Кубанской области” (1899) (правок М.Грушевського так само небагато)³; [Ю.Сідинського] на “Труды Киевской духовной академии” (1899) (також із правками М.Грушевського)⁴; В.Доманицького на працю К.Хамеця “Wsryd stepuw i jaruw” (1900)⁵; [П.Косовича] (в журналі стоять прізвища О.Целевича, В.Гнатюка, С.Томашівського і Ю.Сідинського) “Часописи видавані на [російській] Україні” (1900)⁶; рецензія М.Залізняка на французьке видання “Les Annales des Nationalites” (1913)⁷. Усі ці рецензії були надруковані в різних томах “Записок НТШ”.

Для учнів М.Грушевського написання рецензій — справжня наукова школа самостійного мислення. Усі його співробітники й учні були фахівцями широкого профілю. Приміром, І.Франко та В.Гнатюк редагували не лише книжки зі свого фаху — історії літератури, етнографії та фольклору, а майже з усього обширу гуманітарних знань. В.Гнатюк підготував десятки рецензій на твори красного письменства для “ЛНВ”. С.Томашівський, І.Крип’якевич, М.Кордуба, І.Джиджора, М.Залізняк подали до “Записок” від ста до кількох сот рецензій. Найбільшим тематично був рецензований матеріал у С.Томашівського, який вирізнявся схильністю до аналітичного рецензування. Інші учні М.Грушевського передусім рецензували книжки зі свого наукового фаху.

Найближчі учні (до 1906 р. — С.Томашівський, після 1906 р. і до 1914 р. — І.Джиджора) рецензували також усі головніші публікації М.Грушевського, натомість останній рецензував твори своїх учнів і співробітників — І.Франка, В.Гнатюка, І.Джиджори і С.Томашівського. Цей факт іноді мав нетактовне трактування серед опонентів М.Грушевського всередині НТШ. Так, О.Барвінський у 1899 р. поширив чутку, що львівський професор перед друком переглядав тексти рецензій М.Кордуби, бо боявся, щоб там не було “якогось нищення”⁸. І це сильно заторкнуло

¹ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 248. — Арк. 3–6.

² Там само. — Спр. 250. — Арк. 1–16.

³ Там само. — Спр. 250. — Арк. 29.

⁴ Там само. — Спр. 250. — Арк. 17–25.

⁵ Там само. — Спр. 248. — Арк. 1–2.

⁶ Там само. — Спр. 243. — Арк. 21–32, 56–66.

⁷ Там само. — Спр. 250. — Арк. 30–37.

⁸ М.Кордуба писав: “Вість, немов то я мав перед п. Барвінським висказатися,

амбіції професора, який вважав причиною цієї плітки самого М.Кордубу і звинуватив його в відсутності учнівської симпатії та поваги.

З кінця першого десятиліття XX ст. І.Джиджора був відповідальним за наповнення редакційного відділу “Записок”* і “ЛНВ”. Підготовка рецензій була ніби на постійному виробничому потоці, що контролював М.Грушевський. Він щоразу приспішував і нагадував І.Джиджорі про обіцяні ним та іншими істориками з ентешівського оточення рецензії. Так, 13 вересня (за н. ст.) 1909 р. професор нагадував Іванові Миколайовичу: «Тому що не прислали рецензії на 88 том “Записок” і навіть не відписали мені, я був змушений просити Томашівського написати. Тепер треба 89 том, пришліть скоро (будете мати змогу поговорити про статтю Герасимчука). Але як не пришлете і не відозветесь до тижня, буду змушений просити кого іншого. Ви застаєтесь непоправні вповні!»¹

М.Грушевський тримав у голові всі плановані до обговорення теми й книжки. Про статтю В.Герасимчука він нагадує І.Джиджорі у жовтні того ж року: «“Записки” львівські, книгу III за сей рік, я ще не замовив; зробіть зараз рецензію для “ЛНВ” — Ви ж хотіли мати змогу сказати щось про Герасимчука»².

Його учні зволікали, не завжди дотримували слова, і М.Грушевському доводилося іноді буквально витискати від них заплановані рецензії. Так, у кінці січня 1911 р. він пише І.Кревецькому та І.Джиджорі: «Вже минає й другий тиждень, як просив я Вас рецензії на “Записки”, том 97, і досі не маю, а мушу випускати книгу. Прошу зараз прислати і на будуче, будьте ласкаві, як уже Вас прошу про що-небудь, то скорше справлятися. Прошу добути рецензію на “Гаївки” (“Матеріали до етнології”) — п. Гнатюк тоді казав, що дасть Людкевич, а вже минуло з того часу більше півроку»³.

що Ви жадали від мене рецензії до перегляду тому, що боялись якого там нищення: є прямо ложна, а при тім звучить так комічно, що дивуюсь, як Ви могли їй повірити... Я говорив тогди лише зі самим п.Б[арвінським], ніхто третій не був присутній. Отже, я не ошибаюсь, если скажу, що ся гадка, що се комбінація (доволі незручна) самого п.Барвінського, і тому я рівночасно пишу до нього та домагаюся прояснення справи... Симпатія і поважання — се річі, котрих годі кому накинути. Если Ви думали мене обидити, висказуючись, що обох сих чувств до моєї особи у Вас нема, — то ошиблись. Я за добре тямлю, що Ви для мене зробили, і кілька маю Вам завдячити. Мене, отже, сей виказ не обидив, лише вразив”. — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп.1. — Спр. 551. — Арк. 75–76. Лист від 16.XI.1899 р.

* Дякую С.Паньковій за надані виписки з листів І.Джиджори.

¹ Там само. — Спр. 265. — Арк. 24 і зв.

² Там само. — Спр. 265. — Арк. 25 і зв.

³ Там само. — Арк. 107.

І.Джиджора здебільшого перебував у Галичині, тоді як М.Грушевський розривався у видавничих і науково-організаційних справах між Львовом і Києвом. А допилювати рецензії доводилося постійно, бо потенційні автори також не сиділи на місці, а перебували часто у віддалених від галицької столиці місцях. 10 жовтня 1911 р. М.Грушевський нагадував І.Джиджорі: «Чи Євшан ще у Львові, чи вже поїхав? Коли маєте його віденську адресу, напишіть мені. Може, я буду мати час його побачити. Нагадайте йому про рецензії до “ЛНВ” і заграничну політику — статтю про англійську кризу. Кривецькому нагадайте про рецензію на Ковалева»¹.

До останнього моменту, поки М.Грушевський залишався головним редактором “Записок НТШ”, він тримав руку на пульсі бібліографічного відділу. Смикав своїх учнів, нагадував про заборгованості, підганяв. Ось лише деякі приклади з його листів до І.Джиджори. 23–24 січня 1912 р.: «За Вами кілька рецензій до “Записок” — треба їх зробити тепер. Дорошенку писав, щоб скоренько прислав рецензію до “ЛНВ” на III том бібліографії Івана Емеляновича Левицького, що мав тепер саме вийти, чомусь не присилає! (Крип’якевича просив рецензію на том Кордуби [йдеться про том з серії “Жерел з історії України-Руси — І.Г.] — теж не прислав досі)»². 2–3 лютого 1912 р.: “Дорогий Іван Миколаєвич!.. Писав Вам тому вже 10 день і питався про всячину, і досі не маю відповіді. Взагалі щось зле — не дістаю ні статей обіцяних, ні рецензій. Залізник не присилає, ні Крип’якевич, ні Цегельський, ні Раковський”³. 23 березня 1913 р.: “Я післав Вам відбитку М’якотіна і просив, щоб якнайскорше прислали рецензію на нього разом з Барвінським”⁴. 29 березня 1913 р.: «Чому не відповідаєте на питання — чи внесли подання, чи передали рецензію до “Записок”»⁵.

М.Грушевський був вразливий на рецензійні ущипливі оцінки та прямі образи. Відомо, як у 1907 р. він покликав до суду за образу честі редактора-публіциста шовіністичного напрямку Б.Юзефовича, коли той назвав М.Грушевського, який претендував на посаду завідувача кафедрою руської історії в Київському університеті, “ученым-лгуном”. У тому ж році відреагував на критику С.Єфремова в газеті “Киевские

¹ Там само. — Арк. 90 і зв., 92 і зв.

² Там само. — Арк. 118–119.

³ Там само. — Арк. 149 і зв.

⁴ Там само. — Арк. 104 і зв. Вірогідно, не дочекавшись замовленої своїм учням рецензії, М.Грушевський написав її сам. Див.: *Грушевський М. Рец. на публ.: Мякотин в. Очерки социальной истории Малороссии. I. Восстание Б.Хмельницкого и его последствия // Русское богатство. — 1912. — № VIII–IX, XII (ЗНТШ. — 1913. — т. CXVI. — Кн. IV. — с. 227–228).*

⁵ Там само. — Арк. 147 і зв.

вести” на ніби неякісне редагування “ЛНВ”. Він відповідав професорові Чернівецького університету Мільковичу на негативну оцінку першого тому “Історії України-Руси” німецькою мовою. М.Грушевський був талановитим полемістом і не уникав дискусій та полеміки.

Постійним позитивним рецензентом праць М.Грушевського після першої російської революції був Микола Василенко. Він найбільше серед усіх надрукував позитивних відгуків на твори свого колеги в російській періодичній пресі. Зокрема, у жовтні 1912 р. М.Василенко пише рецензії на “Культурно-національний рух на Україні кін. XVI—поч. XVII ст.” та російський переклад перших томів “Історії України-Руси” — “Киевская Русь”. Першу з них сподівався умістити в петербурзькому журналі “Русское богатство”¹. В грудні 1912 р. Микола Прокопович повідомляв М.Грушевського, що надіслав готову рецензію на “Ілюстровану історію України” в газету “Киевская мысль”². М.Василенко написав рецензії майже на всі найбільші окремо видані книжки М.Грушевського. Не випадково саме йому довірили рецензувати “Історію України-Руси” і писати про Михайла Сергійовича як історика в ювілейному числі “Украинской жизни” (№ 10, 1916), присвяченому 50-річчю вченого.

Крім того, М.Василенко, можливо, найближчий для М.Грушевського історик-наддніпрянець у міжреволюційний період (1907—1914), писав рецензії на знакові праці української історіографії. Він рецензує для М.Грушевського відому книжку М.Слабченка “Малоросійський полк”. Цю рецензію в українській історіографії за значенням і серйозністю розробки можна порівняти зі знаменитою рецензією М.Дашкевича на історико-літературне дослідження М.Петрова. Також М.Василенко рецензував джерельні видання свого молодшого товариша В.Модзалевського (на “Полтавські гродські книги”)³.

М.Грушевський мав чуття на талановитих рецензентів. Ледь чи не при першій зустрічі з В.Липинським він замовляє йому рецензію на “Історію України” М.Аркаса. Після зустрічі її учасник В.Доманицький писав М.Грушевському: «Липинський просить Вам уклонитися. Рецензію на Аркаса він напише. А коли перші його проби будуть удатні (для мене це певно), то він хоче дати до “Вістника” цілий ряд начерків про польських українофілів. Чи здасться?»⁴ В.Липинський дійсно став постійним автором періодичних видань, редагованих М.Грушевським. А по виході його видатної польськомовної праці “Z dziejów Ukrainy” голова НТШ шукає серед своїх учнів рецензента на працю В’ячеслава Казимировича. Рецензію на книгу для “Записок” написав Микола Залізняк. 12 серпня

¹ ЦДІАК України. — Спр. 375. — Арк. 5—6.

² Там само. — Арк. 7.

³ Там само. — Арк. 3—4.

⁴ Там само. — Спр. 457. — Арк. 330. Лист від 1 лютого 1908 р.

він одержав примірник книги від В.Липинського, яку відразу безвідривно прочитав. 22 серпня М.Залізняк повідомив М.Грушевського, що бере на себе написання рецензії. 14 листопада готовий текст рецензії був надісланий до головного редактора “Записок НТШ”¹.

М.Грушевський не пропускав нагоди відреагувати у відділі “Бібліографія” на всі помітні праці в діяльності українознавства. Тому сьогодні рецензійні рубрики “Записок НТШ”, “Літературно-наукового вісника”, “України” виглядають енциклопедією наукового життя в царині національної гуманітаристики. Однією з найцінніших її сторінок є рецензії М.Грушевського, які ми 14 томом повертаємо сучасному читачеві, бо першопублікації цих творів сьогодні є зовсім малодоступними.

Ігор ГИРИЧ

¹ЦДІАК України. — Спр. 485. — с. 54, 56, 125.

РАННІ РЕЦЕНЗІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Рецензії, огляди, бібліографічні замітки М.Грушевського ще не стали об'єктом пильної уваги вчених з огляду на ґенезу його поглядів на минуле України.

Основна парадигма методології М.Грушевського була ним дотримана протягом наукової діяльності, але, за висловом Л.Зашкільняка, “на провідну ідею поступово нашаровувались новочасні впливи, які надавали їй більшої обґрунтованості та переконливості, або, навпаки, вносили певні суперечності”¹. Без вивчення рецензійного доробку відомого українського історика навряд чи можна повноцінно висвітлити як українську історіографію кінця ХІХ—початку ХХ ст., так і власне українську інтелектуальну історію того часу.

З огляду тієї чи іншої публікації, рецензія перетворюється на основний дискусійний напрям, де часто висловлюються думки задовго до викладу знакових праць дослідника, апробуються нові теорії. Рецензії М.Грушевського тут постають досить яскравим прикладом.

Визначення терміна “рецензія”, попри позірну зрозумілість, виявляється занадто складним². За словниковим тлумаченням, рецензія (від лат. *resensio* — огляд, обстеження; англ. *review*) — стаття, метою якої є критичний огляд художнього чи наукового твору.

Однак словникові визначення не є вичерпними. Насправді рецензійний жанр має низку функцій, серед яких однією з провідних і, напевно, найважливішою є комунікативна. Рецензія — це відповідна репліка інтерпретатора у діалозі з іншим автором. Найголовніше, що, з одного боку, вона обговорює питання, породжені первинним текстом, а з іншого — сама ставить питання, чекаючи на них відповіді³. Особливо про це важливо зазначити, коли йдеться про час панування позитивізму й становлення національних ідеологій.

¹ Зашкільняк Л. Методологія Михайла Грушевського // Україна модерна. — Львів, 1999. — т. 2–3. — с. 233–253. До Леоніда Зашкільняка найповніший аналіз теоретичних основ досліджень М.Грушевського надав Омелян Пріцак. Див.: Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ, 1994. — т. 1: До початку ХІ віку. — с. XL–LXXVI.

² На жаль, український гуманітарний простір досить слабо представлений осмисленням цього важливого жанру, як виняток: Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення // Україна модерна. — 2007. — Ч. 12 (1). — с. 97–128.

³ Гришечкина Г.Ю. Коммуникативный аспект научной рецензии // Образование. Коммуникация. Ценности (Проблемы, дискуссии, перспективы). По материалам круглого стола: Коммуникативные практики в образовании, 19 ноября 2004 г. / Под ред. С.И.Дудника. — СПб., 2004. — с. 22.

За останнє десятиліття вийшло декілька праць, що так чи інакше стосуються рецензій М.Грушевського раннього часу (1888–1898)¹. Коло читання науковця було досить широким і різноплановим, його важко виявити й класифікувати за спогадами, виписками, опублікованим щоденником 1886–1894 рр.

Спомини М.Грушевського про гімназію — це часто оповіді про прочитані книжки². Велику послугу, “доречний дарунок” для Михайла-гімназиста зробив батько, передплативши з першого року виходу в світ (1882 р.) “Киевскую старину”, часопис, що справив незаперечний вплив на майбутнього історика³. Українські книжки й часописи, важко-доступні у Ставрополі й Тифлісі, остаточно визначили життєву мету та самоідентифікацію М.Грушевського⁴. Уривки щоденника Грушевсько-

¹ Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці XIX ст. // *Грушевський М.* — Твори: У 50 т. — т. 6. — Львів, 2004. — с. I–XIII; Тельвак В., Тельвак в. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. — Київ; Дрогобич, 2005; Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. — Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р. — Львів, 1999. — с. 141–156 (тут — с. 146–150). Див. також: Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894) / М.С.Грушевський. Щоденник (1888–1894). — К., 1997. — с. 222–254.

² «У Володимира, мого товариша, були гарні книги, в гарних оправах — від нього я, між іншим, позичив собі “Таємничий острів” Жюль Верна, котрого не було в гімназійній бібліотеці, а котрим я дуже поласував» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 11. — с. 122). Чималий вплив на Грушевського справили твори Івана Тургенєва (“Тургенєв у тих роках чи не був моїм найбільш улюбленим письменником”), Івана Нечуй-Левицького (особливо “Хмари”), “Нариси історії української літератури” Миколи Петрова: “Вони зробили на мене сильне враження” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — с. 117, 125). Грушевський визнає своє широке коло читання західноєвропейської літератури: “З західноєвропейських письменників читав я з особливо великою насолодою Доде” (Еміль Золя Грушевського “не захоплював”), політичні ж “борці й мрійники” Шпільгагена захоплювали Михайла Грушевського (с. 117).

³ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — с. 120–121. (Блискача характеристика “Київської старовини” як засобу національної комунікації). Див. вагомі спостереження на цю тему: Kappeler A. Nationale Kommunikation unter erschwerten Bedingungen: Die Zeitschrift Kievskaja Starina (1882–1891/ 1906) als Organ der ukrainischen Nationalbewegung im Zarenreich // Kappeler A. Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine. — Wien; Köln; Weimar, 2003. — S. 136–150. Цікаво, що часопис Сергій Грушевський передплатив, аби підтримати свого колишнього “сослуживця”, першого редактора Феофана Лебединцева, дружина якого була хрещеною Михайла.

⁴ Про це дуже яскраво у: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — с. 124–126.

го-гімназиста за 1883—1884 рр. насичені розповідями про книжки та рефлексії з приводу прочитаного й вимоги до авторів. Траплялося, цілий запис був присвячений прочитаній книжці, як-от “Ідеалам нашого часу” Леопольда фон Захер-Мазоха, “Творам” Михайла Михайлова, “Міхелю. Історії німця нашого часу” Йоганна Шерра, “Літературному панславізму” Олександра Пипіна, “Українській старовині” Григорія Данилевського, “Оповіданням” Григорія Квітки¹.

На щоденникові записи Грушевського-студента про сферу зацікавлень натрапляємо й у 1890—1891 рр.: “Учора переводив Гегеля” (20 листопада), “до того ще читання Пипіна, я мало що робив до обіду” (23 листопада)², “довгенько читав Теккерей” (29 грудня 1890 р.)², “учора цілий день читав Богдана Хмельницького (Миколи Костомарова. — В.М.), надто велике чинить він на мене вражіння, іноді аж не можу читати, так тяжко” (22 січня 1891 р.)³.

Й поза згадками про прочитані книжки М.Грушевський зазначав 20 червня 1891 р. наче зневажливо: “Учора прочитав книжечку Фінкеля й написав рецензійку”⁴ або від 2 грудня 1891 р.: “Друге, що побачив себе друков[аним] — про архів на кінці [журналу]... чи варта була з цією увагою, краще покинути цю статтю зовсім”⁵. Критика є важкою для молодого М.Грушевського, що засвідчує запис від 21 січня 1893 р.: “Прочитав учора в “Недели” уступ Ліскова за українців й дуже обурився — щоб зауважити [собі]; а зараз постали противні думки про критику особисту. Уважаю їх за немоощ, але все-таки не знаю, як буде, чи напишу”⁶. Однак, попри щоденникові сум’яття молодого людини, середина 90-х років XIX ст. — це сплеск рецензійної діяльності історика. Причому, більшість авторів, прочитаних М.Грушевським, чи ті, з якими майбутній професор зустрічався й яких відзначав у “Щоденнику”, в подальшому стали об’єктом критики й оглядів Грушевського-рецензента.

¹ Грушевський М. Щоденник... — с. 76, 77.

² Там само. — с. 85.

³ Там само. — с. 88. Окрім усього, 1891—1892 рр. М.Грушевський читав Дрепера (с. 142), Бокля (с. 146, 147), Дареста (с. 151), Кельсієва (с. 152), Бельовського (с. 154), Губера (с. 156), Владимирського-Буданова (с. 161), Забеліна (с. 163). 1892 р. М.Грушевський, вочевидь, вивчав статистику й політекономію (Сміт (с. 145), Гоббс (с. 176), Гокк (с. 177), Мальтус (с. 182—183), Гільдебрандт (с. 184), Лавеле (с. 184), Рікардо (с. 189)).

⁴ Там само. — с. 115.

⁵ Там само. — с. 143—144.

⁶ Там само. — с. 196. М.Грушевський написав відгук на принизливе зображення українців Миколою Лесковим: “Дріб’язок з російського письменства”. Грушевський М. (підп. Хлопець). Дріб’язок з російського письменства // Правда. — т. XVI. — Вип. XLVII. — Лютий 1893. — с. 120—123.

Вплив на М.Грушевського¹ професора Володимира Антоновича у тяжінні до рецензійного жанру і доборі тематики й постановці окремих питань є незаперечним. Свого часу Аркадій Верзилів у спогадах зазначав, що В.Антонович був “майстром писати рецензії та критичні статті”, згадавши при тому його аналіз “Вогнем і мечем” Генрика Сенкевича².

Інша вагома постать, без якої будь-яке уявлення про українську історіографію того часу було б утятим, є Микола Костомаров. Найкращі й найзмістовніші рецензії М.Костомарова — це листи до редакції чи відповіді на чийсь публікації з виразно публіцистичним забарвленням³. Вплив М.Костомарова на генезу М.Грушевського був неоднозначним, але у сфері наукової й публіцистичної полеміки його авторитет — незаперечний.

Рецензії М.Грушевського слід розглядати у контексті розвитку рецензійного та оглядового жанру в Російській імперії. Розділи критики й бібліографії в провідних російських часописах перетворювалися не лише на поле наукових суперечок. За існування жорсткої цензури журнальні шпальти, де містилися анотації до “чужих” публікацій, були носіями інформації про стан наукового середовища, а разом політичною трибуною. З огляду на це значення рецензій М.Грушевського для становлення української національної історичної науки є незаперечним.

¹Здається, навіть характеристика В.Антоновича М.Грушевським щонайліпше характеризує якраз М.Грушевського: “В історичних досліджах шукав він відповіді на питання з сфери соціальної чи політичної, які приносило йому життя народу, суспільности, до котрої належав, і навпаки — ті відомости й факти, які давав йому науковий дослід, він використовував для розв’язання проблем соціальних та національних, культурних і політичних сучасного життя” (*Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. 3. — с. 6*).

²Воспоминания о В.Б.Антоновиче // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 7. — с. 99.

³Ставлення Грушевського-студента й пізніше як знаного науковця до праць Миколи Костомарова — різне. У “Щоденнику” Хмельницький Костомарова “надто велике чинить вражіння” (с. 88) чи 26 січня 1892 р. “дочитав Народопророчество”; 15, 22 квітня вчорашній день читав “Останні літа...”, конспектував [“Останні літа”] (с. 162—163). (Йдеться про роботу Миколи Костомарова “Последние годы Речи Посполитой”) тощо. Тобто читав М.Грушевський М.Костомарова багато. Але пізніше, згадуючи про своє молодече захоплення, зазначав, що наративна манера М.Костомарова “не будила в мене ентузіазму”. «Розуміється, деякі дійсно художні місця не лишалися в мені без відгомону, але до мого смаку більш підходили критично-аналітичні праці, також синтетичні характеристики програмові, а не описові речі. Тому “Две русские народности”, “Мысли о федеративном начале” захоплювали мене більше, ніж історія Хмельниччини або Руїни». (*Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — с. 123*).

Творячи українськомовну наукову термінологію, М.Грушевський привносив у свої рецензії своєрідну манеру висловлювань (хоча багато в чому запозичену з книжок), гостроту вислову та мовну строкатість наддніпрянця, поєднану з галицизмами і полонізмами.

План побудови рецензій чи оглядів М.Грушевського доволі непростий. Досить часто він обтяжувався переказом рецензованої праці. Трапляється, що після переказу змісту рецензент висловлює власні думки. Однак окремі рецензії — це суцільна дискусія. Важким виявився й підрахунок кількості рецензій М.Грушевського за 1888—1898 рр. Наголошуємо лише, що вона виявилася меншою за кількість статей (якщо включати публіцистику й науково-популярні розвідки — 806).

Найбільша рецензійна активність М.Грушевського припадає на 1895—1896 рр. (за неповними бібліографічними даними, відповідно 50 і 53 рецензії). Наступними за активністю виявилися 1897 р. (39 рецензій) та 1905 р. (48 рецензій). Наші студії й новий покажчик бібліографії “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”¹ доповнюють список рецензій науковця ще дев’ятьма позиціями. Однак слід гадати, що це неповний перелік й нові рецензії М.Грушевського ще виявлятимуться.

Перше десятиліття рецензійної праці доробок М.Грушевського можна розділити на дві частини: перша — рецензії в “Правді” та “Киевской старине” (1888—1894 рр.) й друга — основна робота редактора й рецензента в “Записках Наукового товариства ім. Шевченка”. “Київський період” М.Грушевського щодо рецензійної тематики радше ознайомчий та публіцистичний, ще не можна чітко класифікувати ці рецензії й замітки. Однак початок був доволі вдалим. Дві рецензії М.Грушевського в основному часописі підросійського українства “Киевская старина” ознайомлюють з виданими у Львові роботами Йосифа Ролле та Людовика Фінкеля з історії українського Поділля. Мета перших рецензій — ознайомити галицьких (і не лише галицьких) читачів з тим, що вийшло в підросійській Україні та в Росії як з історії слов’ян, так і з української проблематики. У “Правді” (за псевдонімом Хлопець) М.Грушевський упевнено критикує погляди російських письменників та мислителів на українство. Важливо, що і в своїх, здавалося б, академічних, наукових рецензіях М.Грушевський не стримує публіцистичного запалу. Рецензії “Хлопця” досить вирізняються на загальному тлі часопису.

Переїзд до Львова спричинює перегляд підходів молодого М.Грушевського до рецензій, розширює коло зацікавлень та оглянутих видань. Зовсім інша за “київські часи” мета з’являється у М.Грушевського, щойно він стає редактором “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”.

¹ Бібліографія Записок наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 2003. — т. I—CCXL. 1892—2000.

Ще напередодні свого переїзду до Львова, перебуваючи у Владикавказі влітку 1894 р., він обмірковував майбутнє “Записок” і робив помітки¹.

До “Наукової хроніки” “Записок” 1895 р. М.Грушевський запроваджує огляд практично усіх гуманітарних часописів сходу Європи: “Поруч бібліографічного відділу, де мають подаватись справоздання й оцінки про новинки наукової літератури з різних фахів про Україну-Русь, переважно ті, що з’являються окремими виданнями і відбитками, вважаємо потрібним подавати надалі огляд наукового матеріалу, що з’являвся в часописах, часто не виходячи навіть в передруках і відбитках. Того роду колективні огляди при широкій програмі, яку ми тут ставимо, лише з часом можуть прийти до пожаданої повноти і односистемності в укладі, тож і перша проба наша мусить багато ще з різних поглядів мати недостач; пропущене, одначе, може в певній мірі в дальших оглядах доповнитись”².

Зауважимо, що амбітний проект не міг цілковито зреалізуватися, однак М.Грушевський особисто пише низку оглядів, “латає дірки” й сам відгукується на статті, що друкувалися в російських та закордонних часописах, підписуючи все те вже своїм іменем чи ставлячи “від редакції”. Власне, мету часописів на прикладі “Київської старовини” висловив сам М.Грушевський: “Вважаю взагалі, що журнал як дискусійна трибуна, де до певних тез підходить з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер науки і життя береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка із загрозливим і ворожим, має велике значення для формування і уясування світогляду, для орієнтування в життю культурним чи науковим матеріал”³.

Для М.Грушевського рецензійний та полемічний відділи були незаперечним атрибутом його журнальних проектів.

Однак позитивістське знання пропонувало надто широкий спектр щодо прочитання й обговорення. Знання іноземних мов було необхідністю для історика й особливо для редактора часопису з амбітними завданнями, які ставив перед собою М.Грушевський. Для такого науковця, як він, мови мали прикладне значення як засіб здобуття інформації насамперед про українську історію, філологію, етнографію. Крім російської та української, опанованих у гімназії грецької та латини, старослов’янської, М.Грушевський добре володів польською, французькою та німецькою мовами. Перелік мов не є дивним. Французька була поширена у гімназі-

¹Зашкільняк Л. Грушевський у Київському університеті (1886–1894). — С. 252.

²[Грушевський М.] Огляд часописів за рік 1894 // ЗНТШ. — 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — с. 1.

³Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — с. 121.

йних курсах Російської імперії, польська й німецька¹ — офіційні мови в Галичині, й, працюючи у Львівському університеті, слід було їх непогано знати. Але найпершою “іноземною мовою”, якою Михайло Сергійович оволодів досконало, була ... українська². Вдома з батьками молодий Михайло розмовляв російською. Сам М.Грушевський визнавав, що “з природи не мав здібностей до уживання мов практично, хоч граматично виучував їх добре”³.

Варто зупинитися на поглядах М.Грушевського, що проявилися в рецензіях, важливих для розуміння його історичних концепцій. У багатьох питаннях М.Грушевський постає суперечливим, хоча протиріччя не виходять поза бачення ним окремішнього історичного процесу українців. Його думки щодо ролі особи в історії, ставлення до еліти, регіональні зацікавлення, погляди на сучасну йому українську історіографію є доволі неоднозначні.

Перші історичні схеми

Найперші рецензії М.Грушевського, що з’явилися у провідному органі народівців — часописі “Правда”, стосувалися тематики історії слов’ян. М.Грушевський визнавав, що замолоду був великим прихильником ідей слов’янської єдності⁴ у кирило-мефодіївських традиціях. Перед ним навіть стояла дилема: займатися історією слов’ян чи “українськими справами”⁵:

¹ Німецьку М.Грушевський вчив ще у гімназії на бажання батька. (Пріцак О. Історіософія. — с. ІІ.).

² Див. про проблеми в оволодінні українською мовою М.Грушевським (Спомини // Київ. — 1988. — №12. — с. 125). Мова для М.Грушевського мала велике громадське значення. Він мріяв стати “українським письменником, редактором, видавцем”: «Своєю енергією вирівняти упущене, занедбане в сім житттю, те, що було запущене, заспане нашими предками, щоб забулася “срамотня” година і ожила наша слава — слава України». Власне й звідти після прочитання української бібліографії в альманасі “Рада”, де в рік його народження 1866 не вийшло жодної книжки, відома клятва М.Грушевського: “Своєю працею нагородити сей прорив... прийшовши на світ в рік з нулем, я своєю працею в стократ вигодинсю прогалину. Для сього треба було підучитися мови і вправитися в українським стилю, що я й поставив зробити” (Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — № 12. — с. 126.) Див., крім усього, роздуми на цю тему Сергія Плохія. Plokhyy S. Unmaking imperial Russia. Mykhaylo Hrushevsky and the writing of Ukrainian History. — Toronto; Buffalo; London, 2005.

³ Прицак О. Історіософія... — с. ІІ.

⁴ Зашкільняк Л. Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). — с. 145–146.

⁵ “Я вагався в дилемі — оперти сі свої літературні інтереси на історії головню історії культури і громадського життя, очевидно, передусім українського, чи на слов’янській філології, слов’янській спільності й слов’янському відродженню”

“Слов’янська спільнота й слов’янські змагання до розбудження національного життя за поміччю ідей слов’янської солідарності, запомання спільним слов’янським добром там, де бракувало власної національної традиції, викликало в мене захоплення; слов’янське братство виростало до чогось подібного до релігії і будило в мені емоції подібні до релігійних”¹.

Одним із провідних учителів М.Грушевського у студентські роки був Федір Фортинський, спеціаліст із загальної історії слов’янства. Зберігся цікавий реферат студента М.Грушевського про “Хроніку Гремгольда”, важливе джерело з історії лужицьких сербів². М.Грушевський справді захоплювався слов’янським минулим. Вже у його найраніших рецензіях помічаємо прагнення запровадити українську історію в загальний контекст історії слов’янства, розкрити значення і внесок українства до історії й ідеології слов’янства. Це яскраво проглядає у висвітленні М.Грушевським роботи Йозефа Первольфа.

Ще виразніше висловлюється М.Грушевський щодо ідеологій польського месіанізму та російського слов’янофільства. Молодий дослідник не може не відгукнутися на реформування ідей про месіаністичне значення Росії для світу й ворожість її західним впливам або ж на спробу закидати месіанізм поезіям Тараса Шевченка Марціна Здзеховського. Нова критика неослов’янофільства — перша рецензія М.Грушевського на роботи Павла Мілюкова, з яким науковця пов’яжуть тривалі контакти. Ці найраніші рецензії М.Грушевського є передвісниками майбутніх публіцистичних праць. Тут, власне, слід акцентувати, що вже в перших творах М.Грушевський прагне виокремити українство із польських і російських філософських течій та ідеологій, а надто показати неувагу до українського питання з боку поступової російської громадськості, критикує її зневажливе ставлення до українства. Останнє важливе з огляду на розвиток українського національного руху взагалі, діячі якого часто опиралися на російські революційні традиції.

Досить виразним у цьому контексті постає ставлення М.Грушевського до євреїв та єврейського питання. Історик прагне знайти у євреях певних союзників у національних прагненнях³. Думки М.Грушевського справили вплив на майбутні союзи між єврейськими та українськими національними організаціями. Тобто з перших праць М.Грушевський вже вирізняє національні прагнення українців і шукає союзників.

(Київ. — 1988. — № 12. — с. 123).

¹ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1988. — №12. — С.123.

² Див.: Рудь М. Рання праця Михайла Грушевського з джерелознавства історії полабсько-прибалтійських слов’ян. М.Г. Гемгольд и его славянская хроника. Киев, 1889 // Київська старовина. — 2007. — № 5. — с. 3—8.

³ Див. рецензію М.Грушевського на твори Сергія Бершадського: Українські жиди // Грушевський М. Твори: У 50 т. — т. 5. — Львів, 2002. — с. 339—350.

Ознайомившись з рецензіями М.Грушевського, хотілося б спростувати низку дуже недоречних стереотипів. Насамперед ідеться про схему М.Грушевського щодо історії східного слов'янства, оприлюднену 1904 р., яка мала великий вплив на подальшу історіографію. Існує навіть думка Володимира Ващенка, що основні твори М.Грушевського написані в стані нервового потрясіння й певних граничних ситуацій¹, що насправді є зовсім не так. Проте ця схема не була висловлена 1904 р., а вже відчутно виявилася в перших рецензіях М.Грушевського на праці як із загальної історії слов'янства, так і з історії Росії². Перший яскравий її вияв бачимо у рецензії на роботу Євгена Белова з історії Росії (1895). Тут М.Грушевський сміливо зазначає: “Україна в курсі д. Белова входить кількома кусниками: початком — про заснування держави й до 2-ї полов[ини] XII в., далі йдуть кілька інкрустацій у відповідних місцях про її життя в XII—XIII в., про Литовське В[ели]ке князівство, про унії й війни народні, про Хмельницького і його наступників. Усе се уривково, невияснено, справжні *disjecta membra*. За се годі автора винуватити — се звичайна операція, яку в більших і менших курсах російських українсько-руська історія терпить і терпітиме, доки російська історіографія не набере розмислу й відваги глянути на українсько-руську історію як на осібну цілість. До того часу застається два способи: або по можності переходити історію України в цілості, у зв'язку і порядку, з сього вийде, що йтимуть в курсі паралельно дві історії, механічно сполучені, чергуючись своїми главами (трохи подібне маємо в історії Іловайського), або, дбаючи про ясність, єдність, сконцентрованість історії властиво великоросійського народу — давати інкрустації українські, скільки сього вимагає вже її розуміння, інкрустації — звісно спорадичні, бліді, нужденні”³.

¹ Ващенко в. Неврастенія: Непрочитані історії (Деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського). — Дніпропетровськ, 2002. Див. рецензію на книжку: Гирич І. Лікарю, вилікуйся сам! // Україна модерна. — 2005. — Ч. 9. — с. 273–284.

² Ігор Гирич у своїй роботі щодо аналізу “Щоденника” М.Грушевського 1904–1905 рр. висловлює слушну, як на нас, думку, що “Звичайна схема...” — була написана Михайлом Грушевським ще влітку 1903 р., а не 1904, як це прийнято вважати: Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // Український історик. — 2007–2008. — Ч. 3–4 (175–176)/1–2 (177–178). — с. 206–207. Та, найголовніше, сам М.Грушевський зазначав: “Я не раз порушував уже справу нераціональностей в звичайній схемі русскої історії” й покликається на свої рецензії на “Мілюкова, Сторожева, Загоскіна, Владимирського-Буданова” (Грушевський М. Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії слов'янства // Грушевський М. Твори: У 50 т. — т. 1. — Львів, 2002. — с. 75).

³ Грушевський М. Рец. на кн.: Белов Е.А. Русская история до реформы Петра Великого. СПб., 1895, с.V+479+8 // ЗНТШ. — 1895. — Т.VIII. — Кн. 4

Отож, ще 1895 р. М.Грушевський обмірковував схему історії східного слов'янства. А вже наступного року в огляді праці з історії права професора Василя Сергійовича М.Грушевський висловив такі думки щодо історії руського права: «Не кажу вже про те, що витворюється тим чином фальшиве розуміння історії руського права; ся сторона звичайно залишається без потрібного освітлення. Пам'ятки давнього права руського, право московське і право імперії Російської становляться в одну лінію, ніби факти однорідні, ніби наслідуванням тих моментів вичерпувався весь розвій руського права. Коли в пам'ятках московського і імперського права маємо ми норми права загальні, для цілої держави обов'язкові, обов'язкове значіння “Руської правди” й інших деяких пам'яток давніх на всім просторі земель Руської держави зовсім не доведене, не вияснене. Далі, право московське з'являється такою ж модифікацією давнього руського права, витвореного деінде і пересадженого на інший ґрунт, як і право держави Литовської, ба ще — хоч в меншій розмірі, увійшло воно і в право руських земель Корони Польської. Коли йде мова про право руське по термінології російській, то по історії права давнього мають наступати, як рівноправні партії: історія права В[еликого] кн[язівства] Московського і руських земель В[еликого] князівства Литовського й Корони Польської. Звичайна ж схема курсів історії права властиво є генезою права держави Російської»¹.

Найбільш повно про необхідність реформування історичної схеми з огляду висвітлення історії російської культури М.Грушевський пише, характеризуючи роботи Павла Мілюкова (1897): “Для нас спеціально, однак, книжка дає безпосередньо дуже мало цікавого. Історична схема книжки така — доісторичні часи Східної Європи, давня держава Руська, Московська держава, Російська імперія; се властиво — історія генези сучасної російської (себто — великоросійської з погляду етнографічного, з територією Російської держави) культури; при тій схемі виходить та хиба історичної перспективи, що давня держава Руська стає ніби виключним антецедентом Московської, а Україна-Русь, почавши від XIII в. аж до кінця XVIII в., кудись пропадає з поверхні Землі, щоб потім явитись в ролі об'єкту адміністративних заходів російського уряду. Розуміється, се хиба цілком несвідома у автора, але молодшим, більш об'єктивним історикам російським треба було б раз зреформувати сю схему історичну”².

(Бібліографія). — с. 6.

¹Грушевський М. Лекции и исследования по древней истории русского права В.Сергеевича. СПб., 1894, с.VIII–282 // ЗНТШ. — 1896. — т. X. — Кн. 2 (Бібліографія). — с. 9.

²Грушевський М. Рец. на кн.: Милуков П. Очерки по истории русской культуры. Ч.II: Церковь и школа (вера, творчество, образование). — СПб., 1897. — с. VIII+365 // ЗНТШ. — 1898. — т. XXI. — Кн. I (Бібліографія,

Ми зумисне цитуємо, аби підкреслити, що думки М.Грушевського щодо схем історії Росії й України аж ніяк не були спорадичними й викликаними подіями початку ХХ ст., а висловлювалися ним ще до знакової публікації.

Тут доречно згадати, що, за влучним спостереженням Сергія Плохія, М.Грушевський насамперед демонтував саме історію імперської Росії, власне змінював своєю схемою та творами загалом концепцію історії Східної Європи. Витоки такого широкого значення М.Грушевського як історика саме йдуть від його слов'янських зацікавлень¹. Для М.Грушевського ідея слов'янства суголосна ідеї національного пробудження українців.

Але й імперська російська історія піддавалася істотній ревізії також низкою російських істориків, чільне місце серед яких посідав постійно рецензований М.Грушевським Павло Мілюков. Думки Мілюкова підривали погляди на саму російську історію як одноманітну цілісність, створювали картину, прийнятну й для української історичної схеми: роль колонізації, відрив еліти від народу, перевага світського над церковним тощо. Це яскраво засвідчують рецензії М.Грушевського на праці цього науковця. “Демонтаж” історії імперської Росії відбувався й у російському ліберальному середовищі, що прагнуло бачити Росію не авторитарною, бюрократичною державою, а конституційною монархією, або навіть й демократичною республікою².

Ставлення до еліти

Однією з основних проблем, що висвітлювалася в історіографії, є проблема ставлення М.Грушевського до українських еліт. Іван Кривецький, талановитий учень М.Грушевського, визначаючи новий напрям державницької історіографії 1924 р., дав досить критичну оцінку поглядам учителя на “народ” та еліту³. Нищівна критика “народництва” М.Грушевського, справоздання). — с. 16.

¹ М.Грушевський пізніше визнавав, що “слов'янська спільнота і слов'янські змагання до розбудження національного життя за поміччю ідей слов'янської солідарності, запомогання спільним слов'янським добром там, де бракувало власної національної традиції, викликало в мене захоплення; слов'янське братство вистало до чогось подібного до релігії і будило в мені емоції подібні до релігійних” (*Грушевський М. Споми́ни* // Київ. — 1988. — № 12. — с. 122).

² Досить важливою є ремарка М.Грушевського про своє дитяче знайомство з працями Карамзіна: “Були там історичні книги — в тім історія Карамзіна, але вони мені не подобалися рішучо: їх риторика викликала в мені якусь відразу” (*Грушевський М. Споми́ни* // Київ. — 1988. — № 9. — с. 127).

³ *Кривецький І. Українська історіографія на переломі* // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. — Львів, 1924. — т. СXXXIV–СXXXV: *Праці Історично-філософичної секції*. — с. 161–184.

шевського найяскравіше дається у творі Омеляна Пріцака¹. Хоча у наш час опонентом поглядів на М.Грушевського як винятково народника виступає Ігор Гирич².

Поділ історіографії на “народницьку” та “державницьку” не є вже на сьогодні доцільним і не лише з точки зору суспільно-політичних обставин, методологічних подібностей чи інструментарію, але насамперед через суперечності самого народництва.

Погляди М.Грушевського на українську еліту важко втиснути в певний концепт. Попри вплив народницьких схем, М.Грушевський у своєму ставленні був досить непослідовним, про що свідчать його ранні рецензії. Сприймаючи народницькі постулати про індивідуальну вдачу українського народу, потяг до демократизму та накидання державного ярма, М.Грушевський часто прагне зрозуміти й виправдати зневажене українське панство. Він уже в перших своїх працях зовсім не легковажить проблемами еліти. Аналізуючи яскраво народницьку характеристику панства Лівобережної України Олександри Єфименко (“Малорусское дворянство и его историческая судьба”), автора досить знакової роботи для подальшої української історіографії та зображення козацьких старшин Гетьманщини та їхніх нащадків, молодий рецензент висловлює свої думки щодо “малоруського дворянства” на прикладі Павла Полуботка: “Треба признати, що Полуботком кермували не тільки потяги до власної користі, але й політичні ідеали, вдача до рідного краю й його самостійності; коли він силкується якось полагодити неправди українського устрою громадського, поліпшити суди, зменшити кривди, щоб не дати зачіпки російському уряду мішатись в українські справи, — тут, мені, здається, було б уже дуже сторонниче уважати Полуботка тільки за егоїста й кар’єриста. І певне, що політичні його ідеали, змагання, щоб заховати автономію, поліпшити устрій громадський похвалив би й народ, коли б не заходила загальна економічна ворожнеча між народом та старшиною, ближчим заступником котрої був Полуботок”³.

¹Передрук цієї роботи див.: *Пріцак О. У століття народин М.Грушевського // Україна модерна. — 2007. — Ч. 12 (1). — с. 170–190.*

²Див. зокрема: *Гирич І. Знакова стаття Омеляна Пріцака // Україна модерна. — 2007. — Ч. 12 (1). — с. 149–169; Його ж. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. — 2000. — № 4. — с. 5–30.*

³Тут слід зробити важливу ремарку про погляди М.Грушевського на Полуботка і взагалі на українську еліту надалі; через 35 років М.Грушевський повертається до цієї теми, характеризуючи погляди Олександра Лазаревського, й знову зазначає про політичні прагнення української еліти, покликуючись вже на дослідження свого учня Івана Джиджори (*Грушевський М. У двадцять п’ять роковини смерті Олександра Матвійовича Лазаревського // Україна. — 1927. — № 4. — с. 11–12*).

М.Грушевський зважає на вагомий вплив російського уряду, популізм і соціальну демагогію щодо українського панства. Нарешті, скрушно пише: “Не маючи думки бути апологетом українського панства, цієї історичної болячки народу — болячки тим більше прикрої, що вона й досі не зовсім минулася, — й ознаки старосвітського панства живуть і досі меж панством нашим сьогочасним — я хотів зробити тільки кілька поправок в сучасних поглядах до правдивого вияснення його історії й ролі історичної, настільки я їх розумію”¹.

У “Вступному викладі з давньої історії Русі” 1894 р. М.Грушевський чітко виокремлює сферу своїх зацікавлень — “народ”². Але не слід абсолютизувати цю важливу для М.Грушевського категорію. Вищі прошарки цікавлять раннього Грушевського. Звідти, наприклад, його інтерес до характеристики шляхти Барського староства з етнографічного боку³. Показування близькості вищих прошарків до українців у етнографічному ключі — це знаковий принцип для М.Грушевського.

Це одна надзвичайно вагома річ. Для М.Грушевського насправді дуже важливо наголосити на належності вищих прошарків суспільства до одного типу з народом і в антропологічному плані. В одній із рецензій на польське етнографічно-антропологічне видання він переказує: “... Наостанку антропологічна студія д-ра Гринцевича про українську шляхту з Звенигородського й сусідніх повітів (Київщина); автор приходить до виводу, що ся шляхта (дідичі, офіціалісти, дрібна шляхта etc.) має тип зовсім той же самий, що й місцевий народ, переважаючи тільки зростом і величиною черепа, далі що ся українська шляхта зближається зовсім до люблінської (описаної д[окто]ром Олехновичем) і різниться від ломжинської (описаної тим же Олехновичем), має, отже, виразні позначки свого тубільного початку, спільного з місцевим українським народом. На жаль, автор оперував при тім досить малим матеріалом (132 особи)”⁴.

Не зважаючи на безпосереднє тяжіння до підведення народу під одиничну категорію простолюду, нижчих прошарків населення, історик

¹Грушевський М. Нова розправа про українську шляхту (задніпрянську) // Правда. — 1892. — т. XXII. — Марець. — с. 191–192.

²Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М. Твори: У 50 т. — т. 1. — Львів, 2002. — с. 65–74.

³Грушевський М. Барська околична шляхта до к[інця] XVIII в. // Грушевський М. Твори: У 50 т. — т. 5. — Львів, 2003. — с. 323–336.

⁴Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne wydawane staraniem komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie. — Kraków, 1897. — Т. 2. — S. 156+379.

подекуди робить наголос на значенні еліти, її безпосередньому походженні від народних мас, відкидає докори в цілковитій зневазі до політичних інтересів. Сфера виховання, освіти й загалом характер українського національного руху, власне, не могли зробити М.Грушевського іншим у ставленні до ролі українського панства в історії. Жодні докори йому в нерозумінні низки історико-політичних проблем будуть безпідставними, хоча б з огляду на те, що в працях М.Грушевського ми знайдемо ще силу інших поставлених питань і невирішених проблем, від “єдиного потоку” української історії до належної оцінки “українського П’ємонту”, поряд з яким ставлення до еліти виявиться надто другорядним.

Праці з етнографії та археології

Становлення М.Грушевського як науковця відбувалося в період успіхів таких соціальних наук, як психологія, археологія, етнографія, антропологія, мовознавство та ін.¹

На особливу увагу заслуговують етнографічні та археологічні рецензії М.Грушевського, в яких також виявляється ідеологічний характер. Археологія та й етнографія для історика часто є прикладними дисциплінами, аби довести сферу розселення й діяльності українців. З точки зору становлення ідеології українського національного руху — це блискучі сюжети. М.Грушевського цікавлять межі розселення слов’янських племен, безпосередні знахідки на території України, їх відображення в центральних російських часописах, щодо етнографії — етнографічна група українців (поліщуки), етнографія Холмщини й Підляшшя, антропологічний склад українського населення. Дуже важливими є спроби М.Грушевського окреслити коло археологічних пам’яток стосовно визначення меж України. Його цікавлять археологічні розкопки в Криму й на Кубані, північно-східному українсько-російському покордонні. М.Грушевський прагне розібратися в класифікації археологічних пам’яток та, власне, знову повертається до загальнослов’янських проблем, характеризуючи працю Любора Нідерле. Проблеми слов’янської етнології цікаві для М.Грушевського й у низці інших ключів: наприклад, асиміляційна здібність “великоросійського” народу Миколи Харузіна. Грушевський не може залишатися поза науковими дискусіями, що яскраво видно з зауважень на праці Дмитра Анучіна.

Окреме місце в творчості М.Грушевського посідає його захоплення Кавказом, тими місцями, де минуло його дитинство й розпочалися перші наукові й літературні спроби. У “Споминах” про гімназійні роки М.Грушевський згадує своє зацікавлення нумізматикою, описує антикваріат й принадності старожитностей Кавказу.

¹Про це, власне, зазначає Леонід Зашкільняк: *Зашкільняк Л. Методологія Михайла Грушевського...* — С. 233–234.

Окреслити М.Грушевського як археолога й етнографа, насправді, досить важко. Однак, подібно до свого вчителя Володимира Антоновича, історик інтенсивно використовує як археологічні, так і етнографічні джерела, необхідні для подальших розвідок і узагальнень. Одне певно, М.Грушевський як археолог й етнограф — ще не досліджена сфера діяльності науковця.

Давня Русь

Прагнучи піднести українську історію на новий щабель і врешті виробити чіткий національний синтез, М.Грушевський береться до рецензування низки нових для себе студій. Основною тезою української історії мала стати Давня Русь, звідти слід було розпочинати зображення історії українського громадського життя. Вступний виклад М.Грушевського у Львівському університеті 1894 р. уже безпосередньо стосувався питання Давньої Русі. Але створення її синтезованого образу як частки української історії було надскладним завданням з огляду на тогочасний стан історичної науки. Перед істориком-позитивістом відкривався величезний пласт джерел і потреба широких аналогій. Це питання загострювалося щодо великої ролі, яку відіграла в історії цієї держави Візантія (звідти було запозичено форму християнства й низку культурних надбань). Візантійсько-давньоруські відносини були засадничими для історії Східної Європи IX—XII ст. Відгуки на книжки й статті з історії Візантії — важливі й необхідні для М.Грушевського. Він прагне одразу реагувати на будь-яку новацію з даної тематики. Щойно 1894 р., коли виходить “Византийский временник”, М.Грушевський пише огляд видання, не обминаючи і невеликих статей. Науковець прагне задіяти й доступні німецькомовні видання з візантієвістики. Стратегії М.Грушевського як науковця були цілковито слушними. Однак він як візантиніст не зміг задіяти візантійську спадщину в широкому трактуванні української історії. Й до сьогодні ця актуальна й приваблива для дослідження галузь перебуває на маргінесах української історичної науки. Таких починань у М.Грушевського було чимало, як-от його увага до билин — своєрідних фольклорних джерел Давньої Русі. Билини були поширені лише на півночі Росії, однак оповідь у них йшла про київські події. Багаті на відступи, плутанину фактів й вимисли, ці джерела досить уважно оглядаються М.Грушевським. Він публікує короткі огляди праць О.Гільфердінга, В.Міллера. Для М.Грушевського важлива роль билин, записаних на півночі Росії й з переважно південними, українськими сюжетами, в історії української літератури. Важливо зазначити, що свої студії з порівняльної фольклористики М.Грушевський інтенсивно використав у першому томі “Історії української літератури” (1923)¹.

¹ Див. сучасніше перевидання: *Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн.* — Київ, 1993. — т. 1.

Для М.Грушевського як національного ідеолога характерною рисою було обґрунтування меж осілості окремих слов'янських племен з привнесенням філологічних доказів. Він вступав у тривалу полеміку з Олексієм Шахматовим та його вчителем Ватрославом Ягичем. Рецензії на низку публікацій Шахматова та “*Einige Streitfragen*” Ягича, археологічні спостереження, написані упродовж 1896–1898 рр., стали багато в чому основою для відомої праці М.Грушевського, опублікованої у тому ж збірнику, що й “Звичайна схема” 1904 р. — “Спірні питання староруської етнографії”¹.

М.Грушевський опрацьовує питання, яке пізніші дослідники окреслили як етногенез. У рецензіях на праці Белова, Яблоновського, Леонтовича історик виступає рішучим противником виведення початків українського державного життя від кочових племен Подніпров'я з часу Давньої Русі. Це був стійкий, але непродуктивний погляд науковця, який зазнаватиме ревізії².

Науковець-рецензент цікавився не лише працями безпосередньо з історії Давньої Русі чи окремих давньоруських земель (праці Зотова чи Ляскоронського він оцінював досить скептично), але й зачепив допоміжні дисципліни, застосовуючи порівняльні характеристики. Такий підхід підносив національний наратив М.Грушевського як автора “Історії України-Руси”, над першими томами якої він уже працював, і водночас створив підстави для майбутньої критики.

Велике князівство Литовське та Річ Посполита

М.Грушевського цікавить “руський” слід в історії Великого князівства Литовського, суперечливі питання соціально-економічного устрою, правові протиріччя Литовського статуту. У річизі цих проблем мала значення дискусія М.Грушевського з Федором Леонтовичем про поняття “двору” у Великому князівстві Литовському: чи справді це значення втратилось із пізнішою колонізацією й в якій мірі можна говорити про становий поділ у Великому князівстві Литовському.

Одне із засадничих питань, що непокоїть М.Грушевського, це питання колонізації Подніпров'я XV–XVI ст. Уже в перших рецензіях на праці Владимирського-Буданова М.Грушевський прагнув наголосити на ініціативах місцевого населення, пов'язати початки козацтва з місцевим

¹ Сучасна публікація: Спірні питання староруської етнографії // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — т. 1. — Львів, 2002. — с. 83–99.

² Про важливу роль степового компонента в українській історії див.: *Пархоменко в.* Русь та печеніги. До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // *Східний світ.* — 1995. — № 1. — с. 96–101; *Його ж.* Степовики нашого Півдня X–XIII ст. // *Український археографічний щорічник.* — Нова серія. — Київ, 1999. — Вип. 3–4. — с. 542–549.

елементом, знову ж заперечуючи тюркські впливи. Цьому присвячена також полеміка М.Грушевського з польським істориком Олександром Яблоновським. Тут М.Грушевський виступав як виразний послідовник свого вчителя Володимира Антоновича, акцентувавши на ролі тубільного елемента й виникненні козацтва на основі місцевих громад.

М.Грушевський зробив аналіз польських історичних праць, ознайомився з окремими інтерпретаціями, що стосувалися української історії. Один із найулюбленіших об'єктів критики М.Грушевського — творчість Антонія Прохаски, для якого важливе культуртрегерське значення мала Польща і який неприхильно ставився до самостійного зображення минулого Великого князівства Литовського. Обґрунтування Прохаски легко підпадали під критику, особливо щодо думок про польську “приналежність” Поділля, великого значення уній і цивілізаторського виривання Сходу Європи із варварства. Поряд із досить сумнівними з наукового погляду твердженнями Прохаски, М.Грушевський охоче рецензував праці й публікації джерел визначного польського історика зі Львова Анатолія Левицького.

Регіональна проблематика

Як регіональний історик М.Грушевський виявляв інтерес до Поділля, надзвичайно цікавого й привабливого для дослідження краю. Навіть після написання праці “Барское староство...” він повертається до нього час від часу. Праці батька та сина Ролле, а особливо Юхима Сідинського про минуле Поділля дуже важливі для молодого М.Грушевського. Він мандрував по тих землях, які описував. У своїх рецензіях висловлював чимало подробиць, переказів про місцеві церкви, святині, ярмарки. Питання “співпереживання” історика стоїть дуже гостро.

Історія козацтва та Лівобережної України XVII—XVIII ст.

Не так багато рецензій М.Грушевського стосуються козацької доби та й власне української історії XVII—XVIII ст. Хоча насправді цей історичний період був засадничим каменем у побудові схеми української історії.

М.Грушевський схвально відгукнувся на важливу тезу Павла Житецького про поєднання книжкової та народної культури в Україні XVI—XVIII ст. й штучного їх поділу пізніше. Як не дивно, “наріжний камінь” української історії досить побіжно непокоїть Михайла Грушевського. Радше його цікавить культурне тло: подорож патріарха Макарія, описана Павлом Алепським, чи низка проблем історіографії — згадане вже питання про значення еліти, козацької старшини; проблеми видання “Щоденника” Якова Марковича; спроби відродити козацькі загони на початку XIX ст. князем Рєпніним. Вочевидь, ця проблематика ввійшла в ширше коло його інтересів децю пізніше, під час роботи над черговими

томами “Історії України-Руси” та ближчим знайомством з працями Олександра Лазаревського.

*Погляди на висвітлення українського минулого
та українську історіографію*

Історіографічні проблеми посідають дуже важливе місце у рецензуванні М.Грушевського. Він високо оцінює внесок в історіографію Олександра Лазаревського, зокрема, публікації ним нарисів про Якова Марковича та Олексія Мартоса: «Обидва автори цікаві сим не тільки як писальники, але й як заступники тогочасної лівобічної інтелігенції, й треба подякувати д. Лазаревському, що він доложив праці, аби представити нам з сього боку самі особи авторів на підставі багатого матеріалу й особливо — їх власної кореспонденції. Сі “истинные Малой России сыны” виразно виступають перед нашими очима з своїми ще неясними, непевними симпатіями до “нашої вільної України”»¹.

Він також рецензував видання щоденника Якова Марковича, підготоване О.Лазаревським.

М.Грушевський істотно сприяв науковим спробам українців у Галичині. Він відгукнувся на праці Омеляна Партицького, Володимира Коцовського, першу велику працю Кирила Студинського про “Пересторогу”. Часто рецензії М.Грушевського доволі критичні, для нього важливим є громадське звучання рецензованих студій. Розкритикувавши погляди О.Партицького на давнє минуле Галичини, М.Грушевський відзначає громадську позицію науковця. Зваживши на особливості доступу до джерел з історії Давньої Русі В.Коцовського, він схвально оцінює його починання. Так само схвально він поставився до праці Кирила Студинського: «Як перша більша праця, робить “Пересторога” д-ра Студинського в усякім разі миле вражіння».

М.Грушевський, попри певне тяжіння до політизації минулого, був досить залежним від позитивізму, критичного ставлення до джерел, врешті, від моральності у науці. Окремі праці, дуже важливі для національного бачення українського минулого, рецензент оцінював доволі скептично. Йдеться про відому працю Федора Уманця щодо нової оцінки гетьмана Івана Мазепи й працю Дмитра Яворницького про основні моменти з історії запорізького козацтва. Так само пізніше М.Грушевський негативно оцінить першу популярну книгу з української історії — “Історію України-Руси” Миколи Аркаса².

¹ Грушевський М. Рец. на кн. “Очерки, заметки и документы по истории Малороссии Ал. Лазаревского, II, К., 1895, ст. 146+3 // ЗНТШ. — 1895. — т. VIII. — Кн. 4 (Бібліографія: рецензії і справоздання). — с. 47.

² Ульяновський в. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. — Київ,

Це досить цікаві факти. Й тут для М.Грушевського, вочевидь, відіграла роль не лише наукова солідарність (обидва автори не мали наукових ступенів, Яворницькому цей ступінь щойно надали, що викликало критичну ремарку в Грушевського), а ширше бачення проблематики минулого в полі дискусій та наукової відповідальності за написане.

Оглянувши комплекс рецензій М.Грушевського та підготувавши їх до публікації й частково прокоментувавши, ми, крім захоплення великою працею цього історика, воліємо підтвердити декілька досить сміливих думок, розуміючи, що більшість із згаданих уже висловлені до нас. Насамперед погляди на роздільну схему історії східного слов'янства уже висловлювалися у ранніх рецензіях М.Грушевського. Знакова стаття 1904 р. — це швидше узагальнена й досить нашвидкуруч написана. Хоча із рецензій М.Грушевського ще не видно власне самої чіткої схеми Історії України-Руси, з тією безліччю деталей, яка буде виведена науковцем у знаковому для української історіографії першому томі цієї праці.

Перший том нової серії 50-томного зібрання охоплює публікації історика від його дебюту в “Правді” 1888 р. до 1897 р. включно. Рецензії подані за тематичною ознакою, а в межах кожного розділу — за роком їх публікації М.Грушевським. Виокремлено вісім тематичних груп: Розділ I. Археологія та українські землі у давнину. Розділ II. Етнологія та антропологія. Розділ III. Історія слов'ян. Розділ IV. Давня Русь: історія та філологія. Розділ V. Українські землі за литовсько-польської та козацької доби XIV—XVII ст. Розділ VI. Історія козацтва та Лівобережної України XVII—XVIII ст. Розділ VII. Україна у XIX ст. та український національний рух. Розділ VIII. Бібліографія: огляди та замітки. Останній розділ охоплює огляд часописів і періодичних збірників, матеріал яких неможливо віднести до конкретного історичного періоду.

У томі вміщено 108 рецензій, 13 оглядів на часописи та періодичні збірники і 16 заміток, опублікованих у “Правді”, “Киевской старине”, “Записках Наукового товариства імені Шевченка” (в розділах “Наукова хроніка”, “Замітки історичні, археологічні і критичні”, “Бібліографія”).

Тексти рецензій подані за їх першими прижиттєвими публікаціями вченого, назви рецензованих праць — за формою, вжитою автором. У коментарях та змісті використаний скорочений варіант назви рецензії. Археографічне опрацювання текстів, як і праць, опублікованих в інших серіях, здійснене за методичними рекомендаціями О.Рибалка. Написання назв періодичних видань, прізвищ, географічних назв тощо уніфіковане згідно з нормами сучасного українського правопису зі збереженням авторських лексичних форм. Скорочені назви періодичних

1996. — с. 161–220; Відповідь на те Ігоря Гирича: *Гирич І.* Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // *Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник.* — Київ, 1996. — с. 221–230.

видань, прізвища, географічні назви, окремі слова доповнені в квадратних дужках. Переклад іншомовних слів та крилатих виразів вміщений у тексті в квадратних дужках.

Під час упорядкування тому був виявлений 61 автограф М.Грушевського. Автографи зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м.Києві (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 205, 234–243) та в Центральному державному історичному архіві України у м.Львові (ЦДІАЛ України, ф. 401, оп. 1, спр. 45, 46, 48, 49). Усі автографи, які зберігаються в ЦДІАК України, звірені з першими публікаціями. Загалом опубліковані тексти рецензій відповідають виявленим автографам, за винятком рецензій на публікації “Нові видання Київської археографічної комісії” та “Нова розправа про українську шляхту (задні-пряньську)”. Встановлено, що в значній частині опублікованих текстів були змінені вживані М.Грушевським у своїх працях такі лексичні форми слів, як: “значіння”, “вражіння”, “ріжниця”, “опись”, “літопись”, “скити”, “об’яснення” та деякі інші, на їх сучасну правописну норму: “значення”, “враження”, “різниця”, “опис”, “літопис”, “скіфи”, “пояснення” тощо. Слід зазначити, що при комплектуванні справ ф. 1235 (оп. 1) у кількох рецензіях хаотично скомплектовані аркуші. В окремих випадках вони втрачені взагалі. Інформація про збереженість автографів, наявність у них підпису М.Грушевського вміщена в археографічній легенді.

Інформація про збереження автографів в ЦДІАЛ України подана за виданням: “Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові. Каталог / Укл. О.Мартиненко, ред. Г.Сварник. — Львів, 2005”.

Науковий апарат т. 14 становлять коментарі, анотований покажчик імен.

Коментарі, які підготували В.Маслійчук, О.Тодійчук, Н.Черкаська, В.Шульга, містять як посторінкове коментування текстів, так і коротку інформацію про вчених-істориків, праці яких рецензував М.Грушевський. Автори коментарів не ставили своїм завданням розглядати рецензії М.Грушевського в контексті тогочасної історіографічної ситуації та порівнювати їх із сучасним розвитком історичної науки, оскільки коментування рецензійного жанру в творчості голови НТШ носить характер самостійного наукового дослідження.

У коментарях, в археографічній легенді, вказано, за яким виданням публікується праця, місце і рік публікації, подана інформація про сучасне місцезнаходження автографа, а також нумерація сторінок зі збереженням пагінації першої публікації.

Анотований покажчик імен підготували В.Кравченко, В.Пономарьов, О.Тодійчук, Н.Черкаська, В.Шульга. Покажчик доповнений іменами з передмови та коментарів.

Висловлюємо щиру подяку директору Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві С.Паньковій, в. о. директора Центрального державного історичного архіву України в м.Києві Л.Демченко та завідувачу бібліотеки Інституту історії України НАН України Л.Мусі за практичну допомогу та сприяння у підготовці тому.

Володимир МАСЛІЙЧУК

РОЗДІЛ I

АРХЕОЛОГІЯ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДАВНИНУ

**ЛАТЫШЕВ В. SCYTHICA ET CAUCASICA E VETERIBUS
SCRIPTORIBUS GRAECIS ET LATINIS COLLEGIT ET
CUM VERSIONE ROSSICA ED. BASILIUS LATYSCHEV.**

**Vol. I — Scriptores Graeci. Известия древних писателей греческих
и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским
переводом В.В.Латышев. т. I. Греческие писатели.**

**Вып. I (додаток до “Записок” Російського археологічного
товариства). СПб., 1893, VIII + 296**

Думка про видання витягів з давніх письменників щодо Русі давно існувала, ще в минулім віці, і тоді ще з ініціативи Шлецера І[оганн Готгільф] Штрітер зробив витяг з візантійців, виданий в Петербурзі під титулом “Memoria populorum, olim ad Danubiani, Pontum Euxinum, Paludem Meotidem, Caucasum, mare Caspium etc. Incolentium” (4 v[ol], 1771–1779)*, до якого й досі звертаються історики. Тим часом для письменників класичних і такого збору бракувало досі. Як згадує д. Латишев у передмові, ще в 50-х р[оках XIX ст.] Петербурзьке археологічне товариство ухвалило було видавати збірник витягів з усіх письменників грецьких і римських про територію Росії аж до часів візантійських, але з тої ухвали нічого не вийшло. Друкувало в своїх “Записках” витяги такі Одеське товариство історичне, але вони зоставались розкидані по різних томах сього видавництва. Тепер же взяв на себе сю справу д. Василь Латишев, петербурзький професор філології класичної, що придбав вже собі добру славу виданням збірника написів з північного берега Чорного моря*. Він наміривсь видати витяги до к[інця] IV в. по Р[іздві] X[ристовому] — в одному томі письменників грецьких, в другому латинських, переділивши кожний том на дві частини і вмістивши в першу тих письменників, що дають ширші уступи про Чорноморський берег і Кавказ, а в другій — припадкові згадки різні, а далі, якщо буде змога — і письменників візантійських. Отже, видана 1-а частина першого тому містить витяги з Гекатея, Геродота, Гіппократа, Ксенофонта (Anabasis), т. зв. Скілака, т. зв. Скімна, Страбона, Діона Хрисостома (Λ γος βορυσθενίτικ ς), Діонісія Періегета, Адріана (“Періпл”), Птолемея, Агатемера, Маркіана, Стефана Візантійського, анонімного “Періпла”, Ἰωάνν τρησις οἰκοῦν νης Ὑποτοπωσις γεωγραφ ας і Нікіфора Влемміда. Видавець подає текст з найкращих рецензій і переклад російський; думку ж про коментарій екзегетичний мусив відкинути задля великої трудності і відкласти колись на дальше. Се, певне, дуже шкода, але мусимо подякувати видавцю й за те й пожадати скорішого виходу дальших частин.

АНТОНОВИЧ В.Б. РАСКОПКИ В СТРАНЕ ДРЕВЛЯН
(Материалы по археологии России, издаваемые Императорской
археологической комиссией, № 11,
“Древности Юго-Западного края”).
СПб., 1893, 78 ст.+7 планів, in fol.

Не зважаючи на цікавість, з якою звертаються до археології тепер навіть в ширших верствах громадських, не зважаючи на добрі поверхні обставини, існування спеціальних товариств з значними засобами, інституцій (як Петербурзький археологічний інститут*), музеїв, періодичних з'їздів, не можна сказати, щоб становище цієї науки на Україні було веселе.

Значну, як не більшу частину розкопувань ведуть аматори або люди не конче приготовані; дневники розкопувань видаються in extenso [у повному обсязі, без скорочень] доволі рідко. Колекції часто укриваються в приватних зборах, без публікації, так що довідатись часом можна хіба з побіжних і непевних звісток часописних або з зносин особистих. Дуже мало, майже зовсім бракує загальних систематичних оглядів здобутих даних. Так що в значній мірі ця наука зостається rudis indigestaque moles [безформною, безладною масою], серед якої орієнтуються хіба кілька одиниць-спеціалістів, що на протязі довгих літ слідили й ловили всякі й випадкові звістки й факти.

Тим важніше місце в такому стані науки займають систематизовані, науково оброблені результати кількохлітніх, з певним планом ведених розвідок, як вищевиписана праця Володимира Антоновича. Взявши думку вислідити тип похоронний древлянського народу й етнографічні його границі, він кілька років робив розкопування з такою метою і в сумі розкопав 261 могилу (тимчасом як усіх могил на тій території розкопано 315). З сього числа на тип, що проф. Антонович відносить до древлян, припадає 245, додавши до сього 44 могили, науково розкопані й сумлінно опубліковані добродієм С[ергієм] Гамченком (“Житомирский могильник”, Жит[омир], 1888)*, матимемо коло 300 могил, число, на якому вже справді можна робити певні висновки про похоронний тип і культуру місцевих мешканців. З сього погляду древлянському народу, так занедбаному в історичних джерелах, пощастило більш, як іншим, бо інші слов'янські народи України (окрім ще хіба сіверян) не мають так багато археологічного матеріалу і подібних монографій. Висновки з древлянських вислідок проф. Антоновича були й раніш в якійсь мірі відомі з коротких рефератів (напр., в “Чтениях” Київськ[ого] істор[ичного] товариства); тепер вони подані вповні. Згадана праця складається з двох частин — вступної розправи, де подані висновки з розкопувань (с. 1—23) й автентичних дневників (с. 25—78). Могили цієї категорії не дуже багаті змістом, але все-таки зібраний матеріал дає докладно розуміння

культури: хліборобського й скотарського промислу, існування рукомесл (між іншого, оброблення руди залізної), торговельних зносин. Хоч могили не подали хронологічних дат цієї культури (якими, звичайно бувають монети), однак сама культура (гончарні вироби на колесі), панування заліза й срібла в виробах і т. ін. дають спроможність припасувати її до останніх віків доісторичного періоду, а тим самим до древлян, що в той час тут мешкали. Вислідки проф. Антоновича, як згадано, мають ще те значіння, що вияснюють етнографічні межі древлянського народу, про які історичні джерела дають дуже невиразні відомості. Границями для зазначеного похоронного типу були Ірпінь на сході і Рось на східному півдні. Північні межі вияснюють недавні розкопування проф. Завитневича в районі Прип'яті*. Дуже добре було б, коли б хто взяв на себе вислідити далше на південь і на захід межі древлянського типу. Се дало б можливість зазначити й похоронні типи їх сусідів — західних і південних, а щодо останніх — се особливо важно, бо тільки хіба археологія може докладно об'яснити і поповнити бідні й невиразні звістки джерел про залюднення південних країв України. Видана праця проф. Антоновича розкішно, оздоблена мапами й рисунками, як, звичайно, видання Петербурзької археологічної комісії.

ОТЧЕТ ИМПЕРАТОРСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ ЗА 1891 г. СПб., 1894, ст. 188, in fol.

Петербурзька археологічна комісія, маючи велику запомогу урядову, єсть головним ініціатором археологічних дослідів в Росії. Давнішими часами майже виключно цікавилась вона класичною культурою чорноморського берега, аж останніми часами уділяє кошти на висліди і в інших краях. З справоздання знати, що й того року (1891) чимало зроблено розкопувань на території України, але не було майже введено систематичних і на ширше вимірених дослідів, і розкопування мали характер здебільшого спорадичний. Так, розкопана одна могила на Дінці, одна в Акерманщині, по одній в Херсонщині, Катеринославщині; трохи більші розкопування в Київщині, коло Витичева й Кальника. Доложено автентичні днівники акерманського розкопування проф. Кнауера (аналогічного з попереднім його розкопуванням, оголошеним в "Чтениях" Київського історичного товариства) і кальницького проф. Антоновича. Се останнє подає оригінальний тип поховання, характеризований грандіозною дерев'яною й земляною будівлею (могила й досі була більш 6 метрів заввишки) і дуже бідною культурою похорону (бронзові стріли, в другій — ще залізний ніж). Тип сей можна залічити до варіантів т. зв. скіфського періоду (бо сей обіймає певне різні часи і різні народи).

МЕЛЬНИК К. КАТАЛОГ КОЛЛЕКЦИИ ДРЕВНОСТЕЙ А.Н.ПОЛЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВЕ. Вып. I.

Київ, 1893, V+218+14 таблиць

Олександр Поль, один з видатніших громадських діячів в Катеринославщині, зібрав дуже значні колекції археологічні. Після його смерті (вмер 26 липня 1890 р.) опікуни, призначивши на продаж ці колекції, доручили київському археологу Катерині Мельник зробити каталог їх. У цьому томі описані колекції культури доісторичної і класичної (грецьких колоній), також часів князівського періоду і козащини, колекція етнографічна, зброї, монети. Каталог уложений науково, систематично і через те має не саме практичне, але й наукове значіння. На лихо тільки при колекції не завше були доложені відомості про місце находок, дневники розкопувань і т. ін., що зменшує ціну деяких речей сих у всякім разі вельми гарних і коштовних колекцій. Особливо цікаві колекції кам'яної, бронзової, т. зв. скіфської; періоду князівського і козацького. Занотуємо особливо значну (коло 90 речей) колекцію стоянки палеолітичної з-під Кривого Рога (в Катеринославщині), де кам'яне знаряддя знайдено разом з кістками мамонта в шарі червоної глини (як відомо, число таких находок на Україні дуже невелике (властиво 5), так що ця колекція має велике значення. Тим більше приходить ся жадати, щоб колекції О[лександра] Поля знайшли собі покупця на Вкраїні. Видання гарне, навіть розкішне, оздоблене добрими фототипічними рисунками.

ЯСТРЕБОВ В.Н. ОПЫТ ТОПОГРАФИЧЕСКОГО ОБОЗРЕНИЯ ДРЕВНОСТЕЙ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ.

Одеса, 1894, ст. 116 (відбитка з т. XVII “Записок” Одеського товариства історії)

Хаотичне становище археологічного матеріалу щодо України-Русі добре відоме, тому спасенною була ідея зводити весь відомий матеріал археологічний з певних районів — звичайно губерній, що з'явилася від кількох років. Першою спробою, здається, була археологічна карта Київської губ[ернії], з додатком коментарю (“Объяснительная записка”), зроблена проф. В[олодимиром] Антоновичем для Московського археологічного з'їзду 1890 р. (сю знаменито зроблену працю мало видати Московське товариство археологічне, але, на жаль, вона й досі в світ не вийшла). На з'їзді археологічному 1893 р. була демонстрована подібним чином зроблена карта Харківської губерні[ї] проф. Д[митра] Багалія, також не видана.

Для Новоросійського краю зробив карту до історичної археології на підставі друкованого матеріалу д. П[латон] Бурачков (видана вона в “Трудах” Москов[ського] археолог[ічного] тов[ариства], т. XII). До сього ж району, як бачимо, належить і нова праця місцевого археолога, д. В[олодимира] Ястребова, одначе з планом цілком одмінним. Обмежившись самою Херсонською губернією, автор не зостався при самій археології доісторичній, а звів весь матеріал археологічний з усіх епох і всіх категорій. Не задовольнившись друкованим матеріалом, він звертався до місцевих мешканців через те ж археологічне товариство, і безпосередньо, і таким способом здобув багато нового матеріалу. Подібно до попередніх праць він обробив його таким чином, що на основі його уложив археологічну мапу, і в окремій праці звів матеріал під іменами осад. На жаль, мапа лишилася не видрукувана в Одеськім товаристві історії, і маємо тепер тільки текст, видрукуваний в “Записках” товариства і окремо.

За сю працю належить д. Ястребову від усіх, хто цікавий до українсько-руської археології, щира подяка. Він не тільки дуже старанно і пильно звів друкований матеріал, але доповнив його, як бачимо, багатим запасом відомостей, здобутих або особисто, або від своїх кореспондентів. Між ними є багато цікавого. Так, у відділі зброї чимало находок кам'яного знаряддя вперше публікується; у відділі монет — цікавий клад римських монет з Крилова (мені досі був відомий з невиданої “Записки” проф. Антоновича — “Очерк ист[ории] Киев[ской] зем[ли]”, [с]. 389, тільки відомість у д. Ястребова (с. 15) представляє той скарб далеко більшим, ніж та відомість). Особливо є багато нових відомостей у відділах про городища і могили, де знаходимо цілком неопубліковані розкопки (напр., с. 70, 71, 77, 84—85, 91 та ін.).

Признаючи, отже, вагу й вартість сій праці, я, одначе, думаю, що автор значно полегшив би користування з зібраного матеріалу, якби обробив його трохи одмінно. На початку (с. 7) автор каже, що ухилився від поділу хронологічного (археологія доісторична і історична, вік кам'яний, бронзовий і залізний) і етнографічного в класифікації матеріалу, не знаходячи певного критерію. Автор справедливо вважає, що на території губернії досі не констатовано існування віку кам'яного і бронзового в властивому того слова розумінні (себто, що осіла людність на тій території якийсь час жила цілковито в культурі кам'яній або бронзовій), або що годі розмежувати пам'ятки античні й скіфо-сарматські, бо ті дві культури стикалися і посполу впливали, виробляючи культурну амальгаму. Се справедливо, але з того виходить тільки потреба певної обережності в класифікації, а не неможливість її. Полишаючи дальшим студіям констатування кам'яного й бронзового віків, можна такі характерні находки, як бронзові дельти, серпи віднести до бронзового віку, а з того не перестануть вони бути забутками бронзової культури, що, може були занесені перехожими народами абощо. І автор

міг би уставити категорії кам'яного віку, бронзового, залізного і новішої культури, а серед залізного відділити пам'ятки еллінської і еллінізованої культури від варварської. Непевні і нехарактерні речі можна було завше в окрему категорію віднести або якось відзначити.

Праці, як згадана, окрім того, що стають ніби проспектом дальших розвідок археологічних, даючи вказівки, де чого можна сподіватись, мають зараз значення джерела для розвідок історичних — до них звертаються, щоб довідатись про давність такої чи іншої оселі, давність її залюднення, друге — щоб вистежити район певної категорії пам'яток (напр., пам'яток культури античної, кам'яної і т. ін.). Чи при тих, чи при сих студіях, план роботи д. Ястребова не показується вигідним щодо користування. Д[обродій] Я[стребов] поділив пам'ятки на категорії, щодо речі, і досить дрібні: зброя й знаряддя, монети, лапідарні (менгіри, каміння з образами й написами, кам'яні баби), давнина різного роду, майстерні і шахти, кості і похорони, печери і ходи підземельні, дольмени, вали земляні, городища, могили ("кургани"). Хто б схотів про певну місцевість довідатись, мусить всі ті 11 відділів переглянути. Хто б схотів прослідити яку категорію пам'яток, також мусить шукати їх в різних відділах, бо, напр., пам'ятки бронзової культури можуть знайтись і в першій категорії, і в четвертій, і в майстернях, і в похоронах, і в городищах.

Поділ відомостей на категорії в тексті не є конечно потрібний, можна під певною осадою подавати всі відомості археологічні. (Так, пригадую собі, уложена була "Записка" проф. Антоновича, і оселі були подані в порядку географічним, по районам річок, а класифіковані були лише на мапі: хронологічно — фарбами, а щодо категорій — значками). Але неодмінною потребою з'являються покажчики — коли відомості поділені на категорії, як у д. Я[стребова], то покажчик місцевий і покажчик хронологічний (культур, епох), коли де поділені на епохи і категорії — покажчик хронологічний і предметний. Такі покажчики можуть в значній мірі навіть заступити мапу. Ширший предметний покажчик був би корисним навіть при поділі на категорії.

Нарешті, ще одна увага. Там, де автор наводить дати з друкованих джерел, можна, звичайно, обмежуватись більш-менш загальними характеристиками, але де автор подає нові відомості, і міг їх з власної автопсії перевірити, часом би читач бажав більше знайти. Напр[иклад], автор згадує про речі з колекції Єлисаветградської школи реальної, що, значить, були в автора під рукою, не описуючи їх ближче, так що годі дізнатися щось про їх давнину (напр., с. 23, 69, 71).

Повторюємо, наші уваги не зменшують вартості праці д. Ястребова, вони дотикаються другорядних точок, а праця застається корисною вкладкою в археологічну літературу України-Русі.

ПАРТИЦЬКИЙ ОМЕЛЯН. СТАРИННА ІСТОРІЯ ГАЛИЧИНИ. т. 1

(від VII віку перед Христом до року 110 по Христі).

Львів, 1894, стор. 372+16

Д[обродій] О[мелян] Партицький від давніх часів з найбільшою охотою застановлявся коло початкових часів нашої історії. Останні роки він подавав багато окремих розвідок з найдавніших часів, найчастіше в “Ділі”. Тепер подав в цілості результати своїх студій в поважнім томі, назвисько якого ми тут виписали. Як видно з титулу, висліди свої доводить він тут тільки до початку II в. по Христі, кінчаючи дакійськими війнами Траяна й Адріана. Книжка складається з чотирьох частин: “Фракія яко правітчизна слов’ян”, “Гетія — край і народ”, “Скіфія — край і народ”, “З історії гетів”. У “послові” автор нарікає на те, що історики руські взагалі обминають ті давні часи, починають і кінчають “рюриковщиною”, тим часом як історія гетів (в яких автор бачить, як і в фракійцях, предків народу слов’янського) незвичайно давня і багата. Отже, автор подає відомості про побут, релігію, мову фракійців і гетів і доводить їх слов’янство, сюди ж залічує він кімерійців, тимчасом як скіфів-сколотів уважає за іранців, предків народу литовського, нарешті, розповідає історію гетів до зазначеного вище часу.

Як сам автор зазначає (ст. XVI), одним з важніших приводів в його виводах був матеріал лінгвістичний. Таку методу не можемо признати щасливою; виводи лінгвістичні, які подибуємо у автора, мають багато довільного, і такі спостереження, що Аполлон є Білун, Арей — Ярий, Гіпаніс — Пониз (пор. Пониззя), Купала — Κυβ λη, навряд щоб багато кого переконали. Так само багато довільності і необережності подибуємо ми в уживанні аналогій. Темні, суперечні питання можна вияснити, тільки уживаючи певні, непохитні доводи, а покликуватись на пісні Верковича, глоси Вацерада, слов’янство гунів і т. ін. — се, як-то кажуть, *lite litem dirimere* [намагання вирішити одне спірне питання за допомогою іншого такого ж спірного]. Така довільність дискредитує цілу працю, і читач не звертає уваги і на те добре і позитивне, що в ній єсть.

Таких позитивних речей годі праці д. Партицького відмовити. Він пильно зібрав матеріали історичні, етнографічні, лінгвістичні. Деякі розвідки і уваги дуже цікаві і важні (такий, напр., уступ про розповсюдження слів: “обчина”, “вірчина” на території між Дністром і Дунаєм — ст. 94, про Жельмана — ст. 156, про границі римських провінцій коло Карпат — ст. 344 і т. ін.), але те оточення, в якому вони виступають, кажемо, може в читача і до них одібрати повагу. Ми схиляємось низько перед совісною і невтомною працею в[исоко]п[оважного] автора, його посвяченням до науки, але

в інтересі цієї ж науки, в інтересі того самого висвітлення давніших часів нашої історії, радимо автору де в чім змінити надалі методи своїх студій.

[Ся рецензія написана була перед кількома місяцями, а саме перед її друкуванням не стало О[меяна] Партицького. Не можу не висловити тут кілька слів симпатії і поваги для небіжчика. Хто знає, що мусить понести при науковій роботі в Галичині такий перетяжений працею професор школи середньої, при загальнім браку засобів і руху наукового, мусить задивитись надзвичайній силі духу покійного, що протягом кількадесяти літ так незвичайно жертвував науковій праці свої сили, час і кошти, забивши нарешті себе надсильною роботою. І ті молодші покоління, що діждуть тих ліпших часів українсько-руської науки, для яких працюємо і в які непохитно віримо, певно, призначенням пошанують пам'ять перших діячів на тій ниві, що так тяжко і невдячно працювали, здобуваючи замість поваги, часом глум і посміх].

**Н.Ф.ПЕТРОВСКИЙ. ДРЕВНИЕ АРАБСКИЕ
ДОРОЖНИКИ ПО СРЕДНЕАЗИАТСКИМ
МЕСТНОСТЯМ, ВХОДЯЩИМ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ
В СОСТАВ РУССКИХ ВЛАДЕНИЙ.**

Ташкент, 1894, 16°, ст. V+60

Ся книжечка, як означено й на її обкладинці, є витяг з праці [Алоїза] Шпренгера "Die Post- und Reiserouten des Orients" (1864)* того, що належить до російського Туркестану. Автор її, російський консул в Кашгарі, каже в вступній замітці, що хотів дати туркестанським любителям археології матеріал для дослідів по історичній географії. Що такий підручник може мати чималу користь, нема мови. На жаль, д. П[етровський] при тім обмежився звичайно на джерелах арабських географів, не входячи у справу фіксування їх топографічної номенклатури на основі літератури предмета і власних комбінацій — лише подекуди відступив він від свого звичаю, давши деякі пояснення. Також випадало б подане у Шпренгера порівняти з новішими й ліпшими виданнями тих географів, з яких він користався, а того в книжці не помічаємо. То дало б сій книжці й наукове, а не практичне тільки значіння.

Ф.П.КЕППЕН. К ИСТОРИИ ТАРПАНА В РОССИИ
(“Журнал Министерства народного просвещения”, 1896, I, с. 96–171)
Д.Н.АНУЧИН. К ВОПРОСУ О ДИКИХ ЛОШАДЯХ И ОБ
ИХ ПРИРУЧЕНИИ В РОССИИ
(ibid., VI, с. 223–269, VII, с. 67–95)

Статті, названі тут, присвячені питанню і самому по собі важному, і для нас спеціально цікавому. Як відомо, до дуже недавнього часу (останні звістки д. Кеппен датує 1880-ими р[оками]) в степах українських жили дикі коні, звані тарпанами* (*equus caballus equifers Pallas*). Звістки про тих диких коней маємо з Геродота, з “Поучення” Мономаха, з Боплана, а з кінця XVIII в. кілька докладних описань. Звичайно, описують тарпана невеликим сірим коником, з чорною смугою на спині, з нефоремною головою, дуже швидким. Суперечне питання — чи є се кінь дикий, чи здичілий домашній? Д[обродій] Кеппен в своїй розвідці, старанно зібравши літературу про тарпанів (однаке не найшов я згадки про статтю Рев'якіна в “Основи” 1861 р.) і доповнивши її деякими усними оповіданнями, приходить до виводу, що се була порода дика, а то з огляду на її характерні і не відмінні ознаки, а стаючи по стороні теорії про європейську правітчину країв, д. Кеппен вважає свого коня заступником породи, звісної з розкопок, почавши з часів делювіальних, і предком домашньої породи коней і то т. зв. східного типу, більш дрібного й короткоголового.

В своїй розвідці д. Кеппен, між іншого, виступив против погляду на сю справу звісного московського антрополога, проф. Анучіна, і се викликало статтю сього. Займавшись вже давніше історією удомашнення звірят, д. Анучін виступав проти д. Кеппена з цілим арсеналом антропологічної й палеонтологічної літератури й дав цілий ряд поправок до його статті. Полишаючи на боці уваги до загальної палеонтології коня, застановимось лише над тим, що ближче нас обходить. Д[обродій] Анучін зостається при давнішій думці, що тарпана можна, скоріше, уважати за здичілого коня, закидаючи проти характерності його ознак, бо в описаннях його є певні незгідні відомості щодо форми, вигляду, бігу, а в кістяках д. А[нучін] не знаходить жодних характеристичних відмін. Далі, раса ся не могла бути чистою через те, що до табунів завсідги приставали домашні кобили. Нарешті, однорідний вигляд, якби був, міг з'явитись через здичіння, як в інших краях, бо при тім звір більше підпадає впливу атавізму. Поділяючи погляд на азіатську родину більшості домашніх звірят і культурних рослин, д. А[нучін] думає, що й кінь домашній перейшов до європейців від середньоазійських кочівників і лише потому європейці могли зайнятися одомашненням європейської дикої раси, якщо вона ще існувала. Останню главу своєї розвідки д. А[нучін] присвячує

джунгарському дикому коневі (*Equus Przewalskii**), висловлюючи при кінці догадку, що й ці дикі коні, властиво, скоріше, здичілі, як властиво дикі, в усякім разі — вони мішались з домашніми і взагалі своїм типом близько подібні до домашніх рас Середньої Азії.

Таким чином, питання про тарпана — чи був то кінь дикий чи здичілий — застається непевним, бо доводи д. Анучіна мають характер більш негативний, ніж позитивний. Виводи його про азійську вітчизну домашнього коня мають характер більш гіпотетичний, бо не оперті на виразних фактах, так як і його гадка про неможливість одомашнення коня самотійно в різних краях; а припускаючи, як можливе, що одомашнення коня сталося в “прикаспійських, ба, навіть, припонтійських степах” (с. 74), він сам непримітно признає певну можливість тези д. Кеппена, що “одною з місцевостей, де коня одомашнено, була Україна (Скіфія)”. Правдоподібно, питання про тарпана на сьому не скінчиться і викличе дальші студії, але стаття д. Кеппена і по всіх поправках, зроблених проф. Анучіним, має свою вагу як старанний звід відомостей про сю винищену (як думають) вже цілковито породу українського дикого коня.

Д.Н.АНУЧИН. АМУЛЕТ ИЗ КОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ЧЕРЕПА И ТРЕПАНАЦИЯ ЧЕРЕПОВ В ДРЕВНИЕ ВРЕМЕНА В РОССИИ

(*L'amulette crânienne et la trépanation des crânes, dans les
temps anciens en Russie*) (відбитка з I т. “Трудів” Віленського
археологічного з'їзду).

Москва, 1895, 4°, ст. 18—1—3 табл[иці], фототипи

На початку 70-х р[оків] вперше археологічна наука сконстатувала факт трепанації черепів людських і уживання сих вирізок для ношення чоловіком в часи неолітичні і в перші часи металічної культури. Звісний французький антрополог Врока, виходячи з відомостей сучасної етнографії, пояснив се так, що трепанація мала характер медичний при хворобах нервових і умислових, а вирізані кусники черепа з осіб, що ними хорували, уживались в значінні надприродних речей, амулетів, і се пояснення тепер пропонується сучасною наукою. Досі, однак, не було констатовано в науці того роду находок на території сучасної Росії; д. Анучін зводить їх вперше, і — що особливо цікаво — між ними наводить факт з території української: се череп, знайдений д. Біляшівським на Княжій горі, під Каневом, місці давньої Родні; він має штучно вирізану (трепановану) округлу, подовгасту діру в чільній кості з правого боку (звичайно трапляються трепанації в кості тім'яній, хоч

є випадки й аналогічні); краї діри вказують, що трепанація ся давня і зроблена на черепі мертвим (нема найменшого сліду заростання кості) якимсь приладом до різання або пиляння; череп доліхоцефалічний (довгоголовий) і належав, як констатує автор, до особи молодой, можливо — жінщини. Щодо епохи, то городище представляє мішанину останків різних епох, почавши від кам'яної, але д. Біляшівський догадується, що головна маса костей належить до часів княжих, передтатарських.

Сей факт і робить реферат д. Анучіна цікавим спеціально для нас.

SÉPULTURE DU X SIÈCLE À KIEV, PAR LE BARON DE BAYE

(відбитка з “*Mémoires de la Société nationale des Antiquaires de France*”, т. LV). Париж, 1896, ст. 16 + таблиця

Звісний французький археолог барон де Бай описує тут находку в Києві на Подолі, де знайдено могили і в ній окраси скляні й металічні. Автор констатує дві бронзові фібули однакові, з ясно вираженим скандинавським типом т. зв. періоду вікінгів; пару кульчиків срібних і брош, аналогічних з находками слов'янських могил, уважає він предметами слов'янського життя теж і намисто; нарешті, до того приходять дві монети візантійські 1-ої пол. X в. Се все, разом з архаїчним виробом речей (сполучення без лютування, архаїчний тип кульчика, що автор уважає початковою формою пізнішого т. зв. київського кульчика), приводить автора до виводу, що маємо тут похорон з X в. і, як на час, коли згадані візантійські монети могли заблукати до Києва, вказує він на походи Ігоря; як на аналогічну, але ранішу находку, вказує автор на похорон, знайдений у тій же місцевості 1876 р.

Як треба було й сподіватись від автора, аналіз находки переведений основно і дата уставлена справедливо (для датування вартій уваги факт, що в могилі було дві однакових монети); розуміється, не треба було тих Ігоревих походів (властиво — походу, бо похід 944 р. непевний), аби ті монети могли прийти на Русь.

Пов[ажний] автор виступає норманістом, покликуючись, що ся теорія панує у Франції; він, одначе, справедливо додає, що й із антинорманістського становища присутність скандинавських застіжок (перед тим одна звісна була з згаданої находки 1876 р.) можна пояснити присутністю варязьких вояків на Русі, або торгівлею.

Трохи чудно в такій поважній розвідці зате стрінути замітку на с. 7, де читаємо, що присутність в находці слов'янських прикрас не повинна нас дивувати, бо “Київщину (le pays de Kiev) залюднили ляхи (Lekhes), радимичі, древліяни, сіверяни, дреговичі і т. ін.” і “у малорусинів або мешканців Малої Русі (українських козаків) елемент полянський переважав”.

KSAWERY CHAMIEC. WŚRÓD STEPÓW I JARÓW
(“Biblioteka Warszawska”, 1894, IV, с. 90–110; XI, с. 342–383;
1895, V, с. 294–322; VI, с. 446–494)

Під тим титулом автор наміривсь представити в ряді студій історію життя людського і його розвою на просторі між Дніпром і Бугом, себто сучасної губ[ернії] Київської й східних повітів Подільської. План задумано широко: в названих вгорі числах, на яких 140 стор[інках], автор не дійшов ще властиво до історії колонізації краю, а тим часом автор обіцяє сказати на пр[икладі] про Січ і “її вплив економічний на становище того краю”. Розпочинає він оглядом географічним, в розділі “Ziemia”, де на підставі праці Реклю, доповненої іншими джерелами (як: Лелевель, мапа Мурчисона, Осовського “Палеонтологія могил”, Брун, Яворницький) подає він відомості про зверхній вигляд краю, його ґрунт і будову геологічну, ріки, причім робить екскурс в сферу Геродотової географії.

Друга серія — “W troku” присвячена археологічним пам’яткам з найдавніших часів. Автор починає загальними увагами про час появи людини і про розвій людської культури (користуючись головню працями Надаляка й Уварова), далі переходить до “української” території; находка київська 1893 р. зісталась йому тут незвісною¹, для того існування палеолітичної культури він виводить з аналогії находок в Гонцях і на Смотричі; по палеолітичній культурі кладе він “переходову”, і до неї реєструє київські печери і находки з-під Сміли (автор вправді не витримує консеквентно своєї термінології й на іншому місці — с. 358 — називає се періодом палеолітичним). По кількох здогадах про расу людських тих часів автор переходить до пам’яток земляних — городищ і валів. В оповіданні про городища виступає він прихильником теорії Ходаковського щодо найдавніших — округлих городищ, покликуючись на те, що “досі нікому не вдалося звалити” її; від них відрізняє він, як пізніші, городища на горбах; з тих старших подає він ширший опис Грубська. Третя глава присвячена валам, де зведено відомості Ліпомана, Грабовського, Фундукля і Антоновича.

Третя серія — “Kurhany” (1895, V і VI) присвячена могилам; автор коротенько говорить про народні перекази про могили (на взір їх бере він новелу п. Л[юдмили] Старицької “Жива могила”, і докладно оповідає, аналізує, роблячи різні спостереження етнологічні). По сих вступних увагах переходить він до опису могил різних категорій, їх вигляду, способу роблення у нас і деінде, подає й різні назви їх у різних народів etc., говорить про їх грабування. Приступаючи до класифікації, застановляється

¹Говорить про неї в дальших студіях (“Bibl[ioteka] Warsz[awska]”, 1896, IV), про які будемо говорити другим разом.

над поділом, предложеним Грабовським і Фундуклеєм, ширше говорить про майдани, далі наводить класифікації могил — Самоквасова, Антоновича і Бобринського.

Праця автора, як видно з вищеподаного, є популяризацією здобутків спеціальних розправ, зведених в одну загальну картину. Розуміється, при браку подібних ширших оглядів популяризації того роду відповідним способом зроблені дуже корисні й пожадані. Авторіві треба признати, що він старався совісно зібрати новішу літературу (особливо археологічну) й об'єктивно подати її результати. Але при тім не завжди може він удержатись на висоті наукового трактування речі й остерегтися від безпотрібних в його праці і малоаргументованих догадок і взагалі висловлень: так, напр., говорячи про Дніпро, догадується він, що Хортиця завдячує своє ім'я княжим псам, бо князі, їдучи на Візантію, бавились полюванням дорогою, а на сім острові їх лишали; так і мішання між нові здобутки археологічної науки перестарілих, неперевіраних відомостей і спостережень; такі, напр., виводи етнологічні, засновані на белетристичнім утворі п. Старицької. Може, для оживлення інтересу не раз затягає він справу белетристичною поволокою, вдається в деталі менш важні. За всім тим і в такім стані праця ся цікава для ширших кругів громади (для яких і призначається), знайомлячи з висновками спеціальних, неприступних для неї праць, і від них авторіві належить за се подяка.

ДРЕВНЕЙШИЙ ПЛАН ГОРОДА КИЕВА 1638 ГОДА,

издал Б.И.Ханенко. К., 1896, 4 табл.+8 стор. in fol.

В сім розкішнім виданні д. Ханенко подає три таблиці з “Тератургіми” [Афанасія] Кальнофойського: ближні і дальні печери і загальний вид Києва, передруковані потім у Євгенія в його описі київської Лаври; з огляду на велику рідкість оригінальних планів, особливо третього, доданого лише до деяких екземплярів “Тератургіми”, д. Ханенко подає їх в докладних копіях; при тім, поділяючи думку проф. Петрова, що в третім плані вийшла плутанина через те, що частина його була вирізана навиворіт (як належить), а частина просто, видавець докладає сю частину плану в двох видах — просто і навиворіт. До сього докладає він російський переклад коментаря Кальнофойського, удержуючись від власних уваг.

**И.А.ХОЙНОВСКИЙ. КРАТКИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ
СВЕДЕНИЯ О ПРЕДКАХ СЛАВЯН И РУСИ, И
ОПИСЬ ДРЕВНОСТЕЙ, СОБРАННЫХ МНОЮ, С
ОБЪЯСНЕНИЯМИ И XX ТАБЛИЦАМИ РИСУНКОВ.**

Вип. I, К., 1896, ст. VIII+221+портрет+20 табл[иць]

Ся книжка, як читаємо в передмові, має zarazом служити і каталогом музею автора — київського колекціонера, і популярним підручником археології. Вона і видається рівночасно в двох видах: з таблицями фототипічними більш рідких речей і без них. Представляє вона з себе каталог музею з вступними увагами й цілими екскурсами геологічними, археологічними й історичними. Екскурси ці не мають наукового значення; напр., в розділі про полян читаємо, що вони прийшли на Подніпров'я в пліоценовий період, з північного узгір'я Карпат (тут автор покликається на Нестора), де зісталися їх свояки — малополяни краківські; вивів їх звідти, мабуть, Кий, що звався тому так, бо був з осади Киє, з Татрів, що існує й досі, і т. ін. Самий же каталог має своє значення, бо автор по змозі докладно зазначає час і місце находки, а в колекції є, між іншим, і значне число речей з України: так є невелика колекція неолітична, головню з Волині й Київщини (с. 16—71, 23—24), трішки бронзи (с. 18—21) і значна збірка речей залізного віку, між ними значний скарб з-під Таганчі (с. 118), деякі цікаві речі з Княжої Гори (с. 126), скарб Межигірський (с. 166) і т. ін.; се все, відкидаючи деякі довільності автора в поясненні, надає, кажу, певну цікавість наукову виданню. Таблиці виконано фототипією дуже добре, але, на жаль, деякі речі в занадто малім розмірі. В дальшій випуску автор наміряється дати описи розкопок могильних.

**WILHELM TOMASCHEK. DIE ALTEN THRAKER, EINE
ETNOLOGISCHE UNTERSUCHUNG**
(Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen
Akademie der Wissenschaften in Wien,
т. CXXVIII, ст. 130; т. CXXX, ст. 70; т. CXXXI, ст. 103)

Справа фракійців давніх нам не чужа. Поважні аргументи промовляють за тим, що фракійська людність залюднювала зугір'я карпатське в часи перед міграцією германців і колонізацією слов'янською. Нова праця проф. Томашека дає загальний огляд фракійської людності, збирає в групи їх галузки і коротко оглядає по сих групах територію і історичну долю кожної галузки, наостанку дає коротку характеристику фракійців. Се перша половина праці, друга присвячена філологічному і річовому поясненню фракійських глос (т. 130) і поодиноких слів (т. 131).

Автор виходить зі звісної вже давніше своєї гіпотези про індогерманську правітчизну на середнім Дунаї (див. його "Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden, Sitzungsberichte", т. 116 і 117) і відповідно до того малоазійські галузки фракійців уважає результатом міграції з європейської Фракії, що закінчилась міграцією кімерійців і тінів (Θυνο), гніздом же фракійського племені уважає край карпатський. Людність фракійську збирає він в три групи: понсько-дарданську, фрігійсько-мізійську і фракійську в тіснішій значінні того слова, а сю знову поділяє на полудневу і північну — гетсько-дакійську. Остання, куди він зачисляє гетів, терізів, кробізів, агатирсів-даків, сабоків, бесів, костобоків, карпів, розуміється, для нас найбільше інтересна, але автор присвячує їй лише 20 стор. і обмежується загальнішими увагами, покликаючись на праці попередників. Не обійшлося при тім і без деяких недокладностей, напр., на ст. 115 бачимо "die getischen Coralli", тимчасом як на ст. 97 автор уважає їх сарматською ордою. За всім тим і сей короткий огляд цікавий і корисний, як звід фактів, з додатком деяких нових і інтересних гадок самого автора.

У другім відділі пояснення деяких назв має для нас теж спеціальний інтерес, такі, напр., пояснення назви Кавказу в приложенні до Карпат (як відомо, наш Початковий літопис, а за ним Галицько-Волинський називає їх "Кавъкасійскыя горы рекше Угорьскыя"), назви Карпат (т. 131, с. 90—91) і т. ін.

**А.О.КАШПАР. РАСКОПКИ КУРГАНОВ В
ОКРЕСТНОСТЯХ СИМФЕРОПОЛЯ, ПРОИЗВЕДЕННЫЕ
ПРОФ. Н.И.ВЕСЕЛОВСКИМ В 1895 ГОДУ
("Известия Таврической ученой архивной комиссии", № 24, 1896,
с. 138—150+таблица)**

Інтерес сих розкопок полягає головню на находках в т. зв. кількаповерхових могилах. На споді, в ґрунті в них показувались могили з т. зв. фарбованими кістями. Сей похоронний обряд, що характеризувався, як догадуються, обмазуванням трупа грубою верствою червоної мінеральної фарби, широко розповсюджений на нашій території (і не лише на нашій, бо напр., констатований в Італії) і належить до періоду неолітичного. Найдки кримські виказують сей обряд на переході від неолітичної культури до металічної: в одній находці на черепі була пара срібних кульчиків (сережок), в іншій мідна стріла, наручники з мідного дроту і меч (з чого?), в третій мідний спис і заразом дві крем'яні шкрябалки. З сього виходило б, що тут, на Чорноморським побережжі, ся культура стрілась з розвиненою вже металічною культурою — правдоподібно заморською, привозною, і підпала її впливові.

На останнім з'їзді археологічним в Ризі проф. Кулаковський, теж на основі подібних кількаповерхових могил, проектував назвати сей тип кімерійським, як ще давніше називав їх проф. Самоквасов. Назва була б добра, коли б назва кімерійців для чорноморської людності в давнину не мала, як можна судити, наскрізь умовного, конвенціонального характеру і якби ми щось знали за ту кімерійську культуру.

В кількаповерхових могилах над сими фарбованими гробами лежать гроби двох типів: одні, звичайно пограбовані і зруйновані вже, належали до культури металічної, характеризованої присутністю золота в значнім числі, і се було, очевидно, причиною їх зруйнування чи обкрадання — се могили т. зв. скіфського типу. Другий тип — се могили вояків з залізною зброєю і конем, очевидно, се могили ще пізніші.

Обопільні відносини сих типів можна, отже, уставити з значною правдоподібністю. Інші похоронні типи, що стрілися тут же — не так ясні. Взагалі справоздання се не досить докладне, дещо недоговорює, і можна пожадати публікації автентичних дневників і находок, що могли б нам вияснити з цілою виразністю надзвичайно цікаве і важне питання: як наступали по собі тих кілька типів похоронних?

Д.В. ЗАМЕТКА О ГОРОДИЩАХ-МАЙДАНАХ
(відбитка з часописі: “По морю и суше”), 1896, с. 73–86+табл.

Так звані в народі майдани, інакше розкопані могили, не вважаючи на увагу до них археологів і не по раз ведені суперечки, досі зістаються невиясненими щодо свого початку й призначення. Автор виписаної тут статті, очевидно, добре ознайомлений з ловецькою технікою, бачить в них останки приладів до ловлення звіра, вказуючи на аналогії з т. зв. вовчими ямами й на уживання слова “майдан” у великоросіян з значеннями, зв’язаними з полюванням. Автор думає, що сей спосіб перейняла Русь від тюрків-кочівників, через те найбільше майданів трапляється на території їх колишніх кочовищ. Він, однак, не застановляється над тим, чи можливо, щоб від таких давніх часів могли заховатись такі великі сліди ловецьких приладів: мусили б вони бути занадто масивні. Він вправді думає, що деякі з сих городищ могли заховатись від не дуже давніх часів — навіть з кінця минулого віку, але при тім трудно, щоб пам’ять про їх призначення так цілковито затратилась в народі. У сучасних способах ловецтва автор вказує, властиво, лише досить далекі аналогії, тим часом трудно собі пояснити, чому б той спосіб перевівся. Все се робить гадки автора дуже гіпотетичними.

Dr. LUBOR NIEDERLE. OPŮVODU SLOVANŮ.
Studie kuslovanským starožitnostem. Ппра, 1896, ст. 149+2

Автор цієї книги, теперішній директор Празького етнографічного музею, звісний в науці своєю працею про передісторичну культуру — “Lidstvo v době předhistorické” (1893), зібрався до докладнішого аргументування й вияснення своїх поглядів на початок слов’янства, висловлених вже ним давніше (“K otazce o původním typu slovanském”, 1890). Він ставить питання, які ознаки народності — чи фізичний (антропологічний) тип, чи культура (в ширшій значінні слова), чи мова — вплинули на відокремлення слов’янства в осібну народність. Відповідно до того, в трьох розділах зстановляється автор над лінгвістичними (с. 13–32), антропологічними (с. 33–106) й культурними ознаками (с. 107–120) слов’янства. Не признаючи себе компетентним в сфері лінгвістики, автор констатує лише сучасний стан справи про відносини праслов’янської мови до інших індоевропейських і її відокремлення. Ще коротше збуває він справу культури, обмежуючись увагою, що археологія (поминувши дрібні відміни) не вказала на існування спеціальної слов’янської культури в часи перед відокремленням слов’янства, і що слов’янська культура виробилась вже в пізніші часи. Натомість головну свою увагу автор звернув на фізичний тип слов’ян, і йому властиво присвячена книжка. Автор

виступає проти широко розповсюдненого погляду, що початковий слов'янський тип — короткоголовий і чорнявий, і проти опертих на сім погляді протиставлень кельто-слов'янського типу германському (= арійському), довгоголовому та білявому, і зв'язувань сього кельто-слов'янського типу з угро-фінським. Опираючись на старанно зібрані матеріали слов'янської антропології, сучасної і археологічної, він вказує, що процент довгоголових і білявих зростає в слов'янських землях в напрямі від заходу й полудня на північ, в праслов'янську вітчизну, і що процент довгоголових зростає, як іти від сучасності назад, в глибину віків. Довгоголові фінські (угорські) народи він вважає зфінцценими аріями, вважаючи початковим угро-фінським типом низький, чорнявий і короткоголовий тип північних і західних фінів. В кінці, признаючи *per tacitum consensum* [за мовчазною згодою] германський білявий і довгоголовий тип чисто арійським, автор зв'язує в одну велику народність чорняві довгоголові народи Полуднево-Західної Європи з альбінізованими під впливом північного клімату прааріями Північної Європи, а між них всунулась неолітична короткоголова людність Середньої Європи, і з мішання з нею автор вважає найлегшим пояснити перемену початково довгоголових германців і слов'ян на сучасних — переважно короткоголових.

Хоч гадка про початкову довгоголовість слов'ян останніми часами підносилась не раз в антропологічній літературі, та д-р Нідерле опер її на стараннім зводі матеріалів і освітив у зв'язку з загальною передісторичною колонізацією Європи; все се надає його висновкам значну силу переконання, хоч при сучаснім стані науки се питання ще й не може бути вирішене. Ми ще не знаємо антропологічного типу прааріїв; матеріали з давньослов'янських часів дуже бідні, а не дуже багатші й сучасні. Критична сторона праці Нідерле дуже важна, позитивна — має ще характер гіпотетичний; стільки ще є невідомого, що не можемо напевно рішати. Автор ставить дилему: або слов'яни були з роду аріями, і пізніше їх тип змінився, або інородцями, асимільованими аріями, і вважає справу вирішеною доказами тотожності початкового слов'янського типу з початковим германським. Зістається недоведеним — чи є якраз германський тип — чисто арійський. Зістається неусуненою можливість бачити в доліхоцефалах старших слов'янських могил слід асимільованої раси, що зникав з часом під перевагою сильнішого фізично арійського типу. Зістається невиясненим, як сталася перемена в типі на самій слов'янській правітчизні і т. ін. Ще більш гіпотетичні його здогади про довгоголовий фінський тип. Все се вияснить тільки будучність.

Автор, не знайшовши ні в культурі, ні в антропологічнім типі причини відокремлення слов'янської народності, бачить тим самим причину в відокремленні мови. Пробуючи приблизно означити час, коли з арійської пра-народності вирізнилась слов'янсько-литовська група, він на основі археологічних фактів (тотожність найстаршої бронзової культури в Греції з єгипетською 18 і 19 династій, по доказах Петрі) бере 2000 літ перед

Хр[истом] за більш-менш приблизний час розділення арійської родини. Для часу відокремлення слов'янства від литовської групи він не знаходить опори, не признаючи вартості тих моментів, які для сього уживались іншими, але приймає вже на здогад більш-менш той же час — 500 л[іт] перед Хр[истом].

Автор збудував свою працю на старанно простудійованім слов'янським матеріалі і широких відомостях з загальної антропології; література питань зведена в нотатках з рідкою докладністю, а література слов'янської антропології в спеціальному додатку (с. 133–139). Будуючи не раз сміливі гіпотези, автор звичайно не забуває зазначати границю, що ділить фактичні висновки від здогадів; написана праця жваво і легко. В сучаснім стані науки вона становить неминуче потрібну книжку для кожного, хто цікавиться антропологією і початковою історією слов'ян.

Ф.Г.МИЩЕНКО. ЭТНОГРАФИЯ РОССИИ У ГЕРОДОТА
(“Журнал Министерства народ[ного] просвещения”,
1896, V, с. 68–89).
ИЗВЕСТИЯ ГЕРОДОТА О ВНЕСКИФСКИХ ЗЕМЛЯХ
РОССИИ
(ibid., 1896, XII, с. 103–124)

Наш земляк, професор Казанського університету Федір Міщенко здавна вже спеціалізувався на Геродоті, переклав його в цілості по-російськи і дав кілька студій про Геродотову Скіфію. В минулім році з'явилося аж дві статті його в сій справі — два відчити, один читаний на загальних зборах Казанського етнографічного товариства, другий — на Археологічному конгресі в Ризі. Почасті характер відчитів для ширшого кола був, мабуть, причиною, що обидві статті не запускаються в деталі, обертаються більш в колу загальних висказів і навіть потроху самі себе повторюють.

В першій відчиті автор починає з загальних уваг про Геродота й його письменницьку манеру, далі коротко характеризуються відомості Геродота про Скіфію, і автор переходить до національності скіфів. Тут він повторює свій погляд, висловлений в давніших студіях (“К[иевская] старина”, 1884), що під іменем скіфів злучені монгольські кочові орди і осіла арійська людність, і коротко переказує свою давнішу аргументацію, подаючи при тім кілька уваг про висловлені з того часу погляди в науці; археологічний матеріал він не вважає можливим ужити до ілюстрації відомостей Геродота, бо ні одної могили з розкопаних досі не можна “бодай з якоюсь правдоподібністю” зачислити до геродотових скіфів.

Друга стаття починається теж загальними увагами про відомості Геродота про Скіфію і їх позитивні і негативні сторони. Далі автор збиває здогад, що Укек на Волзі, нижче Саратова — то геродотів Гелон, і по тому переходить нескіфські народи Геродота, вивчаючи їх географічне положення й національність; кінчиться стаття загальними увагами про інтерес Геродотових відомостей. Головна тема займає лише 11 стор[інок], і вже тим самим виключена можливість детальних студій. Тим часом при сучаснім стані геродотової літератури лише детальні досліді топографічні, археологічні, етнологічні, лінгвістичні можуть посунути наше знання наперед в численних суперечних і темних питаннях геродотової географії й етнографії.

На сторонах рецензії ми не можемо розводитись над всіма питаннями, зачепленими автором, і обмежимось лише кілька увагами.

Автор боронить монгольство головної скіфської орди, хоч не заперечує слідів іранства на нашій території; до іранців він зачисляє західних, культурніших скіфів і деякі нескіфські народи, як: неврів, будинів etc. Але трудність в тім, що сліди іранства, які ми маємо, в першій лінії треба приложити до геродотових скіфів “κατ’ἄρχην” [переважно] — “царських скіфів”. Далі сам автор признає, що для похоронного скіфського обряду не можуть вказати паралелі “ані іраністи, ані тураністи” (с. 107). Тож одиноким аргументом за монгольством “царських скіфів” зістається ославлена дикість їх побуту і звичаїв, що мовби-то неможлива у арійського народу — аргумент найнепевніший з усіх можливих. Та при тім і присутність монгольської орди в чорноморських степах в V в. перед Хр[истом] дуже трудно пояснити: у відомостях наших турецька міграція на захід починається значно пізніше. Се одно робить неможливою гадку автора, що під іменем масагетів треба, між іншим, розуміти теперішніх киргизів і деякі з народів, що входять тепер в склад киргиз-кайсаків (с. 121).

“Гринадлежність неврів до іранців ледве чи може бути заперечена”, каже автор без дальшої аргументації, зіставивши читача в непевності, що властиво може бути сказано в оборону іранства неврів. Про національність будинів автор говорить ширше, але одинокий аргумент про їх іранство, який можна найти — се колір їх очей, шкіри і волосся, і коли автор перестерігає, щоб не уважати будинів слов’янами на підставі їх фарби (с. 114), то теж саме можна сказати і про їх іранство.

Нарешті, скажу ще, що не годилось подавати таких докладних рахунків, як, напр., що скіфи-хлібороби сиділи на 13.475 квадратних верст і т. ін. — адже сам автор згадує про непевність Геродотових мірянь.

На полі геродотової етнографії й географії роботи ще багато, й ми можемо лише пожадати, щоб наш шановний земляк, натрудившись вже стільки коло Геродота, й на дальше працював би на сім полі — дорогою детальних і обережних дослідів.

В.М.ФЛОРИНСКИЙ. ПЕРВОБЫТНЫЕ СЛАВЯНЕ ПО ПАМЯТНИКАМ ИХ ДОИСТОРИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ.

Опыт славянской археологии, т. I. Общая вступительная часть.

Томск, 1894, с. 24+355+3+16 таблиць; т. II, вип. 1, 1896, ст. 272+12 таблиць і 68 рисунків в тексті (відбитки з “Известий Томского университета”, 1894, VII і 1896, IX)

Кожний, хто звертався в якій-небудь справі до слов'янської археології, добре знає, в якому вона хаотичним стані перебуває, як відчувається на кожному кроці брак найпростіших зводів матеріалів, розкиданих по різних малорозповсюджених виданнях, брак якихось наукових оглядів і монографій, що обіймали б цілу Слов'янщину, тож міг би кожний дуже утішитись, прочитавши титул і поглянувши на поважний вигляд сих двох томів. Та заглянувши в книгу, зазнав би сильного розчарування, як і мені прийшлося зазнати: книжка має свою вартість, але для слов'янської археології не дає, властиво, нічого. Се може здатись дивним, але в славистиці приходиться часто стрічатись з такими розчаруваннями.

Автор — родом з Східної Росії, професор Казанського університету, потім ректор нового сибірського університету в Томську, медик з професії, віддавна інтересувався археологією й організував в Томську археологічний музей, що має тепер звиш тисячі номерів. Як поясняє сам автор, могили Полудневого Сибіру своєю подібністю до чорноморських, навели його на гадку, що вони належали одному народу. Виходячи з теорії про арійську правітчизну в Передній Азії й присвоївши собі погляди т. зв. слов'янської школи, що записувала до слов'ян і скіфів з сарматами, і болгарів, і гунів, автор збудував собі теорію, що останки культури на всьому просторі від Чорного моря і кінчаючи Монголією належать слов'янам. Може б ближча знайомість з археологічною літературою привела б автора в кінці до зміни поглядів — бодай би говорилося про арійську, а не слов'янську культуру, але, як сам автор поясняє, живучи в Томську, він не міг мати цієї літератури. Круг його відомостей обертається в археологічних фактах Східної Росії й Сибіру, а для порівняння він притягає головню скіфські могили, троянські розкопи Шлімана і дещо з розкопок балтійського Помор'я. Навіть російської археологічної літератури автор не опанував в цілості, про західнослов'янську й західноєвропейську нема що й казати. В результаті стрічаємося з такими висновками автора: подібність находок в нижчих верствах Трої з побалтійськими вказує на перехід певних типів з Трої до слов'янських венетів (II, с. 225); тип кістяних виробів розійшовсь по Європі з М[алої] Азії через міграцію троянців; звідси ж дістався і до Сибіру (II, с. 167); подібність мексиканських пряслиць з сибірськими і троянськими пояснюється тим,

що троянський тип через Сибір прийшов в Америку (II, с. 247) і т. ін. На основі подібностей основних типів слов'янська культура виходить наверх скрізь. З чим в парі йде не менше дивна філологія і емфатичні фрази про культурні здібності слов'ян і старинність їх культури. Одначе всі ці неприємні сторони не позбавляють книжки значіння, як я вже сказав. Воно полягає на зводі археологічних фактів з приуральських і південносибірських країв. Се краї — спеціально зауральські — цілком не вистудіювані щодо археології. Автор багато оповідає з наочних відомостей, оперує матеріалом Томського музею і інших сибірських колекцій. І тут вправді треба б жадати більш обережності в хронологізації; маємо переважно предмети випадково знайдені; число розкопок мінімальне; дає себе відчути мале число і, часто, недокладність малюнків, що не могли бути виконаними ліпше в такому глухому куті. Але і за подане треба подякувати авторові. Дуже добре б він зробив, якби надалі, відкинувши широкі гіпотези, зайнявся збиранням і студіюванням сибірського археологічного матеріалу, притягаючи для порівняння передовсім ближче зв'язаний з ним терен — Росію й Угорщину.

З виданих досі перший том починається загальними і дуже малоінтересними гадками про арійську правитчизну, про слов'ян в Європі (куди зачислено енетів італійських і венетів бретанських, гетів і даків, скіфів і сарматів) — с. 1—87; далі автор переходить до будови фортифікацій і взагалі східноєвропейської архітектури; виводи його й тут часом занадто не методичні, але гадка його про сліди в східноєвропейських краях архітектури, старшої від татарських і навіть арабських часів, варті уваги і вияснення. Дві останні глави, присвячені Пермі і камській Булгарії (с. 185—350), дають інтересні уваги і зводи матеріалів по історії матеріальної культури сих колись важних з культурно-історичного погляду країв. До тому додані взірці тієї приуральської архітектури. Другий том розпочинається просторим (с. 1—112) історично-географічним оглядом Туркестану і Полудневого Сибіру; автор застановляється головню над питаннями про можливість залюднення і про сліди давньої колонізації в поодиноких країнах; зібрані ним факти інтересні; деякі комбінації історичні і історично-етнографічні міг би автор собі дарувати. Після сього автор переходить до слідів матеріальної культури сих країв. У виданім ним 1-му випуску оглянено вироби з каменю, кості і глини, по плану його (в передмові до 1-го тому) має наступити опис сибірської бронзи і залізних виробів і “сибірських письмен”. Про сю — чисто археологічну частину роботи — сказав вже я вище.

**КУРГАН КАРАГОДЕУАШХ. ИССЛЕДОВАНИЯ
А.ЛАППО-ДАНИЛЕВСКОГО И В.МАЛЬМБЕРГА
(Материалы по археологии России, издаваемые Императорской
археологической комиссией — “Древности Южной России”).
СПб., 1894, с. II+191+IX табл. in fol.**

Заговоривши про Скіфію з поводу розвідок проф. Міщенко, до речі буде кілька слів сказати про сю необговорену ще на сторонах нашого видання публікацію з кругу скитсько-сарматської археології. Розкопана 1888 р. кавказьким археологом д. [Євгеном] Феліциним могила Карагодеуашх коло стан[иці] Кримської (на полудень від Кубані, недалеко Чорноморського берега) дала не пограбований (як-то звичайно буває), багатий похорон в кам'яних камерах (числом чотири) типу цілком аналогічного з могилами Кульобською, Чортомлицькою і под. Д[обродій] Лаппо-Данилевський, звісний в літературі своїми “скіфськими старинностями”, взяв на себе історично-етнографічний аналіз похорону, д. [Володимир] Мальмберг, спеціаліст по історії штуки — аналіз знайдених виробів з сього погляду. Д[обродій] Данилевський справедливо підносить в похороні і в культурі, ним заступлений, цілковиту аналогію з іншими могилами скіфсько-сарматського типу і признаючи в них іранську культуру, ближче (хоч і гіпотетично лише) зв'язує аналізовану находку з сіндами, зачисляючи їх до меотів, і з ними разом — до скіфсько-сарматської родини. На жаль, днівники д. Феліцина не в однім показуються неповними і зіставляють деякі непевності при детальній реконструкції похорону. Дат ніяких находки не дають і одним критерієм для ближчого означення служить стиль грецьких виробів. Д[обродій] Мальмберг бачить в них стиль V в., і тому похорон кладе на кінець V—початок IV в. Д[обродій] Данилевський вважає його посереднім між Кульобським і Чортомлицьким і кладе на IV або початок III в. Щодо стилю грецьких виробів, то д. Мальмберг, ідучи слідами недавніх спостережень Фуртвенглера (з поводу находки в Vettertsfelde), перейнятих і іншими дослідниками чорноморської археології (напр., Шварцем — див. “Записки”, т. X, с. 3—4), вважає сю техніку іонійською. Розвідки видані з звичайною в публікаціях Петербурзької археологічної комісії розкішшю; крім численних (88) малюнків в тексті, дані в кінці дуже добре виконані фототипії речей з Карагодеуашхської могили.

ИСТОРИЯ РУССКОЙ АРХИТЕКТУРЫ,
сочинение академика А.М.Павлинова. Москва, 1894, ст. 5+264+1

Досі ще ця книжка не була обговорена на сторонах нашого видання, хоч — бодай як перша проба того роду — має певний інтерес для нас. Автор на шістнадцяти аркушах досить широкого друку, з численними рисунками в тексті, оглядає церковну кам'яну архітектуру Давньої Русі і Московської держави, будівництво і різьбу з дерева, будинки для життя і воєнні. Розуміється, вже самий сей широкий план при незначнім розмірі праці примушував автора бути коротким. Пам'ятки візантійського стилю на Україні обговорені на несповна двох аркушах; на трьох інших — пам'ятки новгородські, полоцькі, суздальські. Але при тім автор не завсігди потрапив вибрати найбільш важне і потрібне. Ми могли б з легким серцем подарувати звістки про пізнішу долю тої чи іншої церкви або різні екскурси автора, часто малозначні щодо внутрішнього убрання церкви, аби натомість мати докладніші відомості про саму архітектуру. Тут книжці автора можна було б ще багато бажати.

Нас, розуміється, головно цікавлять українські пам'ятки, а далі — пам'ятки того ж візантійського стилю, переховані по інших місцях. Автор виходить з Чернігівської кафедри, її він студіював ближче, як видно, й присвятив кільканадцять літ тому спеціальну статтю (в часописі “Зодчий”, 1882); йому присвячує він розмірно більше місця, але викинувши звідси комбінації про рік заснування і відомості з пізнішої історії цієї пам'ятки, зістанемося при яких 2—3 сторінках про самий початковий устрій і техніку; багато відомостей, подробиць дуже характерних і інтересних проминуто тут. Покінчивши так з Чернігівською кафедрою, автор ще коротше збув інші пам'ятки — сторінку присвячено київській Софії, найважливішій пам'ятці цього періоду, по кілька слів сказано про деякі інші пам'ятки, і проминуто цілковито деякі — напр., церкву св. Василя, лаврську церкву св. Івана, Мстиславову кафедру в Володимирі і таке інше. З інших країв автор докладніше (розмірно) перейшов деякі новгородські пам'ятки і полоцькі — сим присвятив він теж спеціальну розвідку в “Трудах” ІХ Археологічного з'їзду, і особливо застановляється коло суздальських. У результаті відомості про давнє руське будівництво винесе читач дуже небагаті. Відносини руських пам'яток до візантійських прототипів не вказано цілком, автор задовольнився кількома словами про розповсюдження християнства і перехід грецького майстерства на Русь (с. 3—5). Літератури, монографій здебільшого не вказано зовсім або вказано лише дещо — напр., для київської Софії автор відсилає до Євгенієвого “Описання Києва” і Закревського, і лише до одної деталі згадує реферат Прахова, поминувши монографії Лебединцева, Лашкарьова, Кондакова. Коли додати ще, що автор часто цитує джерела з других рук,

звертається до пізніших збірників (як Тверський) замість давніших літописів; що уваги його здебільшого голослівні і згадуючи про певні факти в давнім нашім будівництві, він звичайно не наводить, де той чи інший факт подибується (напр., с. 29 про голосники, с. 87 про малювання на вівтарних стовпах і т. ін.); що самий виклад часом має досить хаотичний характер і досить багатий на помилки (див., напр., с. 51) і дивні друкарські похибки (напр., с. 15 вгорі), то сього вистане, аби зрозуміти досить неприємне враження від цієї праці російського ученого-спеціаліста.

З спеціальних уваг додам ще, що автору навіть для розуміння великоросійського дерев'яного будівництва не треба було проминати галицької церковної архітектури: на неї ще кількадесят літ тому звернув увагу в російській археології гр[аф] Уваров (Об архитектуре первых деревянных церквей на Руси).

В усякім разі за браком іншого курсу і книжка д. Павлінова наразі може бути корисною.

**Э. фон ШТЕРН. О ПОДДЕЛКЕ ПРЕДМЕТОВ
КЛАССИЧЕСКОЙ ДРЕВНОСТИ НА ЮГЕ РОССИИ
("Журнал Министерства народ[ного] просвещения",
1896, XII, с. 129—159)**

Фальсифікація античних старинностей на українським Чорномор'ї, території колишніх грецьких колоній й багатих античних находок, стала за останніх кільканадцять літ прибирати дуже великі розміри. Підробляються глиняні вироби, написи і останніми часами особливо — золоті прикраси. Фальсифікати останніми часами виробляються так зручно, що й спеціалісти не раз ловились на принаду. Неб[іжчик] Е[рнст] Курціус колись читав реферат про ольвійську діадему, що показала потім фальшивою, а недавно признана фальсифікатом куплена Луврським музеєм корона царя Сайтаферна з Ольвії, і з сього вив'язалась європейська полеміка між оборонцями автентичності й противниками; підроблені ніби ольвійські і т. п. речі стрічаються в значнім числі в музеях. Се все звернуло особливу увагу на сі фальсифікати: д. Латишев писав недавно про підроблені написи, д. Делагард і д. Штерн — про підроблені речі (в "Записках" Одеського історич[ного] товариства), а на останнім Археологічному конгресі в Ризі д. Штерн виступив з рефератом, що про нього тепер говоримо: він переглядає тут різні категорії фальсифікатів і особливу увагу звертає на золоті вироби (ширше говорить він про луврську корону Сайтаферна, доводячи її неправдивість); задачею його було, між іншим, щоб конгрес взявся до наради над способами вини-

щення сієї фабрикації фальсифікатів; одначе якихось практичних способів для того не знайдено, і конгрес прийняв лише резолюцію самого референта: опублікувати на головних європейських мовах обіжник про фальсифікацію для популяризації в кругах учених і збирачів.

Д[обродій] Штерн, між іншим, згадує про фальсифікацію старинностей т. зв. великокняжого періоду в Києві. Хоч фабрикація їх, скільки знаємо, і не прибала ще такої великості, як античних старинностей (між іншим, через меншу приступність взірців), одначе було б дуже пожаданим, щоб і на сю фабрикацію завчасу звернено увагу, як се тепер сталось з чорноморськими антиками.

РОЗДІЛ II

ЕТНОГРАФІЯ ТА АНТРОПОЛОГІЯ

**KS. ADOLF PLESZCZYŃSKI. BOJARZY MIĘDZYRZECY,
studium etnograficzne.
Warsz[awa], 1893, 16°, 226 стр.**

У “Бібліотеці Вісли” (т. XI) вийшла минулого року цікава монографія етнографічна про бояр межиріцьких, в пов[іті] Радзинським, [в] губер-н[ії] Седлецькій. Автор описує людність 11 боярських сіл Межиріцької волості. Для нас вона цікава і з погляду етнографічного, бо села сі лежать на етнографічній межі українсько-польсько-білоруській, і з погляду суспільно-культурного, бо аналогічна з т. зв. околичною шляхтою українською, напр., овруцькою або барською, і цікава, як посередній тип між людністю селянською й шляхетською, що, задержавши багато початкових своїх ознак української національності, підупав, одначе, в якійсь мірі і під польський культурний вплив. У згаданій книжці після дуже коротенького начерку історичного (с. 7—15) і сучасного побуту бояр (с. 15—27) подано словничок місцевої мови з заміткою про вимову (с. 28—49), далі списані самими боярами ритуали весілля й похорону, звичаї святкові (с. 50—94), з світогляду космічного, забобони, народна аптека (с. 98—144), наостанку: народна словесність — десяток переказів, прислів’я, пісні побожні і світські. До книжки доложено ноти кількох мотивів, статистична таблиця й мапка. Звертаючи на сю книжечку увагу українських етнографів, мусимо пожалкувати, що автор звернув менше уваги на суспільно-історичні питання; з документів він подав тільки один в перекладі, хоч каже, що знає їх більше, тим часом поданий настільки цікавий, що треба жалкувати за останніми. На довід того, що боярська людність вийшла з Мазовша, автор не дає ніяких певних доказів, і думка ся застається непевною. Чи не певніше виводити їх від бояр з князів литовського, руського родоводу, як-то доводить і ім’я їх, і одсліди руських елементів в етнографічному їх типі, хоч і споляченому незначно (не знати правда, наскільки пильно тримався автор народної мови в переказах пісень, приказок і т. ін.).

ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ М. МОТИВЫ СВАДЕБНЫХ ПЕСЕН ПИНЧУКОВ.

Этнографический этюд. Гродно, 1893, стор. 69 in 16°

Пінчуки залічуються звичайно до північних галузок українського народу, тим етнографічна студія д. Запольського безпосередньо належить до етнографії української. Студіюючи спеціально історію і етнографію Білої Русі, д. Запольський не вперше звертається до етнографії пінчуків; нещодавно в часописі “Этнографическое обозрение” (р. 1891) подав він розвідку про “Жіночу долю пінчуків”, до якої безпосередньо прилягає і нова його стаття. Тут зводить він пісенний матеріал про молоду і молодого, продаж молодії, виїзд її з батьківського дому та відносини до неї нової родини, а наостанку зупиняється коло пісень коровайних і дає пояснення на основі порівнюючої етнографії. Головними джерелами для нього були збірники пісень: Зенкевича, (Булгаковського), Бочковського і власний, приготований для “Трудів етнографічного відділу Російського товариства наук природничих, археологічних і етнографічних”.

ЩЕПКИН Е. СКАНДИНАВСКИЙ ОБРЯД ПОГРЕБЕНИЯ С КОРАБЛЕМ

(“Журнал Минист[ерства] нар[одного] просв[ещения]”,
1894, IX, с. 38–61)

Студія д. Щепкіна має спеціальну цікавість для української археології, особливо задля аналогії скандинавського обряду з руським похороном, описаним у Ібн-Фадлана. Висхідною точкою для цієї студії була розправа [Гюстава-Оскара] Монтеліуса, яку д. Щепкін доповнив новішою літературою і з автопсії її подає в своїй студії головні відомості з легендарної літератури і опис важніших знахідок похорону в кораблі. На жаль, здається, зосталась невідомою йому важна розправа проф. Анучіна “Санки, човен і коні, як атрибути похоронного обряду” (в “Древностях” Московського археологічного товариства, т. XIV), де один розділ спеціально присвячений похорону з човном і подано багатий матеріал етнографічний і археологічний про інші народи.

В легендах скандинавських виступає потрібний обряд — мерця пускали в кораблі в море, мерця хоронили в кораблі не палячи, нарешті, палили мерця в човні й засипали. Перший обряд цікавий тим, що найближче стоїть до містичного пояснення сього похоронного ритуалу — мрець їде човном

туди ж, куди їздить сонячний човен (в могилах човни стоять носом на захід, хоч не дуже се стало). В “Інґлінґ-сазі” конунґ Гакі, ранений на смерть, каже покласти всіх побитих на його корабель, і його з ними і, запаливши, пустити. Друге легендарне оповідання (в “*Atlamal*”) цікаве тим, що вказує на ритуальне значення корабля: Гудруна обіцяє для похорону Атлі купити корабель. Одначе, ні проф. Монтеліус, ні проф. Анучін, ні д. Щепкін не відважуються надати рішучо кораблю ритуальне, міфологічне значення, бо й справді трудно відрізнити, де в дійсності мало кінчитись міфологічне значення човна і де починався його реальний характер, як однієї з головних господарських речей небіжчика (див. мої “Віїмки з жерел” etc., с. 44). Для міфологічно-ритуального значіння човна характерні мініатюрні бронзові човники, часто відкопувані в Данії, аналогічні з човниками, відомими у багатьох інших далеких народів (див. матеріал, зібраний у д. Анучіна, с. 179), а також могили з виложеними з каменю фігурами кораблів, звісні з Скандинавії й Балтійського побережжя¹.

У розкопках скандинавських стрічаються обидва типи: закопування в кораблі цілими й спалення. Перший важний тим, що дає можливість далеко ліпше розглянутись в ритуалі. Завдяки ґрунту — синій глині навіть двоє кораблів заховались добре: се великі дубові човни на 10—16 пар весел, в інших від човнів зісталися тільки залізні цвяхи, якими збито було дерево. Покійник лежить в середині човна, з різними речами, зі зброєю. В однім човні була зроблена для нього спеціально камера дерев'яна. В одній з ліпше захованих могил мрець, мабуть, сидів, з обох боків — зброя: мечі, ніж, стріли, сокира, також гребінь, камінці до гри. В середині човна, а частіше при ньому, за бортом — різна худоба, найчастіше коні, також собаки, вівці, свині, etc., звичайно цілі, рідко — порубані.

¹Багато прикладів уживання човна при похороні у різних культурних і некультурних народів зібрано в Анучіна, а також у Спенсера в “Основах соціології” (ч. I. — ідея про той світ). Характерно, що тут виступає як давніший звичай — пускання мерця в човні водою, і з часом се переходить на ховання мерця з човном: на о. Борнео малайці мали попереду звичай класти труп начальника в човен разом з його мечем, їжею, одежею і т. ін., тут же часто приковано ланцюгом одну з його рабів. Потім сей човен з трупом, майном і рабинею пускали рікою в море. Тепер же такий човен кладуть коло могили вождя. Взагалі цілком натурально, що похорон в човні міг з часом розвинутиись з пускання, але він міг повстати й самостійно — де корабль приходив в готовий похоронний ритуал, як просто річ з майна небіжчика, без ритуального значіння, як-то могло бути і в похороні Ібн-Фадланового русина, коли будемо бачити тут варіацію загального похоронного типу, аналогічного з сіверянським (“Віїмки”, с. 45). Зауважу ще подробицю з наведених у Спенсера прикладів, що у деяких народів човен виступає тільки в похороні вождів. Як відомо, Спенсер пояснює початок такого посмертного плавання еміґрацією: народ посилає мерців в той край, звідки сам прийшов

Далеко менше уділив місця д. ІІ[епкін] паленню мерця з кораблем, описавши докладно лиш один випадок: тут кості мерця з різними дрібнішими речами зібрано в бронзове начиння, над ним лежали бляхи щитів, попсована (погнута) зброя і залізні часті човна. З сього й коротких згадок про інші розкопки видно, що попелище не залишилося так як було, а недогарки збиралися. Находки належать до IX—X вв.

На жаль, д. ІІ[епкін] не порівнює з сими находками оповідання Ібн-Фадлана, тому, як каже — «щоб не дотикатися трудного питання про етнографічне значення імені “Русь” у арабських письменників». Та порівняння таке він міг би зробити й не дотикаючись того питання, а при тім порівнянні звернув би увагу на аналогії й різниці в ритуалі, які з його оповідання не завжди вилучити можна. Зауважимо, однак, тимчасом кілька точок:

I. У Ібн-Фадлана ховають мерця з жінкою і такий же парний похорон виступає зазвичай у Дусте і Масуді (“Виїмки”, с. 46 і 50). У скандинавських похоронах — один мрець.

II. Тут і там мрець оточений речами з свого майна; у Ібн-Фадлана не згадується про зброю (попсована зброя в чернігівських могилах). Худобу у Ф[адлана] розтинають і все кидають в човен, тимчасом як в вищенаведених розкопках переважають випадки, де худоба лежить за човном.

III. У І[бн]-Фадлана не сказано про збирання недогарків, просто сиплють над попелищем могилу (порівняти з тим, напр., попелище “Чорної могили”); інше в Скандинавії. Збирання в начиння виступає в нас в бідніших могилах (текст літопису і Ібн-Дусте, розкопки сіверянські — див. “Виїмки”, с. 1).

Розуміється, се порівняння має більш випадковий характер. Було б добре, щоб хто-небудь докладніше порівняв на основі тих матеріалів сучасних похорони скандинавські з описом І[бн]-Ф[адлана], взявши до того й археологічні находки з палених могил східноєвропейської території. Багатий матеріал в сім напрямі зібрано в згаданій праці Анучіна, та він слідив лише один атрибут. Порівняння ж описі І[бн]-Ф[адлана] з самими скандинавськими могилами національності того русина ні в ту, ні в іншу сторону рішити не може, бо палення — з одного боку, й уживання човна — з другого відоме у найрізніших народів. Між іншого, й на території України (розкопка д. Скадовського при Дніпровім лимані — мрець в човні з часів розквіту грецької культури на Чорномор’ї, як знати з речей. — Анучін, Ор. с., с. 226).

VL. IASTRÉBOW. PAINS DE NOCES RITUELS EN UKRAINE

(передрук з “Revue des Traditions populaires”).

Париж, 1895, ст. 12+малюнок

Автор цієї статті — відомий український етнограф звернув увагу на те, що незважаючи на деякі студії над уживаними на Україні весільними хлібами, досі ніхто не зайнявся докладним описанням різних родів їх, не подав малюнків (окрім одного, поданого у Кольберга). Д[обродій] Ястребов став збирати хліби різних категорій і зібрав колекцію з губерній Київської, Подільської й Херсонської, а видатніші з них екземпляри власне описує в сій своїй замітці.

Він починає з простіших форм — “голубця” й “шишки”, описує спосіб їх роблення й вигляд, далі переходить до “короваю” й оповідає про різні форми його; по дорозі застановляється над питанням про вивід слова “коровай” від “корова”, а вважаючи на те, що ніде не зауважив в формі короваю якихось подібностей до корови, нахиляється до виводу ([Адольфа] Пікте) від кореню “kr” (робити), а заразом звертає увагу на те, що виключивши “голубців”, коровай прикрашується орнаментами рослинними, чи то натуральними, чи зробленими з тіста, і наводить паралельні вирази з коровайних пісень:

Привезено зілля
З трьох гір на весілля,
Поставляно зілля
На столі — престолі

.....

Ти наш святий короваю
(Чубинський, IV, № 1055)

Розбирайся, короваю,

З зеленого розмаю,

З червоної калини,

З зеленого барвінку —

На тисову тарілку (Ibid., № 1059),

де коровай зближається з різними рослинами. При тім коротко оповідає про обряди коровайні. Далі описує інші весільні хліби: “лежень”, “дивень”, або “калач” і “борону”. На особнім листку подано малюнки двох “борон” і одного “лежня”.

Правдоподібно, зважаючи на свою публіку, автор описує досить коротко свої екземпляри, і, на жаль, не міг ілюструвати їх більшим числом рисунків. Але вже з поданого ним матеріалу виявляється як велика різnorodність самих весільних хлібів, так і значні відміни в варіантах тих

самих типів. Для в'яснення початкових форм їх, а з тим для в'яснення їх символічного значення, студіювання різних відмін конечне потрібно, а що сі обрядові хліби весільні представляють собою значний інтерес етнографічний, тож таке студіювання й пожадане. Тож приймаючи з признанням сю вкладку автора, сподіваємось, що не залишить далі розширяти свої студії над сим матеріалом і з часом поділитися новими результатами своїх спостережень.

**ZBIÓR WIADOMOŚCI DO ANTROPOLOGII KRAJOWEJ,
wydawany staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności
w Krakowie, т. XVIII.
Краків, 1895, ст. IX+76+492+план**

Сеї том краківського видавництва поділяється, як звичайно, на часть археологічно-антропологічну й етнографічну. В першій до нас безпосередньо належить розвідка Г[отфріда] Оссовського “Справоздання четверте з палеоетнологічної екскурсії по Галичині (р. 1892)”. Мова йде про розкопку в Більчі-Золотому, де показалося кладовище подвійне, в двох шарах землі, одно над другим. Верхнє — цілком аналогічне з кладовищами, вислідженими тим же ученим вже перед тим в тім же Більчі, в Васильківцях і Вигнанці — се, як він називає їх, могили цегляні, що характеризуються палінням небіжчика, по чому останки й попіл його укладаються в начиння, і се покривалося покровом з гліб паленої глини, що нагадують цеглину. Нижче кладовище представляє собою старший, більш примітивний тип того ж самого похоронного обряду: останки спаленого небіжчика кладуться на землю й покриваються якимсь черепком, або кладуться в начиння, присипаються попелом, і се місце окружається кількома куснями паленої глини. Уважаючи на те, що знаряддя знаходжено лише кам'яне, кістяне або з рога, ніде не було металічного, обидва типи автор зачисляє до періоду неолітичного, а ближче пробує датувати на основі керамічних виробів: гробовища обох типів характеризуються різнорідними начиннями з спеціальним характером виробу й мальованим орнаментом: автор добачає і в способі виробу, і в орнаменті наслідування грецьких взірців, а на тій основі робить вивід, що сеї народ стикався з греками в їх колоніях чорноморських, найправдоподібніше — перед VII в. до Христа.

Вивід дуже інтересний, і таке датування було б дуже важним фактом, тільки треба б наперед докладніше сконстатувати залежність тієї галицької кераміки від грецької. А тим часом насувається питання, як пояснити, що ті мешканці, буди в такій стичності з грецькою культурою, що перейняли її

техніку керамічну, не перейняли вищої, металічної культури і в такій чистоті заховали свою камінну?

Крім того, знаходимо в сім відділі дві антропологічні статті д-ра В[ладислава] Олехновича: “Характеристика дрібної шляхти з Грабо в губ[ернії] Ломжинській” і “Характеристика литвинів з околиць Олити” — обидві, отже, етнографічно виходять за границі нашої території. Зауважимо лише, що з ширшими висновками антропологічними, поки зібраний матеріал ще так невеликий, треба бути дуже обережним; се вправді відчував і автор, як видно з слів на ст. 73.

У відділі II уміщені матеріали, що хоч не належать до нашого народу, мають, однак, цікавість для етнографічних студій українських своїми паралелями і аналогіями — Ю[зеф] Ростафінський умістив “Зільник чародійський”: словник рослин з означенням зв’язаних з ними забобонів і вірувань, вибраних з зільників і тому подібної літератури польської XVI—XVIII в. Далі наступає збірничок пісень білоруських з пов[іту] Дисненського, з мелодіями, зібраний д. Ад[амом] Черні, з філологічними поясненнями проф. Бодуена де Куртене, та додаток до публікованого в т. XVI збірника з пов[іту] Сокольського (губ[ернія] Гродненська) того ж д. Бодуена де Куртене; зміст збірників дуже різномірний. Том закінчується продовженням праці д. Стефанії Ульяновської про латишів з Велони. Ця частина містить в собі твори народної літератури — казки, легенди й анекдоти, подані в оригіналі з перекладом польським; багато тут є паралелей до нашої словесності народної, напр., № 14 — про дурня, № 17 — про дурних людей, № 18 — про чоловіка, що біди шукав (належить до серії оповідань про ворожбита, куди входить і “Москаль-чарівник”), № 21 — про трьох німців має ті ж мотиви, що анекдот про двадцятьох “руських” в І т. “Етнографічного збірника”, а анекдот про москаля (с. 27), оброблений Руданським, знаходить собі цілковиту паралель в латиській анекдоті на с. 483 і т. ін.

ÉTUDES DE MYTHOLOGIE SLAVE № I. PEROUN ET SAINT ÉLIE, PAR LUIS LEGER. Париж (Maisonneuve), 1895, ст. 31
ТЕ Ж: № II. SVANTOVIT ET LES DIEUX EN “VIT”.

П[ариж], 1896, ст. 40

Сі брошури становлять передруки (з деякими доповненнями) статей французького славіста, друкованих в “Revue d’histoire des religions” в 1895—1896 рр. Автор, що не раз вже звертався до слов’янської міфології, читав, як пояснює в передмові, спеціальний курс про неї в Collège de France в 1895 р. і має намір обробити ці виклади для опублікування

в особнім томі. Видані тепер епізоди, як він сподівається, послужать зразком того інтересу, який можуть мати сі його розвідки. Розвідки сі, одначе, особливим інтересом не визначаються, хоч автор і показує добру знайомість з літературою слов'янських старинностей і орудує досить багатим матеріалом.

У першій студії автор збирає відомості про культ Перуна на Русі і сліди його у інших слов'ян, над паралеллю між Перуном і св. Іллею (автор зазначає факт присяги християнської Русі в церкві св. Іллі, тимчасом як поганська присягала перед Перуном — с. 10) і виказує пережитки віри в св. Іллю, як наступника Перуна у різних сучасних слов'янських народів (з української етнографії автор наводить лише дві легенди з Буковини, не називаючи джерела — с. 25—26). Се все мало дає нового для слов'янської міфології. Цікаво б було вислідити, як зайняв Ілля місце Перуна, та автор сю точку не вияснив відповідно, обмежившись кількома неясними натяками. З одного боку, він вказує, що культ Іллі здобув особливе значення у греків, де йому присвячували каплиці на горах і святкували день взяття його на небо (с. 23), з другого — висловлює гадку, що між особами Старого Завіту Ілля належить до тих, що найбільше вражав фантазію руських, слов'янських або варязьких неофітів, пригадуючи разом слов'янського Перуна і скандинавського Тора своєю властю над дощем і огнем і надприродним перенесенням на небо. Не кажучи за Тора, що, як взятий сюди задля скандинавських русинів, може справу хіба заплутати (міфологія — то одна з дуже слабих точок скандинавської теорії), зостається непевним — чи слов'яни перейняли готові погляди на Іллю від греків, чи виробили самостійно, чи, нарешті, ся заміна їм була підсунута духовенством навмисне, як-то часто думають про подібні заміни.

У другій студії автор зводить тексти про Святовита, далі — відкидаючи гадку (Міклошича) про св. Віта в сім імені, зводить імена слов'янських богів і осіб на “вит” і “звит”, і подає своє пояснення імені “звіт”, “віщати” — бог, що дає справедливі віщування. Далі застановляємося над різьбами, в яких бачили Святовита — рюгенською і збруцькою. На останню — спеціально цікаву для нас, звертає автор особливу увагу. Згадавши про скептицизм, з яким прийняли вість про збруцького Святовита поза польськими кругами, і цілковите ігнорування його у новіших слов'янських міфологів (як Крек, Махаль), автор сам дуже обережно висловлює свій скептицизм в сій справі, признаючи її невирішеною остаточно. Він вказує на занадто велике припасування в виконанні сього ідола до оповідання Саксона Граматика (с. 32) і покликується на лист д-ра Кентржинського, що зауважив брак слідів давності на камені ідола і ряд сумнівних подробиць в самім виконанні. Додамо, що з наших учених пок[ійний] Драгоманов, як видно з недавно

публікованих листів його (“Житє і слово”, 1897, II), уважав ідол теж фальсифікатом¹.

Взагалі можна сказати, що сі розвідки д. Леже, не даючи чогось дуже нового і не досягаючи цілковитої повноти, можуть корисно познайомити з сучасним станом питань в науці, отже придатись не лише для французького читача, для якого Слов’янщина є “земля незнаєма”, а й для слов’ян самих.

TH. VOLKOV. LE TRAINÉAU DANS LES RITES FUNÉRAIRES DE L’UKRAINE

(відбитка з “Revue des traditions populaires”).

Париж, 1896, ст. 24

Як сам автор каже на вступі, розвідка його має служити доповненням і розвитком матеріалів і висновків праці московського проф. Анучіна про уживання санок в похороннім обряді (“Сани, ладя и конь как принадлежности похоронного обряда”). Згадавши про факти уживання санок при похоронах князів в Давній Русі (похорон Володимира Св[ятого], перенесення Бориса і Гліба, похорони Ізяслава і Святополка) і про уживання санок в давній Московщині, автор, зауваживши по дорозі цікавий факт, що тимчасом як звичаї Давньої Русі стали звичаями вищих верств в Московщині, на Україні заховалися у нижчих — зводить до купи факти про уживання на Україні санок, запряжених волами, при похоронах не лише зимою, а й літом. Факти ці всі були вже оголошені в різних виданнях, але старанно зроблений автором збір їх з сих часом дуже малозвісних публікацій робить корисну вкладку в нашу літературу етнографічну. Автор репродукує з докладним коментарем малюнок де-ля-Фліза з Радомишлянщини (публіков[аний] в “Київській старині”) і фотографію проф. Шухевича, видану в “Зорі” 1895 р., і наводить звістки — Ящуржинського про Київщину, Фенцика про русинів угорських і Наумовичівської “Науки” про гуцулів буковинських. В усіх сих звістках виступає звичай везти труну санками, запряженими волами

¹ Недавно вийшла в світ відбитка статті Ом[еляна] Партицького “Велика слов’янська держава перед двома тисячами літ”, Львів, 1889, 16°, ст[орінок] 100: се передрук фейлетонів “Діла”, що почав тоді робитись, але не вийшов чомусь. Тож годі сю обговорювати як нову — зауважу тут лише, що автор говорить в ній про скіфів, вважаючи їх за слов’ян. На с. 72 і далі подав він (тому й згадую про сю книжечку на сім місці) опис збруцького ідола, вважаючи його статуєю Дажбога і пояснюючи поодинокі фігури на ній. Метод тих пояснень звісний читачам “Старинної історії Галичини”.

(подекуди воли, що везуть мерця, мусять бути білі) однаково чи зимою чи літом, значить — санки мають тут характер цілком ритуальний. Цікаво б було, щоб люди, кому відомий сей звичай в сучасному або недавно минулому житті, доповнили сей запас фактів новими спостереженнями.

Згадавши про існування сього обряду у інших народів і прилучаючись до гадки проф. Анучіна, що санки уживались при похоронах, як примітивний спосіб перевозу, як пережиток, автор пробує знайти сліди похоронного уживання санок в “Рігведі” (с. 15), наводить деякі факти, що potwierджують гадку про санки, як початковий повіз (с. 20), застановляється над уживанням хліба при похороні, вважаючи кутю пережитком найдавнішої форми хліба. Такий, в головнім, зміст цікавої розвідки нашого етнолога.

Н.В.ГИЛЬЧЕНКО. МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ АНТРОПОЛОГИИ КАВКАЗА, III.

Кубанские казаки, антропологический очерк
 (“Известия Императорского общества любителей естествознания,
 антропологии и этнографии, состоящего при Московском
 университете”, т. ХС, вып. II. Труды антропологического отдела,
 т. XVIII, вып. II).
 Москва, 1895, 4°, ст. 77+2 табл.

Д[обродій] Гільченко в сій розвідці подає результати антропологічного огляду й мірання 61 особи з кубанського війська й порівняння здобутих ознак з ознаками, здобутими іншими дослідниками для української людності в інших місцевостях. На закінчення він зводить до купи результати антропологічного студіювання не лише кубанців, а й українського типу взагалі. Головні висновки можна представити так: антропологічний тип українців показує велику різнорідність по місцевостях, що д. Г[ільченко] пояснює різницями між поодинокими українськими народами й впливами сусідів — тюрків, поляків і великоросів. Загальними ознаками українця поки що можна уважати лише: високий зріст, ясно-рожевий колір шкіри (72—85%), темне волосся (60—70%) і очі ясних відтінків (52—60 %); сам автор одначе зараз же зазначає, що вагання “темного типу” дуже велике (6—39%) і ставить здогад, чи не є ясний тип, що часом витісняє тип темний, як менш здатний до життя, типом чисто слов’янським. В кінці робить такі висновки: антропологічний тип кубанських козаків аналогічний з іншими українцями, має лише невеликі відміни; він, як і український тип взагалі, має виразні сліди чужої крові, особливо тюркських народів, “нащо вже давно вказували

наші історики”. Як ознаки типу, що ще вимагають перевірки, він ставить: високий зріст і брахіцефалія; мала і абсолютно, і розмірно величина черепа, невелика верхня і середня частина лиця і більша — нижня, значне віддалення між очима, значна довжина ніг, властиво стегна (с. 67—68).

Автор сам заявляє, що він далекий від того, щоби думати, що порівняння і вказівки, які він зробив, вичерпують питання про фізичний тип українця взагалі і кубанського козака спеціально. І дійсно, автор, як ми бачили, оперував дуже невеликим кубанським матеріалом, маючи з поодиноких станиць по 1, рідше по 2—3 особи. Щодо українців взагалі, то автор мав до розпорядження матеріали, зібрані в Київщині Дібольдом (200 осіб) і Тально-Гринцевичем (2619), в Харківщині Красновим (712) і Гільченком (207), в Полтавщині Емме (1311) і Гільченком (103) та матеріали Коперницького і Маєра для Галичини. Таким чином, не заступлені ніякими матеріалами великі простори української території, при тім дуже важні для вияснення ознак українського типу і впливу сусідніх націй: коли йде, напр., про вплив тюрків, то важні дуже матеріали з українського Полісся, де того тюркського впливу не було. У справі впливу великоросійського важні матеріали з Західної України. Особливу вагу мають русини Буковини й Угорщини, всіх тих позбавлені впливів, на які вказав д. Гільченко. Без такого різностороннього матеріалу і без такого аналізу і вияснення чистого типу, поодинокі подібності з тим чи іншим сусідом не будуть мати ваги. Покликання на істориків щодо тюркського впливу не можуть мати значення: гадки істориків були різні, взагалі більш апіорні, і ця справа може бути вирішена лише антропологією. Так само небагато помагають свідощтва давніх джерел про вигляд слов'ян: ці свідощтва часто так неясні, зв'язані з такими суперечками, що можуть служити лише помічною вказівкою для антропології (розуміються скіфи й сармати, що їх автор вважає близькими родичами або тими ж слов'янами — с. 60—67, зовсім тут виступати не повинні). Антропологія ж іще потрібного матеріалу не збрала, і для того вияснення початкового слов'янського типу, впливу передслов'янських мешканців і пізніших етнографічних елементів може бути зроблене лише з часом.

**ФАМИНЦЫН¹. ДРЕВНЕАРИЙСКИЕ
И ДРЕВНЕ-СЕМИТСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ОБЫЧАЯХ,
ОБРЯДАХ, ВЕРОВАНИЯХ И КУЛЬТЕ СЛАВЯН
(“Этнографическое обозрение”, 1895, II, с. 1–48)**

...Стаття поділяється на дві частини: в першій [д. Фамінцин] слідить за аналогіями слов'янських звичаїв і вірувань з віруваннями античними, семітськими, іранськими, в другій (с. 31–48) спеціально слідить за паралелями щодо культу балтійських слов'ян; по вступних увагах про поганські пережитки в сучаснім житті слов'ян, особливо східних і південних, він далі переходить поодинокі аналогічні явища: обрядові вогні, жива вода, амулети, червона нитка, кров і м'ясо жертвенних звірят, поминки, перебирання, початки і останки овочів, кидання жертви з висоти, коров'ячі моча і гній; паралелі подаються часом дальші, часом справді виразні, і того роду звід їх має безперечну цікавість; на жаль, автор не вказує джерел своїх (що завжди треба знати, щоб судити за певність факту), а друге він часом наводить поміж слов'янськими чужі звичаї (напр., с. 12 — виступають ести, с. 26 — звістки про скіфів і оповідання “життя” Костянтина Муромського — правдоподібно, про людність фінську). Розуміється, з сих аналогій виводити якийсь генетичний зв'язок ще не можна, бо подібні аналогії на подібних ступенях культури можна знайти у народів цілком чужих. Автор сам признає се (на с. 8), але культ слов'ян балтійських хоче він виводити з впливів семітських і малоазійських; вивести сей вплив (від якихось попередників слов'ян на тих місцях) обіцяє він в дальшій статті.

¹У “Записках НТШ” опубліковано рецензії на дві статті О.С.Фамінцина. Перша — “Богиня весны и смерти в песнях и обрядах славян” (“Вестник Европы”, 1895, VI, с. 675–700; VII, с. 134–155) була написана О.С.Грушевським.

РОЗДІЛ III

ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯН

И.ПЕРВОЛЬФ. СЛАВЯНЕ, ИХ ВЗАИМНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И СВЯЗИ. Т. II. СЛАВЯНСКАЯ ИДЕЯ В ЛИТЕРАТУРЕ В XVIII в. Варшава, 1888, X+616 с.

Виложивши в першому томі (1886) свого писання історію слов'ян, проф. Первольт в цьому томі називає за слов'янською ідеєю, як вона з'являлася в письменстві, далі (III т.) має він подати історію культурного й політичного єднання, а нарешті (IV т.) — власні думки про будучину й роль слов'янства. В цьому томі автор переглядає наукові (історичні, географічні, філологічні) й поетичні писання слов'ян полабських — чехів, поляків, слов'ян південних і руських (московських і українських) до кінця минулого віку, подаючи наперед короткий перегляд обставин і зносин політичних і культурних кожного народу, а нарешті, дає звістки про історію слов'янської мови у різних народів слов'янських. Оглянемо коротко звістки, котрі подає автор.

Слов'яни з початку письменства виявляють чуття своєї слов'янської єдності, родини, хоч і неоднако. Несторова повість і польський Мартин Галл знають слов'ян південних, західних і північних. Нестор лічить помор'ян, чехів, ляхів, хорватів, хорутанів, сербів, болгар — се все “єдинь языкъ словѣнскъ”, котрий жив колись по Дунаю й звідтіл розійшовся. Перші чеські й південні хроністи згадують тільки про сусідні слов'янські народи; поморські слов'яни не лишили свого письменства і за них кажуть німці, теж про єдність і велику силу слов'ян. Звістки старих переказували новіші письменники: часом найбільше в тяжких обставинах, озивалися слов'янською ідеєю і політичні діячі, але виразніше і дужче з'являється слов'янська ідея з XV, найбільше в XVI і XVIII в., коли й у всієї Європи взагалі, й у слов'ян зібралось стільки приводів до духовного і політичного розвитку і зносили стали дужчі і частіші (гуманізм, друкування книжок, реформація, поступ турків далі у Європу, боротьба Москви і Польщі, унія і інше), хоч і тоді звичайно небагато хто ясно і широко розумів сю слов'янську ідею. Тоді польські історики подають в своїх писаннях все більше звісток про слов'янські народи, так що історії їх стають майже всеслов'янськими; Сарницький навіть називав своє писання “Historia confederationis Slavonicae”. Таку се всеслов'янську історію (по правді тільки слов'ян південних) пише й дубровницький абат Мавро Орбіні (“Il regno degli Slavi etc.”, 1601). Чехи вдаються в слов'янську філологію; їх філологи (Бенешовський, Благослав) знають мову польську, сербсько-хорватську, навіть трохи українсько-руську,

вони подають приказки й навіть пісні українські. Благослав пробує поділити слов'янські мови на 4 діалекти: чеський, польський, словенський, себто південний і руський). Хорват Богорич видає першу граматику слов'янської мови, “з котрої можна бачити, що мова московська, руська, польська, чеська і лужицька рідні далматинській і хорватській”, а другий хорват — Юрій Крижанич вже XVII в. жалкує про злиденне становище слов'ян, котрих ті люто кривдять, ті зневажають наше добро перед нашими очима і, що найгірше, лають, глузують, ненавидять; він надумує панславістичну теорію, силкується виробити спільну мову на все слов'янство, збирається написати історію й словник слов'янський і стає правдивим пращуром сучасного панславізму — слов'янофільства. Слов'янська ідея виявляється часто й у поетів; Кохановський, за ним другі, співають про “*Na wszystkich Świat Sławne dzieje słowian'skie*” [славні на цілий світ слов'янські діяння], а далматинські поети вихваляють “три славні на весь світ народи — чеха, ляха і руса”, вихваляють слов'янську мову, котра збирає в вінок один “сторону литовську і лядську, стрільців чорнорусів і могучу силу московську”. Вчені люди і поети згорда згадують, що слов'янський народ найвеликий в світі, що од Адріатики по Льодовий океан, по Хіну й Індію гомонить мова слов'янська; додавали, що слов'янською мовою балакає й турецький султан, і єгипетські мамелюки, й Мала Азія. Простираючи так слов'янство вишир, простирали й вглиб, приймають за слов'ян всі народи, які колись з'являлися по слов'янських землях, деяких скитів, даків, готів й інших; таким робом, Олександр Македонський виходив сербином, Ахілл болгариним і усе таке. В XV віці під впливом боротьби з німцями, в Чехії з'явився універсал (маєстат) Олександра Македонського, котрим той надавав світлому колінові словенському за великі його заслуги всі землі з півночі по Італію, а хто б інший прийшов в ті землі, то має бути слугою слов'янського народу; його грамоту часто й довго, навіть в XVIII в. переказували слов'янські письменники. Слов'янська єдність виявлялася і в переказах про родовід слов'янських народів: поляки й чехи виводили своїх предків, “ляха” і “чеха” з хорватів, південні слов'яни виводили себе з Сарматії, з руського народу, а Несторова повість виводила слов'ян з Дунаю; сі перекази навпаки ворухили також і чуття єдності. Навіть релігійні одміни, котрі так відрізняли слов'ян, не спиняли слов'янського чуття в інших письменниках — вони або обминають релігійне питання, або радять брататися не вважаючи на одміни релігії.

Щодо слов'янської ідеї, то з народів слов'янських в найліпших обставинах була Польща; вона сусідувала з колишнім поморським слов'янством, з чехами й моравами, з Руссю Північною (через Литву) й Україною, а з південним слов'янством мала зносини через Угорщину, котра претендувала на балканських слов'ян. З'єднавшись з Литвою і Руссю, вона стала

найбільшою державою слов'янською, її освіта була тоді вища над інших слов'ян; широка, вільна й дужа, спочатку здавалась вона міцною обороною і західному, і південному слов'янству. Вже в XIII в. Отокар II Чеський кличе поляків допомогти йому на німців, “щоб зажерливі пащі німецькі не проглинули наостанку й поляків”. Гусити добиваються династичної унії з Польщею, Литвою; до поляків обертаються чехи 1618 р., одділившись од Австрії*. Південне слов'янство, що усіх звало рятувати, найчастіше обертається до Польщі, найбільше як Угорщина, що заступила була дорогу туркам, не здоліла спинити їх. Поляки чули й самі добре, яку велику постать мають на слов'янському полі. “Слов'янський народ був превеликий”, — казав австрійському послові Замойський* 1589 р., — він і тепер далеко й широко простерся, але ті — негаразд освічені, а ті — в неволі пробувають; московці, котрих царство далеко й широко простерлося — правдиві варвари, серби, босняки й інші південні слов'яни опинилися під чужою рукою й одбігли, сливе, всякої ваги; багато дехто теж пробувають варварами, тільки самі чехи та поляки обороняють достоїнство і волю слов'янського роду”. Історик Сарницький тоді ж називає поляків “головними оборонцями Слов'янського союзу” (“praecipui tutores Slavonicae confoederationis”). Польські панславісти, як і сучасні московські, думали про спільний похід на турків, щоб вигнати їх й опанувати Царгород.

Одначе, ся слов'янська місія Польщі не вдалася зовсім; часи Болеславів* минули безповоротно. Польський уряд, щодалі збувався всякої ваги, Річ Посполита все менше мала сили та активної політики; латинський фанатизм розрізнив її з сусідами й пошкодив братерству, слов'янська ідея розбилася, наткнувшись на політичні суперечки й боротьбу за гегемонію. Польща кинулась поперед усього збирати східне слов'янство: якби це вдалося їй, якби змогла вона злити руські ріки в польському морі, то Польща справді стала б головою слов'янства, але се не вдалось. Релігійна одрубність, надто велика вдача до латинства, одвернула од неї Україну-Русь, не вдалася й династійна унія з Московією, про котру маячили й після Жигмонта Августа, й за Яна Казимира: “Московський цар може дати землю шляхті в своєму царстві і, з'єднавши сили усієї Східної Європи, допоможе вернути Шленськ, Волощину, прогнати турків за Дунай, взагалі піднести Польщу й заснувати згоду Польщі й Москви”, — метикували поляки 1578 р. Але поляки зіткнулися з Московією: вони бажали унії такої тільки, щоб головою стала Польща, а цар перейшов на латинський обряд. Московський цар згоджувався так тільки, щоб головою стала Москва і Україна одійшла Московській державі, два дужчі слов'янські народи ніяк не могли помиритися, маючи однакову мету. Марно польські поети співали про братерство Русі й поляків, марно благав у своїх віршах наш чернігівський архієпископ Лазар Баранович*, щоб Бог

помирив Русь з ляхами й обернув на турчина, щоб орли московський й польський злетілися й прийняли до себе голубку з гілкою оливи, щоб ся згода держалася довіку:

Pogodź Ruś z Lechy, obróć na Turczyną
 Ich gniewy, niechaj ta wybije godzina.
 Moskiewski z polskim orłem się zlecieli,
 Gołębia z rószczką do siebie przyjęli,
 Niechaj ten pokój panuje na wieki,
 Niech nie wychodzą z gołębiej opieki.

Слов'янська ідея гинула в боротьбі й замість братерства казали вже, що “поки світ світом, не буде поляк русинові братом”. В початку XVII в. здавалось, ніби Польща дійшла свого в Московщині й разом з тим вибухнув римський фанатизм поляків: “будь новим Ягайлом*, вируби на півночі ересі, посади там римське дерево віри” — радять королеві польські письменники; “здавалось, — каже автор, — що усі тії слов'янські воїни й поети стали довгою лавою єзуїтів”. Жадання Польщі не справдилися ні тепер, ні після; Польща не простерлася далі на схід, не перевернула на поляків України-Русі, але сі всилкування забрали стільки сили й енергії, що не могла вона вже запровадити своєї місії й на захід, й на південь.

Латинський запал пошкодив Польщі й на заході, марно чехи XV—XVII в. оберталися до поляків, доказуючи, що їх боротьба національна, поляки не вважають на це, цураються єретиків й радіють навіть деякі, що не спасли чехів ні Гус, ні Жижка, ні Кальвін з пекла*: марно наш українець Юрій Збараський* навчав, що губити чехів — це єсть дерти власне своє нутро.

Ян Собеський опустив час, щоб підвернути під вплив Польщі західне слов'янство й оборонив Австрію в тяжку годину, коли турки й французи напалися на неї*, а багато угрів і хорватів чекали тільки часу повстати (1683)*; поляки стали *genitores Germaniae* [роду німецького (германського)], як сказав тоді один француз, а слов'янська місія загинула. Така політика виходила з тогочасних обставин; турки втиснулися далеко в землі Польської Корони, опанували Поділля й простягали руки за останньою Україною, тепер зібралися заповнити всю Австрію; трудно було вгадати тоді, що вийде з цієї Австрії, такої знищеної тоді. До того вона була землею латинською, а боротьба з турками окривалася ясным ореолом; такі думки переважали над голоси тих, що кричали: не турки, а Бранденбург і Австрія наші вороги; ми тепер воюватимем, щоб здержати під ярмом своїх братів по Угорщині і Хорватії, по Чехії і Моравії. Стара ненависть до німців втихомирилась на час.

Але ся боротьба з турками підносила польське ім'я серед слов'ян південних, найбільше латинців; сподівалися, що Польща оборонить від турків, визволить їх. Такі надії піднялися найбільше за Владислава III*, короля

угорського й його похід під Варну; вони ожили знову, коли в кінці XV в. Ягайловичі з'єднали Чехію, Угорщину, Польщу, Литву, Русь. Поляки й самі не цуралися думки про похід на південь; Ягайловичі силкувалися помирити литовського великого князя Олександра з московським Іваном III, потім Жигмонта Старого з Василем III, радили їм з'єднатися на турка, але це не вдалося; Могацький бій (1526)* обняв Угорщину й Чехію від Ягайловичів, добрий час поплив за водою. Надії слов'янства південного потім ворушили хотинський бій королевича Владислава (1621) й похід Собеського. Хорватсько-далматинські поети славили ці вчинки, звали білого орла прогнати турецький місяць і звити дітям гніздо в Царгороді, бо єсть таке віщування, що згине турецька сила од північного господаря. Славний Гундуліч у своєму "Османі" (1627)* вихваляє сизого сокола північного, королевича Владислава, славить і військо козацьке: побороти їх не зможе ніяка сила, їх п'ятдесят тисяч, все то *izbrani vitezovi* [вибрані витязі], й попереду їх іде гетьман Сагайдачний (*vojevoda Sajdački*) весь в огняній зброї. Але південні слов'янські письменники розуміють тож і те, чим хворіла Польща: у поляків багато господарів і кожен робить, що хоче; як хоче Польща вернути стару славу, нехай покине напередодні сойми й купи, й тяжкі уособиці, навчають хорвати XVII й XVIII в.

Походом Собеського встанне вибухнула польська сила. Як ще Польща й могла "стояти безладдям", як втішала себе шляхта, але визначитись чим-небудь вона вже більше не спромоглась. Її постать між слов'янством зайняла Московщина. Вже в XVII в. дубровницький поет Пальмотич* славить "мудру и знану Сѣверницу", котра мирить західних і південних героїв поета; хорват Крижанич, котрий спочатку як місіонер латинський, а потім з власної охоти побував й між південним слов'янством, й на Україні, і в Польщі, пересвідчився, що слов'янство гине від своїх ворогів й само не здоліє себе рятувати; спасти його може тільки Москва ж: вона має визволити слов'янство західне й південне й освітити, слов'яни мусять приймати письменною мовою московську; Польща же загубила й свою державу, і силу, і мову, і розум.

Гучна слава війн Петра, потім Катерини, піднесли Москву високо перед очима слов'янства, як колись Польщу; лужицький пастор (Френцель) з замилюванням стрічає Петра яко "слов'янського нашого царя", хорвати, латинці, навіть патери й єзуїти віщують Москві вічну славу, кличуть Катерину в Царгород; "Світи, світи, руське сонце, на східному небі й прожени турецький місяць", — співає один, — ті ж слова, що співав колись Гундуліч про Польщу. Держатися Росії й Катерини радить і полякам їх поет Трембецький*.

Самого Петра проф. Первольф має наче за слов'янофіла; може воно й так (бодай польська політика Петра навряд чи була слов'янська), але після

Петра слов'янської ідеї в Московщині довго не знати; якщо згадують про південних слов'ян, то тільки яко за православних, а “грецький прожект”*, що з'явився за часи Катерини, що думала вернути Візантійську імперію, був корисний тільки грекам, котрих п. Первольф має за питомих ворогів слов'янства, трохи не таких, як німці.

Щодо слов'янської ідеї в нас, на Вкраїні, то Нестор знає про слов'ян більше за усіх тогочасних слов'янських письменників; то й не диво, бо Україна мала відносини тоді і з Польщею, і з північним, й поморським слов'янством через Новгород і з південним слов'янством, і з західним — тудю вів торговий шлях до Германії. На Україну приходили писання не тільки південних, а й західних слов'ян (як-то т. зв. панонські життя Кирила й Методія, життя чеських святих). Відносини не пропали й пізніше після татарщини; згадаймо хоч те, що литовсько-руське військо ходило в Чехію помагати сусідам. Але звістки про слов'янство більше брали з польських писань, найпаче Бельського, Гваґніна, Стрийковського*; з Несторової повісті, з сих польських писань komponувалися наші “кроніки” XVII і XVIII в. (“Густинська кроніка”, “Кроніка” Феодосія Сафоновича, “Синопис” Гізеля). Під впливом західних писань мінялися старі географічні назвиська, забувається те, що давали старі писання, з'являються казки (про універсал Олександра, про руського царя Одоакера й інше) й етимологічні вигадки. На інші писання нашої славістики п. Первольф, на лихо, не вважав добре; він, наприклад, тільки згадує про “Граматику” Мелетія Смотрицького (1619), котра мала такий вплив і в Московщині, й у південних слов'ян (вид[ано] в Москві 1648 р., в Римніку для сербів, 1785 р.), про “Лексикон” Памви Беринди (1627), котрий рівняє слова різних слов'янських народів*.

На кінці книжки проф. Первольф дає звістки про слов'янську мову в різних народів. Швидко зникла вона під натиском німців між західним слов'янством латинським. Марне чехи просили, щоб папа дозволив слов'янське богослужіння; воно держалося тут тільки в одному Сазавському монастирі* й зникло в кінці XI в. В XI в. ще чуто про слов'янське богослужіння й у Польщі. В Хорватії уперто сперечалися за нього й у половині XIII в. Папа дозволив слов'янське богослужіння й глаголицю, котра разом з тим стала називатися письмом св. Єронима. В XIV в. слов'янське богослужіння на час вернулося в Чехію й Польщу: в 1347 р. з папської ласки цісар Карл IV, котрий дуже любив слов'янську мову й навіть радив німецьких князів вжитися її (про се довго потім згадували слов'янські письменники), заснував словенський монастир Емауський в Празі; сюди було закликано ченців хорватських: звідсіль потім пішла в Чехії слов'янська філологія. Слов'янське богослужіння зникло й тут за часи гуситських війн. Тих же хорватських ченців закликано було з Праги до краківського Клепарського монастиря,

що заснували Ягайло й Ядвіга; слов'янське богослужіння пропало тут само без словенських ченців в кінці XIV в. В XVI в. під впливом реформи на соймах польських не раз казали про те, щоб вернути слов'янське богослужіння, але нічого з цього не вийшло.

Слов'янська мова, мова Македонії і Панонії, під впливом різних слов'янських мов, щодалі то мінялась, даючи різні одміни (і зводи) в вимові, в флексіях — хорватську, сербську, болгарську, руську; вони ясно вирізнялись вже в XI і XII в. Такі вже одмінні рукописи заходили од одного народу до другого, там набували нових одмінок, рукописи все більше одрізнялися. Так, на Україні мішалися одмінні руські, волоські, болгарські; таким мішаним ізводом було надруковано перше наше видання церковних книжок (міщ[анина] Швайпольта Фіюля 1491 в Кракові*). Виправлені видання наші (Острозька Біблія) й московські вигнали одмінні по Русі й по південних слов'янах — бо там своїх видань не стало з середини XVII в.; південних слов'ян опанувала й т. зв. російсько-словенська мова, котрою писали здебільше до кінця XVII в., зневажаючи просту мову яко “говядарську, свинарську” (в Сербії). Також зневажали її й у Московщині, радячи “краще книжною мовою виправляти посполиту, а не книжну народною псувати”. В нас, як-то відомо, було інакше: в XVI в. перекладають Святе Письмо й пишуть простою мовою й православні (Біблія Скорини, 1517–1519, Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561, трохи й Євангеліє, вид[ання] Тяпинського, 1570), й протестанти (Катехізис Будного, 1562, Новий Завіт, перекл[аду] Негалевського, 1581). До того приводила й боротьба релігійна, котра примушувала подавати свою науку якомога легшою до розуміння громади і ще, що під впливом польським слов'янська мова забувалася. Р[оку] 1616 видано переклад “Учительного Євангелія”, щоб він “котрый тыхъ часовъ хоть въ заунѣйшомъ, пенкнѣйшомъ, звязнѣйшомъ, суптелнѣйшом и достаточнѣйшомъ языку словенскомъ, про неспособность слухачовъ, немногимъ пожиточень былъ, теперъ хоть в подлѣйшомъ и простѣйшомъ языку... потребенъ и пожиточень быти могъ”. Одначе на такий напрям декотрі нарікали; так, Григ[орію] Ходкевичу, як він заходився видавати Євангеліє “простою мовою”, не порадили, щоб не учинилося помилок, а славний полеміст Іоан з Вишні радив “Євангелія і Апостола на литургії простымъ языкомъ не выворочувать, по литургії же, для вырозумѣнья людского, попросту толковать и выкладывать”.

В XVII в. й далі перестають перекладати через те, що шляхта, для котрої те робилося, вживала вже польську мову: нею мусять видавати і полемічні книжки. Польська мова опанувала наостанку і уніатських священників; 1722 р. видано (в Почаєві) “Лексикон словенський”, видавники з великим жалем помітили, що “з ставлених ієреїв ледве один на сотню розуміє словенську мову”.

На сьому й скінчимо замітку про цікаву книжку проф. Первольфа.

УРСИН. ОЧЕРКИ ИЗ ПСИХОЛОГИИ СЛАВЯНСКОГО ПЛЕМЕНИ. СЛАВЯНОФИЛЫ. СПб., 1887, 221 стор.

Хоча минуло вже більш півроку, як книжку сю надруковано, але шкода була б проминути її не обізвавшись. Автор п. Урсин (Маріян Здзеховський*) задумав на підставі писань найголовніших письменників Слов'янщини знайти характерні ознаки слов'янського роду; в невеликому своєму писанні він оглядає життєписи й твори Міцкевича, Словацького, Хом'якова* й декотрих інших слов'янофілів: Красінського, Шевченка, Гоголя й Прерадовича*, Коллара*, Штура* й інших він минає як надто тенденційних. Рівняючи дух, ідеали їх писань, автор запевняє, що посполита психічна ознака слов'ян — се містичний патріотизм, “більше відомий в Росії під назвиськом слов'янофільства, а в Польщі “месіанізму”, себто містична віра, що слов'янство має відродити світ, що угруз в сухому раціоналізмі, відродити живим чуттям, котре ще зісталось й розвивається в Слов'янщині.

Авторові вже дорікали, що він зводить до купи дуже несхожі прояви, але ми на сей раз не будемо зачіпати писання всього взагалі, а подивимось лишень, як характеризує п. Урсин поезію Шевченка, котрій він наділив 10 сторінок, а як викинути з них життя Шевченка й зміст двох поем: “Гайдамаків” та “Неофітів” (сі дві поеми автор огляда трохи ширше), так на оцінювання зістається дуже небагато. Автор рівняє життя Шевченка до історії народу українського; на його думку, й поезія Шевченкова відповідає чисто поезії й світогляду народному, а ці мають основою тяжку нудьгу — од віковичного страждання й поетичної туги. “Але бували часи в історії підбитого народу, коли муки переходили за міру, тихий сум міняється на люту розпуку, безнадійна нудьга на всесильну жадобу крові й з ножем у руках народ страшно мститься над своїм мучителем”. Те ж знаходить автор і в поезіях Шевченка: міняються мотиви нудьги і кривавої ненависті, але поезія його налита переважно пекучою нудьгою, безнадійною тугою, розпукою. Він вірить в кращі часи, у щось дуже далеке-далеке, й сама ся віра тоне в морі тяжкої, гіркої туги. Чуючи, що не може допомогти чужому лиху, Шевченко ледве зачіпає живі сучасні питання, затуляє очі на сучасне життя, грузне в апатії, мліє в солодких обіймах своєї туги й тішиться містицизмом; його месіанізм самий покалічений, песимістичний, котрий підносить пасивну муку; через се поезія Шевченкова, його “безумне” учення має недобрий вплив на громаду. Такий дуже незвичайний і дуже неправий і взагалі хибний погляд на поезію Шевченкову подає п. Урсин; на його думку, такий же дух мають писання Гоголя (останні) і він розполоняє сю ознаку й на весь народ український, одначе, думає, що се тільки на час, що се минеться й українська муза розцвітне новим цвітом.

Спитаємось, яким побитом опинився Шевченко між месіаністами? У поляків месіанізм з'явився містичною вірою в те, що слов'янство, а між ним Польща, єсть мовби Христос між народів, вона таїть в собі велику силу ідеальну, котрою має загоїти болячки роду людського. Разом з'являється в них і містична віра в нових апостолів, іскупителів, котрими Бог веде людей в наш час до моральних ідеалів, що докінчають діло Христове. Нічого такого не знайдемо ми у Шевченка; він не підносить слов'янство й Україну над інші народи, не славить їх Божим ізбранням, його мрія — братерство народів, між ними нема ні господарів, ні учителів, ні іскупителів; національного аристократизму Шевченко цурається, хоча, пошукавши в рідній історії, міг би він знайти не менш гуманних прояв, як знаходили месіаністи й слов'янофіли, а що як страдання дають право на духовне верховодство (як у месіаністів), то цього добра можна було б знайти й надто. Щодо містицизму, то треба, здається, дуже розширити його, щоб підвести під містицизм і поезію Шевченка. Його поезія перейнята інде високим релігійним духом, але вона не містична. Його світогляд, мораль — практичні, він проповідує милість, правду, братолюбіє — се найпаче, його поезія держиться подій життя реального й цурається символічних, темних, фантастичних мрій; він не жде нових іскупителів, пророків, а вповає на моральний поступ роду людського, для которого люди мусять провадити в життя науку Христову, найбільше заповідь любові; певно його апостол правди і науки не був би схожий з апостолами польських месіаністів. Автор і сам потім каже, що месіанізм з'явився, властиве, в самих тільки “Неофітах”, і то не дуже (а про мене й зовсім його там нема), що Шевченко “не чужд был склонности к мистицизму”. Коли так, то — нащо ж було його заводити між месіаністів і слов'янофілів? Знов навряд, чи правду каже автор, ніби через те в Шевченка мало месіанізму, що був він малоосвічений розумом. Поперед усього месіанізм будується на основі не розуму, а чуття, а щодо Шевченкового освічення, то за нього свідчать твори поета. Шевченкову поезію п. Урсин назвав песимістичною: песимізм же провадить таку думку, що все прямує до гіршого, через се не допоможе ніяка праця, ніякі силкування й чоловікові краще кинути усяку діяльність і вдатися до “безмятежного” спокою. Невже можна отсе мовити про поезію Шевченка? Невже автор не читав тих Шевченкових слів, де поет каже: “Страшно впасти у кайдани, умирати в неволі, а ще гірше — спати, спати і спати на волі, заснути навік-віки, і сліду не кинуть ніякого”?* Шевченко з замилюванням великим малює ворогів зла, носителів ідеї перших християн, Гуса, Прометей і згадаймо тільки хоч ці вірші: “Не вмирає душа наша, не вмирає воля і неситий не виоре на дні моря поле; не вкує душі живої і слова живого”. Й у козацтві любив Шевченко енергію, сміливу боротьбу проти зла, він бажав налити жили сучасного млявого українства живою козацькою кров'ю святою. Енергійний,

повний віри й спокою дух поезії з'явився й у вибраних псалмах, згадаймо хоч остатній (CXLX)*.

Справді, між поезіями Шевченка багато знайдеться сумних, найбільше дрібних, ліричних. Ся вдача — до сумного міркування — народна; вона, однак, не шкодила ні енергії, ні здоровому світогляду народу, не зробила й Шевченка млявим і апатичним. Шевченкове серце одкликалося на усяке горе, він болів горем народним ще більше, аніж сам народ. Сі жалкування не були тільки власним чуттям, нікому не потрібним, вони були великою патріотичною заслугою, проповіддю гуманізму й сам Шевченко знав їм таку вагу й тим-то він так часто обертався до сумних подій життя. Під впливом таких подій, в запалі часом він кличе кару, нарікає на Бога, що той не оборонить, не покарає ошадок козацький; він зве народ на кривавий суд, гострити сокиру й уставати на мучителів; часом навпаки — під впливом чуття він вдається в сумні думи, що нема щастя на сім світі, нема раю, все плаче, все гине... І те, і се було пориванням палким, необміркованим, під впливом хвилини чуття; не забуваймо, що Шевченко жив в обставинах далеко важчих, аніж польські письменники-емігранти; ті хоч мали якусь волю робити, ті хоч бачили в сучасній громаді яку-небудь свою народну ідею — Шевченко й цієї втіхи не мав; поривання буйної енергії або смутку і туги мали доволі причини. Але минала буря й виступали ідеали ясні, спокійні й разом дужі, енергічні. Правда, любов борють неправду власною силою, добро єсть найвище щастя, зло є сама вже найгірша кара злочинців, мета й щастя роду людського — моральний поступ, щоб була правда на землі, щоб “була сестра — був би брат” — от коротка Шевченкова наука. Разом з поступом моральним, має бути поступ науки й своєї народності; треба шукати в своїй хаті своєї правди і сили, і волі, вчитись чужому й не цуратись свого, не зіставатись тільки при великій силі великих слів, а провадити у власне життя слово правди, святе слово Христове. Правда і наука, любов і народовство міцно в'яжуться у Шевченка; його народовство цурається національної пихи, самохвальства, ексклюзивності усякої; в своєму “Посланні до земляків” він подає чудову програму такого народовства; під його епіграфом можна написати і другий — девіз кирило-методіївської громади: “Уразмѣте истину и истина свободитъ вы” (Іоан, 8, 32). Шевченко вірив, що справдяться сі жадання, що буде правда на землі, з своїх поезій кує він новий леміш і чересло до плуга — орати народну ниву й перед смертю молить Бога, щоб: роботящим рукам, роботящим умам перелогі оратъ, думать, сіять не ждять і посіяне жать роботящим рукам.

Придивимося наостанку на оцінювання “Гайдамаків” і “Неофітів”, котрі у п. Урсіна оглядано подрібніше. В “Гайдамаках” автор знаходить “нудьги ще більше, як у інших поезіях і та нудьга однією рукою списала любов, другою — криваву ненависть”; автор чи не поїняв віри, чи не впо-

добав слів Шевченкової передмови: “Серце болить, а розказувать треба, нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються з своїми ворогами”; на мою ж думку, Шевченко непогано пояснив ідею поеми; гайдамаки карали зло — тим вони й милі поетові, але вони карали зло злом — се була їх помилка й ся думка, се чуття надає сумного духу, котрим перенижена поема; синів і внуків ця поема має навчити, щоб іншим робом рятували правду. Там, де п. Урсин побачив фаталізм, там єсть просто думка про те, як-то міняється усе на світі, думка, котра не має в собі часом жодного фаталізму. Треба додати, що п. Спасович, розбираючи книжку п. Урсіна (“Przegląd Literacki” [та] “Kraj”, №№ 27 і 28) за приводом “Гайдамаків” метикує так: “Шевченко доспіває з налогу чи з історичного обов’язку почату батьками пісню ненависті, котра вже не має жодної мети й самому йому противна, а повторяє він її в переконанні фаталістичнім, що знать то Бог хотів так, щоб різалися українці з поляками”, — се ще мудріше од оцінювання п. Урсіна.

Думку “Неофітів” п. Урсин розказує так: “Од мук життя спасає одно: коритися перед Всевишнім й смиренно чекати, що Бог змилується”. З чого добув собі п. Урсин таку думку, не відаю! Що значать такі слова: “Молітесь Богові святому, молітесь правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітесь” (VII) або “І виростуть вони колись, не месники внучата тії, христові воїни святії, і без огня, і без ножа стратеги Божії воспрянуть — і тьми і тисячі поганих перед святими побіжать”, або кінець: “І спас тебе розп’ятий син Марії і ти слова Його живії й живу ю душу прийняла і на торжища, і в чертоги живого істинного Бога ти слово правди понесла”. Се та ж сама ідея, що добро в тім, що воно добро, поборяє неправду; де тут рада: змирітесь, поки Бог змилується? Він вже змилювався і дав се оружжя правди, котрим стратеги Божії поженуть тисячі поганих, котрим преподобні — “Окують царей неситих в залізнії пута, і їх славних оковами ручними окрутьять, і осудять неправедних судом своїм правим, і вовіки стане слава — преподобним слава!” (псалом XLIX). Де в “Неофітах” месіанізм, не вгадаю ніяк. Одно добре тямлю, що п. Урсин взявся говорити про те, чого не зрозумів ще і певна річ, що осудом своїм нашкодив не поезії і ідеям Шевченка, а найбільш самому собі. [Певно, тут Грушевський закінчує]* — По нашій думці, хиби п. Урсіна не тільки в оброблянні Шевченка, а й у цілій його книжці плывуть з двох джерел; поперед всього з дуже малого значіння тієї речі, про котру взявся писати, а надто з його методу апіорного і дедуктивного. Про засіб історико-літературного знання п. Урсіна нічого широко розводиться. Пишучи про Міцкевича, він, крім творів самого Міцкевича, має під рукою хіба Хмельовського біографію Міцкевича та Спасовича історію польської літератури; з Словацьким те саме: твори й біографія Маляцького; при Красінському не стало вже докладної біографії, та зате твори сього поета й без

усякого коментарію давали багатий матеріал для тої мети, яку поклав собі п. Урсин. При Шевченкові він поступив ще легкодушніше і навіть творів його, по-українськи в Росії виданих, не прочитав, а вдовольнився шматковим та недокладним перекладом Чмирьова і автобіографією Шевченка*.

І з таким засобом чоловік береться писати “сравнительные очерки из психологии славянского племени”! Та не досить того, можна би по такому матеріалу сказати не одно розумне слово, та п. Урсин сам собі загородив дорогу, ставлячи своєю метою вишукувати всюди месіанізм і містицизм. Очевидна річ, прийшлося усякі прояви звичайного патріотизму, віри в живучість і силу свого народу скидати в ту яму, що названа “патріотичним містицизмом”. Звівши таким способом силоміць усіх розбираних писателів до одного знаменника, п. Урсин зміг без труда показати, що польським поетам в тім погляді ніхто в Слов'янщині не дорівняє, що тільки у них той “містичний патріотизм” дійшов до позитивних здобутків, сплився у одно з могутньою течією гуманізму й поступу, а що всі інші слов'янські генії, як Гоголь, Шевченко, Прерадович — або не дійшли до тієї міри або зійшли на цілковиті бездоріжжя, залізли в дебрі песимізму та зневіри і, очевидно, втрачали всяке значіння, всякий вплив. *Quod erat demonstrandum!* [Що й треба було довести!]

Та тільки біда, що таке *demonstrandum* може ставити собі тільки круглий ігнорант і шовініст. Замість докладно пізнати факти, про котрі хоче писати, звести їх до купи і дбати тільки про те, щоб своїми словами переповісти те, що самі факти говорять, він задає собі питання, що згорі вже свідчать про його незнайомість з фактами, і мов на мотовило намотує факти на ті питання, відкидаючи все, що до них не підходить, урізуючи або толкуючи так, щоб з ясного зробити темне. Коли б автор був завдав собі труда прочитати хоч дещо з давнішої польської літератури (Рея, Шимоновича, Кльоновича, Зиморовичів, Маджевського, Остророга, Скаргу і Воронича і др.), то був би міг дуже легко прослідити генезис патріотизму польського і його повільне переродження в містицизм; про других слов'ян слід йому прочитати хоч би прегарну працю Пипіна “Панславизм в прошлом и настоящем”*, — то не потребував був і кінчити свою книжку таким немудрим питанням: “Відкіля береться у слов'ян нахил до месіанізму і яким способом розвинулись його поодинокі відтінки? Сього питання не берусь рішати. Відповісти на нього можуть хіба досліди антропології доісторичної”. Се одно речення вистачить на всяку критику. Автор кінчить тим, від чого повинен був зачати і кінчить признанням, що іменно того й не знає, над тим міркував і не підозріває навіть, де би можна найти відповідь на те питання. Замість шукати її в історії, він радить не лізти в темні безодні доісторичної антропології, котра, очевидно, про “психологію слов'янського племені” анічогісенько сказати не може.

НОВА КРИТИКА НЕОСЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА

Сучасна оргія московського націоналізму, шовіністичного, нахабного, зажерливого, як відомо, викликала не раз критику й дорікання з більш ліберальних таборів суспільності, особливо з тих часів, як цей напрям з сфери теорій перейшов до практичного значіння, ставши офіційним прямуюванням, перейнявши собою урядову політику й немалі верстви так званої московської інтелігенції. Кілька років тому зробила сенсацію така критика російського націоналізму петербурзького філософа д. Володимира Соловйова* (статті, зібрані в книжках “Национальный вопрос в России”), про неї тоді ж дані були, як пам'ятаю, відомості і в “Правді”*. В початку цього року звернув на себе увагу аналогічний більш-менш відчит д. Мілюкова*, виголошений в Москві в серії публічних лекцій й потім надрукований в московській часописі “Вопросы философии и психологии” (Кн[ига] 3, май, ст. 47—94)* з таким заголовком: “Разложение славянофильства: Данилевский, Леонтьев, Вл[адимир] Соловьев”. Як видно з самого заголовка, автор має на оці тільки головніших чи характерніших, на його думку, заступників неослов'янофільства, однак це не перешкоджає тому, що відчит його зостається цікавим як з поданих відомостей, так і як відголос московського лібералізму, подібно як критику д. Вол[одимира] Соловйова в якійсь мірі можна б уважати за вираз лібералізму петербурзького; через те варто подати про нього коротку відомість і українській громаді.

Головні думки автора такі: старе слов'янофільство, себто слов'янофільство Хом'якова, Кириєвських, Аксакових, Самаріних*, пізнішими часами розложилося на свої основні елементи, із їх витворилося дві окремі доктрини, щоб так сказати — права й ліва сучасного неослов'янофільства, котрі логічним процесом прийшли до власної негатиції своїх слов'янофільських основ, а це й показує конечний упадок і смерть слов'янофільства. Основними елементами слов'янофільства автор уважає ідею національності й ідею всесвітньо-історичного призначення Росії (с. 48), у старих слов'янофілів ці дві ідеї в'яжуться безпосередньо; вони люблять Росію (властиво, московський народ, ця перестановка термінів річ звичайна не в них самих тільки) за її національні ознаки — православ'я, спільноземельну сільську громаду (а також додамо — патріархальну монархію), а ці ознаки люблять за їх всесвітнє значіння, яке їм вони надавали, бачачи в них нове слово, знам'я оновлення для західного європейського світу; один з головніших слов'янофілів І[ван] Кириєвський прирівнював загальнолюдський елемент до сім'я, ознаки національні до ґрунту, на котрому воно сіється. З дальшим часом ці два елементи вирізнялися; у одних ідея націоналізму взяла перевагу, виробившись в московський націоналізм, у других в ідею всесвітнього призначення московських національних ознак. За головних заступників

першого напрямку вважає автор Данилевського* й Леонтьєва*, заступником другого — теорію всесвітньої теократії* д. Володимира Соловйова. Перший напрямок привів до відрізнення Росії від Європи, до змагання, щоб зірвати всякі зв'язки з західною культурою й соціально-політичним ладом її, до реакційних і обскурантних змагань, що очевидячки стояли в супротивності з ідеями всесвітнього значіння національних ознак російських, зв'язку їх з загальнолюдським культурним поступом. З другого боку, ідея всесвітнього призначення Росії привела у д. Соловйова до критики націоналізму й національних ознак, до реабілітації основ західної культури. В обох напрямках дійшло до негати основних слов'янофільських ідей. Про доктрину д. Соловйова нема чого широко нам розводитися; як справедливо відповів д. Соловйов в своїй замітці до відчиту д. Мілюкова (*ibid*, с.149 і далі), його теорія була його особистим ділом, і для того немає для нас великої ваги; нам цікава тут месіаністична ідея, Росія, “Святая Русь”, призвана до запровадження всесвітньої теократії, для цього повинна вона відректися своєї національної й релігійної виключності, стати в єдність з церквою латинською й дати свої страшенні політичні сили на послугу церкви.

Більш важна доктрина національна неослов'янофільська, що, як сказано, має багато прихильників в московській суспільності. Головна особа в цій школі, це М[икола] Данилевський; його трактат “Россия и Европа” вважається катехізмом неослов'янофільства, і недавно уряд московський рекомендував його до бібліотек усіх шкіл середніх, очевидячки, як дуже здатний до розвитку в громаді урядові милих ідей. Його мовби натурально наукове, “наукообразне”, як дотепно сказав д. Соловйов, заснування придбало йому прихильників й поза табором “воинствующих публицистов і спасителей московского отечества”, часом між поважними людьми, які вважають сей трактат за геніальний утвір (як академ[ік] Бестужев-Рюмін*). Але широко висловляти про сей трактат нема чого, бо про нього дана вже була, як кажу, відомість в “Правді”. Основні тези його, що загальнолюдська культурна еволюція складається з окремих культурно-історичних типів, з котрих кожний окремо розвиває заложені в ньому культурно-національні ознаки своїм оригінальним способом; кожний з них єсть якби щось замкнене індивідуальне, в собі має свою мету і кінець, так що якісь переходи, займування культурні неможливі й шкодять. Практичні виводи з цих теоретичних тез (часом не завсігди консеквентні) такі: європейські народи й Росія суть два окремі, один одному ворожі культурні типи; Росія, забравши Константинополь, має злучитись з слов'янами і витворити таким чином рівноважну силу проти Європи; національний егоїзм і ворогування з'являється головною ідеєю політики. Щодо внутрішнього змісту культурно-історичного типу слов'янського (себто московського), то, як справедливо зауважив д. Мілюков, ідеї Данилевського доволі невиразні і бідні, так що

заступник ідей його, д. Страхов* зрезюмував програму внутрішньої культурної політики його словами “бути самими собою”. Звідтіль був тільки один ступінь до апофеозу ознак московського урядового й громадського устрою, які найбільше характерно виявлялись у д. Леонтьєва (сей добродій вже не залічував себе до слов'янофілів, але зв'язок його ідей з неослов'янофільськими, очевидячки, безпосередній). Д[обродій] Мілюков справедливо спиняється коло доктрини цього по правді маловідомого поза реакційним табором публіциста; з надзвичайною щирістю і цинізмом висловлює д. Леонтьєв в своїх статтях (зібраних в книжці “Восток, Россия и славянство”) основні, часто замовчані, закутані в інших письменників, ідеї московського реакційного консерватизму й шовіністичного націоналізму. Він виходить, подібно як і інші слов'янофіли, з думки, що західна культура доживає свій вік і не має жадної вартості для слов'янських народів; сучасний європейський “ліберально-егалітарний поступ” його лякає, як ознака руїни. Але, навпаки, слов'янофілам він не вірить і в самостійний культурний зміст слов'янського типу; він не вірить в “молодість” Росії, котрою слов'янофіли оборонялись від дорікань про малі культурні придбання Росії; будучина її культурного розвитку здається йому непевною, тим часом вплив Європи загрожує запровадженням того ж страшного ліберально-егалітарного устрою. Зостається одна стежка — реакція; “треба підморозити Росію, щоб вона не жила”, щоб задубіла в сучасних формах; всі приводи для цього добрі, бо “політика не етика” (подібне виключення етики з сфери політики траплялось і в Данилевського); урядова власть має орудувати “спасительным страхом”, релігія єсть привід до здержування народних мас залізною рукавицею, реформи Олександра II, очевидячки, не подобаються д. Леонтьєву; треба просити царя, щоб надаліше був грізніший; в земстві видно опозиційний дух; нові суди деморалізують народ; треба піддержувати старі громадські елементи для боротьби зі “злом надто великого руху”. Найгірший ворог — єсть лібералізм, навіть соціалізм не так шкодить, бо в ньому єсть елементи дисципліни й організації, але з лібералізмом, як з доктриною самим своїм принципом негативною і руйнаційною, треба боротись всяким способом: несталих треба підкупляти, на переконаних, але поміркованих, що обминають урядові заборони, треба доносити, “час покинути давати слову донос характер негідності”. “Треба вчитись робити реакцію; без всильств не можна”. Коли ще Росія спротивляється духу часу, то се в якійсь мірі через неосвіту простого народу; треба почекати з освітою, поки інтелігенція не порозумнішає (Мілюков, с. 71—72).

Ми спинимось на сих виписках з відчиту д. Мілюкова, бо вони дуже характерні для якоїсь часті московської публіцистики і московської суспільності; справді сі всі страшні виводи чи не єсть тільки більш щире висловлення тих думок, які проводяться сучасним московським урядом і урядовими

сферами, органами московського консерватизму як “Московские ведомости”*, “Гражданин”*, “Свет”* і tutti quanti [і решта таких] і нескінченною фалангою заступників “трезвенних слів” і т. ін.⁹ Правда, вони не завжди ставлять les points sur les [три крапки] і тоді ховають кінці своїх висновків під фіговим листком, але сила не в словах, а в ділі. Всі ці останні реформи земства і міського устрою, напади на суд присяжних і мировий суд, заходи коло народних шкіл*, хіба це не певні відголоски цинічних в своїй щирості доктрин д. Леонтьєва?

Дивним здається, що гуманітарна, містична доктрина старих слов'янофілів прийшла до таких висновків у деяких їх спадкоємців. Д[обродій] Мілюков справедливо каже, що д. Данилевський з його системою культурно-історичних типів, що тхнула старослов'янофільським гегеліанством*, в теорії й політикою національного егоїзму й реакції на практиці, був тим містком, яким можна було переходити від слов'янофільських мрій до національного обскурантизму. Але таке виродження слов'янофільських ідей він справедливо вважає консеквентним наслідком їх, що в основі їх лежала внутрішня супротивність, ідея націоналізму не давала доброго розвитку ідеї месіанізму, а месіаністична ідея перешкоджала розвитку ідеї національності; головним же чином шкодив слов'янофільству абсолютний характер його доктрини. Справедлива ідея своєнародності, оригінальності всякого національного життя, на котрій стояло слов'янофільство, була попсована думкою, що оригінальність національності виникає з її народного духу; без цього духу нарід стає тільки “етнографічним матеріалом”, народ авторитетний тільки має історичне значіння. Звідсіля страх за знищення народного духу впливом чужої культури, а далі й взагалі культурної еволюції, нерухомість і реакція.

Так більш-менш виводить се автор (с. 93—94). Але чи не лежала головна причина виродження, деморалізації слов'янофільства вже в самому месіанізмі? Месіанізм єсть ненормальна ознака, виродок націоналізму, і коли ще він може як *ria fraus* [свята брехня] бути здатним на якийсь час народностям недужим, задавленим, то незмірно шкодить народам дужчим, впливаючи шкідливо і неморально. Заводячи якийсь аристократизм між націями, розрізняючи нації вибрані і нації, призначені тільки для етнографічного матеріалу до послуг цим вибраним націям, він конечно псує і деморалізує національні відносини. Справжній націоналізм повинен бути щиро демократичний; подібно до того, як ми поважаємо права особисті і гидуємо рабством, незалежно від різниць між людьми щодо вдачі, освіти і т. ін., подібно до того й націоналізм признає рівні права розвитку й існування всякому народові й, обороняючи свої права від чужої зажерливості, цурається всяких замахів на чужі права. З другого боку, месіанізм веде й до виключності, треба безпремінно показати, що свій народ має зовсім окремі, незвичайні ознаки, котрі далеко ліпші, важніші, ніж ознаки інших

народів; звідтіть занедбання чужої культури, національне самопоклоніння, а звідтіть один ступінь вже до того, щоб признавати за ідеал status quo і посилати анахеми на всіх неправомислених.

На цьому ми закінчимо свою замітку про цікавий відчит д. Мілюкова. Зробимо тільки ще одну маленьку увагу. Як його критика неослов'янофільства щодо щиро культурних питань і відносин єсть поступова і взагалі справедлива, так дивно нам здається, що непорушеною залилася друга важна сторона сучасного слов'янофільства, погляд на централістичну й обрусительну політику Росії. З цього погляду так же важно було б вислідити переходи від гуманних, хоч і невиразних поглядів колишнього слов'янофільства до сучасного московського народожерства. Правда, що цих питань в Росії зачіпати не дуже безпечно, але все-таки треба жадати, щоб московські ліберальні верстви частіше й глибше звертали увагу на це важне питання, від справедливих відносин до котрого багато залежить і самому московському лібералізму.

ИЛОВАЙСКИЙ Д. СМУТНОЕ ВРЕМЯ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА

**(Смутное десятилетие русской истории 1603–1613), окончание
истории России при первой династии. Москва, 1894, стор. 343**

Від р[оку] 1876 д-р Д[митро] Іловайський* почав видавати свою “Історію Росії”; своєю метою поставив він задовольнити вимогам не тільки історичної науки, але й штуки, а головну вагу положив на історію політичну, признаючи (в передмові 1-го тому), що “народна маса є тільки етнографічним ґрунтом, яка з себе виводить діяльні особи”, тому “історія переважно має справу з особами, що стоять на чолі народу, і взагалі є тими діячами, через яких вона виявляє себе в різних сферах історичного розвою”. Таким чином, д. Іловайський став на той же ґрунт державної переважно історії, на якій стояли Карамзін і Соловйов, в противність тому напрямку, який так ясно виставив в декотрих студіях Костомаров і новіша українська школа. Хоч при тім д. Іловайський далеко ширше приділив місця і внутрішньому устрою й культурному життю народу, ніж ті його попередники. Пильно студіюючи новішу історичну літературу, він надавав в значній мірі і наукову вагу своїй праці, яка з огляду на ті вимоги історичної штуки мусила наближатися до форми популярно-наукової. Маючи на меті “заховати історичну перспективу, себто виставити на перший план важне і основне”, він оповідав плавно і легко, в гарній і приступній формі, не застановляючись над суперечними питаннями, уділяючи їм місця хіба в “увагах” при кінці тому, й то не дуже. Таким чином, перейшов автор, почавши від кінця IX в. (справу

про початок Русі автор досліджував в своїх окремих “Разысканиях”), аж до початку XVII в., в чотирьох чи краще п’ятьох томах (бо складається з двох окремих книжок — київський і володимирський періоди), що містять до півтори тисячі сторінок. Галицькі читачі могли ближче познайомитися з його працею з частин, вміщених в III, IV і VI томах “Історичної бібліотеки”*. Треба признати, що найдавніша історія, досліджена автором з точки федеративної чи краще — крайової, на яку став він ще в давніших працях своїх, може найліпше йому удалася. В дальшій оповіданні автор оглядав паралельно Московську і Литовську держави, в окремих начерках, сполучених механічно, як то й мусило бути і доводило лише потребу студіювання окремого, як окремих тіл політично-громадських.

Та не зважаючи на приступну форму, на цікавість і свіжість наукову деяких частин, історія д. Іловайського не знайшла, здається, широкого вступу в громаду; виводжу з того, що I т. і досі не діждав нового видання. Наукова критика також не дуже симпатично їх приймала, а проти III т. в деяких часописах більш поступових навіть з’явилися й дуже гострі рецензії*. Публіцистична діяльність автора в ultra державнім і національнім напрямі мусила вплинути на такі не дуже симпатичні відносини.

Останній том цілковито належить до історії московської, обіймаючи виключно зверхню політичну історію Московського царства в період т. зв. “смутного времени”, себто від Дмитрія Самозванця до обрання царя Михайла; таким чином, том сей не зачіпає безпосередньо нашої історії, як попередні, хоч міг би, бо українські контингенти брали значну участь в цілій тій боротьбі, а Сіверщина відіграла дуже важну ролю*. Внутрішньої, громадської історії того часу автор не дотикається, хіба в побіжних, випадкових згадках. А то шкода. Власне, “смутний час” вибив Московщину з звичайної колії державної, в громадськیم житті пробудились давні, притиснені ремінісценції, життя громадське виявилось в формах надзвичайно характерних і цікавих. На те звертали увагу (пригадаю хоч би давню монографію небіж[чика] Цшапова — “Великорусские области и смутное время”*), але й досі ся сторона докладно не вистудіювана. Без пояснення внутрішнього життя не може бути добре зрозумілою ціла та “смута”, те хвилювання мас народних, на те не вистачить самої династичної причини.

Автор своїм звичаєм не входить в аналіз джерел, суперечних відомостей, даючи скрізь вигладжене, красне оповідання, позбуваючись суперечки такими фразами, як “по деяких відомостях”, розв’язуючи непевності або категорично, або, зрідка, гіпотетично. Такий спосіб особливо трудно перепроводити з “смутним часом”, що має масу трудних, невирішених, хоч дуже детально аналізованих питань. (Деякі уваги над ними при кінці книги ледве чи можуть задовольнити, і для наукової свідомості в сьому часі кориснішою застається розправа д. Бестужева-Рюміна, розміщена в “Журнале Мин[истерства] нар[одного] просвещ[ения]”, 1887*).

Для публічності праця д. Іловайського буде цікавою; він пильно розглянувся в науковій літературі й подає свіжі відомості, а написано те все дуже легко і приступно. Зважаючи на сю аудиторію, однак, започинається з таких виразів, як: “адский замысел”, “гнусная польская интрига” і їх можна подибувати й потім (“гнусное дело”, “плут” — самозванець “задубенная польская голова”, “коварные интриганы” etc.). Такий спосіб оповідання не помагає й трохи розумінню цілої справи і надає оповіданню букет не такий, якого вимагає повага наукова. Не вважаємо за добру манеру й покликування до причин провіденціальних* (напр., с. 161, 215, 246); найревніший християнин не буде покликуватись до них, виводячи який-небудь закон математичний — думаємо, що теж належить і до історика. Обидві манери нагадують часи Карамзіна — *sit eis terra levis!** Що до поглядів автора занотуємо, що він признає Самозванця І за особу, окрему від Гр[игорія] Отреп'єва, за свідомого обманника, родом з України, тільки ініціативу цілої справи не знає кому надати, нав'язуючи її разом і Мнішкам, і Л[ьву] Сопізі; признає в якійсь мірі популярність Самозванця в масах, індиферентизм його в справі пропаганди латинства, але відкидає відомість про його план походу на Польщу. Тушинського Самозванця вважає за поповича з Білорусі, і його виступлення нав'язує тим же особам, що виставили першого [Самозванця] (Мнішкам, Вишневецьким, Сопізі)*. Признає боротьбу партій при виборі царя Михайла (хоч і часто виступає проти поглядів Ервіна Бауера — с. 322)* і існування умов при виборі, а головну роль подає в справі виборчій митр[ополиту] Філарету і Шереметьєву. У двох додаткових главах дає загальний погляд на той час і застановляється над особою Самозванця І.

ФИЛЕВИЧ И.П. ПОЛЬША И ПОЛЬСКИЙ ВОПРОС (посвящ[ено] Н.Н.Страхову). Москва, 1894, ст. 104

Нова книжка варшавського професора є передруком статей його, друкованих в “Русском обозрении” за р[ік] 1894, напівнаукового, напівпубліцистичного характеру, і, як каже автор, представляє резюме з приготованих “Очерків” русько-польських відносин. Автор, отже, хоче подати погляд на історію сих відносин; має він, властиво, характер оскарження польської історії. Провідна ідея — погляд на Польщу як на зрадника слов'янської ідеї, слугу Західної Європи в її натиску на своєнародне слов'янське життя. Зоставляючи розбір до виходу праці *in extenso*, звертаю увагу автора на деякі необережності в аргументації. Він, напр., знає, що хорвати не довго були під владою поляків; він догадується, що Краківщина мала спочатку не польську (а значить — руську людність), відома відповідь Романа польським послам виступає як факт. Стаття кінчиться гадками про сучасні наміри деяких пруських публіцистів — ужити поляків за привід до дальшого *Drang nach Osten* [руху на Схід].

Е.А.БЕЛОВ. РУССКАЯ ИСТОРИЯ ДО РЕФОРМЫ ПЕТРА ВЕЛИКОГО. СПб., 1895, ст. V+479+8

Д[обродій] Белов*, професор Олександрівського ліцею в Петербурзі, автор кількох студій з історії Московщини XVI—XVII вв. (головна і загальніша з їх — про історичне значіння боярства), виступив сього року з курсом історії російської. Для нас, звичайно, цікавий він передовсім тими частинами, що безпосередньо дотикаються України-Русі, та се не перешкоджає висловити й кілька загальних уваг про нього.

У передмові своїй автор зазначає, що книжка його призначена для освічених читачів. Ближче він сього не поясняє, але мусимо так зрозуміти, що має се бути популярно представлена історія для ширшої громади. Автор радше покликається на наукові праці, як на перші джерела і ми не знаємо, оскільки історія ся оперта на самостійних студіях, хоч сі студії подекуди знати. Але автор не просто популяризатор наукових дослідів в сфері російської історії — він переводить свій власний погляд на неї. В передмові сей пункт він зазначає виразніше: “Я повинний застерегти читача, — каже він, — що йду за думкою небіжчика історика-юриста К[остянтина] Д[митровича] Кавеліна*, що центральна фігура давньої нашої історії — Іван Страшний”*. Сим моментом д. Белов цікавивсь від давнішого часу спеціально, і свою дражливість в сім пункті виявляє й полемікою за Івана в передмові. Продовженням діяльності Івана уважає д. Б[елов] діяльність Петра, до нього він обіцяє перейти в дальшій книзі. В ній же, як показує в передмові, має довести “як потрібна, неминуча і корисна була реформа Петра В[еликого]”.

Наслідком поставленої задачі була певна нерівномірність в історичній перспективі. На часи до початку XVI в. припадає трохи більше третини книги, решта — на XVI і XVII в.; годі й казати, що, на яких несповна 200 сторінках, представити історію Русі на протязі шести віків можна було лише дуже побіжно, тимчасом як XVI і особливо XVII в. міг автор описати далеко докладніше. Друга хибна сторона курсу з боку формального не залежить вже від плану — розумію брак ясності й системи в представленні. Книжка має якийсь хаотичний характер, факти громадаються з різних сфер, більші й менші, не зведені до якихось груп, так що не надають ясних контурів епосі чи якому явищу; навіть роль боярства, головне питання, що займає автора, зістає невиясненою, хоч би в освітленні автора, при його способі оповідання. А в книжці для ширшої публіки се особливо недобре. Окрім сього, ще автор не все вміє зістатись в ролі популяризатора, на деяких суперечних другорядних питаннях зупиняється, щоб висловити самостійну думку, пускається в полеміку — се все також для популяризації не надається. Нарешті, переводячи свої погляди, не заховавсь автор від

сторонничості, від натягання фактів під свої теорії, особливо се дає себе відчувати в його апології Страшного.

Щодо поглядів автора, то він належить до категорії т. зв. державників (государствеників), для яких цілий зміст і вага історії Росії лежить в будівлі держави. На тім ґрунті стоять їхні апологетичні відносини до московських “дивних Іванів” та Петрової реформи. Оригінальна відміна поглядів Белова від поглядів, напр., головного заступника цієї теорії — Соловйова* полягає на тім, що він не бачить в царях XVII в. попередників Петра, не бачить продовження повільного зросту культурного й державного Росії в XVII в., для нього се — період регресу, упадку, розкладу Російської держави між двома творчими, поступовими епохами — Івана Страшного й Петра. Щодо мене, більш правди я бачу в поглядах Соловйова, як Белова. Друга характерна відміна Белова — се його антипатія до боярства, висловлена ширше в його згаданій розправі про боярство; почасти вона зв’язана з апологією найбільшого ворога боярства — Івана. Д[обродій] Белов бачить в боярстві самі самолюбні елементи, що визискували народ, позбавлені були всякого почуття державного патріотизму, ба навіть почуття солідарності верстової і жерлися неустанно за свої фамільні інтереси. Рівночасно надає він боярству дуже велику роль історичну. На його думку (пор. с. 25), головний зміст історії Росії полягає у відносинах володаря та боярства. По репресивних заходах Страшного мало воно забрати державу в свої руки в XVII в. і привести державу на край погібелі, з чого вирятував її Петро. Автор не добачає певної суперечності того погляду з фактами ослаблення боярства в XVII в., розведеного неродовитими елементами і його упадку в кінці XVII в., коли було воно, кажучи словами такого *parvenu* [вискочки] сучасного — вже трухлявим, нікчемним деревом.

Для такого державника, як д. Белов характерно, що він не ідеалізує й творців Московської держави. Він признає, що процес її будови переведений був “в немилосердно лютий формі” (с. 107); в “понурий, безсердечній постаті” Василя III бачить він “справжнього московського діяча” (с. 188); він признає, що політичне життя держави було переїдене страшною язвою — глибокою невірою до всіх і до всього, що знову викликало нелюдські карі задалегідь, з страху перед опозицією (с. 160); він признає, що “в запалі від ідеї сполучення — сполучення (объединение) мішали з нівелюванням, що шкідливим потім показало себе для розвою Росії” і т. ін. Автора потішає, правда, “історична конечність”, думка, що не ліпше було й на Заході, що результати діяльності московських об’єдинителів мирять істориків з їх діяльністю ([с.] 107, 171, 329), в страшній боротьбі царів з боярами він стає по стороні перших, бо бачить в їх ідею державну, але ще крок — і міг би він себе спитати, чи результати державні викупають всю шкоду моральну, яку він сам почасти признає — моральний бруд, цілковите непошанування особи, втрата чуття власної гідності, знищення

громадської ініціативи — шкоду, над якою й тепер плачеться культурна громада російська.

Але вернімось до своїх пенатів. Україна в курсі д. Белова входить кількома кусниками: початком — про заснування держави й до 2-ї полов[ини] XII в., далі йдуть кілька інкрустацій у відповідних місцях про її життя в XII—XIII в., про Литовське В[ели]ке князівство, про унії й війни народні, про Хмельницького і його наступників. Усе се уривково, невияснено, справжні *disiecta membra* [незв'язані цитати]. За се годі автора винуватити — се звичайна операція, яку в більших і менших курсах російських українсько-руська історія терпить і терпітиме, доки російська історіографія не набере розмислу й відваги глянути на українсько-руську історію, як на особну цілість. До того часу застається два способи: або по можності переходити історію України в цілості, у зв'язку і порядку, з сього вийде, що йтимуть в курсі паралельно дві історії, механічно сполучені, чергуючись своїми главами (трохи подібне маємо в “Історії” Іловайського), або, дбаючи про ясність, єдність, сконцентрованість історії властиво великоросійського народу — давати інкрустації українські, скільки сього вимагає вже її розуміння, інкрустації — звісно спорадичні, бліді, нужденні.

Я вже сказав, що давній період розказано дуже коротко; коли до сього додати певну нерівномірність в оповіданні (оповідання про розселення східних слов'ян займає менше місця, як про свято Коляди), то ясно буде, що докладно познайомити воно з предметом не може. До того воно не вільне й від деяких неясностей і непевностей.

Я застановлюсь над деякими висловленими тут висновками й гадками. У етнографічнім огляді (с. 7) д. Б[елов] каже, що народ великоросійський мішаний з слов'ян і фінів, український — “з слов'ян і тюркських народів: торків, чорних клобуків і інших, що прийшли пізніше”. Я нічого не маю супроти тюркських свояків, але мушу зауважити, що теорія широкого мішання Русі з ч[орними] клобуками (недавно її висловив і в польській літературі Ол[ександр] Яблоновський) стоїть дуже слабо. Про мішання Русі й ч[орних] клобуків, перетворення їх Руссю на ширшу скалю наші джерела нічого не кажуть. Ч[орні] клобуки не тільки заховують до кінця XII в. свій кочівничий спосіб життя, застаються “поганими”, але з 2-ї полов[ини] сього віку, навпаки, помічаємо у їх близькі зв'язки з половцями, певне відокремлення від Русі (пор. мою “Київську землю”, с. 299*). При таких обставинах мішанину, та ще й велику, припустити трудно, та й того чорного клобука не так було багато, що міг він цілий український народ антропологічно змодифікувати. Се не те, що фінське море, де острівцями виступала слов'янська колонізація. А під час татарського походу мабуть ся колонізація чорноклобуцька зникла, затягнена одноплемінною татарською стихією — трудно, аби то могло бути інакше, та й згадок ми за неї не знаходимо потім. Тому трудно сказати, як д. Б[елов] на с. 41, що торки, осілі

в Київщині й Переяславщині, увійшли як етнографічний елемент в склад української людності.

Про оповідання літопису за призначення “варязьких братів” д. Б[єлов] приймає теорію Іловайського*, що се династична легенда, зложена в к[інці] XI або [в] поч[атку] XII в. для слави княжого роду, але вважає неможливою теорію самостійного утворення держави на Подніпров’ї: “Він (Іловайський) помішав два факти різного характеру: призначення князів-володарів і призначення дружин балтійських піратів на поміч супроти інших піратів; призначення як наємників” (с. 10) — се щось неясно.

Кажучи про перше виступлення Русі в історії, д. Белов починає з 865 р., ігноруючи, напр., “Амастридське життя” і т. ін. (с. 11). На с. 15–18 д. Б[єлов] користує з відомостей “Іоакимовського літопису”, нічим не намагаючи читачеві, яке то каламутне джерело*.

На с. 51 з поводу звістки Татіщева про віче киян коло св. Софії 1113 р.*, д. Белов виводить, що коло св. Софії могла зібратися тільки старша дружина Всеволода. Д[обродій] Б[єлов] не зауважив, що коло св. Софії збираються власне всенародні віча, що кияни значили б не дружину, а громаду (не кажу вже про неавторитетність самої звістки Татіщева).

На с. 52–53 знаходимо кілька недоглядів в справі літопису. Виходить, що автор його ніби користав з праць Нестора, чого не було; індиктом не звалася “лічба часу п’ятиліттями”; вставка “черноризця Феодосієва монастиря Печерского” стоїть не “в одній копії” (се правдиво для імені Нестора), а в кількох.

На с. 58 д. Б[єлов] до слів: “Ольговичевъ не хочем быти акы в задничи” дає об’яснення, що се говорить дружина — але такі слова в устах дружини цілком незрозумілі, та й із обставин видно, що тут виступають заступники громади.

Погром київський 1169 р. д. Б[єлов] (с. 405) об’ясняє ворожнечею дружини і вічевого елементу: “В Києві дужче, ніж де на півдні, коренилися вічеві традиції, тому вільні прояви вічевого життя, хоч і нечисленні, викликали гостре роздражнення в дружинах”. Тим часом в Київщині бачить автор і міцний фермент аристократичний, звідки елемент сей (дружинний) перейшов на захід до Галичини й на північ — до Володимира північного. Але ми не бачимо на київському ґрунті боротьби віча з елементом дружинним, відносини уложилися таким чином, що за вічем зостався контроль загальний за дружиною, як органом княжої власті — ціла адміністрація регулярна, і уложилися, можна думати, довговіковою еволюцією. За які-небудь конфлікти джерела мовчать, а дружини інших земель яку б мали причину яритися на київську громаду, коли місцева дружина з нею жила тихо-мирно? Скажу більше: та сама аристократія київська, входячи як головний складник в княжу дружину, другою своєю частиною, що поза дружиною в той момент зоставалась, кермувала громадою-вічем, і все живі

зв'язки, неустанні переходи лучили аристократію земську й дружинну. Так ся справа представляється мені, коли застановитись над роллю дружини в “землі” й зауважити, що то не були самі *personae vagae* [випадкові люди], а група, зв'язана з землею ріжнорідними зв'язками*.

На с. 408 д. Б[єлов] недокладно висловлюється, що в Галичині “в сферу боярську ніхто не міг попасти з інших верств громади”: можна сказати, що такий вступ був трудний, давався помалу, але не неможливий — “Судьбич Попов внук”, “беззаконники от племени смердья”, що протиснулися між боярство, свідчать за се.

Дальші часи, XIV—XVII вв. українсько-руської історії представлені ще коротше, уривково, розказані, здається, з других рук переважно, ледве чи становивши предмет власних студій автора. Не застановляючись на тім, що можна б автору тут закинути, зауважу, що не вважаючи на “карповсько-кулішівські громи” на всіх “приемлющих” умови при сполученні України з Московщиною*, д. Б[єлов] признає існування таких умов (с. 391), а супроти соловйовського закиду українцям в їх “шатости”** висловлює, що причиною непевності українців було “вагання тодішньої московської політики, її егоїстично-верстовий напрям” (с. 403).

З вищесказаного видко, що для історії України-Русі курс д. Белова мало може дати цікавого. Інша річ — для історії Московщини, особливо XVI—XVII в.; хто не може взятись за курс Соловйова, а не задовольняється короткими конспектами (як самого Соловйова, Іловайського, Павлова etc.), тому курс д. Белова може бути корисним і цікавим, треба тільки пам'ятати певну сторонність автора. Щодо об'єктивності, то його книжка стоїть вище останнього випуску курсу д. Іловайського, а до того і сей, як і гарний курс д. Бестужева-Рюміна, поки що кінчиться лише “смутиним часом”**.

Н.ХАРУЗИН. К ВОПРОСУ ОБ АССИМИЛЯЦИОННОЙ СПОСОБНОСТИ РУССКОГО НАРОДА (“Этнографическое обозрение”, 1894, IV, с. 43–78)

Студія д. Харузіна виключно займається народом великоруським, однак має й для нас чималу цікавість, бо має значіння для питання про колонізаційний рух руських слов'ян на північний схід і сформування великоруського народу, як і його відносин до інших народів в сучасності.

Д[обродій] Харузін зазначає, що односторонньо спостережені факти в відносинах великоросів до інших народів приводили дослідників до протилежних висновків. Більш розповсюджений погляд, уважаючи, як значно розсунув слов'янський елемент свої границі в областях інших народів, поглинувши їх в значній частині, признає за великоросами (як частиною сього слов'янства, що виросло на чужонароднім ґрунті) значну асиміляційну здібність; але рівночасно, уважаючи на випадки (правда, менш численні), де великороси приймають матеріальну і духову культури тих народів, з якими сусідують, переймають навіть мову і втрачають свою національність, інші дослідники приходили до висновку, що великороси не тільки не здатні до асимілювання інших, але самі підпадають чужому впливу легко і затрачують національні ознаки.

Зазначивши, що для спостереження асиміляційної здібності, треба виключити сторонні способи асиміляції, як вплив маси на одиниці, вплив адміністративної організації й школи, д. Х[арузін] переходить до перегляду обопільного впливу великоросів і чужородців. Присвячені сьому перегляду сторінки, займаючи більшу частину студії, прочитуються з особливою цікавістю, ілюструючи процес незвичайно важкий з історично-культурного погляду.

Автор зазначає, що, виключивши деяких з західної групи (естів і фінляндців), народи фінські взагалі більш-менш легко асимілюються великоросами. Сей процес розпочався в доісторичні часи, а продовження, а почасти — завершення сього процесу має перед очима сучасна етнографія. Тимчасом як русифікація деяких фінських народів завершалася вже в початкові часи руської історії (як мері, весі), а тепер, наприклад, лише невеликі останки зісталися від мордві і пермі. Тимчасом як вотяки, карели, утікши в менш приступні місцевості від великоруських колоністів, ще задержують на якийсь час свої національні ознаки. Подібним чином русифікації підпадають і деякі з сибірських народів (як самоїди, буряти, гіляки, юкагири), не вважаючи на незначну щодо числа колонізацію великоруську. З фактів супротивного процесу найважливіші — се вплив деяких киргизів і якутів на великоросів, що йде аж до денационалізації. Нарешті, в декотрих випадках довголітнє

сусідкування не приносить за собою впливу одного народу на другий, як напр., се є з киргизами букеєвськими* і астраханськими калмиками, що, мешкаючи в європейській Росії, під впливом російського суспільно-державного устрою, міцно заховують своєнародні ознаки.

Навівши ці факти д. Х[арузін] звертає увагу на те, що факти різних категорій помічаємо при сусідванні з тією ж національністю, під впливом різнорідних обставин і форм сього сусідкування. Се приводить його до виводу, що національні здібності не мають так великої ваги в справі асиміляції, як відносини культурні. Вплив можливий там, де нема глибокої, неперехідної різниці між формами життя (як при сусідванні хліборобів з кочівниками). При тім народ з побутом багатшим, вигіднішим, більш приладненим до місцевих обставин впливає на народ, що нижче стоїть з того погляду. Тим об'ясняє він, що великоруські колоністи-козаки, попадаючи в область заможних киргизів-кочівників і віддаючись скотарству, переймають їх побут і мову, тимчасом як там, де козаки застаються при хліборобстві, киргизи, переходячи на хліборобський побут, підпадають їх впливу і втрачають свою національність. Вплив якутів і киргизів по деяких місцевостях на великоросів д. Х[арузін] пояснює тим, що то були волоцюги, солдатські діти здичавілих козаків великоруських, що й підпадали впливові культурних і заможних тубільців.

Такі уваги приводять д. Х[арузіна] до виводу, що про асиміляційну здібність великоруського народу не можна говорити, а лише про асиміляційну діяльність, яка залежить від різних причин, а головніше — від культурного стану двох сусідів. Тим не заперечує можливості існування такої здібності у великоросів, але, маючи можливість пояснити явища цієї сфери фактами культурно-історичними, усуває питання про здібність, полишаючи спостереження її будучності.

Такі спостереження над відносинами великоросів до чужородців дає важний матеріал до вияснення історії великоруської колонізації, швидкого зросту її території серед фінських, нижчих культурою народів, і зросту численного через асимілювання собі їх. Легке, добровільне зрушення одних (як-то тепер особливо помічається у перм'яків), відступлення, ховання інших перед натиском великоруської колонізації — се факти, що пояснюють нам незвичайно раннє зникання деяких народів (як мері, весі, воді), тим часом як інші з тієї ж категорії (як карели), заховували так довго свою своєнародність. Тільки в історії не обмежувалося на спокійних відносинах, як в сучасності і замість пасивного усунування виступала кривава оборона, тепер неможлива. З другого боку, з боку слов'янських колоністів бачимо факти витискування силою — чужородці вирізувались, забирались жінки і молодша челядь etc.

Д[обродій] Х[арузін] поступив добре, виключивши з пояснення відносин тих такий неясний і суб'єктивний термін, як “національна здібність” і переніс всю вагу на ґрунт культурно-історичний. Безперечно, різні їх модифікації рішучо впливають навіть при однакових чи аналогічних ознаках національних контрагентів, хоч се не може позбавити значення і національних ознак — більшого чи меншого прив'язання до своєнародності у одного контрагента і більшої чи меншої національної толеранції у другого. Зауважимо, що, на нашу думку, брак такої толеранції, зневажливе поводження з чужородцями може бути одним з важних моментів щодо наслідків міжнародних відносин — він побільшує вплив на культурно слабих народів і викликає тим більшу силу опозиційну у культурно дужчих.

ЛЕКЦИИ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ РУССКОГО ПРАВА В.СЕРГЕЕВИЧА. СПб., 1894, ст. VIII+282

Ся книжка петербурзького професора, одного з найбільших авторитетів в історії руського права, представляє собою скорочене повторення видання 1883 р. Автор відкинув новий (петербурзький) період, обмежившись “давнім періодом” по термінології автора, себто давнім правом руським і правом Московської держави. При тім з історії давнього права не увійшли сюди ті партії, які вийшли у виданих томах курсу “Юридических древностей”, себто про устрій державний (Staatsverfassung) Давньої Русі (територію, людність і власть) віча, власть княжа, увійшли в се видання.

Таким чином, книжка розпочинається вступними увагами про джерела права, з глави про право державне, увійшли з “давнього права” княжа власть і адміністрація московська, по тім ідуть в цілості розділи про право карне, цивільне і процес. Що автор назвою “давнього періоду” обіймає зарівно Давню Русь і державу Московську, тож тут і не розділяється докладно право давньоруське від права московського (як-то робиться, наприклад, в іншому широко розповсюдженім курсі історії руського права проф. Владимирського-Буданова). Не вважаючи на зв'язки, що зв'язують право московське з давнім правом руським, мусимо признати таке мішання цілком безпотрібним і шкідливим для самої речі, бо ж між правом давнім руським та московським заходять дуже значні різниці. Не кажу вже про те, що витворюється тим чином фальшиве розуміння історії руського права. Ся сторона звичайно залишається без потрібного освітлення. Пам'ятки давнього права руського, право московське і право імперії Російської становляться в одну лінію, ніби

факти однорідні, ніби наслідкуванням тих моментів вичерпувався весь розв'яз руського права. Коли в пам'ятках московського і імперського права маємо ми норми права загальні, для цілої держави обов'язкові, обов'язкове значіння “Руської Правди” й інших деяких пам'яток давніх на всім просторі земель Руської держави зовсім не доведене, не вияснене. Далі, право московське з'являється такою ж модифікацією давнього руського права, витвореного деінде і пересаженного на інший ґрунт, як і право держави Литовської, ба ще — хоч в меншій розмірі, увійшло воно і в право руських земель Корони Польської. Коли іде мова про право руське по термінології російській, то по історії права давнього мають наступати, як рівноправні партії: історія права В[еликого] кн[язівства] Московського і руських земель В[еликого] князівства Литовського й Корони Польської. Звичайна ж схема курсів історії права властиво є генезою права держави Російської.

Вертаючись від сих уваг, висловлених з поводу книги проф. Сергієвича до самої його праці, в перегляд його поглядів на історію права державного (звісна “теорія трактату”, умови, що лежала в основі відносин) або карного та приватного запускатись ми не будемо, тим більше, що поодинокі партії сього курсу, мабуть, будуть з часом виходити в курсі “Юридических древностей”, і то пильніше оброблені. В курсі, що про його говоримо, при всій його вартості, предмет представляється без докладнішого зважання літератури (загальні реєстри літератури подаються лише на початку поодиноких глав), а часом і основи того чи іншого виводу, вказівки джерельні не подаються ближче, чого не можна сказати про “[Юридические] древности”. З розділів про право Московської держави варто зауважити кілька сторінок, присвячених прилученню України до царства Московського. Розказавши зміст умов сього прилучення, д. Сергієвич застановляється над питанням про характер самого прилучення: “Україна (Малоросія) не прилучена як провінція, як напр., були прилучені Твер, Рязань і ін. князівства. Україна зосталася окремою державою, з своїм окремим устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужими державами. Питаємо, в яку категорію можна занести се прилучення — в категорію “особистого” чи “реального” прилучення? Як взяти під увагу ті умови, на основі яких Україна прилучалась до Росії, й привілей (“жалованную грамоту”), наданий Україні, то характер сього прилучення легко виясниться. В привілеї говориться: “Україна приймається під нашу (царську) високу руку і обіцяється служити нам, сину нашому й спадчикам”. Звідси видно, що прилучення мало характер особистий, а не реальний. Україна не сполучалась з Московською державою, а тільки признала своїм володарем володаря, що царює в Москві, з його нащадками. Се випадок особистого сполучення наслідком вибору. Але що вибрано московського володаря з його

нащадками, тож і сполучення мало тривати доти, доки тривало потомство Олексія Михайловича” (с. 43). “Самі умови прилучення були такі, що легко могли привести Україну до конфлікту з Москвою. Є причина думати, що в Москві не розуміли дійсного змісту умов, а може — й не хотіли розуміти. В привілею Україні, що підтверджує давніші права й вільності, стрічаємо таку фразу: “І в усім бути в нашій государській волі і покірності (послушанні) навіки” (с. 44).

Сі погляди тим інтересніші, що висловлені, як сказано, одним з найбільших авторитетів російських в сфері історії права й науки права державного.

И.И.ДИТЯТИН. СТАТЬИ ПО ИСТОРИИ РУССКОГО ПРАВА. СПб., 1896, ст. 1+632+портрет

Збірник сей містить статті з історії права покійного професора й публіциста Івана Дитятини (помер 1892); улюбленою темою небіжчика була громадська самоуправа, спеціально — міська; їй були присвячені його більші праці, вона ж займає переважне місце і в сім томі (організація міська в Росії XVIII—XIX вв., земські собори, Комісія 1767 р.). Займаючись головно державою Московською й імперським періодом, статті ці цікаві нам лише своїми екскурсами в історію Давньої Русі. Так, в статті “До історії місцевої адміністрації” автор ставить тезу, зовсім справедливу, що самоуправа громадська існувала в землях давньої Руської держави від початку, ще в часи докняжі, і що княжа власть, чи то князів вибраних, що самі були лише органом громадської самоуправи, чи князів-володарів (що підбивали землю) не виключала громадської самоуправи в сфері суду.

Стаття користує переважно вже з готових висновків історичної літератури, популяризує їх в певній мірі, написана жваво й талановито й уживає широко аналогії з права інших слов'янських народів і з пізніших фактів В[еликого] кн[язівства] Литовського й Московського.

Доторкається Давньої Русі й цікава публіцистично-наукова стаття (публіцистичну закрутку, з звичайним автору поступовим і свободолюбним характером, більш або менш мають й інші статті сього збірника) «Коли й чому появилася незгода в Росії між верствами, що “командують” і “народом”?» (термінологія московського слов'янофільського часопису “Русь Ів[ана] Аксакова”), де автор виступає проти слов'янофільської ідеалізації московської, допетровської Росії й доводить брак громадської солідарності, гармонії від найдавніших часів; але займається він тут головно Москвою, а з Давньої Русі — здебільшого Новгородом, Псковом і то небагато.

Цікава стаття “Найвища власть в Росії XVIII в.” застановляється над висловленим в російському кодексі принципом, що власть імператора хоч необмежена і самодержавна, обов'язкова лише в проявах згідних з законом, і доводить чисто суб'єктивний характер цієї власті в XVIII в.

З інших статей занотуємо ще “Царський шинок (кабак) Московської держави”, присвячений ще експлуатації горілчаної регалії в царстві Московським.

А.ДМИТРИЕВСКИЙ. ЧИН ПЕЩНОГО ДЕЙСТВА. СПб., 1894, ст. 48 (відбитка з “Византийского временника”, 1894, III–IV)

“Пещное действо” звертало на себе увагу істориків літератури, що пробували доглядіти в нім зародку руського театру. Ритуали його, досі знані, походили з Великоросії й сягають початку XVI в., а в XVII в. такий чин видруковано в Москві. В них “пещное действо” виступає як епізод [за]утрені неділі за тиждень перед Різдвом: три отроки заводяться в піч, поставлену на амвон, а прислужники, одягнені “халдеями”, опалюють піч лікоподієм; зроблений з пергамену ангел спускається в піч з бані, і тоді дякони палять халдеїв. Окрім співів псалмів, при сьому ведуться короткі діалоги халдеїв з отроками між собою, з характером вульгарним і з віршуванням. В сих, отже, діалогах і бачить дехто початок релігійної драми.

Д[обродій] Дмитрієвський в своїй розправі головню застановляється над питанням про візантійський початок сього “чину”. Він відшукав в бібліотеці Іверського монастиря на Афоні ритуал з 1547 р., де головні моменти того обряду виступають ті самі що в московських, хоч згаданий ритуал, призначений, як догадується д. Д[митрієвський], для співців, згадує про обряд лише побіжно. Д[обродій] Д[митрієвський] вважає певним, що обряд сей в церкві константинопольській існував віддавна, хоч на се (раніш від XV в.) доводів певних нема (натякання, наведене з уставу X в. не досить ясне), а значить мусило перейти на Русь з самого початку християнства, бо туди перенесено було устав константинопольської церкви, що пізніше витиснув устав студійський (цікавими вказівками про існування на Русі константинопольського уставу до запровадження студійського Феодосієм, розпочинається розправа, с. 556 і д[алі]). На доказ існування “пещного действа” в Давній Русі д. Д[митрієвський] наводить, за браком ясних свідств, кілька натяків (факт, що за його лише побіжно згадує, ніби за річ відому, пілігрим Ігн[атій] Смолянинів з кінця XIV в.: питання про убрання

отроків в відповідях Кирику). Зауважу, що й замітка проф. Голубинського, мовби воєвода Іван Халдієвич (що боровив Звенигород 1146 р.) походить від такого “халдея” “пещного дійства”, не так маловажна, як здається д. Дмитрієвському, і доволі трудно інакше витолкувати се ім'я. Зрештою існування чину “пещного дійства” в Давній Русі застається гіпотезою, але гіпотезою дуже правдоподібною. На жаль, д. Д[митрієвський] не застановився над питанням про існування сього чину на Україні в пізніші часи. Се примушує догадуватись, що таких фактів д. Д[митрієвський] не мав. В державі Московській дійство існувало до полов[ини] XVII в., коли відомості пропадають. Д[обродій] Д[митрієвський] догадується, що власть духовна побоялася дальшого розвитку вульгарних елементів, внесених в чин.

Щодо того значення, яке надавалось діалогам дійства в історії театру, то д. Д[митрієвський] рішуче повстає проти такої гадки. Він вказує спочатку на протест ще Симеона Солунського, літургіста XIV в., супроти погляду на сей обряд як на щось подібне до латинських містерій, а далі вважаючи на те, що ритуал XV в. нічого не каже за халдеїв і їх діалоги, а в друкованім московськім ритуалі вульгарний елемент викинуто, приходить до виводу, ще давніше висловленого д. К.Нікольським, що ці діалоги й сей елемент є пізнішим наростком, що з'явивсь під впливом західної містерії з кінцем XVI і поч[атком] XVII в.

Не входячи глибше в се питання, зауважимо, що протест Симеона власне заперечує ті ознаки обряду, які з'являються в пізніших ритуалах, а він в них бачить основну різницю з західними містеріями (“ми не запалюємо печі, а уживаємо воскові свічі з огнем”) — значить думки про неможливість в православній церкві чогось подібного він не підпирає. Щодо діалогів, то ритуал XV в. може їх не згадувати й випадково, бо займається головню партіями співучими, як сам д. Д[митрієвський] зауважає. Діалоги з характером вірша і з вульгарними подробицями виступають в ритуалі XVI в., що належать до часів в[еликого] кн[язя] Василя († 1533, якщо справді се Василь III, а не цар Василь Шуйський). Окрім того, звістка про халдеїв є в записках видатків новгородського архієпископа з 1548 р., а припустити вже в той час такий широкий вплив західної містерії в державі Московській безпосередньо, чи перенесення туди модифікованого її впливом ритуалу дійства з Русі Литовської дуже трудно. Все се примушує останні виводи д. Д[митрієвського] приймати обережно.

**МИЛЮКОВ П. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ РУССКОЙ
КУЛЬТУРЫ. ЧАСТЬ I: НАСЕЛЕНИЕ,
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ, ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
И СОСЛОВНЫЙ СТРОЙ.
СПб., 1896, ст. VII+223+мапа**

Книжка д. Мільюкова (доцента Московського університету, видаленого за свій лібералізм перед роком, і автора важної праці про економічний стан Росії за часи Петра I)* є відбиткою статей, друкованих в часописі популярно-науковому “Мир Божий”*, призначеному для старшої молоді й ширшої громади. Як довідуємось (див. “Рус[скую] мысль”, 1896, IV, с. 159), за сією першою частиною прийде друга, розпочата вже друком і присвячена церкві й школі, й третя — присвячена громадському життю. Видане тепер містить в собі по вступних увагах, де автор висловлює свої принципіальні погляди, ставлячи предметом історії культуру — в значенні побуту матеріального, духовного і громадсько-політичного, та виступаючи прихильником теорії цілковитої залежності історичної еволюції від законів її і противником телеологічних теорій, наступає огляд колонізації сучасної Росії. Далі йде огляд економічного життя — характеристика способів господарських, промислу домашнього й фабричного, історія торгівлі й кредиту. Гл[ава] III, присвячена державному устрою, займається головню оподаткуванням, попри цього, історією адміністрації взагалі. У гл[аві] IV дано огляд історії верств — шляхетської, міщанської й селянської. Книжку закінчує загальний огляд, де автор застановляється над загальним характером російської громадської й державної еволюції, зазначаючи своє місце посередині між двома протилежними поглядами: т. зв. слов’янофілів і західників російських.

Автор, як зазначає в передмові (с. 18), мав на меті познайомити читача з «тими основними процесами й явищами, що характеризують “русскую” (російську) громадську еволюцію», систематизувавши матеріал, поза хронологічною, чи ліпше синхроністичною схемою*, аби виразніше ті процеси представити. Призначаючи свою книжку для “широкого круга освіченої публіки”, автор обмеживсь лише “елементарними відомостями”, найбільш важними для загального розуміння історичного процесу, усунув аргументацію й цитати, даючи замість того вказівки про важнішу наукову літературу в кінці кожного розділу.

Треба визнати, що автору в значній мірі удалось дійти поставленої мети. Поодинокі сторони, чи складові процеси російської еволюції історичної, позбавлені другорядних деталей, ілюстровані багатьма таблицями статистичними й діаграмами, виступають перед читачем виразно й дають суцільне

й сильне вражіння, зв'язані одною провідною ідеєю автора. Автор виходить з принципу, що основним двигачем історичної еволюції є побільшення людності у зв'язку з потребою виживлення. Надзвичайна малолюдність Росії й невичерпані запаси природні, зоологічні й хліборобські запаси краю привели до того, що історичний процес переходив в Росії в цілком інших формах ніж в Європі Західній. Економічна слабкість і примітивність громадського життя в давнину мала наслідком, що державний устрій і диференційований громадський склад витворились не з самої громади, а з'явилися як результат впливу центрального уряду під впливом головної потреби — військової оборони і зв'язаної з нею — потреби грошової. При економічній слабкості людності такий вплив мусив бути надзвичайно енергійним, а для того сама власть мусила стати необмеженою, деспотичною. Забезпечення існування викликає надзвичайний зріст людності в останні часи, і се, у зв'язку з впливом форм європейських, приводить за собою надзвичайно швидку зміну форм життя і устрою, держачи край все ще в стані переходу.

Такі більш-менш головні висновки цієї цікавої книжки, що безперечно, як сподівався автор, буде цікавою й не для “самих спеціалістів, що працюють звичайно в одній маленькій сфері науки і рідко ясно собі представляють зв'язок цієї сфери з цілісністю” (с. 19). Особливо цікавими, бо ґрунтовніше обробленими, здаються розділи присвячені економічним питанням; автор спеціально сією стороною займався.

Для нас спеціально, однак, книжка дає безпосередньо дуже мало цікавого. Історична схема книжки така — доісторичні часи Східної Європи, давня держава Руська, Московська держава, Російська імперія; се властиво — історія генези сучасної російської (себто, великоросійської з погляду етнографічного, з територією Російської держави) культури. При тій схемі виходить та хиба історичної перспективи, що давня держава Руська стає ніби виключним антецедентом Московської, а Україна-Русь, почавши від XIII в. аж до кінця XVIII в., кудись пропадає з поверхні землі, щоб потім явитись в ролі об'єкту адміністративних заходів російського уряду. Розуміється, се хиба цілком несвідома у автора, але молодшим, більш об'єктивним історикам російським треба було б раз зреформувати сю схему історичну.

Ближче нас дотикає розділ, присвячений колонізації Давньої Русі, але він належить, на мою думку, до слабших в книзі. Шан[овний] автор часом категорично говорить про речі більш-менш гіпотетичні (напр., про іранство сарматів (с. 39), про стрічу слов'ян з фінами коло Валдайських гір в VII в. (с. 43), а сього в популярній книзі треба б особливо оминати. На с. 40 автор говорить про пам'ятки руської мови IX—X в. (?). На с. 45 автор говорить, що людність на границях степів була (в середній період) або чужорідна, або мішана; очевидно, чужим елементом тут міг бути лише тюркський, але вище (с. 39) автор каже — і цілком справедливо, — що в

етнографічним складі руським кочівники мали дуже малу роль. І дійсно, ті осади тюркські граничні існували лише до часу, з часом знову притягались степовою людністю і в руській людності слід по собі залишався дуже слабкий. Автор на довід каже, що мешканці Сквирського повіту “називали себе половцями ще в XVI в.”, але се або непорозуміння, або *lapsus memoriae* [технічна помилка], бо ми знаємо лише авантюриста-половця — Рожинського*, а й зв'язок його з половцями досить проблематичний. На тій же сторінці автор каже, що ознаки галицько-волинського діалекту проявляються в XIV в. На с. 46 сказано, що осади на Поділлі не давніші від XVII в. і т. ін. Взагалі, треба сказати, що справу давньої етнографії автор (не хочачи заглиблюватись в гіпотези) представляє трохи вже занадто неясно.

РОЗДІЛ IV

ДАВНЯ РУСЬ: ІСТОРІЯ ТА ФІЛОЛОГІЯ

В.КОЦОВСЬКИЙ. ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНІ ЗАМІТКИ ДО “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ”

(передрук із справоздання гімназії академічної за р[ік] 1893),
ст. 42+табл.

Брошура д. Коцовського, власне відчит, виголошений на зборах наукового товариства, складається з чотирьох більш-менш окремих і самостійних розвідок історичних і історично-літературних про “Слово о п[олку] Іг[оревім]”. Перша з їх присвячена тим впливам культурним, які існували в громадському житті Давньої Русі, і тим джерелам, з яких черпало письменство наше. Елементи сі зазначені добре, хоч подекуди є щось і побільшене. Так, напр., сказати, що міста руські “були може й напівгрецькі”, се забагато, бо й погрози киян, яку пригадує д. Коцовський — “ступити в грецьку землю”, в часі небезпечності, не можна вже так приймати *bona fide* [на віру, некритично] (могло воно значити просто — світ за очі). Навряд чи можна сказати, що оповідання літопису про кн[язя] Володимира Васильовича є частиною дружинного епосу (с. 5). Також мусимо застерегти, що переносити прояви життя земель володимирсько-московських XIII—XIV в. й прикладати до земель українсько-руських можна тільки дуже обережно, бо громадський устрій, культура, побут були далеко не однакові.

В другій розвідці автор застановляється над особами трьох стародавніх поетів — Бояна, автора “Слова” і Митуси, в’яжучи їх з родом Ольговичів і надаючи тому роду й їх Чернігівщині особливо визначне місце в історії нашої поезії. Сей уступ здається мені менше щасливим, автор сходить на стежку гіпотез, не оснувавши їх, а висловлюючи занадто категорично. Так, Бояна він в’яже з особою Яна Вишатича, хоч аналогії між ними дуже зверхні й слабкі (а додамо — непевно, щоб така важна особа, як Ян Вишатич, могла бути надвірним співцем княжим); і Ян, приятель Феодосія, невідомо ще, чи був Яном Вишатичем, бо деякі обставини примушували виступати проти такої ідентичності¹. Що Боян був спеціально співцем князів лівобічних, того не можна довести — адже автор “Слова” міг вибрати з його тем тільки те, що ближче було Ольговому роду. Що Митуса (а власне, Артемій — єпископ Перемиський) був на стороні Ігоревичів, се була така припадкова політична констеляція, що годі надавати їй якесь глибше значення, так само

¹ Бестужев-Рюмін [К]. “О составе русских летописей”, с. 21.

як і згадкам про Чернігів в билинах — мусив він там виступати як один з важніших політичних центрів Русі. Нарешті, автор ще раз звертається до питання про сполучення різних культурних впливів в Давній Русі, висловлюючи здорові гадки, хоч і тут подекуди бачимо побільшення і збочення з дороги фактів, як нав'язування західного німецького впливу нашому праву і адміністрації і признання впливу готів і ругів.

Гарне вражіння дає третя розвідка (с. 23–28) про час написання “Слова”, яким кладе автор вінчання Володимира Ігоревича 1187 р.¹, і особу співця “Слова”; хоч в останній справі автор знову йде в сферу гіпотез, але ставить їх досить обережно (рязанець Софоній). Занотую, однак, про існування “здавна на Русі” секти жидівської (“жидовствующих”) — се є неоправдана догадка, коли прикладати до Давньої Русі; секта відома в кінці XV в., та й то розповсюдилась не в нас, а в північних краях, хоч і є відомості, що голова її — Схарія жив в Києві.

В останній розвідці (с. 34–41) автор застановляється над аналогіями між “Словом” і оповіданням про похід в літописі, нарешті — над провідною думкою “Слова”. Я зроблю до сього уступу лише кілька дрібних уваг. Так, автор відкидає звичайний погляд на Каялу (Кальміус) і шукаючи її, доводи бере з оповідання про те, як тікав Ігор: але ми не знаємо, де тоді кочували половці, чи коло Каяли, чи деінде. Далі, оповідаючи про толеранцію давню, наводить автор звісну характеристику кн. Михалка з Татіщева без жодної остороги, хоч автентичність сих характеристик є дуже непевною, і випадало б, покликуючись тут на мою книжку, згадати про закиди сим характеристикам, тим більше, що на такому становищі в сім питанні стою я не сам один. Нарешті, я б застерігав, щоб не признавати в билинах пам'ятки “староруської артистичної поезії” та не ставити поруч з “Словом” (с. 41), бо є ще нерозв'язаним питанням, що в сучасних билинах належить нашій давній словесності народній, і що — пізнішим північним додаткам, змінам і ін.

Уважав я найбільше на методологічну сторону праці. Як тон, кажуть, робить музику, так від методи починається наука, тому ся сторона й заслуговує особливої уваги. Всякий в праці науковій мусить виразно відрізняти факт від догадки або відомості незафактованої; фактичний вивід може повстати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки як гіпотезу, з резервом, і яка тільки через довгу перевірку з новими датами може придбати собі віру. Необережність в виводах дискредитує цілу працю: хто каже забагато, нічого не каже: ставляючи неоправдані гіпотези, учений позбавляє віру і своїм позитивним виводам. Сі загальні уваги подекуди можна прикласти і

¹ Зауважу тут подробицю — Рим не єсть Ромен, а с. Рим на межі Роменського, Лохвицького й Прилуцького пов[ітів].

до розібраної праці. Однак автор виявив в її велику старанність, значну ерудицію, добрий аналіз; його уваги над історією культури нашої часто справедливі й цікаві; хто знає, як трудно у Львові нашому працювати над якою-небудь науковою працею, мусить признати автору чималу заслугу в його праці, яка дає корисну вкладку в багату літературу історичну і літературну “Слова”, і пожадати дальших праць від автора в тій же справі.

**Р. ВЛ. ЗОТОВ. О ЧЕРНИГОВСКИХ КНЯЗЬЯХ ПО
ЛЮБЕЦКОМУ СИНОДИКУ И О ЧЕРНИГОВСКОМ
КНЯЖЕСТВЕ В ТАТАРСКОЕ ВРЕМЯ.
СПб., 1893, ст. 327+48**

Habent sua fata libelli! [Книги мають свою долю!] Праця, якої титул я тут подав, має також свою історію. Готова вона була вже на початку р[оку] 1884, коли їй предложено було Петербурзькій археографічній комісії (на неї покликується вже д. Іловайский в т. II своєї “Історії”, виданім 1884 р., с. 541). Комісія, за рецензією проф. Замисловського, що розвідка ся “має наукову вартість, як перша проба ширшого розбору дат синодика”, ухвалила 28.I.1884 її видрукувати (див. “Протоколи” в т. IX “Летописи Арх[еографической] ком[иссии]”, с. 47 і 51), але тільки 1893 р. з’явилась вона в т. IX “Летописи Археографической комиссии” і окремо. За сей час, скільки мені відомо, книжка ся не діждалась ширшого розбору ні в нашій, ні в російській історичній літературі, тому не пізно й тепер за неї буде дещо сказати.

Головною метою цієї розправи є пояснення т. зв. синодика Любецького — поминання Любецької церкви, де між іншого уміщене окреме поминання “великих князей черниговских, киевских і протчих”. Се поминання кілька разів (п’ять) було вже друковане, коло пояснення його трудилися арх[ієпископ] Філарет і Квашнін-Самарін. Д[обродій] Зотов піднявся ще раз детально його перестудіювати і на підставі наукової літератури пояснити. Він пильно перестудіював джерела і літературу, яку мав; не його вина, що не використав деяких праць, виданих по р[оку] 1884 (а особливо — видання “Київського Печерського синодика”, виданого в “Чтениях” Київського історичного товариства, т. VI); можна закинути хіба, що проминув “Географию нач[альной] летописи” Барсова. Головніша хіба праці, що автор обмежився на однім синодику Любецької церкви, переписанім, як він думає, в минулім віці. Автор не раз припускає помилки в сім списку, приймає поправки, зроблені Філаретом, але перевірити їх підстави не міг. Філарет, окрім синодика Любецького, користав з інших чернігівських і київських,

але користав може часом і довільно (або з цілком одмінного варіанту синодика, бо д. Зотов наводить цілу низку імен, які є у Філарета і нема в його синодику, і навпаки — с. 171–173). Д[обродій] Зотов признає сам, що поки не видані і не порівняні дати інших чернігівських синодиків, годі деякі справи розв'язати (с. 42, 113). З “Протоколів” Археогр[афічної] комісії довідуємось, що одержавши працю д. Зотова, вона звернулась до Чернігівської консисторії за іншими синодиками і консисторія прислала п'ять манускриптів, які арх[ієпископ] Філарет назвав синодиками (с. 61–62). Сі синодики, однак, не були опубліковані, а без того багато виводів д. Зотова зостаються ще непевними.

На основі своїх студій над “Синодиком” д. Зотов доводить, що в своєму укладі він виявляє певну систему, і цієї системи далі тримається в поясненні “Синодика”. Головні точки її, подані на початку і при кінці розбору (с. 30 і 178), такі: князі йдуть по ступеням, старші покоління перед молодшими, батьки перед дітьми; заведені князі Чернігова і деякі з чернігівських волостей, з інших домів — ті, що мали якісь відносини до Чернігівщини; імена не повторюються двічі ті ж самі. Автор не тільки запевняє пильно переведену систему свого “Синодика” (с. 181), ба, навіть, хотів би її приложити і до інших синодиків руських (с. 237) — хоч їх не студіював. Мені здається, що тут є чимала помилка методологічна: на підставі якоїсь частини записів вивести певні принципи, а потім під ті принципи нагинати решту — се буде логічною помилкою¹. Сам автор признає деякі особи княжі за цілком незрозумілі і невідомі, яких присутність в синодику годі умотивувати якимись фактами, а є їх і більше (напр., [с.] 36–37, 86, 104, 128, 183). Автор сам зазначає кілька випадків, де “Синодик” не дотримує порядку, так що годі того й пояснити (с. 129); деякі проминуті (порів[няй] с. 129), деякі — як-от Олег, що уривково сидів в Чернігові, або Микола Святоша, що зовсім не був кн[язем] чернігівським, названі, однак, в[еликими] князями (с. 34, 38). Запевнення, що “Синодик” “не припускає повторення”, зостається в значній мірі апіорним.

Треба пам'ятати, що ми маємо пізнішу копію, чи вона списана була з одного оригіналу, і як списана, не знаємо: могли бути зведені до купи записи з різних синодиків, могли пізніші дописки, нотатки й маргінеси і т. ін повходити в текст. Такі непевності могло би усунути хіба б порівняння більшого числа пам'ятників.

Сі всі уваги мають довести, що опертись на якусь ригористично переве-

¹ Як на результат її можна вказати: на с. 181 автор каже, що в “Синодик” заведені особи, що мали волості чернігівські від Гедиміновичів (одна з точок системи), а пояснюючи ці записи (№ 63, 67, 73) сам автор міг хіба догадуватись, що записані вони тому, що мабуть мали якісь чернігівські волості.

дену систему і з неї пояснити різні непевності не можна. Те, що такий князь іде після такого, може дати підставу хіба до гіпотези. Тим часом д. Зотов ставить висновки свої дуже категорично (див., напр., с. 45–46, 72), і на основі синодика поправляє і реконструює генеалогію чернігівських князів, припасовуючи їх часом досить довільно (напр., № 15, 38, 41), хоч в інших випадках совісно признає за своїми висновками характер догадок (с. 89, 105). Взагалі погляд автора (с. 181), що “дати синодиків, добре розібрані і пояснені багато допоможуть зорієнтуватися в півторах удільного періоду історії Русі, пояснять нам діяльність наших князів Рюриковичів” і т. ін., уважав би я занадто оптимістичними.

Далі з погляду методології можна закинути, що автор не робить різниці між джерелами важнішими і другорядними, не завше застановляється над тим, звідки така чи інша одміна могла з’явитися у пізнішого письменника, чи має якусь самостійну вартість. Автор сліпо іде за Татищевим, даючи його відомостям часом перевагу перед давніми літописними датами (див., напр., татищевський парафраз на с. 236). Зважуючи, напр., відомість т. зв. Лаврентіївського літопису про князювання Рюрика в Чернігові, автор опирається на відомостях пізнішого т. зв. Типографського літописця, Татищева й Щербатова (с. 60). Будуючи різні висновки з відомостей про Ізяслава т. зв. Володимировича і поправляючи тих, хто вважає його Ростиславичем (с. 77), автор не достерігає, що те “отчество” Ізяслава (яке має значення в тій справі) є тільки догадкою декотрих істориків і т. ін.

Се все кажучи, не хочу заперечувати я “науковій вартості” праці д. Зотова. Деякі спостереження його генеалогічні справедливі, деякі доповнення каталогу чернігівських князів правдоподібні, але все мало бути зроблено делікатніше трохи, з більшою обережністю в висновках.

Уклад генеалогії є головним змістом розправи д. Зотова, більша частина її присвячена поясненню записів синодика, з тим порядком, в якому йдуть вони в ньому (с. 32–171), на підставі їх уложені каталоги чернігівських князів ([с.] 239 і далі). Окрім того, автор ширше застановляється над Чернігівським князівством в татарський період, властиво, його династичною і політичною історією (с. 182–220). Від внутрішньої історії, “зادля браку всяких дат”, автор усувається цілковито (с. 221–222). Сума відомостей, які представляє в сфері династично-політичній автор, значно більша, ніж ми мали досі, і се є його заслуга.

Застановимося коротко над кількома значнішими висновками і гадками автора в сім відділі. Автор застановляється над справою болоховських князів (с. 156 сл.) і вважає їх потомками Ігоревичів. Гадка ся не нова (ширше розвинена у Квашніна-Самаріна), і д. Зотов не подає яких важних аргументів, тому не буду в сю справу глибше входити, зауважу тільки, що належність кн. Ізяслава, що має бути також болоховцем, до Ігоревичів, як

згадував я вже, не є фактом, а казати, що гадати, ніби князі болоховські були виборні, “перечить всьому історичному укладу руського життя державного”, — буде засміливо.

Про Батієву руїну д. Зотов приходить до переконання, що вона не спустошила Чернігівщини так цілковито, як думали декотрі (с. 252), отже — стає по стороні Максимовича, Антоновича і ін., і наводить замітку синодика про кн[язя] Олега Романовича, внука св. Михайла, що він став чернцем, покинувши “дванадцять там людей”.

Заціпаючи справу про кн[язів] Івана Київського й Андрія Овруцького, що згадуються між пізнішими князями в “Синод[ику] Сіверському”, д. Зотов признає їх Ольговичами, як і деякі раніші учені (К[вашнін]-Самарін, Дашкевич), але кладе їх на кінець XIII або початок XIV в. на основі своїх викладок генеалогічних (як і в мене віднесені були вони до XIV в. — на основі інших виводів, “Очерк ист[ории] К[иевской] з[емли]”, с. 449); однак автор зараз вже твердить, що в Києві “як не зараз після походу Батия, то все ж в 2-й половині XIII в., і до завоювання Ольгерда сиділи переважно нащадки Ігоря Святославовича” (с. 117) — се може бути зразком занадто скорих і часом довільних виводів автора.

У справі переходу чернігівських земель під зверхність литовську, автор кладе як правдоподібні дати: 1368 р. — для прилучення північної частини (Брянська), для південної (Чернігова) — деє скоро по 1372 р., і Брянщину (з Трубчевськом) вважає волостю Дмитра Старшого, а Чернігів з Новгородом-Сіверським — Дмитра Корибута. Північно-східна частина (Новосиль, Карачев, Торуса) не були підбиті Ольгердом (с. 98, 213—214).

На сьому скінчу свою замітку. Застановляючись над методою розправи, маю думку, що ті уваги можуть придатись комусь, хто б схотів підняти роботу коло студіювання пом’яників давніх — то річ не послідня, і праця д. Зотова заслужує подяки.

ТЕБЕНЬКОВ М.М. ПРОИСХОЖДЕНИЕ РУСИ, ОПЫТ ВВЕДЕНИЯ К ИСТОРИИ РУССКОГО НАРОДА.

Ч. I. Древние россы. Тифлис, 1894, стор. 196+2

Книжка ся, стільки знаю, не звернула на себе уваги: незнане ім’я автора і глухий щодо наукового розвою кут, де вийшла книжка (з якого її й добути нелегко буває), були тому причиною. Та треба признати, що заслуговує вона більшої уваги, і перша половина її — огляд і критика справи про початок Русі, хоч не визначаються оригінальністю, можуть на початок доволі добре з сією справою познайомити.

Висловивши на початку жаль, що справа початку Русі тепер мало цікавить учених, автор, як кажу, починає з огляду історії справи, ширше застановляється над норманською теорією (яку хоче називати германською), подає її головні аргументи і відповіді на них антинорманістів (с. 20–44), головну увагу звернувши на аргументи історичні і дуже коротко перейшовши філологічні, хоч вони для тієї теорії дуже важні. З теорій антинорманських коротко застановляється він над балтійсько-слов'янською і литовською і, згадавши про різні етимологічні виводи руського імені (с. 44–66), застановляється знову над висновками — як він зве — “скептиків”, себто групи учених, що скептично приймають літописну традицію (в історіографії ім'я скептиків прикладається звичайно, як термін, до гіперскептицизму школи Каченовського з 1-ї полов[ини] сього віку). Тут подає він аргументи про існування руського ймення на нашій території раніш літописної дати з короткою їх критичною оцінкою (зауважимо тут, що автор встоює за руські хеландії 773 р., а життя Георгія Амастридського і Стефана Сурозького помилкою поставив віком пізніше); потім переходить до аналізу Початкового зводу літописного, робить се, одначе, побіжно; головна мета його — довести, що в справі початку Русі автор зводу міг дуже мало користати публічних джерел писаних. Далі, спинившись на виводі руського імені від роксолан у Іловайського, автор виступає взагалі супроти погляду, що ім'я Русі належало в початку одному народу, що передав його іншим, підбивши їх під себе. На думку автора (с. 126 і далі), ім'я Русі спочатку належало всім народам, які вилічує літописець в своїм трактаті етнографічнім; в сю категорію не вніс він, одначе, з народів русько-слов'янських — хорватів, дулібів, уличів, тиверців, кривичів, радимичів і в'ятичів; перших чотирьох тому, мабуть, на думку автора, що вони втратили зв'язок з іншою “руссю” (дуліби?), три ж останніх — тому, що вони належали до інших культів: кривичі до литовського культу Криве (догадка давня, прийнята ще нещодавно Геденовим), радимичі і в'ятичі — Радагаста і Святовита. Відповідно до того і Русь мала значіння релігійне і стоїть у зв'язку з русаліями, культом води — роси, що стояв у зв'язку із хліборобським побутом; автор нагадує антитезу “русі” і “християн” в умові 911 р., згадку Герберштейна про вивід слова “русь” з кореня арамейського “resissaia” або “ressaia” — кропити¹).

Сі останні догадки автора, звичайно, особливої ціни мати не можуть. Але перша частина — огляд справи про початок Русі для читача, що не має часу забиратись сам до головніших праць цієї справи, як кажу, може дати корисні відомості.

¹Було б добре, якби якийсь з сучасних учених взявся би доповнити сю книжку новою літературою — то побільшило б її вартість.

ПАМ'ЯТНИКИ ДРЕВНЕРУССКОЙ ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.

Вып. I, содержащий поучения Луки Жидята, м[итрополита]
Иллариона, Феодосия Вел[икого] и Кирилла Туровск[ого], изд.
журнала “Странник”, под ред. проф. А.И.Пономарева.
СПб., 1894, стор. V+198

Зазначаючи недавно головні потреби українсько-руської археографії, між ними поставив я зібрання пам'яток давнього (до пол[овини] XIV в.) нашого письменства — розкидані по десятках видань, часто видрукувані в додатках до різних праць історичних або теологічних, часом — в часописах давніх, лише з превеликим клопотом в великих бібліотеках можуть вони докупити зібратись. А таке збирання тим часом доконче потрібне при студіюванні історії і історії літератури Давньої Русі. Зазначену потребу відчула редакція церковного часопису російського “Странник” (виходить в Петербурзі), і наслідком сього була думка видавати “Пам'ятники”: перша книжка їх тепер перед нами. Ба, помагає вона в сій потребі небагато.

Почати з того, що редакція не схотіла видавати всю давню літературу духовного й морального змісту (того б, властиве, й треба, бо пам'ятки історичні й правні існують в більш приступних виданнях), а виділити з неї відділ церковної науки.

Однак границі цієї категорії зазначені дуже невиразно. “У нього увійдуть як властиво давні руські церковні слова і казання наших найзнаменитіших церковних пастирів та учителів (границею давнього періоду редакція кладе кінець XVII в.), так і церковно-паренетичні утвори, однорідні з ними щодо форми, змісту і напряду, хоч би анонімні, перекладені або такі, що не призначались просто для церковного ужитку (напр., багато церковно-паренетичних статей і розправ в різних давніх руських збірниках), але запевно мали й мають більш-менш важне значіння з погляду церковного, релігійної освіти і морального виховання”. Ба, під сю характеристику підійде все наше давнє письменство ще й не тільки оригінальне, але й перекладне, бо ж оригінальне майже все може уважатись однорідним щодо змісту з перекладами візантійськими й перенесеними до нас утворами південнослов'янськими. А як не друкувати всього — то зостається цілковита довільність в виборі того, що має ввійти в сей збірник і що не має. Переглядаючи зміст першого випуску, ми бачимо, що з писань Феодосія і Кирила увійшли тільки казання *ex cathedra* [експромтом]; не увійшли паренетичні послання Феодосія, аскетична наука Кирила і т. ін. Далі, писання, признані щодо авторства за непевні, не заведені сюди (правда, про одно сказано, що буде в одному з дальших випусків), так що з писань Феодосія увійшло тільки п'ять слів

до братії, а зі слів Кирила вісім автентичних, до яких видавець додав два непевних (на п'ятидесятницю й про вчащання до церкви), мотивуючи тим, що як вони писані й не Кирилом, то можуть бути прикладом відмінного від його слів напряду в проповіді. Я думаю, що й взагалі б можна писання непевні, авторів яких не можна вислідити, видавати при певних утворах їх традиційних авторів (як-то робиться, напр., з класичними авторами), тільки тоді треба не обмежуватись на деяких, а всі такі писання замістити, зазначивши їх непевність.

Окрім неясного плану видання щодо вибору писань, редакція, здається, не здала собі справи, якому читачу і яким вимогам має се видавництво відповідати. З одного боку, ми бачимо змагання до задовільнення наукових потреб — окрім порівняння попередніх видань, взяті в основу рукописні тексти (так з Іларіоном, Феодосієм, Кирилом), часом неужиті ще, так що збірник має дати поправнішу рецензію тексту. Але, разом з тим, видавництво оглядається й на іншу аудиторію: в передмові сказано, що пам'ятки видаватимуться або в оригіналі, "або в перекладі, як давня руська мова утруднює розуміння для сучасних читачів". В цьому збірнику видрукувана в перекладі коротка версія "Слова про кривого й сліпого", але в нотатках і на дальше обіцяно видання ширшої версії, може, в оригіналі. Потреби тієї ж аудиторії — "потреби школи і руської освіти взагалі". Мабуть мала редакція на увазі, коли постановила дати при кожному авторі вступну розправу. Але й тут не могла вона не оглянутись на інший бік, і не задовольнившись популярними компіляціями, заходила коло самостійних розправ, взявши до того "деяких з відомих у нас знавців давньої руської церковної літератури". Та зібрати серію наукових розправ — се справа не так легка, тож редакція тим утруднила свою роботу (з того, мабуть, вийшов випадковий вибір авторів для першого випуску, що й ідуть не в порядку хронологічним, занадто побільшила обсяг видання (вступні розправи з нотатками займають трохи не половину книжки) і небагато побільшила наукову важність видання.

Перша розправа — про Луку Жидяту може бути типовим прикладом змагань — а, на жаль, такі статті трапляються не дуже рідко — сказати щось про те, про що, властиве, нічого або майже нічого не відомо; йдуть апріорні викладки, довільні припущення, на яких поверх за поверхом будуються виводи і заключення. Автор таким чином знає, що Лука був з роду значний новгородець, що Ефрея номінат, попередник його, був грек, і для того його Ярослав усунув з причин "політичних і просвітніх", що Лука заходився коло ширення книжної освіти, бо мав симпатію у Ярослава, що він проводив боротьбу з візантійським впливом і т. ін. і т. п. Трохи подібне враження робить і розправа про особу Кирила, хоч далеко здержаніше написана — автор ілюструє пізніше про "ложне житіє" Кирила, забуваючи, що такі схематичні "житія" часто бували цілком безпідставні, як-то й для

руського письменства добре показували проф. Ключевський і Голубинський. Краще зробив автор розправи про Іларіона, зоставшись при коротких датах бібліографічних, та й про твір його дав лише коротку безпретензійну замітку. Ще коротше вийшов Феодосій. Про писання Кирила заміщена трохи ширша розмова, але мало дає нового. На жаль, ніхто з авторів не зауважив основніше двох питань, які насовуються самі. Одно — питання автентичності, яке тут порушується, але з чужого голосу, і потім писання без ширшого мотивування відносяться до категорії автентичних чи непевних. Друге — про джерела сих писань і їх відносини до візантійського письменства. Справа ся, правда, трактується в нотатках до текстів Кирила, але занадто коротко і загально. Тим часом від знавців церковного письменства найскоріше повинні ми ждати вияснення сього важного питання.

Нарешті, не можемо проминути ще незвичайно високої ціни видавництва, призначеного для потреби школи й освіти — 2 руб. за книжечку малої вісімки, де тексти займають коло 100 стор. великого письма; тільки того, що передплатники “Странника” набувають його за половину... Се не може не утруднити розповсюдження сього видання, що — як-то видно, мусить містити більше число випусків.

Отже, на закінчення наших уваг, признаємо користь сього видавництва в тім, що зробило воно приступнішими декотрі тексти (Феодосія й Кирила), подало нові рецензії, але воно не усовує зазначеної вгорі потреби — наукового, можливо, повного видання текстів давнього нашого оригінального письменства. І сю потребу треба б якскоріше полагодити — сього вимагає і розвій науки і студії даного письменства в школах вищих.

НИКИТСКИЙ А.И. К ВОПРОСУ О МЕРАХ В ДРЕВНЕЙ РУСИ. СПб., 1894, стор. 48

(відбитка з “Журналу Мініст[ерства] освіти”, 1894, IV)

Ся розправа покійного варшавського професора, видрукувана з його брульонів, може ввести в блуд своїм титулом. Автор кладе границю “княжого і царського періодів початок XVII в. і студіює переважно міри XVI—XVII в. північних країв Московщини і колишніх новгородських земель. Брошура складається з двох розвідок. Перша — про міри хліба. Друга — про міри земельні московські. Хоч, таким чином, річ іде про міри чужі, розвідка може й для нашої метрології стати в пригоді, як про все, що виросло на ґрунті нашого давнього устрою і побуту часів князівських.

**ОНЕЖСКИЕ БЫЛИНЫ, ЗАПИСАННЫЕ
А.Ф.ГИЛЬФЕРДИНГОМ ЛЕТОМ 1871 г. Вид. 2, т. 1
(Сборник Отделения русского языка и словесности
Императорской академии наук). СПб., 1894, ХХ+62+597**

Великоросійські билини володимирового циклу являються галуззю, хоч і змодифікованою рішучо, давньої українсько-руської поезії народної, тому в певній мірі входять в сферу українсько-руської науки, хоч досі не досліджено їх докладно, незважаючи на деякі поважні студії (Веселовського, Халанського, Дашкевича і ін.), те наше початкове зерно.

На жаль, значна частина збірників сих пам'яток давно стала раритетами бібліографічними, для ширшої громади неприступними.

Таким раритетом давно вже встигла стати одна з найважливіших збірок того роду — небіжчика Ол[ександра] Гільфердінга († 1872), видана в двох великих томах р[оку] 1873, зібрана в Оленецькій губернії, в околицях Онезького озера, де ще так живо переховалася та усна поетична традиція. Щасливою, отже, була думка Петербурзької академії дати нове видання сеї збірки. Видання доручено акад. Бестужеву-Рюміну. Се перед нами тепер перший том його. Цілість має уложитись в три томи. Билини подано в порядку географічнім, відповідно місцям, де їх записано. До I т. додано, окрім короткої біографії Гільфердінга, його розвідку про онезьких співців билин. До дальших томів мають прийти ще його дневник мандрівки, ноти мотивів, і новозложений докладний покажчик іменний, річевий і філологічний.

**ГРИНЕВ С.А. БЫЛА ЛИ КОННИЦА
У ДРЕВНИХ РУССОВ? К., 1895, ст. 30**

Ся брошура, написана, мабуть, якимсь офіцером (присвячена “офицерам доблестной русской кавалерии”), має рішити питання, дійсно цікаве і не досить ясне досі, хоч над ним застановлялись вже історики (напр., Геденов в т. I своїм “Варяги и Русь”). Вихідною точкою сієї справи з'являється суперечність категоричної відомості Льва Диякона, що Русь кінного війська не має, з відомостями руських джерел, особливо з пізнішого часу, в[іків] XII—XIII, про широке уживання на Русі кінної їзди. На жаль, одначе, автор забрався до сієї справи з таким арсеналом науковим і з таким методом, що прояснити сієї справи його брошура не зможе. Він починає з того, що зачислює до слов'ян найрізніші народи, від скіфів до варягів, і доводить уживання в них кінного війська, що більше — на доказ того виступають торки (бо й то русини!) і битва з уграми під Перемишлем 1099 р., де в головній ролі виступають направду половці. По сьому приходять кілька відомостей з руських джерел про кінне військо й ховання коней, але й то ніби з других рук. Все се написано претензійним тоном і з широкими, часто цілком несподіваними висновками.

**МИЛЛЕР ВС. НАБЛЮДЕНИЯ НАД ГЕОГРАФИЧЕСКИМ
РАСПРОСТРАНЕНИЕМ БЫЛИН (“Журнал Министерства
нар[одного] просв[ещения]”, 1894, V, с. 43–47)
К БЫЛИНАМ О ВОЛЬГЕ И МИКУЛЕ (ibid., 1894, XII,
с. 92–107)
ЗАМЕТКИ К БЫЛИНАМ (ibid., 1895, III, с. 100–124)**

Проф[есор] Міллер, займаючись від давнішого часу ґенезою билин, в сих розвідках застановляється над не раз вже поставленим питанням про географічну область билинної творчості. У першій розвідці висловлює він свої спостереження над місцевостями, звідки походять записи билин. На його думку, розклад їх записів по областях хіба в малій мірі може мати випадкове значіння і вже тепер може вияснити район їх розповсюдження (хоч в дальшій приходитьс я йому самому таку випадковість допустити — для пояснення, напр., чому Вологодська губ[ернія] не дала майже билинних записів). Спостереження в сій сфері приводять автора до таких висновків: однорідність билинного репертуару приводить до гадки, що він заховавсь більш-менш повно в протязі останніх віків, з 2-ї полов[ини] XVII в., коли мала устати творчість билин. Головним районом билин представляється область новгородської колонізації — Олонєцька й Архангельська губ[ернії], а звідти билини занесені в Сибір. Масові примусові еміграції новгородців були причиною, що в самім Новгороді билини навіть чисто новгородські пропали, натомість заховались в колоніях. Поза границями новгородської колонізації билини існують, хоч в значно меншій числі по Волзі (значне число дали губ[ернії] Нижегородська, Симбірська і Саратовська), в губерніях же південновеликоруських билини стрічаються лише випадково й спорадично.

Відкинувши звичайний поділ на цикли Київський і Новгородський, а поділяючи билини на “богатирські”, де виступає боротьба з ворогами й різними чудами, і “билини з характером новели і фабули”, автор знаходить, що билини другої категорії переважно не виходили за границі новгородських колоній, тимчасом як богатирі Ілля, Альоша, Добриня фіксуються до місць південновеликоруських і популярні в сім районі. На цій підставі автор ставить висновок (не як категоричний, а тільки можливий), що билини богатирські перейшли в новгородські колонії з південновеликоруських земель; Новгородська ж область була головним осередком билинної творчості.

Висновок автора поки що може бути лише гіпотезою. Я зауважив уже, що деякі області зостаються ще недослідженими щодо билинної традиції. Щодо розповсюдження билинних тем, то тут зостається непевним, що треба пояснити утратою, а що напрямом творчості? Автор сам нотує, що билини

про одного з тих південних богатирів, Альошу — невідомі за границею північних губерній (с. 70). Тож для в'яснення вітчизни тієї чи іншої билини треба звернутись до детального аналізу. Такий аналіз автор переводить в двох дальших розвідках над билинами про Вольгу і Микулу і про Хотена Будовича. Обминаючи ідентифікацію Вольги з Всеславом Полоцьким, що наново підняв проф. Халанський в розправі про цикл Кралеви́ча Марка, автор в обставинах билини шукає слідів місцевості. Такі подробиці, як камінцювате, корінясте поле, що оре Микула; жито, що він сіє; прозвище Микули — Селягинович (селга — переліг); звіроловські і рибальські промисли Вольги etc. приводять автора до переконання, що область, де ся переходжа тема чудовного орача була оброблена — є Північна Росія, область новгородська. Хоч деталі, наведені д. Міллером, часом і не дуже типові, але в сумі вони справді представляють пейзаж північний, так що аргументація автора представляється правдоподібною, а до того вона знаходить собі підпору в географічній номенклатурі билини: м. Ореховець — Орешек (Горішок) = Шлюсельбург на р. Неві, р. Волхов в однім варіанті. Зі згадки про гроші автор догадується і про час утворення — після початку XV в.

В розвідці про билину за Хотена Будовича (“Заметки”), що зачислялася то до київського, то до московського циклу, автор справедливо зауважує, що обставини її типи її дуже пригадують билину про Ваську Буслаевича; такі аналогії справді характерні: Хотен, як і Васька, “уродує” по Новгороді, знущається над “мужиками”; виступають “наємники”, “мужики-должники”, одне слово — характерна сила і власть плутократії над міським пролетаріатом. Автор хотів би бачити в фабулі якийсь дійсний скандал новгородський, розказаний в билині під псевдонімами (Хотен від “хотіти”, невіста його — Чаяна від “чаяти”).

Розвідка “Про Іллю Муромця і Себеж” (“Заметки”) дотикається одного з варіантів билини, де виступає м. Себеж (Вітебська губ[ернія]). Автор догадується, що поводом до такої парентези могла бути битва під Себежом р[оку] 1536, що вказувало б на білоруський ґрунт утворення. З сього поводу автор застановляється над згадкою про “Ілю Муравленина і Соловія Будимировича” в листі Ф[ілона] Кміти, стар[ости] оршанського з р[оку] 1574, що вказує на відомість про билини в краях білоруських, тепер позбавлених билинної традиції.

А.ШАХМАТОВ. К ВОПРОСУ ОБ ОБРАЗОВАНИИ РУССКИХ НАРЕЧИЙ (“Русский филологический вестник”, 1894, кн. IV, с. 1–12)

Маленька стаття д. Шахматова заслуговує нашої уваги і задля важності свого предмета і для імені автора, що займає доволі авторитетну позицію в російській філології.

Питання, якого дотикається стаття д. Ш[ахматова], займало здавна філологів і не перестає бути *objectum litis* [предметом суперечки] досі. Треба признати автору, що він не претендує розрішати його, а справедливо признаючи, що “лише спільні старання дослідників історії мови і літератури народу можуть в сім питанні дійти до дійсно наукових висновків”, ставить свою теорію лише як гіпотезу. Опирає він її цілковито на фактах історії, тож з цього боку ми до неї й придивимось.

Д[обродій] Ш[ахматов] починає з того, що всеруська (*общерусская*) епоха істориків не приступна (зазначу, що це може бути певним, чи вона коли існувала, і чи дві головні вітки: зародки українсько-руської і білоруської не могли існувати спочатку, при процесі відокремлення руської мови з решти слов'янських. Руський народ в IX в. вже поділявся на племена, що різнились побутом і мовою, т[им] ч[асом] автор признає ці племена не політичними лише, як деякі (напр., Барсов в “Географії Давньої Русі”), а й етнографічними одиницями, що й справді правдоподібніше. Їх мови групувались, на думку автора, в більші групи і він зазначає південно-західне, північне і південне. Рішучому відокремленню руських племен перешкодило формування Руської держави, але в неї не увійшли окраїни: південно-західна (Галич з Волинню) і північно-західна (Полоцьк); відокремлення цих земель від решти Русі було причиною формування в них окремих наріч, ще до XII в., і в т.ч. наріччя XI і XII в. автор поділяє на три групи — “східну” (що ділилась на “північну” і “південну”), “півн[ічно]-західну” і “півд[енно]-західну”, і кожна з них вже мала свою долю в перемінах. А як головним чинником у формуванні наріч був поділ політичний, то він і пізніше впливав на територіальні границі їх так, що територія дреговичів поділилась між Волинню і Полоцьком, то й полуд[енно]-західна їх частина (Гродно) пристала до полудн[ево]-захід[ного] наріччя, а півн[ічно]-східна (Новогрудок) — до півн[ічно]-західного. Опустошення Київщини й Переяславщини під впливом половецьких нападів, закінчених татарським походом, коли людність звідси рушила на північ — відкрило дорогу до розширення галицько-волинської, себто малоруської народності. Сполучення багатьох південно-східних земель в Литовсько-Руській державі дає їй можливість колонізувати Подніпрянщину. “Стрічаючи того ж самого

малороса у воронезьких степах і в сучасній Угорській Русі, виводимо, що малоруська народність розпросторила в історичні часи із заходу на схід, сформувавшись ще за княжої Русі в землях галицько-волинських” (с. 5).

Деякі з земель південно-східних притягнені були північно-східними, з поспільного впливу їх формується московське наріччя. До цієї групи притягаються деякі інші племена південно-східні (Рязанщина), тимчасом як решту притягає держава Литовська, як Чернігівщину (властиво, автор розуміє тут територію В’ятицьку) і Смоленщину. Сі південно-східні народи були головним ферментом Русько-Литовської держави, під їх впливом племена північно-західні, разом з Берестейщиною і турово-пінськими землями приймають ознаки мови південновеликоруської, і так витворюється наріччя білоруське (в XIV—XV в.). Коли південно-східні племена Р[усько]-Литовської держави були притягнені державою Московською, се було “початком великоруської епохи”. “Великоруська держава — се натуральне продовження Східноруської держави (розумій — Київської), з новим центром — Москвою. Великоруська народність — се східноруські племена, північні і південні, що зібралися круг Москви після розкладу Русі великокняжої” (с. 10). Автор відновлює попереднє групування наріч: малоруське — південно-західне, білоруське — північно-західне, великоруське — східне, з поділом на північне і південне (в якому автор розрізняє — московське). Наріччя, що не входили в склад держави Р[усько]-Литовської, як рязанське, і наріччя земель В[еликого] кн[язівства] Литовського, як говори смоленські, чернігівські, орловські, калузькі, тульські). Щодо поділу мови української й білоруської, то автор вважає пінські говори наріччям білоруським, що найближче стояли до галицько-волинського та мали спільну долю з рештою північно-західних наріч. Поділ “малоруських говорів” на “українське” і “галицьке” — давній, відповідає поділові на волинське і галицьке наріччя; а говори північномалоруські належать до “земель, що тягнули до Волині та не входили в склад початкового Галицько-Волинського князівства”, особність їх підтримували зв’язки з говорами Чорної Русі, що входила в склад “північно-західного союзу”.

Ми старались докладно представити теорію автора. Передовсім зазначимо погляд автора на українсько-руську мову. Він дивиться на неї як на явище стародавнє, що початок свій веде з часів передісторичних і в своїм розвої незалежне від впливу інших наріч, не так як білоруське. Щодо решти, як помітив читач, обізнаний з літературою справи, маємо ми тут щодо українсько-руської мови поновлену теорію Погодіна—Соболевського, тільки вставлену в рамки загального пояснення повстання руських діалектів. Народи Київської держави — великороси, кияни, переяславці, чернігівці — належать до однієї групи з москвичами, володимирцями etc., українська народність зостається на становищі “князів-ізгоїв”, до яких

занесла так звана родова теорія князів галицьких і волинських, виключена з історії Русі. Побачимо, на чому се все оперто.

Автор починає з догадки, що в епоху доісторичну племена слов'янсько-руські складались в більші групи — на се має вказувати історія мови. Але як далі сформування тих самих груп пояснюється організацією політичною, і ся причина і далі грає головну роль, то, очевидно, перша догадка тратить своє значіння в теорії автора і являється довільною (хоч, на наш погляд, таке початкове групування, на основі ближчого споріднення, сусідства і зв'язків географічних і культурних мало далеко більші значіння, як комбінації політичні). Фатальне значіння мало у автора відокремлення в XI в. Галича—Волині і Полоцька. Такий погляд утворився, безперечно, під впливом згаданої родової теорії, що надавала таке значіння княжому “ізгойству” та виключала князів галицьких і полоцьких з родових відносин київської династії. На се треба передовсім зазначити, що ізгойство княже (хоч би й признавати за ним певне правне обмеження княжих прав, про що ще можна сперечатись) не виключало тих земель з державного зв'язку руського: князі ізгойської династії уважались членами династії, що мала монополію володіння руськими землями, а волості ізгойські — “отчиною” для всіх членів київської династії (тож, коли Галичиною заволоділи угри в к[інці] XII в., митр[ополит] Никифор підбивав Рюрика Київського і Святослава Чернігівського, щоб відібрали її: “Се иноплеменици отъяли отчину вашу, а липо вы бы потрудитися” (Іпат[іївський літопис], с. 446)). А хоч князі тих земель не претендували на київський стіл, одначе, власть київського князя зарівно розтягалася на них, як і на інших: київські князі [Володимир] Мономах і Мстислав вимагають від мінських і полоцьких князів, щоб вони їх слухались; князівські з'їзди (в Любечі, в Витачеві) беруться розпоряджати волостями галицькими. В сфері церковній і культурній їх зв'язували з рештою земель ті ж зв'язки, що й сю решту між собою зв'язували; дружинна верства могла собі пересовуватись в сі волості як і інші. Одно слово — всі ті зв'язки, що зв'язували і впливали асиміляційно взагалі на життя руських земель, з невеликою різницею показували свій вплив і на сих землях; тож фатального значіння їх політичне становище мати не могло в справі формування діалектів.

Звернім увагу ще на дати. Галичина була прилучена до Київської держави в 80-х р[оках] X в. (се одинока відомість в літописі), відокремлюється десь коло 80-х років XI в., коли тут з'являються Ростиславичі, значить, з певними перервами — століття належності до Києва, але автор каже, що “вже до XII в. наріччя Галича й Полоцька встигли виробити свої типові ознаки”. Дійсно — не пізніше, бо в XII віці вже ті типові ознаки відомі з пам'яток, але при чім же тут вплив політичної організації? Коли ж він встиг відбитись

так значно на цілім житті народнім, що полишив так глибокі сліди в мові¹?

Я говорив досі про Галичину (се ж можна, *mutatis mutandis*, приложити й до полоцьких волостей), але до району того ж діалекту залічено й Волинь: сього вимагають факти з історії мови, але сей факт вже зовсім не влезить в рамки теорії д. Ш[ахматова]. До останньої чверті XII в. Волинь тісно зв'язана з Київщиною, як рідко котра з земель; ізгойською волостю за той час вона була уривково й не довго; спільним життям політичним з Галичиною вона властиво починає жити лише з 2-ї чверті XIII в. — до того зв'язки їх, протягом кількадесяти літ, з'являючись часами, не були тривкими.

А що сформування галицько-волинського діалекту тепер вже не можна віднести до XIII—XIV в. — се запізно, тому, щоб теорію особності галицько-волинського діалекту від подніпрянського на якомусь історичному ґрунті оперти, треба припустити, що дуліби-хорвати споконвіку становили особну етнографічну групу, зв'язану певними спільними ознаками і відрізнену від їх східних сусідів. Се буде вправді цілком довільною гіпотезою, але іншого способу не бачимо.

Такою ж довільною гіпотезою остається і друга підпора теорії — древлянсько-полянсько-сіверянські великороси, які в XII—XIII в. мали виємігрувати на північ цілковито й безслідно. І се великоросійство їх, і цілковите спустошення Київщини й Переяславщини, і та еміграція — все се цілком довільні здогади. Д[обродій] Ш[ахматов] взяв їх готовими в своїх попередників, тож нема чого на сім пункті спинятись; пригадаємо лише, що колонізація Подніпрянщини йшла не так з заходу, як з півночі, і що значить сформування українського діалекту не було простим перенесенням мови галицько-волинської в Подніпров'я. Що ж до пояснення поділу українсько-руської мови на діалекти галицький і український давнім поділом на говори галицький і волинський, то воно неможливо тим, що волинська людність не могла бути одиноким колонізаційним фактором в Подніпров'ї без галицької, якби й прийняти погляд автора на напрям колонізації. Сформування діалектів північно-українських пояснює автор зовсім неясно. Що значить “землі, що тягнули до Волині, але не входили в склад початкового Галицько-Волинського князівства”?; сусідні говори Чорної Русі, “що належали до північно-західного союзу”, мали впливати на їх відокремлення (с. 17) — але як? Адже в Чорній Русі існують “основні південно-західні ознаки” діалектичні (с. 9)? І що значить “північно-західний союз”? — чи волості полоцькі, від яких північна Волинь відділялась широкою смугою земель Туровсько-пінських?; чи В[елике] кн[язівство] Литовське, в яке, одначе,

¹Що ізгойське становище князів не робило значного такого впливу, доводить і приклад Рязанщини: трохи пізніше від Галичини й вона опинилась в такому ж становищі, а се ж не відокремило її мови в особне наріччя, як галицько-волинське.

входила і північна Волинь і південна? Так само незрозуміло висловлюється автор і про пінський говір (залічений в нього до білоруських). Пінщина ніколи не належала до держави Галицько-Волинської, тим часом в її мові є багато українських ознак, так що її відносять до українських діалектів.

Ми ширше спинились коло поглядів автора на українську мову як більш для нас цікавих. Щодо білоруської, то, очевидно, політичне становище полоцьких земель в XI–XII вв. так само мало може бути причиною його сформування як се й з галицькими. Не може бути прийнято й те пояснення з історичних фактів дальшого процесу, яке в д. Ш[ахматова] знаходимо. У нього Смоленщина з Північною Чернігівщиною з'являються, як згадано, головним ферментом Русько-Литовської держави: “не Полоцьк і не Вітебськ, а сусідні з ними південно-східні племена зрушили частини Литви і за її поміччю утворили державу, оборонили її границі і навіть підбили собі Київ”. Се зовсім противиться історичним фактам: північні волості чернігівські (Полудневій Чернігівщині д. Ш[ахматов] такої ваги не надає, та при його теорії вона мусила бути спустошена) прилучалися протягом цілого віку, з половини XIV в. почавши, більша їх частина була зв'язана лише відносинами союзу з В[еликим] кн[язівством] Литовським, і деякі (як напр., Воротинська, Белєвська, Одоєвська — які виступають у д. Шахматова, с. 7) “служили службу на обидві сторони”, себто стояли в однакових васальних відносинах разом і до В[еликого] кн[язівства] Литовського і до В[еликого] кн[язівства] Московського (див., напр., Леонтовича “Очерки р[усско]-литов[ского] права”, I, с. 175). Смоленщину інкорпоровано Литві допіру на початку XV в. Таким чином і вона, і “верховські волості” Північної Чернігівщини закінчували собою вже процес сформування Русько-Литовської держави, руським ферментом якої дійсно й були ті білоруські народи, яким відмовляє такого значіння д. Ш[ахматов]. Чорна Русь, Мінщина, Полоцьк, Вітебськ: вони зрушили Литву й розвили в ній атракційну силу для інших руських земель, між ними й для Київщини, прилученої значно раніше, ніж “верховські” землі й Смоленщина. А, значить, і прилучення до держави Русько-Литовської сих останніх не могло мати такого значіння в розвою діалектів, яке надає йому д. Ш[ахматов]. І те сказати — чому впливу великоруських діалектів, раз вони так асимілювали землі В[еликого] кн[язівства] Литовського, між ними землі Берестейську, Пінську, Туровську — не показалось на Волині, майже рівночасно з сими прилученої до В[еликого] кн[язівства] Литовського?

Отже, ті історичні підпори, які хотів д. Ш[ахматов] підвести під свою теорію, а в тім і під стару погодінську, розминаються з історією і підперти її абсолютно не можуть.

**П.А.ИВАНОВ. ИСТОРИЧЕСКИЕ СУДЬБЫ ВОЛЫНСКОЙ
ЗЕМЛИ С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО К[ОНЦА] XIV в.
Одесса, 1895, ст. 2+317**

Т[ак] зв[ана] Київська історична школа, давши серію монографій по історії поодиноких земель Давньої Русі (“Болоховська земля” М. Дашкевича, дві монографії про Сіверську землю д. Багалія і П. Голубовського, “Поділля” Н[икандра] Молчановського, “Волинь” О[лександра] Андріяшева, “Землі Кривицька і Дреговицька до к[інця] XII в.” Довнара-Запольського і моя “Київщина”), могла цього року (1895) потішитись новим придбанням — майже рівночасно вийшли дві нові монографії — про Смоленщину П[етра] Голубовського і про Волинь П[авла] Іванова.

Автор останньої, відомий кількома меншими розправами з української історії, між іншого й із історії Волині XIV в., вперше виступає тепер ширшою розправою; тим мабуть треба витолкувати деякі технічні недостаті праці: автор часом говорить під текстом про те, що ліпше було внести в текст, і навпаки, дотикаючись літератури предмета, часом наводить наче, наприклад, деякі погляди або погляд, і то не завжди важніший; іноді ширше застановляється над речами другорядними, коротко збуваючи важніше і т. п. Такі недостаті, одначе, не уймають користі і ваги сієї праці і, певне, зникнуть з часом.

У передмові автор зазначає, що, незважаючи на існування кількох праць по історії Волині, на внутрішню історію краю не звернено уваги, і він (автор) по змозі старався сю недостачу поповнити.

Справді, давня Волинь не раз була предметом монографічного оброблення, але здебільшого, як частина Галицько-Волинської держави, де її власна історія і устрій через те вже саме не могли бути докладно вияснені. Хороша ж спеціальна монографія д. Андріяшева цілком оминає внутрішню історію (про популярну книжку д. Петрова “Волинь” не кажу, бо щодо давньої Волині оперта вона на монографії д. Андріяшева). Таким чином, вже тим одним праця д. Іванова пожадана, що з’являється доповненням попередньої літератури. Але вона має й самостійну вартість, ставлячи і розв’язуючи деякі питання оригінально. Нарешті, з’явившись вісім літ після праці д. Андріяшева, могла використати літературу, що по ній з’явилась.

Книга д. Іванова поділяється на сім глав — огляд фізичної географії (с. 7—11); Початкові мешканці Волині (с. 12—26); Слов’янська людність Волині до к[інця] X в. (с. 27—65); Політична географія Волині з к[інця] X до к[інця] XIV в. (с. 66—106); Політична історія Волині до полов[ини] XII в. (с. 107—146), теж до кінця XIV в. (с. 146—262); “Очерк” внутрішнього устрою й побуту до к[інця] XVI в. (с. 263—314). Фізичну географію автор збув коротенько, ще коротше, ніж його попередник, не

маючи нового матеріалу, може, й навмисне не схотів він сю справу ширше обговорити. Небагато міг він побільшити й археологічний матеріал, що становить підклад для його висновків про найдавнішу колонізацію Волині (в другій главі): по археології Волині дуже мало робилось і робиться до сього часу. Однак на основі археологічного матеріалу — т. зв. новокам'яного періоду (здебільшого — се випадкові знахідки) д. І[ванов] робить певні висновки по історії колонізації: з числа знахідок виводить густе або рідке залюднення, догадується, що колонізація Полісся почалась пізніше й не йшла далеко в його глибину, а м. Ковель вважає можливою його границею, бо місце крайньої знахідки. При цілком випадковим характері нашого археологічного матеріалу такі висновки можуть мати лише значення догадок.

Гл[аву] III автор починає так: “Народи, що прибули з Азії до Росії при кінці новокам'яної епохи й познайомили чоловіка тієї епохи з обробленням металів, були, правдоподібно, слов'яни” (с. 27). Такий вислів, нічим не аргументований, можна uważати за малооправданий. Як відомо, на території України-Русі залізна культура передхристиянська має дві виразно вирізані групи типів, в яких давніша звичайно вважається передслов'янською; окрім того на межі України галицької й російської відомі сліди бронзової культури, так що тут вона могла існувати перед культурою залізною.

Щодо відомостей поза Початковим літописом про волинську людність, д. І[ванов] виступає тут гострим скептиком: зарівно “валіана” Масуді, “busani” т. зв. географа Баварського і “Λενζεν νοι” Константина Порфіро-родного здаються йому непевними щодо своєї надійності до Волині. Такий скептицизм може буде вже занадто великим щодо “Λενζεν νοι”; автор збиває їх тим, що племені лучан літопис наш не знає; на те можна відповісти, що лучани могло бути назвою вже секундарною, щоб так сказати, як і волиняни (від Луцька і Волиня), і що лучан знає Длугош.

Переходячи до літописної етнографічної номенклатури, д. І[ванов] рішає питання про назви волинської людності трохи відмінно від своїх попередників, признаючи назву бужан частковою — для західної частини дулібів, і далі застановляється над громадським устроєм, побутом і віруваннями волинян; для сих останніх автор покористувався сучасним етнографічним матеріалом з Волині — такий спосіб се вперше приложено до монографічного оброблення поодиноких давніх земель. Етнографічний матеріал дійсно може виручати при бідності дат історичних. Щодо громадського устрою, то д. І[ванов] обмежується на увазі (с. 42—60) про існування тих же фактів на Волині, які відомі нам по інших місцях. Можна було звернути увагу на деякі натякання наших джерел про якісь більші союзи територіальні до прилучення Волині до Києва; таким натяканням з'являється назва “червенських городів” (від Червеня), далі назва лучан (від Лучеська) і волинян (від Волиня) — в сих назвах полишилися сліди давніх організацій, яким надавано ім'я головного міста; можна догадуватись, що місцеві союзи були сполучені

потім в більшім, з Волинем на чолі (навіть якому, на знищення його впливу, підніс Володимир Св[ятий] нове місто, назване його йменням і засноване, як догадуються, в ближчому сусідстві того ж Волиня).

Відділ політичної географії був дуже старанно оброблений в книзі попередника д. Іванова, [Олександра] Андріяшева (де їй присвячено коло третини всієї книги) і IV глава праці д. Іванова небагато прибавляє до неї, хоч теж докладно зводить належний матеріал. Не спиняючись на деяких питаннях в сій області, де ми не сходимось в наших поглядах з шановним автором, я переходжу до глав, присвячених політичній історії. В її огляді переважно д. І[ванов] держиться ґрунту ясних і безперечних фактів. Хоч у передмові виговорив він собі право уживати гіпотетичного елементу, в сферу гіпотез запускаться він не запускається, але не дуже застановляється і над синтезом фактів, зведенням їх до ширших висновків; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозв'язаними і обминає неясні точки в історії. Се метода аналогічна з методою його попередника і деяких інших заступників цієї монографічної літератури (напр., Багалія в його "Історії Сіверщини"), вона забезпечує автора від більших закидів та позбавляє й можливості дати нові, оригінальні висновки і комбінації: то трудно без дрібнішого аналізу історичного матеріалу, користування з аналогіями інших земель і т. ін.

Не спиняючись знов-таки крок за кроком на висновках автора, зазначимо деякі точки. В епізоді про осліплення Василька і пізнішу війну д. Ів[анов] держиться традиційного погляду на відносини князів до того осліплення, який, на мою думку, ледве чи можна оправдати (див. доводи в розвідці "Волинська справа 1097—1102 р."). Не звернув уваги шановний автор і на замітку, зроблену про поводження володимирських "граван": д. І[ванов] бачить тут володимирську людність і уживає сього факту до характеристики відносин волинян до свого князя (с. 128, 265), тимчасом як в тільки що згаданій розвідці зазначено було (с. 24) і те, що погляди на се суперечні, і наведені були доводи за більшу правдоподібність думки, що мова іде зовсім не про волинську людність, а про залогу київського князя Святополка, значить, і висновків про внутрішнє життя Волині робити з того не можна. В сих, як і інших питаннях, розминаючись з літературою тих питань, автор повинний би зазначати суперечність поглядів в них і свої власні погляди мотивувати. Аналогічне бачимо і в справі Давида: винуватячи його в смерті Ярополка (с. 123), автор не згадує про доволі широку полеміку за се між Тюрнімом (Смерть кн. Ярополка Ізяславовича) і Соловйовим і обсторонні доводи.

Я спинився на сім епізоді більш з причини загальної, методологічної — що тут значну частину треба віднести на початковий брак техніки, се сказав я вже. Те ж саме можна сказати про деякі не зовсім щасливі вирази, епітети — як назва "гіганта князя" для Мономаха (с. 121), вираз "слава Романа гриміла по всій Європі" (с. 158). Діяльність Данила щодо сполучення волинських земель і зміцнення своєї власті на Волині ледве зачеплена

(с. 162), а заслуговувала більшого; у відносинах татарських (на с. 160) не зазначено різниці до і після Бурундаєвого походу, і політика татар (їх план пересварити Романовичів з сусідами, забираючи їх в походи на Польщу, Литву) не висвітлена відповідно; в питанні про рух антикнязівський автор признає його існування, але збуває сю важну і все ще суперечну справу дуже коротко (с. 172).

Взагалі коротко, не входячи в суперечні питання, трактуючи історію XI–XIII в., автор ширше застановляється над темною історією Волині в першій половині XIV в. і присвячує їй майже половину свого історичного огляду. Ся частина праці представляє значну цікавість; автор не заходить далеко на ховзкій дорозі гіпотез, трактує справу здержливо й обережно, літературу зібрав він доволі старанно, хоч не раз приходилось брати відомості з других рук — що треба пробачити за трудністю мати в Росії повний асортимент джерел і літератури. Автор виступає прихильником погляду про осібність Юрія II і Болеслава Тройденевича, приймає погляд проф. Філевича на походи Казимира і уважає Любарта володарем Галичини до 1349 р., а Детка його намісником. Щодо справи Юрія II, то не входячи в се питання (мені правдоподібнішим здається, що се була одна особа з Болеславом), то зверну увагу автора ще не одну згадку про нього в “Monumenta Pol[onia] hist[orica]”, V, р. 880.

Остання глава праці — про внутрішній устрій і побут Волині являється новинкою: д. Андріяшев ухилився від сього задля незначності матеріалу. Д[обродій] Іванов позбирав старанно що міг і його картина внутрішньої історії Волині, хоч — неминуче — має багато незаповнених місць, має значну цікавість.

В основу політичного устрою землі д. І[ванов] справедливо кладе, як два головні чинники, князя і віче. За вічем признає він функцію загального контролю, тимчасом як звичайний провід в справах політики й адміністрації належав до князя. Студіювання давнього політично-громадського устрою земель українсько-руських дійсно приводить до такого виводу, і сю загальну схему можна приложити й до Волині. Погляди автора на долю віча, одначе, представляються трохи неясними і, може, непевними. Так, ми читаємо у нього (с. 107) щодо князювання Мономаховичів на Волині, князі з’являються тут на короткий час, не зживаються з землею, тож “земля була сама собою, а князі самі собою” (формула істориків-слов’янофілів), і се “мусило впливати на розвій громадсько-вічевого життя на Волині”. Далі (с. 266) автор каже, що найбільшу силу і вплив мало віче в XI в., щодо пізнішого часу, то не вагається про існування його за Ізяслава Мстиславича, констатує його прояви за Мстислава і догадується про велику роль його за Романа, також “велике значіння” в XIII в., нарешті (с. 267), “з часом власть його помалу починає упадати, та прослідити процес сього упадку віча трудно”,

а з причин автор вказує, як на важнішу — на розвиток княжої дружини і на татарську зверхність. Шановний автор не буде, певно, сперечатись, коли скажемо, що справа історії віча представляється у нього, як сказано, неясно. Період до панування Мономаховичів щодо віча мав свої відміни: інакше було в перших часах після того, як князь з київської династії засів на Волині — очевидно, лише з часом він з своєю дружиною міг взяти в свої руки провід у всіх справах земських, і народна самоуправа мали ще дуже широку сферу діяльності. Зате князь, поки був підручником київського князя і чув у себе за плечима сили всієї київської держави (як було, скажімо, за Ярослава), не потребував дбати про ласку віча, не потребував раз по раз відкликатись до віча і за його посередництвом слухати народного живчика. Інакше стає знов, коли волинський князь опиняється рівноправним членом князівської громади, виставленим на їх інтриги і егоїстичні плани, і не маючи деінде підпори, мусив шукати її в своїй землі й у її репрезентації політичної — віча. Такою порою була друга половина XI в. і дальший час аж до сполучення волинських волостей в руках Романовичів, особливо ж моменти бурхливі, напр., боротьба Ізяслава Мстиславича з Володимирком і Юрієм, дитинні часи Романовичів. Сполучення ж волинських волостей в руках Романовичів, заспокоєння землі, установа міцного режиму, а при тім ще й певна антипатія до громадського чинника, яку ми помічаємо за Романовичами під час їх боротьби з громадським рухом українським, було чи не головною причиною ослаблення вічевої діяльності. Щодо боярства, то дійсно правдоподібно, що воно мало значну силу в землі (на се натякають заходи Мстислава Даниловича коло нього, його роздавання сіл їм), але згадка в тестаменті кн. Володимира Васильковича про село, куплене у якогось Ходорка (nom[inem] [іменем] Ходорко, чи Фодорко, а не Фодорок) ще не може бути доводом, що в руках бояр “концентрувалась превелика (громадная) земельна власність”. Виразних, безпосередніх вказівок про се ми не маємо, можна припускати лише по аналогії з іншими землями, а почасти — виводити з існування боярських латифундій в пізніші часи.

На сьому кінчимо свої уваги про книгу д. Іванова. Деякі уваги, які ми тут зробили, не уймають ваги і ціни його праці, що являється корисною вкладкою в українсько-руську історіографію, і ми щиро зичимо дальшого успіху і розвою діяльності нового робітника на дорогій нам ниві.

**“ПРАВДА РУСЬКА”, ПАМ’ЯТНИК ЗАКОНОДАТНИЙ
ПРАВА РУСЬКОГО З XI ВІКУ,
уложив д-р Кость Левицький. Льв[ів], 1895, ст. 51 (відбитка з
“Часописі правничої”, 1895, кн. III)**

Ся елегантно видана й присвячена “пам’яті незабутнього нашого світоча і дослідника давнього руського письменства Омеляна Огоновського”, представляє собою першу пробу видання в Галичині пам’яток давнього права руського. Хоч головніші пам’ятки ті існують в доволі приступних виданнях (особливо розумію гарно уложену і загально приступну “Хрестоматию по истории русского права” Владимирського-Буданова), однак при малім розповсюдженні її в Галичині своє, хатнє видання головніших пам’яток є річ, безперечно, пожадана для розбудження серед місцевих правників і особливо — серед молоді академічної інтересу до давнього руського права, так що за сю першу пробу видавцеві належить щира подяка.

Д[окто]р Левицький видрукував текст “Р[уської] правди” по редакції Карамзінської копії, подав en regard [також] переклад її по-руськи, а на вступі помістив “Огляд правно-історичний” (с. 6–12), де ставить такі питання: хто і коли надав “Правду руську”?, чи “Р[уська] правда” була якимсь правом новим, доти незнаним на Русі? і про систему руського права по “Р[уській] правді” (с. 8–12). Розуміється, в рамках короткого вступу міг автор сі справи лише дуже коротко обговорити. На кінці він зауважує, що не мав він на меті подати науковий розбір і вирішення сумнівних питань про “Правду руську”, тільки представлення сучасного стану науки предмета та вказання на потребу осібних студій наукових для основного розбору піднесених питань давнього права руського (с. 12). Годі тому заміру закинути, але власне для того випадало би замість категоричної відповіді на поставлені питання вказати на важніші погляди в літературі щодо них. Так годилось згадати, що авторитетніші з сучасних істориків права в “Руській Правді” виділяють початковий кодекс (перших сімнадцять розділів Короткої редакції, себто розділи 1, 19–23, 26–30, 34, 76, 78 Карамзінської копії) і його уважають “Правдою Ярослава”, решту розділів Короткої редакції уважають додатком його синів, а ширшу редакцію (як Карамзінська копія) уважають зводом XII (як Сергієвич) або навіть XIII в., (як Владимирський-Буданов). Надпис кодексів і закінчення, на яке вказує д-р Левицький, свідчать лише за погляди на “Р[уську] правду”, як на кодекс, що вийшов від Ярослава, а не за дійсний такий початок. Пояснюючи залежність “Р[уської] правди” від народного звичаєвого права, годилося представити погляди оборонців рецепції — давнішого на пряму, що виводив се право з права північно-германських народів, і новішого, що

занехавши скандинавську теорію, додає сліди рецепції візантійської. Далі, поруч з княжими уставами, як джерелом кодексу, можна було вказати на судові рішення. Справедливо зауважено, що розд. 21 Короткої редакції (а конюхъ старши оу стада 80 гривенъ, яко уставилъ Изяславъ въ своемъ конюсѣ, его же оубигъ Дорогобоуд ци), або й 29 (число 18) представляють собою казуси, що лише в ширшій редакції затрачують свій початковий характер і прибирають форми загальних норм.

Не протягаючи своїх заміток в сій справі, зауважимо, що переклад взагалі близький до оригіналу, хоч подекуди можна і не згоджатись з трактуванням автора (так в розд. 5 “станеть на розбои” ледве чи добре перетолковане: “станеть до розбою”; “клеть” скорше можна б перетолкувати словом “комора”, як “загорода” або “хата” — розд. 37); для початкових студій текст “Р[уської] правди” вимагає більших пояснень, ніж які дає шан[овний] видавець, заховуючи часто без пояснень навіть терміни. Але передовсім треба подякувати за те вже, що дане, й пождати, щоб на тім діяльність д-ра Левицького коло видавання пам’яток правних не скінчилась.

**ПРОФ. Ф.И.ЛЕОНТОВИЧ. НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС
В ДРЕВНЕЙ РОССИИ. Варшава, 1895, ст. 65 (“Варшавск[ие]
университетск[ие] известия”, 1894, IX і 1895, I)**

Проф[есор] Леонтович в своїй статті підіймає дуже цікаве питання — чи існувала вже в Давній Русі загальнонаціональна самосвідомість у “русских славян” (“общерусское национальное самосознание”). Часто виголошена в історичній літературі і повторена в звіснім “Курсі історії руського права” проф. М[ихайла] Владимірського-Буданова теза, що така свідомість існувала вже в X—XI в., і що вона була стимулом до утворення державної організації — є предметом критичної перевірки в сій студії. Результат, до якого приходять д. Леонтович — негативний, в Давній Русі, як і в період московський, не існувало свідомості політично-національної єдності, лише почуття етнографічної близькості, панував цілковитий партикуляризм, народні маси в процесі формування держави мали чисто пасивну роль, будучи об’єктом примушувань і силових різних збирателів земель, давніх і московських.

Безперечно, ся думка справедлива, хоч висловлювалась вона й давніше, а навіть і досить виразно, однак при доволі розповсюдненій ідеалізації державного процесу в Давній Русі і в землях московських, її можливо ясне представлення і аргументування вважаємо ми дуже корисним, а тим самим і розвідку д. Леонтовича дуже пожаданою.

Партикуляризм є загальним явищем на низьких ступені громадського розвою народу; що держиться він дуже довго, доказом того погляди на чужинців, часом з сусідніх околиць і по сучасних селах, особливо де обставини не сприяють жвавим і неустанним зносинам (як, напр., в горах). Екстенсивна колонізація, перегороджені непрохідними лісами вододіли були такими обставинами в Давній Русі, і не диво, що найдавніші спогади в давньому літописі — се спогади суперечок і кривавих бійок з сусідніми племенами (“бъша обидими Древляны и иными окольными”). Лише довга спільна доля історична, спільні змагання, спільна боротьба й терпіння приготують в масах народних почуття солідарності, а зносини й освіта можуть привести до національної свідомості. Ще й досі українець з Наддніпрянщини поглядає скося на “литвина” — українця з Полісся, або з “Польщі” — Західної України. Тож припускати в Давній Русі так ясне національне почуття, щоб воно кермувало таким тяжким і трудним процесом, як державний, було б значним браком історичної перспективи.

Д[обродій] Леонтович починає свою розвідку коротким начерком племінного складу давніх земель руських (с. 2—25). Ся частина, що займає трохи менше половини розвідки, не має одначе значної ваги. Автор трактує такі важні питання, як колонізацію слов’янську, значення й уживання імені “Русь”, поділ східних слов’ян на дві “галузки”, значення етнографічного підкладу при групуванні земель-волостей, еміграцію чужородців — коротенько і, як говориться, недорогою коштом, користаючи вже з готових праць, особливо з курсу Бестужева-Рюміна. Такий характер, разом з деякими недоладностями й похибками (так автор на с. 6 говорить про вживання в літописах назв “Русі Білої” для земель кривицьких і “Русі Червоної”, приймає без суперечки слова літопису про підвладність фінських народів до Русі ще в IX в. (с. 8, 12), не вважаючи на важні замітки Барсова, записує Ітиль до болгар (с. 9) і т. ін.¹ тільки може псувати загальне вражіння від праці, але подекуди висловлено тут здорові й справедливі, хоч вже й не нові гадки. Автор уважає “Русь” початковою назвою земель полудневих і признає споконвічне існування двох груп серед народів давньої держави Руської, хоч і ледве чи можна згодитись з гадкою, що “русин” “Руської правди” (= чоловік з полудня) протиставляється “словенину” (= чоловіку новгородському) трохи не в такому значенні, як і досі українець розрізняється від великороса (с. 6). Гіпотезу про перехід українців з країв карпатських автор уважає гіпотезою недоведеною і заперечує гадку (Іловайського) про вплив тюркської імміграції на витворення українського національного типу земель руських.

¹Безпотрібно теж, думаю, було подавати такі реєстри літератури про сусідів Русі — їх може кожний знайти в курсах історії Русі й спеціальних монографіях.

Далеко цікавіша друга половина розвідки (с. 25—69). Автор переглядає питання про ті моменти, що зв'язували племена давньої Руської держави в одну цілість — мову, релігію, єдність княжого роду, спільні походи воєнні і приходить до переконання, що цих моментів не вистачало для витворення національного почуття, “всеросійської єдності” X—XI в. Погляди “Слова о полку Ігоревім” він вважає особистими поглядами автора, та й то бачить в них почуття етнографічної єдності, а не національно-політичної, а назви “Руської правди” і “Руської землі” в титулі Початкового літопису розуміє, що руський = київський (се зовсім справедливо для літопису, але титул “Правди” міг виникнути й пізніше). Зовсім справедливо доводить автор, що до давніх князів не можна прикладати сучасних державних поглядів, і не признає за князями свідомості єдності політичних інтересів земель давньої держави Руської, хоч годі заперечити, що витворена в XI—XII в. ідея про права (виключні) династії Володимира Св[ятого] на сі землі мала в собі якийсь зав'язок (звісно — дуже слабкий) політичної єдності тих земель. І взагалі годилося б сі питання трохи основніше, детальніше перейти.

Переходячи до утворення держави, автор зовсім справедливо вказує на примусовий, недобровільний характер прилучення земель. Далі застановляємся над партикуляризмом по утворенні держави — партикуляризмом правним, що виявлявся в прикладанні правових норм все в границях тільки сієї чи іншої політичної одиниці — землі, й партикуляризмом побутовим, що виявлявся в браку почуття солідарності, хоч і тут дещо треба б аналізувати докладніше, дещо представити повніше, та все-таки висловлені тут ідеї можуть бути дуже корисними для устанавлення справедливих поглядів на Давню Русь.

Неприємне, одначе, робить вражіння банальне закінчення про єдність “русської нації” в сучасності і брак всяких перепон для неї.

НИКОЛАЙ РОЖКОВ. ПОВОДЫ К НАЧАЛУ ПРОЦЕССА ПО “РУССКОЙ ПРАВДЕ”

(“Журнал Министерства нар[одного] просвещения”,
1895, IV, с. 310–318)

Маленька розвідка д. Рожкова займається двома питаннями: що потрібно було, аби розпочати процес в справі карній, і що значить термін “поклеп”? Зазначивши різницю в поглядах на поводи до карного процесу — чи потрібно до того особи обвинуваченого — автор розв’язує се так, що відріжняє слідство, де для початку не були потрібними ані особа обвинуваченого, ані “лицо”, і самий суд, де особа обвинуваченого мусила бути звісна. Щодо другого питання, то автор уставляє існування “поклепа” лише в справі про убивство й татьбу, на основі ст. 15–17 Троїцького код[ексу], в противність більшості дослідників, сполучаючи слова “и во всехъ тяжахъ” з “въ татьбе”, і відділяючи “и въ поклепѣ”, в значінні “себто при поклепі”; значіння ж слова “поклеп” виводить із статей 81–82, де говориться про уживання заліза: припускаючи, що поставлені тут умови характеризують і “поклеп”, він виводить, що “поклепом” було “обвинувачення на основі підозріння, висловленого кількома особами”, не очевидцями.

ВС.Ф.МИЛЛЕР. БЫЛИННОЕ ПРЕДАНИЕ В ОЛОНЕЦКОЙ ГУБЕРНИИ

(“Русская мысль”, 1894, III, с. 1–18)

РУССКАЯ БЫЛИНА, ЕЕ СЛАГАТЕЛИ И ИСПОЛНИТЕЛИ

(ibid., 1895, IX, с. 143–160; X, с. 1–19)

ОТГОЛОСКИ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКИХ СКАЗАНИЙ В СОВРЕМЕННЫХ БЫЛИНАХ

(“Журнал Минист[ерства] народ[ного] просвещ[ения]”,
1896, VI, с. 280–326)

Проф[есор] Міллер далі студіює билинний епос в серії дрібних статей, заміщених по різних періодичних виданнях; в одній з попередніх книжок (т. IX) я дав справоздання з кількох. На сей раз скажемо про згадані вгорі статті загальнішого змісту, полишаючи кілька спеціальних на інший раз.

Перша стаття — є популярний відчит, вступ до билин, переспіваних одним з олонецьких “сказателів” перед публікою в Москві. Автор головно заснував його на Гільфердінгу. По загальних увагах про Олонецький край

і його співців, д. М[іллер] уставляє тези, що сюжети й типові місця билин переховувались міцно, тимчасом як комбінації цих типових місць (характерні і *loci communes* [загальні місця, топоси]), їх сполучення мінялись і підпадали індивідуальному впливу співця. Узагалі ж творчість зникла, билина не розвивається, а псується в устах селянських співців.

Тезу про *loci communes* д. М[іллер] розвинув далі в своїй другій статті, де порушив ряд традиційних поглядів, зв'язаних з билиною. Д[обродій] М[іллер] вказує (як і Е[лпідіфор] Барсов) на те, що термін “билина” взято з “Слова о п[олку] Ігоревім” і приложено до цих п'єс цілком довільно і безосновно (Сахаровим), так, що він має лише умовне значення. Далі, що назва “богатирського епосу” не надається для означення репертуару, де крім богатирських є не менша частина з характером новел; що гадки про феноменальність народної пам'яті побільшені і без організованого виучування билин вони не могли б передаватись довгий час; що антитеза народної й штучної творчості безосновна, і композиція билин має багато штучного в заспівах, вступях (“зачинах”) і в тих *loci communes*, що представляють собою готовий епічний матеріал для утворення билин, а могли виробитися, як і певні традиційні форми в епітетах, описаннях, лише серед фахових співців, якими не могли бути дилетанти-селяни. Такими фаховими співцями д. М[іллер] вважає скоморохів, звісних з часів Давньої Русі (XI–XIII в.) і в Московщині, знищених заходами уряду доперва в 2-й пол[овині] XVII в. Автор на довід вказує на “присутність в билинах цілого ряду осіб, що грають, присутність фахового гусяря (Садко), часті згадки про гусярів-скоморохів” (с. 18), і наводить звістку Татіщева, що скоморохи співали й билини. Правда, що згадки про скоморохів не дуже часті (автор наводить лише три) і властиво не можуть бути ще доводом, бо, як і грання на гусях, могло се виступати просто як побутова реальна подробиця, але сама догадка дуже правдоподібна.

Третя стаття має, як видно з титулу, спеціальну цікавість для нас. Д[обродій] М[іллер], ведучи далі, як сам каже, досліді Жданова над поетичною традицією про кн[язя] Романа, хоче “зібрати в билинах все, що могло б вказувати на існування в періоді домонгольським галицьких історично-епічних оповідань” (с. 281). Таких билин, зложених з початку в державі Галицько-Волинській, вказує він три: “Про Дюка Степановича”, “Про Чурила”, “Про Потока і про Дуная”.

Особливо широко застановляється він на першій (с. 283–302). Вже Ол[ександр] Веселовський в своїй розвідці про українські билини признав в ній переробку “Повісті про Індію” (“Епістолії пресвітера Івана”), зладжену в Галичині. Сю думку, в основі її, прийняв потім Халанський, а тепер і д. Міллер, не приймаючи одначе гадки Веселовського, що билина ся з Галичини прийшла в Київ, і звідти на північ і думаючи, що її прилучення до “київського циклу” скорше сталось в північній версії. Приймаючи нові

здогади д. Істріна, що билина про Дюка стоїть в зв'язку з візантійською версією “Епістолії” і в основі своїй з'явилась в Візантії. Д[обродій] М[іллер] догадується, що в Галичину вона могла зайти за часи живих зносин її з Візантією в 2-й пол[овині] XII в., може привезена самим Андроніком, як памфлет на його ворога, імператора Мануїла.

Автор сам називає се все “здогадами” (с. 303), і, дійсно, все вищесказане не більш як гіпотези: чи билина не могла зложитись на Русі? Чи зносин з Візантією не мали інші землі руські? Чи приїзд Дюка з Галича в билині має вказувати доконче, що билина зложена в Галичині?

Такий же слабкий ґрунт мають виводи й інших билин: щодо Чурила автор вказує його присутність в билині про Дюка і розповсюдження згадок про нього в піснях в Галичині, Холмщині й на Підляшші. Про Потока свідчить лише існування коломийки (вид[аної] у Кольберга “Рокисіє”, II, с. 101), де крива дівчина має

Одно око до Чурила,
Друге до Потока

(хоч непевно, чи се належить до тих билинних героїв), і та подробиця, що жінка Потока “подолянка”, а викрав її “политовський” король. Д[обродій] М[іллер], ідучи за Веселовським, зв'язує сю особу з болгарським святим Михайлом з Потоки, а оповідання про нього в Галичину могло бути перенесене в першій чверті XIII в., коли перенесено мощі його до Тирнова з великою честю. Нарешті, в Дунаї билинним д. М[іллер] бачить Дуная, боярина Володимира Васильковича (згад[ується] в Іпат[іївському] літ[описі] під р[оками] 1281, 1282, 1287), що і в билині, як і в літописі, мав справи з поляками. Билина замінила волинського Володимира традиційним київським, а до імені Дуная причепила сюжет, що представляє лише варіант билини про Добриню-свата, а другий — про Дон-ріку й його жінку Ніпру. Признаючи всю дотепність сих здогадів, мусимо одначе зауважити, що раз про літописного Дуная нічого ми не знаємо такого, що могло б стати зерном тих оповідань, то при досить широкім розповсюдженні того імені й зв'язувати його з тим билинним героєм можна лише гіпотетично.

Розвідка кінчається критикою теорії проф. Халанського про німецький початок билини про Дуная (“Нібелунги” й “Тідрексага”).

**ХР.М.ЛОПАРЕВ. СТАРОЕ СВИДЕТЕЛЬСТВО
О ПОЛОЖЕНИИ РИЗЫ БОГОРОДИЦЫ ВО ВЛАХЕРНАХ
В НОВОМ ИСТОЛКОВАНИИ ПРИМЕНИТЕЛЬНО
К НАШЕСТВИЮ РУССКИХ НА ВИЗАНТИЮ В 860 ГОДУ
("Византийский временник", 1895, IV, с. 581–628)
В.ВАСИЛЬЕВСКИЙ. АВАРЫ, А НЕ РУССКИЕ, ФЕОДОР,
А НЕ ГЕОРГИЙ.
Замечания на статью Х.М.Лопарева ("Византийский временник",
1896, I, с. 83–95)**

У "Візантійським временнику" р[оку] 1895 зісталися нам до ближчого обговорення дві статті, безпосередньо для нас цікаві, одна названа вище стаття д. Лопарьова, друга д. Димітріу про умови русько-візантійські.

Д[обродій] Лопарьов в своїй розправі доводить, що анонімне "Слово про положення одіжі Богородиці у Влахернах", видрукуване в XVII [ст.] Комбефісом ("Historia haeresis monothelitarum", II, 1648), звичайно прикладане до знаходження аварів в 626 р. і для того надаване одному з Георгіїв VII в. (бо в рукописах надписується часом іменем Георгія); в дійсності належить до Георгія Хартофілака, Фотієвого приятеля, і було висловлене з поводу нападу Русі на Візантію 860 р. (ся дата тепер загальноприйнята замість давнішої 865–866), де в р[оках] 866–867, з поручення Фотія. Д[обродій] Лопарьов подає грецький текст тієї частини "Слова", де воно говорить про напад і положення одіжі (поправляючи непоправності видання Комбефіса на основі рукописів), слов'янський переклад з рукописей XVI–XVII [в.] і свій російський, потім витягає натяки історичні з "Слова" і, комбінуючи їх з іншими звістками про похід Русі 860 р., дає реконструкцію його історії.

Гадка про приналежність "Слова" до походу 860 р. була висловлена ще арх[ієпископом] Філаретом в його "Історії церковних пісень", але не була прийнята в науці. Які б не бідні були історичні вказівки "Слова", можна було б тішитись, що знайшлось одною пам'яткою більше про похід 860 р., але редактор "Временника", ак[адемик] Васильєвський виступив проти теорії д. Лопарьова з дуже поважними аргументами в обороні давнішого погляду, що "Слово" належить дійсно VII, а не IX віку. Він вказує, що історія з одіжжю Богородиці в "Слові" представляється цілком інакше ніж у Фотія, і що обставини, в яких опинилась церква Влахернська в "Слові", виразно вказують на часи до обведення її муром, що сталося доперва по нападі 626 р., нарешті, що з "Слова" користала давніша версія "Хроніки" Георгія Амартола, уложена перед 860 р. Д[обродій] Васильєвський відступає від давніших поглядів в тім, що автором вважає Феодора Сінкела, на якого вказують деякі кодекси, і прикладає слово не до походу 626, а до попереднього аварського нападу в р[оці] 619. По його доводах, розуміється, теорія приналежності "Слова" до походу 860 р. мусить відпасти.

А.ДИМИТРИУ. К ВОПРОСУ О ДОГОВОРАХ РУССКИХ С ГРЕКАМИ

(“Византийский временник”, 1895, IV, с. 531–550)

Д[обродій] Димітріу на основі практики при укладі дипломатичних актів візантійських (представленої Нейманом щодо Венеції в його розвідці в “Byzantinische Zeitschrift”, 1892 і в дечім доповненій автором) пробує розв’язати питання про офіційний характер найдавніших умов русько-грецьких. Вивід його такий, що з трьох умов, які ми маємо в літопису під р[оками] 907, 912, 945, лише з р[оку] 944 ми маємо умову, що була уложена і затверджена відповідно вимогам дипломатичної практики. З р[оку] 907 маємо лише запис усних пересправ, з р[оку] 912 — проект умови, що одначе не була затверджена. Сей вивід автор опирає на отсі доводи — дипломатична практика була така: по укладі в Константинополі акту умови, причім послі сторонньої держави складали на нім присягу, послі імператора їхали з імператорською грамотою (хрісовулом) до столиці сієї другої держави, де акт потверджався присягою її заступників, про се списувався протокол, і доперва тоді видавався “хрісовул” другій стороні. Сього потвердження нема ані в тексті умови з р[оку] 911, ані в оповіданні літопису, і автор догадується, що смерть Олега перешкодила затвердженню, і умова не дійшла кінця.

На сей вивід тяжко пристати. Передовсім від оповідання літопису нема чого багато жадати, ані на нього покладатись; автор міряє літопис мірою сучасної офіційної хроніки, тимчасом як X в. в Початковому літопису представляє учену реконструкцію історії, зроблену на вік пізніше; коли літопис оповідає про потвердження умови 945, то, певне, лише для того, що найшов в самім тексті протокол сього потвердження і переповів його своїми словами, а для умови 911 р. не найшов.

І умова 911 р., і 944 р. щодо своєї редакції представляють акти цілком однорідні, се виходить у самого автора: обидві представляють собою руський переклад односторонніх зобов’язань Русі, присланий для затвердження до Києва, при обох, отже, мусила бути і формула затвердження (ратифікації), предложена греками руському князю; коли вона при умові 944, а бракує при умові з р. 911, то найскоріше — просто припадком, загубилась.

Але в умові 944 р. є й безпосередні вказівки, що перед нею була уложена інша умова, на неї вона покликується. Д[обродій] Димітріу пояснює, що греки покликаються на попередні пересправи (р[оків] 907 і 911), але сього пояснення ніяк не можна прийняти: як може дипломатичний акт, не виясняючи докладно тієї чи іншої справи, покликуватись на пересправи, що не дійшли кінця і, очевидно, не мали жодної правної сили.

Над умовою 907 р. автор ближче не застановляється, він лише вказує на те, що нова умова укладається заскоро по тому, і що про обидві нема згадок у візантійців (як нема і про умову 944 р.).

Не згоджуючись з головною точкою розвідки, мусимо піднести натомість деякі пояснення до наших умов, зроблені на основі дипломатичної практики візантійської — напр., щодо односторонності зобов'язань (вона залежала від того, що до р[оку] 1187 умови уклались односторонньо, і імператор свої зобов'язання висловлював в “хрісовулі”, що до літописця не дійшов), щодо закінчення умови 944 р., справедливо поясненого як протокол присяги, згори списаний візантійцями для Ігоря (пор[івняй] “Виїмки”, с. 60), щодо напису “равно” (ῥαβδον), як помітку урядову візантійського перекладача.

Щодо історичного представлення відносин візантійсько-руських, то тут дещо залежить від того неоправданого загального погляду автора на літопис, про який я згадав вже і над яким ближче не буду застановлятися.

DIE ENTSTEHUNG DER ÄLTESTEN RUSSISCHEN SOGENNANTEN NESTORCHRONIK MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF SVJATOSLAV'S ZUG NACH DER BALKANHALBINSEL.

Literar-historische Studie von Dr Stjepan Srkulj, kgl.
Gymnasiallehrer in Požega. Пожега, 1896, ст. 57

Ся брошура складається з двох частин, перша присвячена питанню про Початковий літопис, друга — Святославу й його болгарським походам. Перша частина (с. 7—33) служить якби вступом. Вона робить на читача дуже приємне вражіння: автор ознайомився з головною літературою сього питання (виданнями літопису, російськими й західноєвропейськими — Міклошича, Бельовського, Ербена, Леже, працями Шлецера, Сухомлинова, Срезневського, Бестужева-Рюміна і т. ін.) і досить докладно і основно обговорює сучасний стан питань про джерела літопису, час його укладання і авторство Нестора; розуміється, дещо тут бракує (напр., полишене “Життя св. Василя Нового”, т. зв. “Поучения Феодосия” і т. ін.), є деякі прогалини — напр., замало звернено уваги на проби вирізнити з літопису “Повість” в тіснішій значенні і т. ін. Автор не виробив собі докладного погляду на хронологічну схему “Повісті” і через те, напр., вважає сучасною запискою звістку про прихід Олега до Києва; на ст. 20 притім читаємо таку гадку: “У великій мірі правдоподібно, що сі поодинокі київські записки написані якимсь норманом, навченим письму в Британії або Галії, шведською

мовою і мабуть — рунічним письмом”. За всім тим автор дає публіці, не ознайомленій з спеціальною літературою, корисний огляд.

Слабше випала друга половина, присвячена походу Святослава. Автор властиво мав метою критичну перевірку літописного оповідання (с. 34), але ця мета цілком відійшла на другий план серед оповідання про Ольгу, Святослава і його похід, причім автор переважно лише контамінує відомості літописні з візантійськими. При тім автор не визискав ані літератури (напр., проминає монографію Шлюмберже), ані навіть джерел (напр., не визискав хроніки Ях’ї), і знову шкодить основна хибка — погляд на хронологію літопису. Задля того всього якихось результатів для питання автор не дає; хронологічні суперечності лише вказані, оповідання літопису не проаналізовано докладно і не освітлено відповідно.

А.А.ШАХМАТОВ. НЕСКОЛЬКО СЛОВ О НЕСТОРОВОМ “ЖИТИИ ФЕОДОСИЯ”

(“Известия Отделения русского языка и словесности
Императорской академии наук”, 1896, I, с. 45—65)

Новий орган Петербурзької академії в I книжці подав цікаву статтю одного з своїх редакторів, акад[еміка] Шахматова про Нестора. На вступі пробує тут автор ще раз розв’язати, чи краще розрубати звисну суперечність в автобіографічних вказівках Несторового “Жития Феодосия” і Початкового літопису: “Федосьеви же живущю въ монастырѣ и правящю добродѣтельное житѣе и чернѣцѣское правило, и приимающе всякого приходящего к нему, к нему же и азъ придохъ, худый и недостойны рабъ” etc. Сю неможливу суперечність д. Шахматов хоче розв’язати тим способом: в оповіданні Нестора сі слова належали не до Феодосія, а до Стефана, лише при редакції літопису попереднє було виїняте і розміщене під р[оком] 6581 (заснування церкви Печерської), 6582 (смерть Феодосія) і 6583 (докінчення церкви Стефаном), а автобіографічне закінчення зісталось і потім “поставлено в невідповідний зв’язок з Феодосієм”. Таким чином, д. Шахматов вважає можливим надавати Нестору статтю про Печерський монастир, заведену в літопис, як частину “Несторового літопису”, перед тим основно переробленої в стінах Печерського монастиря.

Ся гадка д. Ш[ахматова] як з одного боку смілива й дотепна, так з другого — ледве може переконати. Для чого треба було зіставляти автобіографічну замітку автора, щонайбільше вона могла відпасти при таких розбиванні початкового оповідання. Далі, яким чином з’явилося

ім'я Феодосія тут? Якби се було закінчення оповідання під р[оком] 6563, то тут повинно було стояти ім'я Стефана, і, значить, треба припускати переміну імені в літопису; на що нема вказівок в відомих варіантах (див. звід Лейбовича, с. 311). Крім того, зістаються ще інші суперечності між оповіданням літописним і “Житием Феодосія” (вони вичислені у Голубинського, I, с. 645), що противляться авторству Нестора, та д. Ш[ахматов] над тим не застановляється.

Як проблематична вартість цієї гіпотези д. Ш[ахматова] і опертих на них здогадів про літа Несторові, коли він писав, так позитивні дальші уваги про “Житие Феодосія” — про залежність його від Кирилового “Жития Сави Освященного”, про яке згадує сам Нестор в своїм “Житии”. На с. 50—62 д. Ш[ахматов] наводить паралельні місця з обох “Житий”, і порівняння не лишає жодного сумніву, що Нестор дійсно мав перед очима “Житіє Сави” і йому наслідував (д. Ш[ахматов] думає наче, що то ремінісценція — с. 64, але хіба б Нестор вже витвердив його напам'ять!). При тім цікаво, що Нестор уживає не лише висловів і зворотів Кирила, але подібність розтягається на цілі характеристики і епізоди Феодосієвої біографії. Напр., оповідання про фізичну працю Феодосія, що, здавалось, належало до найбільш реальних, відповідає словам Кирила: “и тѣломъ бл҃гъ вѣше и крѣпокъ... и къ сѣмъ же кѣновинскымъ (монастирським) работникомъ соспѣшѣнникомъ всѣмъ помагаше, водѣ носѣ и дрѣва влѣча, и иноу сѣлѣхъ творѣ”. Епізод про малодушність економа, що скаржився на брак запасів, знаходить собі цілковиту аналогію в оповіданні Кирила; подібність є і в оповіданні про украдене срібло, що вернулося за молитвою до Феодосія.

Сі спостереження д. Ш[ахматова] potwierджують сумний факт, що навіть в найбільш солідних утворах агіографічних мусимо числитися з наслідуванням готових шаблонів. Коли Нестор брав фарби для характеристики Феодосія вже готові і навіть деякі епізоди, може, відповідно готовим взорам укладав, то се мусило в певній мірі реальність його оповідання обнизити. Вже проф. Голубинський вказав, що в “Житії Нестора” ми не бачимо Феодосія з його індивідуальністю і характерністю; він пояснює се тим, що Нестор поставив собі задачею показати “не натурального чоловіка, а надприродного чудотворця”. Тепер до пояснення сього приходить ще одна причина — укладання Нестором Феодосієвої фігури в готові агіографічні шаблони.

Заразом розвідка д. Шахматова доводить, як він справедливо зауважив (с. 63), що “Житіє Сави”, відоме нам досі з рукопису XIII в., було відоме на Русі вже в XI в.

В.Ф.МИЛЛЕР. К БЫЛИНАМ О ЧУРИЛЕ ПЛЕНКОВИЧЕ
 (“Почин”, 1895, ст. 286–302)
БЫЛИНА О БАТЫЕ (ibid., 1896, с. 348–372)
К БЫЛИНАМ О СОЛОВЬЕ БУДИМИРОВИЧЕ (“Журнал
 Министерства нар[одного] просвещения”), 1895, XI, с. 56–76)
БЫЛИНЫ ОБ ИВАНЕ ГОСТИННОМ СЫНЕ
 (ibid., 1896, IV, с. 276–306)

В сих спеціальних розвідках шан[овний] автор далі застановляється над початком поодиноких билин: місцевістю і часом їх утворення, тримаючись висловленої давніше своєї теорії — важного значення Новгороду в утворенні билинного епосу.

В першій статті д. Міллер пробує на основі характерних подробиць билин означити, в якій місцевості і в який період виникли билини про Чурила.

Передовсім, каже д. М[іллер], звертає на себе увагу становище Чурила і відносини до нього князя Володимира: люди Володимира скаржаться йому на дружину Чурила та її кривди, Володимир сам їде до Чурила, аби довідатись, що се за людина, й покарати його, але розкіш Пленка робить на його велике вражіння, він приймає частування і дарунки, і, нарешті, каже, забувши про скарги на Чурила: “А тепер на Чурилу я суда де не дам”... Такі ознаки в постаті Володимира не могли виникнути в Києві, вони більш нагадують новгородських князів й їх відносини до Новгорода з його вічем і посадниками.

З другого боку, і в постаті Чурила є деякі подробиці, що нагадують д. М[іллеру] новгородських — Василя Буслаєвича з його невпинністю й Садка. Дружина Чурила — се спілка людей промислових, вона рибалить і полює, ловить печерських лисиць, їздить на латинських (чи як в одному варіанті — рицарських) конях, а риба сорога, котру ловлять люди Чурила, водиться лише в північних річках і назвою нагадує фінську “сарки”.

В убранні старого Пленка деякі риси свідчать про безпосередні зв’язки з Західною Європою: “знамет” (sammet), “любські яблуки” (з Любеку), “полимажи” (plumages). Нарешті й зимовий пейзаж напередодні “честного Благовещения” міг вставити в билину про Чурила і Катерину лише північний автор.

Епітет Пленка — “Сароже(а)нин”, на думку д. М[іллера], легше поставити в зв’язок з якою-небудь північною річкою Сорога (Черега), ніж — як звичайно те роблять — з Сурожем: тільки в такому разі нам буде цілком ясно, як Володимир міг не знати такого великого пана, як Пленко, що живе на Пучаї (Почайні): Почайну вставили вже пізніше замість дороги...

Розкіш обстанови Пленка, натяки на безпосередні зв’язки з Західною Європою — се свідчить, що билина виникла в багатім, торговельнім місті,

де поруч з культурним розвитком йшло моральне зіпсування. Може бути, що й отся билина, як і билина про гостя Терентіща, виникла між скоморохами і під впливом їх поглядів на людські відносини... Погляд на північний початок билини підпирає й район її розповсюдження: найбільш часто її записували в Олонецькій губ[ернії], потім в Сибіру і в Нижегородській губ[ернії]. Щодо часу, то натяк можна бачити в словах Володимира: “Охти мнѣ... Али же тутъ ѣдетъ уже царъ съ ордой? Али тута ѣдетъ король съ Литвой?”...

У другій розвідці застановляється д. Міллер над билинами про Батия. Батий не грає великої, показної ролі в билинній поезії: ми маємо усього 15 записів билин, де зустрічаємось з ним, але не всі записи однакової вартості й давнини, й д. М[іллер] застановляється лише над ліпшими, що відрізняються між собою головним чином в незначних, другорядних подробицях. Ся бідність може здаватися дивною, бо а ргіогі треба думати, що нахід татарський — факт дуже значний в історії Русі — зробив вплив й на народну думку й народну поезію. Не відрікаючись від а ргіог’ного натяку ми повинні прийти до гадки, що в билинах, може бути, маємо лише незначні сліди розкішної поезії, відголос котрої дійшов до нас в інших літературних творах.

Переказавши далі зміст билини і занотувавши варіанти, д. М[іллер] висловлює свою гадку, що не всі частини билини однакової давнини. Між вступом, де читаємо, як Мати Божа плакала на мурі київським, і самим оповіданням про Батия нема, каже д. Міллер, єдності: коли Мати Божа тужить над бідою, що йде на Київ, то ся біда повинна трапитись, а між тим богатир Василій П’яниця гонить Батия, губить його військо і визволяє Київ від лиха. Д[обродій] Міллер держиться тієї думки, що оповідання про Василя (друга частина), як і декотрі гумористичні закінчення билини, виникло тоді, як татари не були вже страшними (себто в XVI—XVII в.), й виникло між героями “царева кружала”.

Для того, щоб вияснити питання про відносини билини до інших оповідань — відгомонів тієї епохи, д. Міллер бере легенди про смерть князя Федора й жінки його Євпраксії й оповідання про Євпатія Коловрата. Перше оповідання мало вплив на билину про Володимира й Євпраксію, де декотрі риси перейшли з постаті Батия на Володимира й з постаті Федора на Данилу Ловчанина. Певний вплив па билину про Батия зробило інше оповідання, чи ліпше сказати — пісня, бо воно, каже д. М[іллер], ще й нині має декотрі ознаки епічної поезії.

Щодо героя билини, то д. М[іллер] вважає можливим, що ми маємо тут факт аналогічний з переходом Євпраксії, жінки Федора, в Євпраксію, жінку Володимира — себто те, що Василій П’яниця виник з постаті князя Василя Костянтиновича, котрого сказання з часів Татарщини представляє як ідеального князя й мученика.

У розвідці про Соловія Будимировича д. М[іллер] приймає гадку проф. Халанського, що в основі билини лежить західний прототип, представлений книжною повістю про Василя Золотоволосого, яка представляє з себе переклад, як думає д. Міллер, з польського. Уложено сей мотив в форму билини в Новгородськiм краю, доводом на се д. М[іллер] уважає: билина звiсна лише на пiвнoчi, Соловiй, багатий купець, нагадує собою Садка; на край, де добре знали плавати кораблями, вказує опис корабля Соловія; Соловiй, як i Садко, славний гусяр, а веде “тонці от Новгорода”; наостанку тип його матерi нагадує новгородську матрону билин про Хотина, Ваську Буслаєва. В заспiвах билини д. М[іллер] признає слiди творчостi скоморохів.

Треба признати, одначе, що доводи сi не так сильнi, аби можна бути певним в новгородськiм початку билини: деякi подробицi, як корабель Соловія, роль його матерi могли бути простими перенесеннями з iнших билин (можливiсть таких перенесень особливо виставляє взагалi сам д. М[іллер]), iншi знов, як тип багатого купця — не можуть уважатись специфiчно новгородськими.

В роздiлi про билину за Iвана Гостинного сина автор цiлком вiдрiзняє двi п'єси про нього — про кiнськi перегони й про те, як мати продала його, виступаючи проти погляду на се ак[адеміка] Веселовського i з його виводу пiсень сих вiзантійського джерела. Уставивши початкову редакцiю билини, автор приступає до означення мiсцевостi, де билина була зладжена; згадка Чернiгова i чернiгiвського владика, на думку д. М[іллера], внесена за iншими билинами, сама ж билина зладжена на пiвнoчi, в краях новгородських, i в пiзнi часи: на се вказує “культурний характер пiснi, її герой — син багатого купця, що пишається дорожцiнною соболиною шубою i дорогим купленим за морем конем” (в Новгород конi привозились з заходу, дорогою цiною); пиха задля багатства — мотив аналогiчний з билиною про Садка; Iван посоромив князя як Микула; у ролi ж княжого антагонiста, владика чернiгiвського, i його поважнiм голосi автор бачить згадки за владика новгородського; вважаючи ж на те, що замість Володимира подекуди виступає кн. Iван Васильович, автор, вправдi — обережно, висказує здогад, що билина має на метi Iвана III, хоч зауважує, що чи в XII чи XVI в. зложена билина — нiколи ми докладно не будемо знати.

Про сю аргументацiю автора треба сказати теж, що вже вище сказано: що дає нам право уважати тип купця за щось виключно новгородського, адже верства “гостей” по всiй Давнiй Русi виступає з великою вагою зараз по князях вже вiд найдавнiших часiв. Друге, коли в однiм випадку хронологiчнi (iмена Володимира, кн[язя] Iвана) i географiчнi (Чернiгiв, Новгород, Галич) вказiвки будуть вiдкидатись, як довiльнi, нереальнi, поетичнi подробицi, вставки, а в других кластися в основу аргументацiї — яку вагу матимуть виводи?

Н.К.НИКОЛЬСКИЙ. МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИСТОРИИ ДРЕВНЕРУССКОЙ ДУХОВНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ¹

(“Известия Отд[еления] русск[ого] языка и слов[есности]
Академии наук”, 1897, I, с. 65–89)

Д[обродій] Нікольський, автор спеціальної студії про Кліма Смолятича (обговореної нами в “Записках”, т. V) в сій розвідці насамперед знайомить нас з своїми шуканнями за “Словом о любви”, що Срезневський надавав Кліму Смолятичу, але так неясно сказав про нього, що не знати, про яке “Слово” він казав. Судячи по вказівках Срезневського, д. Н[ікольський] прийшов до виводу, що він розумів тут “Поучение о любви” в збірнику Новоєрусалимського монастиря XVI–XVII в., і подає се саме слово. Воно не має, однак, ніяких натяків на Кліма в титулі, і в змісті автор не знаходить ніяких вказівок (крім його дуже механічно-компілятивного характеру, що однак не можна уважати характеристичною ознакою “Послания” Кліма), які давали б право надавати його Кліму Смолятичу. У сумі і приналежність сього “Слова” Кліму, і тотожність його з “Словом”, про котре казав Срезневський, застаються непевними.

Се перший розділ статті автора; дальші два присвячені писанням, що автор надає великоросійським письменникам — Кирилу Білозерському й Нілу Сорському.

М.ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ. ИЗ ИСТОРИИ ЛИТОВСКО-ПОЛЬСКОЙ БОРЬБЫ ЗА ВОЛЫНЬ

(ДОГОВОРЫ 1366 г.). К., 1896, с. 13+мапа
(відбитка з київських “Университетских известий”)

Д[обродій] Довнар-Запольський застановляється в своїй маленькій розвідці над одним неясним питанням з історії боротьби Русько-Литовської держави з Польщею за руські землі, а то про обопільні відносини двох умов, що датуються р[оком] 1366 обидві (документи самі дат не мають), однієї загальної — литовських князів з Казимиром, другої сепаратної — Любарта з Казимиром. Автор приймає за доведену попередніми студіями автентичність обох умов і прилучається до гадки тих, що уважали умову сепаратну пізнішою від загальної. Докладним аналізом сепаратної умови він доводить, що вона не стоїть в ніякій суперечності з загальною, і спеціально — границі володінь Казимира й Любарта не інакші, корисніші для Любарта (як приймали Філевич, Леонтович, Іванов), а згідні з умовою загальною. Ся справа і становить головний предмет розвідки, і автор доводить свій вивід основно, опираючись на означеннях границь, старанно переведених на

¹В “Известиях...” праця М.К.Нікольського опублікована під назвою “Материалы для истории древнерусской духовной письменности”. — Упор.

мапу. Автор, значить, вважає сепаратну умову поясненням деяких прогалин і неясностей загальної спеціально щодо відносин Любарта до Казимира і висловлює наостанку здогад, що належить вона до р[оків] 1368–1369; ці комбінації мають вже характер більш гіпотетичний, але автор не дуже на них, здається, і назирає.

**А.И.КИРПИЧНИКОВ. К ЛИТЕРАТУРНОЙ ИСТОРИИ
РУССКИХ ЛЕТОПИСНЫХ СКАЗАНИЙ
("Известия Отделения русского языка и словесности
Имп[ераторской] академии наук", 1897, I, с. 54–64)**

Ся стаття з привабним титулом, що тут ми виписали, є реферат, читаний на торішнім археологічним з'їзді. Нема чого й казати, що вдячну тему вибрав собі автор: аналіз оповідань і легенд, вплетених в текст найдавнішого руського літопису, виявлення їх початку, їх припасування до схеми літопису — се все питання, що вияснившись, кинули б масу світла на початки й нашої суспільної історії, й культурного життя, усної й книжної словесності, укладу Початкового літопису etc.; розвідки Сухомлинова (в "Оснoві") й Костомарова (в XIII т. "Монографій") про ці оповідання зробили лише початок сим студіям. На жаль, стаття д. Кірпи́чнікова дає не багато. Як він пояснює — се витяги з матеріалу, зібраного покійним (вмер тому рік) Ф[е-дором] Гіляровим в його книжці "Предания русской начальной летописи", видрукованій ще 1878 р., але не виданій в світ автором, що все збирався написати до неї вступну розвідку. Д[обродій] Кірпи́чников застановляється над пізнішими модифікаціями оповідань Початкового літопису чи властиво його вступної частини — "Повісті временних літ" — в книжній літературі, великоросійській переважно. Розуміється, і ся сторона могла б бути дуже інтересною, якби дати докладний аналіз сих модифікацій, вислідити їх розвій; далі — сі спостереження могли б кинути ретроспективне світло і на розвій, що перейшли ті оповідання, ніж прийшли до свого теперішнього вигляду в "Повісті". Та автор не зробив сього, тай не міг зробити в коротенькім рефераті (лише про новгородські бані та "помсту Ольги" дає деякі хоч коротенькі уваги). В кінці він на основі "нечисленних наведених фактів" робить виводи, між іншим: що перероблюючи оповідання літопису, пізніші книжники "майже побожно поводились з текстом "Повісті""; сей вивід трудно зробити навіть з фактів, наведених д. К[ірпи́чниковим], бо в них бачимо не лише розширення основного тексту новими подробицями й епізодами, роблення дублетів etc., але й перемінювання (напр., в "Історії Аскольда і Діра"). Слова автора про "простоту і брак штучності" в оповіданні "Повісті" трохи роблять вражіння, як би він не признавав можливим *mutatis mutandis* перенести свої спостереження й на "Повість", що теж показує дуже свідому роботу книжника-укладчика.

РОЗДІЛ V

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ
І КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
(XIV–XVIII СТ.)

**Dr. ANTONI. OPOWIADANIA HISTORYCZNE, SERIA
SIÓDMA. Lwów, 1891, s. 340**

Невтомний d[octo]r Antoni випустив нещодавно сьому серію своїх “Історичних оповідань”. Автор і його манера добре відомі читачам “Київської старовини”*, в якій неодноразово розміщувалися переклади його оповідань, присвячені переважно долям шляхетського стану; його праці надають немало цікавих відомостей і для нашої історії, тим більше, що ґрунтуються вони здебільшого на невиданих малопрístupних архівних даних.

З оповідань цієї книжки (всього в ній міститься сім оповідань) найбільший історичний інтерес мають “Кам’янецька зрада” та “Львівські заручники” — обидва стосуються знаменитої польсько-турецької кампанії 1672 р., яка закінчилася Бучацьким миром. В першому оповіданні читач знайде чимало цікавих подробиць про стан польського військового кордону перед кампанією, про облогу й взяття Кам’янця й виниклих після цього звинуваченнях проти місцевих сановників й навіть самого Собеського в таємних зносинах з турками, підкупі й зрадницькій здачі Кам’янця*, головним ініціатором цих звинувачень автор вважає Фелікса Потоцького, згодом польного гетьмана. Між побутовими подробицями, множиною вплетеними в оповідання, зазначу, наприклад, описування засобів, якими викуплялися в ті часи полоняники із татарської неволі.

У другому оповіданні йдеться про облогу Львова турками 1672 р. Героєм цієї облоги в оповіданні виявляється відомий історіограф Львова, член міського магістрату Варфоломій Зиморович*. Як відомо, облога була перервана завдяки бучацьким перемовам, але на місто була накладена контрибуція в 80 тисяч талерів. Із них Львів, виснажений попередніми контрибуціями, покинутий більшістю багатіїв, зміг виплатити лише 5000; для забезпечення решти суми було віддано десять заручників, долі яких й присвячене, власне, це оповідання. Неволя виявилася важкою, дехто помер, не дочекавшись визволення; дехто повернувся на свободу тільки в 1679 р. Самопожертва заручників, однак, не знайшла належної оцінки; навіть рідне місто виявило щодо них сумнівну приязнь: воно, щоправда, просило у короля для них нагород, але, коли декотрі з них отримали право безмитної торгівлі й зробилися небезпечними конкурентами для своїх товаришів, — місто стало клопотати про скасування того привілею. Автор приходить до висновку, що

й “drobiazg” [дрібнота; нижчі верстви населення], залишений поза привілейованим станом, любив свій край й був готовий офірувати життя для його порятунку, та ці жертви привілейований шляхетський стан мало цінував.

Два інших оповідання “Спадок Гумецьких” й “Спадок принца Нассауського” теж стосуються одного й того ж предмета, місцями навіть повторюючи одне одного: “принц Нассауський” — знаменитий емігрант і авантюрист кінця минулого століття, був одруженим на одній із онук Стефана Гумецького, воєводи подільського, що володів великими маєтками на Поділлі й, таким чином, той “принц” перетворився врешті-решт на подільського поміщика. Обидва оповідання присвячені долі принца й залишеного ним спадку, що перейшов, між іншим, в дуже зменшеному об’ємі в руки приймачки — грекині Єлизавети Економ. В зацікавленості щодо більшої послідовності оповіді автору слід би було ці два оповідання переставити одне на місце другого.

Слід згадати ще оповідання “Фатьма”, так як воно слугує мов додаток до ранішого оповідання автора — “Доля красуні” (Софії Вітте, потім дружини Цценсного Потоцького*), розміщеного в перекладі і в нашому часописі*. В цьому оповіданні автор повідомляє подробиці про прибуття Софії Глявоне на Поділля й її життя в Кам’янці, про долю старшої її сестри — Фатьми, в подальшому дружини хотинського паші.

Dr. FINKEL. OKOPY SWIĘTEJ TRÓCY, DWA EPIZODY Z DZIEJÓW POLSKI. We Lwowie, 1889, 69 s.

Це невелике дослідження, що складає відбиток з львівського “Przewodnika Naukowego i Literackiego”*, промайнуло у нас, здається, непоміченим, хоча викликає певний інтерес, так як предмет його стосується нашого краю. Окопи св. Трійці — це скасована зараз фортеця між гирлами Дністра й Збруча, закладена в 1692 р. коронним гетьманом Яблоновським з метою блокади Кам’янця*; історії цієї фортеці й присвячена брошура — приводом для її написання послуговував проект реставрації зруйнованого костела св. Трійці, що знаходиться в колишній фортеці.

Автор починає з нарису відносин, створених Бучацьким та Журавинським трактатами, й наступною боротьбою Польщі за Поділля*; тут інтерес новизни надають деякі відомості із сеймикових постанов подільської шляхти, витягнуті із книг ґродських галицьких та львівських (подільські сеймики до повернення Кам’янця збиралися в Галичі, а потім у Львові). За тим викладається історія самої фортеці святої Трійці, на думку Яблоновського, вона повинна була служити опорним базисом проти Кам’янця, непокоїти партизанською війною його гарнізон, плюндрувати його околиці й пере-

шкоджати підвезенню харчових припасів, що доставлялися із Туреччини. Останнє вдавалося зрідка, завдяки сильним конвоям, які супроводжували зазвичай обози; партизанська ж війна велася успішно й фортеця користувалася на той час значною славнозвісністю.

Ця видатна роль закінчилася з поверненням Кам'янця по Карловицькому трактату (1699 р.) й оселенні подільської шляхти на своїх згарищах; після цього фортеця втратила значіння. Тільки на схилі днів Речі Посполитої фортеця знову з'явилася на кону: тут востаннє відбивався від російських військ Францішек Пулавський*, доки в крайньому разі не був змушений піти в Буковину, яка ще належала туркам. Цим, власне, й закінчилася історія фортеці. Узагалі ж, крім історичного, фортеця має ще й інше зацікавлення — її оспівав Красінський в своїй “Небожественній комедії”*. Зведена в останні славні дні Речі Посполитої, послужила останньою твердею для останнього представника теоретичного шляхетства — ця фортеця була обрана поетом сценою, на якій гине зображене ним шляхетство.

До дослідження доктора Фінкеля долучено кілька документів, між іншим, донесення Яблоновського королеві про заснування фортеці й реляція про поразку Пулавських у Жванці й Окопах св. Трійці.

НОВІ ВИДАННЯ КИЇВСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ¹

Архив Ю[го]-Зап[адной] России, часть V, том II, выпуски I и II.

Переписи еврейск[ого] насел[ения] в Ю[го]-Зап[адном] крае в 1765–1791 гг. Киев, 1890, 239+1045+IV.

Архив Ю[го]-Зап[адной] России, часть VII, том II. Акты о заселении Ю[го]-Зап[адной] России. Киев, 1890, II+II+210+644

Останніми часами Київська археографічна комісія* виявила значну діяльність. Останній том її “Архіву” — сеймикові ухвали XVII в. — вийшов 1888 р. (тоді ми подавали за нього звістку*), а недавніми часами, при кінці минулого року, комісія видала разом аж три томи — написі їх подали вгорі. Тепер хочемо подати за їх звістку поважній громаді.

Перші два томи становлять працю поважного д. І[вана] Каманіна*, кустоша Київського центрального архіву, добре відомого в історіографії України-Русі. По звичайному плану архіву маємо в сих томах збірник матеріалів, що міститься з реєстру жидівської людності по воєводствах Київському,

¹ Повертаючись через якийсь час знов до участі у “Правді”, маю застерегти, що в кілька пунктах не згоджуюсь з її прямуванням і заховаю собі вільний голос.

Волинському, Брацлавському й Подільському з років 1765–1791, заведених із збору поголовного жидівського і розправу автора. В сій розправі д. Каманін позводив статистичний матеріал з реєстрів і доложив праці, щоб вияснити причини, від яких залежала та чи інша людність жидівська по місцевостях і дальший рух і одміни, в числі жидів, які ми помічаємо в черзі переписів. Попередніх часів автор майже не зачіпає й зостається при жидівському status quo [стані, як і раніше] на Україні за часи згаданих пописів — “яко результатів усієї попередньої історії польсько-жидівських відносин”.

Подамо коротко децю з висновків поважного автора. Люстрація 1765 р. винесла усього на 4 воєводства українські коло 132 тис. (тим часом у воєводствах Білої Русі й Литви — 157 тис.), з того числа на Волинь припадає 51 тис., на Поділля — 38, на Київщину — 21, на Брацлавщину — 20 тис.; найменше жидів у південно-східній частині України, що автор виводить з причин сусіднього Запорозжя й гайдамацьких нападів. Взагалі значна більшість жидів припадає на міста, як на села, найбільше на заході, де міська людність жидівська переважає сільську більше як у два рази.

Люстрації 1775–1777 р[оків] винесли далеко менше число жидів, найбільше на заході; в дальших люстраціях число їх побільшується, однак більш на сході, як на заході, так що люстрації 1780 р. для Київщини й Брацлавщини виносять числа більші над 1765 р. (в Київському воєводстві 1784 р. — 25 тис., в Брацлавському — теж 25 тис.), тимчасом як на Волині й Поділлі не доходять до числа 1765 р. (в Луцькому повіті 1765 р. — 23 тис., 1787 р. — 15 тис., в Володимирському повіті 1765 р. — 7 тис., 1787 р. — 4 тис., в Лeticівському 1765 р. — 18 тис., 1787 р. — 15 тис.). Автор виводить се з причин, що високі мита, заведені на західних границях, майже знищили західну торгівлю, направивши її на північ, схід і південь; разом з тим, стало безпечніше мешкати жидам в південній Київщині й Брацлавщині після скасування Запорозжя. Загального числа жидів по Україні-Русі з люстрацій 1770–1790 років не можна вивести, бо не маємо з одного часу люстрацій для усіх воєводств та повітів, як для 1765 р.; з думок автора, воно не доходило ніколи до числа 1765 р. (треба зауважити ще, що 1772 р. цілий повіт Червоногородський одійшов до Австрії).

Поміж містами найбільшу людність жидівську після реєстрів 1765 р. мають: Біла Церква (1457 душ), Бердичів (1220), Дубно (2005), Острог (1777), Луцьк (1116), Володимир (1327), Заслав (2047), Старий Константинів (1319), Сатанів (1369), Гусятин (1144), Жванець (1134), Дунаїгород (1129). Не будемо слідити їх по дальших люстраціях, зауважимо тільки, що в останніх люстраціях значне число жидів показано ще в Могилеві (Дністрянському) (1659 душ — 1784 р.), Шаргороді (1202 — того ж року), Немирові (1215 — 1789 р.), Чуднові (1284), Житомирі (1261), Умані (1862 — останні три з люстрацій 1791 р.).

Дуже цікаві і важні ті реєстри, що, окрім числа жидів, подають і промисли, якими вони живляться, і таким способом показують, у яких галузях діяльності жида брали найбільше участь. Візьмемо за зразок кілька таких реєстрів:

Місто Канів 1765 р. (с. 14):¹

орендар... 1
шинкарів... 8
шапарів та челяді... 2
винників... 4
крамар... 1
бакаляр... 1
інспекторів... 2
ремісників... 11²
комірників... 2

М[істо] Овруч 1773 р. (с. 200)

кантор... 1
проповідник... 1
ремісників... 20³
крамарів... 14
вікар... 1
орендар... 1
шинкарів... 16
винників... 5
бакалярів... 9
лазенник... 1

М[істо] Житомир 1789 р. (с. 600)

корчмарів і шинкарів... 72
купців... 26
ремісників... 48
комірників... 36
челядь... 40
убогих... 15

¹ В самих люстраціях жида пописані не після одного плану, через те й у поданих реєстрах не можна було завести однакових категорій: в реєстрі не помічені жінки й діти, швагри, що записані при чоловіках, батьках і тестях.

² Кравців — 4, різників — 2, золотар — 1, циліорник — 1, котляр — 1, коновал — 1, дїгтяр — 1.

³ Кравців — 9, кушнарів — 3, золотарів — 2, циліорників — 2 (один — разом з тим і “doctor”), різників — 2, друкар — 1, інтролігатор — 1: ще 14 жидів і жидівок без певних промислів.

М[істо] Бердичів 1789 р. (с. 608)

шинкарів... 115

господарів... 210

купців і орендарів... 65

ремісників... 95

челядь... 76

заволоки (lužni)... 26

Візьмемо тепер зразок ще кілька сум з цілих округів:

Повіт Канівський (окрім міста, самі села) 1765 р. (с. 16): орендарів — 34, винників — 14, інспекторів — 3, шинкарів — 4, шапарів і челяді — 11.

Округ Чуднівський коло Житомира 1789 р. (с. 601): а) в місті Чуднові й містечках: корчмарів і шинкарів — 97, ремісників — 90, купців і крамарів — 56, господарів — 33, челяді — 35, убогих — 54; б) по селах: корчмарів й шинкарів — 132, ремісників — 19, челяді — 68.

Округ Краснопольський коло Бердичева 1789 р. (с. 605): а) в містечках: корчмарів і шинкарів — 13, ремісників — 11, господарів — 6, купців і крамарів — 3, челяді — 5; б) по селах: корчмарів і шинкарів — 42, ремісників — 3, господарів — 6, слуг — 13, купець — 1.

Взагалі по селах, як-то видно навіть і з поданих реєстрів, жиди найбільше жилися орендою шинків та винниць, корчмарством та шинкарством. То була правдива сільська спеціальність жидівська, так що, як зауважив д. Каманін, замість того щоб сказати: жидів на селі нема, кажуть: орендар русин, або шинкар — хлоп. (Д[обродій] Каманін теж подав цікаві звістки з актів, що оренду жиди часто відбирали спадщиною один од одного й уважали за своє справжнє дідицтво). Одначе з 70 років знаходимо по селах, щодаї то більше орендарів-християн — “русинів” (себто вільних українців), “хлопів”, “москалів”, “католиків” (се шляхта) і навіть волохів (с. 107). Тимчасом як 1765 р. в Київському повіті таких сіл д. Каманін налічив тільки 6, в 1777 р. маємо 73 (коло 7%); у 1784 р. знаходимо їх уже й у Брацлавщині — усього 122, 1787 р. — 150. Цікаво було б знати причини цього факту; автор ставить його у зв’язку з тими деякими поліпшеннями (як наприклад, роздавання землі селянам у власність), якими хтіли дідичі задержати селян, коли почався дужий колонізаційний рух у південні степи після знищення Кримського ханства.

Зауважимо, нарешті, ще один цікавий епізод. І тоді вже клопоталися, як би повернути жидів до хліборобства; в конституції 1775 р., наприклад, було постановлено, що жиди-хлібороби визволяються на десять років від податків. Отже, у жидівських люстраціях чотирьох воєводств на протязі 30 років знайшовся тільки один жид-хлібороб, такий собі Сапса Мошкович з сім’єю в Канівському повіті: “Сам коло ріллі пильнує й ґрунт обробляє, податки громадські й публічні сплачує” (с. 489 й с. 225 розправи).

На сьому скінчимо перегляд праці д. Каманіна й пожадаємо, щоб шановний автор, маючи під рукою в архіві так багаті документальні скарби, не занехав і далі працювати коло жидівської справи.

* * *

Третій з виданих томів “Архіву” — ч. VII, т. II стоїть у зв’язку з попереднім, першим томом сьомої частини, що видано було 1888 р. Поважний професор в Київському університеті й головний редактор Археографічної комісії п. Владимирський-Буданов*, що доложив був до того першого тому свою розправу “Людність Південно-Західної Росії від середини XIII до середини XV в.” (сю розправу було подано тоді в перекладі й у “Правді”)*, спорудив цей останній том, що має в собі збірник актів XVI й першої половини XVII в. (крім одного — про нього згадаємо нижче) й розправу “Людність Південно-Західної Росії від середини XV в. до Люблінської унії”. Джерела, на яких оперта розправа, здебільшого були поміщені вже раніше й по частках, навіть оброблені (Ол[ександром] Яблоновським*, В[олодимиром] Антоновичем* й ін.); д. Владимирський-Буданов звів їх тепер в одну картину, додавши багато рис з нових джерел, по частці — поданих у сьому томі, по частці — ще не виданих, і попрацював коло виводу загальних обставин і ознак тогочасної колонізації. Розправу поділено на чотири глави: перша — про околишні, політичні обставини колонізації; друга — про становище у повітах; третя — про заходи до залюднення (колонізація урядова, громадська, панська, селянська і козацька); четверта — про елементи етнографічні, з яких складалась тогочасна людність України.

Як сам автор дає знати у самому початку, розправа його не обіймає, власне, собою усієї т. зв. “Південно-Західної Росії”, себто Київщини, Волині й Поділля, а тільки скрайні повіти, що лежали край степу (як Київський, Житомирський, Канівський, Черкаський, Вінницький, Брацлавський, Хмельницький, Барський, Летичівський та Кам’янецький) — себто південну частину старої Київщини й Поділля, як литовське (потім т. зв. Брацлавщину), так і польське.

Поперед усього автор вважає, що колонізаційний рух на Україні литовській меншає з другої половини XVI в. Одна причина тому те, що скасовано (1471 р. — після смерті кн. Семена Олельковича) князівство Київське й заведено натомість повітовий устрій — таким робом не стало ближчого хазяїна на Україні (котрої старе князівство Київське становило майже половину), а віленський уряд не дуже пильнував коло неї; разом з тим, ішли інші одміни у громадському устрої, дуже некорисні, про які згадаємо нижче. Друга причина, і то далеко важніша, залежала від одміни, яка стала у Татарщині: орди західні татарські скучилися в XV в. в одне ханство Кримське, що за Менглі-Гірея (1478) узнало турецького султана за сюзерена (тимчасом як

Литва підперла старе й зовсім уже недуже ханство Заволзьке); опираючись на Туреччину, кримці з кінцем XV в. розпочали страшенні напади на Україну-Русь, аж до північних країв її, заходячи навіть у властиву Литву й Польщу. Ці напади знищили усю колонізаційну справу останніх віків, вигубили осади, поруйнували замки й спустошили всю південну Вкраїну гірш, мабуть, як за Батия; люд оступився даліше в північні повіти, або переховувався по незнаних степових закутках. Зв'язок Литви з Польщею ані на гич не помагав боронитися від татарви, бо хоч оборонці цієї унії все вказували на великі користі з сього погляду, кожна держава боронила себе звичайно на свою руку навпаки — як було ворогування й суперечки між поляків і Литви-Русі, то при нападах татарських винували одні одних, нібито вони накликали татар; при таких обставинах спільна боротьба була неможлива. Та й сама Литва не дуже помагала — боротьбу з татарами виносила сама Україна-Русь.

З початком XVI в. колонізаційна справа мусила розпочатись майже знову. Її ми можемо добре вислідити, бо для сього маємо дуже здатне й багате джерело — описі українських замків — литовських 1545 і 1552 рр. і польських 1565 р. Такі люстрації описують самий замок, його устрій і засоби “повиноватства” — себто усякі натуральні і грошові податки мешканців, списують по іменням обивателів міста, замкових сіл, а іноді й усього повіту; окрім того, багато дають ще рис чисто побутових; якщо бракує їх з погляду статистики, то становище краю вони малюють дуже добре. Поглянемо й ми за ними на тогочасну Південну Україну.

Де кінчився ліс, починалися степи, так кінчилося й більш-менш безпечне помешкання; люд мав бути завше насторожі од татарських нападів. Підвалинами колонізації були “замки господарські”. Такі замки на окраях литовської України були в Острі, Києві, Каневі, Черкасах, Житомирі, Брацлаві, Вінниці, а в польському Поділлі — в Барі, Хмільнику, Летичеві, Кам'янці, Смотричі. Не треба думати, що то було щось подібне до західних замків за часів феодалізму — се були невеличкі дерев'яні городки, де насилу могла поміститись окільна людність (а іноді й вона навіть далеко не могла поміститись), городки, споряджені кількома гарматами та гаківницями (до котрих часом ще й пороху бракувало), що могли захистити хіба од наглих та летючих нападів татарських; кам'яний замок був тільки в Кам'янці, та даліше, на Волині, — в Луцьку та Кременці. Під захистом такого замку сиділо при ньому місто, і в цьому місті по деяких повітах містилася уся людність цілого повіту: в Канівському, Черкаському, Житомирському (по частці) повітах, по селах зовсім не було мешканців осілих, всі жили при замку й тільки виходили на промисли чи на роботу; так люстрація каже, що в Канівщині люди “зимують і літують при замку”, в Житомирщині — “всі зем'яни (посідателі) і люди їх усі, хоч у селах мешкають,

одначе для пополоху татарського літо й зиму безнастанно в хатах в місті живуть”; в Черкащині й сіл немає ніяких по повіту, єсть тільки “стани” та “уходи”, себто місця для промислів. Трохи краще було у Київському повіті, в Брацлавщині й польському Поділлі, де були села із справжніми, осілими мешканцями, хоч і тут “пополох татарський” теж був немалий; от, наприклад, що розкаже люстратор Барського староства (люстрацію цю подав тепер д. Владимирський-Буданов) про одно село: “Року 1564 два рази татари руйнували, хати їм попалили, дітей і хазяїнів багато в неволю забрали, а інших побили; а котрі були заможніші — повикупались, а деякі з тих, утікаючи зимою, поодморозили собі ноги, що аж поодпадали, через те багато їх померло” і тепер “зовсім по хатах не мешкають, тільки у лісі, хіба що зимою” (с. 221 і передмова, с. 147). Звичайно, що се тільки один зразок з безлічної сили подібних. Одначе такі випадки не лякали люд, не перешкоджали оселятися на самих “шляхах татарських”. Люстратор Брацлавського замку, розказавши про зруйнування того замку 1551 р., додає, що з усього люду зосталося коло двісті душ: інші повтікали, а інші ждуть і тепер на тому ж місці, поки замок збудується, щоб знову сісти на отчизнах своїх — “для великих пожитків тамошніх” (с. 21).

Справді, виключивши татарські пополохи, вільне і розкішне було життя тогочасному люду: на всі боки розлягалися вільні, нерозмежовані землі, багаті усяким божим даром; за те, щоб користуватися їм, давалася “куниця” в кілька грошів або частина з здобичі старості чи посідателю, а то й зовсім нічого не давалося, як на землях міських. У хліборобстві кохалися мало, більш жилилися пасіками, рибою, мисливством, скотарством. На задніпрянських уходах, пише люстратор, люди “установичне живуть на м’ясі, на меду з пасік і ситять собі мед, як дома”. А от як описує люстратор міщанські пасіки в Брацлавщині: “Інша пасіка варта більше як три селища; при декотрих землі на цілу милю, а щонайменше на півмилі, там у нього пашня, стави спущені, бджоли сила, товару всякого, сади, городи розкішні й усякі інші вигоди”.

В таких обставинах зем’янам-шляхті не можна було осаджувати собі підданих, на яких-небудь корисних для себе й тяжких для них кондиціях — висидівши “слободу”, селянин не хотів одбувати панщини й ішов собі світ за очі — було куди йти! Через це шляхта мусила часом сидіти без підданих, власною особою хазяїнувати “ведле можности”, або осаджуючи людей, залишати їх майже без усяких податків — “аби з ними хто мешкав”. Не дивно за таких обставин почути заскарження от такі, наприклад (від шляхти вінницької): «Хоч мають у себе багато людей, та користі з них мало, роблять на рік три дні, а хто не робить, дає по 6 грошей, а через те “мужик” багатший та пишніший від пана»; для такої біди просили уряд під карою конфіскації заборонити, щоб ніхто не важивсь приймати чужих підданих. Стара казка!...

Але не вважаючи на такі “великі пожитки тамошні”, колонізація усе-таки йшла, як сказано вже, дуже спроквола. Вище подані були головні перешкоди в тій справі; щодо внутрішніх обставин автор розправи вважає на такі причини: слабшають заходи урядові до оборони краю, себто до будування й патрування замків; слабшають міські громади; навмисне простано стан посідателів на шкоду сим громадам і державі; занехаяно колонізацію козацьку.

Щодо першого пункту, то певне, що в тогочасних обставинах колонізація тоді й пішла б безпечно й широко, якби можна було густо заставити країну добре спорядженими замками з добрим запасом усякої “бронної речі”, з залогами або добрими місцевими міліціями. Але це уряд і сам дуже добре розумів, він се виявив не раз у своїх привілеях на осадження міст, де часто каже, що якби “тверджа збудувалась і місто засадилося, було б то добре для всієї Речі Посполитої і на pokій тим краям”; та при тогочасному державному устрої, тогочасному хазяйстві, поганих фінансах навряд чи можна було б зробити се хоч би з якою доброю волею, й уряд мусив здатись у сій справі на самих обивателів, зоставшись тільки при повітових замках. Що ці замки часом були погано і дуже погано споряджені, то в сьому були винні вже урядовники, що на свої уряди дивилися, як на свою хазяйську справу, не дуже здатний спосіб держання й ладнування, та й недбалість обивателів; уряд від себе не жалував кошту на будування замків (і коштів немалих) — будування такого, наприклад, немудрого замку, як Брацлавський, коштувало 700 кіп¹. Посилано запаси “живності”, подекуди держано невеликі “почти” жовнірів (“драбів”). Але, не маючи спроможності добре вести колонізацію своїми власними силами, уряд не давав у сій справі досить волі громаді — це була нещаслива, але й неминуча річ при тому шляхетському устрої, який держава Литовська тим більше набувала, що тісніше горнулася до Польщі. Колись-то на Русі земля була власністю міських громад; усякий люд без упину міг прибувати й прибував у ці громади й вільно осідався на широких міських ґрунтах — громада не мала причин замикатись од таких допливів, бо землі було багато, а що більше було людності, тим легша була оборона, легше було нести усякі громадські обов’язки. В безпосередньому зв’язку з міськими громадами стояло спочатку й козацтво — воно само було частиною сих громад і мало що одрізнялось од міщанства степових повітів, тим часом давало люду добру спроможність до оборони. Така вільна колонізація міщансько-козацька, ще даліше простираючись, мала з часом своїми грудьми захистити край та переробити “стани” й “уходи” на хліборобські оселі, як воно і сталося потім. Але сьому ставав у перешкоді державний устрій. Державний уряд вважає усяку землю за свою власність. Із громадських

¹Копа на сучасну лічбу буде 71/2 карбованців.

грунтів межував маєтності панам, зем'янам, боярам і ширив скільки мога шляхетські посідання; а пан-посідатель не міг вести колонізацію інакше, як тільки так, щоб перероблювати з вільного прихожого чоловіка кріпака собі; у шляхетському устрої не було місця ані для вільної колонізації, ані для козацтва. Колізія панської колонізації з вільною, громадською була неминуча; її можна помічати вже й у половині XVI в., зовсім вирізняється вона при кінці сього віку, за рухів Косинського і Наливайка*.

Дуже цікава остання глава розправи: на підставі люстраційних поіменних реєстрів шляхти, міщан та селян автор розправляє: звідки прибувала колонізаційна хвиля і який був етнографічний зміст людності наших повітів. Щодо першого питання, розправляє його раніше, на сій же підставі, проф. В. Антонович в рефераті, читаному в Київському історичному товаристві Нестора (реферат той ненадрукований, тільки коротко подано зміст його в “Чтениях в Историческом обществе Нестора [Летописца]”, кн. II, с. 225–226*); виводи Владимирського-Буданова зовсім згоджуються з висновками д. Антоновича. Уважаючи на прізвища обивателів, які дають знати про їх родовід (литвин, москаль, лях і т. ін.), автор доводить, що колонізація йшла переважно з півночі на південь: головніші маси йшли з північних повітів Київщини й із Білої Русі (сучасної Мінської губернії), багато було ще севрюків, себто прихожих мешканців давньої землі Сіверської (сучасні губернії Чернігівська й Полтавська), що невідомо для історії держались на своїх старих оселях; потім ідуть уже дрібні групи — москалі, ляхи, татари, волохи, серби, німці, жиди (в Поділлі польському); ляхи здебільшого приходили жовнірами, замковими служебниками: головну заснову людності становили тубільці-українці. На зразок візьмемо який-небудь реєстр, наприклад, міщан черкаських (селян у повіті не було зовсім); усіх імен маємо коло 230, між них знаходимо: 1 мозирянину, 3 севрюків, 1 чернігівця, 1 волоха, якогось “Гораїна Московкиного” (себто чоловіка чи сина московки) та кілька імен, що можуть вказувати на чужий родовід, — Гусейн, Данжул, Станіслав (“Архів”, VII, 1, с. 87–89; дуже було б добре, щоб ці імена заналізував якийсь філолог, а то досі коло них поралися самі історики).

Врешті, автор приходить до таких висновків: в окраїнних повітах Литовської Русі руських (лічачи сюди й москалів) було 96% усієї людності (міщан, селян, шляхти); поляки — тільки в залогах та між служебниками. “Руська людність України складалась в значній частці з елементів прихожих (білоруського й московського, в повітах Бужанського, мабуть, і Волинського). Однак ці прихожі елементи згодом перероблювались на особну етнографічну групу, що значно відрізняється, наприклад, від корінної людності Волині. Це дає основу гадати, що далеко не вся людність України складалась з людей прихожих, що в основі її ховалося старе гніздо тубільного, київського й

сіверського племені, що й у Київщині й Сіверщині заховалася стара домонгольська людність” (с. 188).

До сього виводу ми зробимо тільки маленьку увагу. Прочитавши сей уступ, ще можна подумати, що московський елемент був дуже значний, рівний з білоруським, але цього не виходить і з розправи самого п[ана] автора. Наприклад, в Мозирщині (на Прип'яті) сам автор лічить 20 прихожих з Білої Русі, 2 литвинів (може, теж білорусів?) і 5 москалів; в Чорнобилі (містечко на Прип'яті ж) знаходимо 23 прихожих з Білої Русі (сюди лічу разом і турівців, і одного мозирця), 1 волинця і 2 москалів (Герасимець Москалик і Митко Москалик) — се на 160 імен; в Київському повіті автор лічить 10 севрюків, 3 білорусів, 2 литвинів і 2 москалів. В Канівському й Черкаському повітах знаходимо тільки кн[язя] Володимира Путивльського, московського емігранта, та вищеіменованого Гораїна Московкиного. В Житомирщині автор знайшов тільки прихожих з Волині, північних повітів Київщини і Білої Русі.

Чисту руську людність знаходимо і у Брацлавщині; в Вінниці на 359 імен обивателів автор тільки 9 уважає за чужорідні. Щодо польського Поділля автор, на підставі люстрацій 1565 р., дає таку статистику:

	русь	поляки	інші народи
була польська й татарська колонії, заведені за королеви Бони)	80%	10%	9%
Хмільницький	98%	1%	1%
Кам'янецький з Летичівським (одначе, без Кам'янця, де були значні колонії польська та вірменська)	80%	7%	2%

Щодо шляхти, то в Барському повіті далеко переважна більшість — руських імен, в Хмільницькому й Летичівському — польських. Врешті автор додає, що як люстрації не здатні до заведення абсолютного числа людності, то для етнографії мають конечну вартість, бо не можна думати, щоб у тих частках території, яких не торкаються люстрації, відносини етнографічні мали бути інші. В цьому треба згодитися, тільки не уважати виведену статистичну за дуже доскональну. Щодо абсолютного числа, то справді у цьому не можна здатись на люстрації: по них п. Владимирський-Буданов у литовських скрайніх повітах налічив тільки усього 17 тисяч людю чоловіків і жінок — (с. 33) число зовсім неможливе; залежить така непевність від того, що люстрації часто обминають приватні маєтності й більше дотикаються “господарських”, а також від того, що багато людю було вільного, неосілого,

якого не можна було завести і до жодної люстрації. Для польського Поділля люстрації 1565 р. виносять коло 3 тисяч домів, себто 15 тис. мешканців.

На сьому скінчимо загальний перегляд праці д. Владимирського-Буданова. Можна заперечити ще в кілька дрібніших речах поважному авторові. Так, нам здається, що надаремне не завів він між крайні повіти Остерщини; він каже — через те, що її було захищено окрайніми повітами, людність в ній не вигублювано масами й не докладано спеціальних заходів до її залюднення (с. 1); але в половині XVI в. на південь від Остерщини вже лежала пуста, де були самі “стани” та “уходи”, а з погляду побуту й устрою вони не різнилися ані на гич від інших скрайніх повітів (уважимо, наприклад, таку звістку люстрації: орали на замок у 3 милях на полі у Столпці, а тих часів пашню ту покинено за неспокоєм від татар — “Архів”, VII, 1, с. 595).

На с. 4 автор каже: “Погроми татарські XIV в.: найбільші погроми в початку сього віку були страшні й шкідливі; нам здається, що тут сказано більше, як дають джерела: окрім преславної звістки північних літописців з 1299–1300, ніби увесь Київ розбігся від нападів татарських, до котрої ще треба доложити доброї критики, та дуже шкідливого нападу Темір-Кутлука 1399 р.* ми маємо тільки 3–4 таких невиразних звісток, що от литовські князі воювали з татарами, або татари ходили на Литву (див. монографію В.Антоновича, с. 128, Дашкевича “Заметки по истории Литов[ско]-Русск[ого] государства”, с. 59)*.

Нам здається теж, що автор дуже побільшує вдачу Московської держави до збудування Січі й оборони низових степів в XVI в. (с. 84, 109). Зауважимо ще, що мову, якою писані люстрації, автор має за “зразок південноруської мови половини XVI в.” (с. 189); не буди філологом, не буду доводити сього, але здається, що основа сієї мови — та письменна мова західних руських земель XV–XVI в., родовід і ознаки котрої ще досі не вияснили наші українські філологи.

Щодо збірника актів, поданого в сьому томі, він дуже цікавий; більша частина його належить до XVI в. — люстрації староств, описі замків — все се матеріал великої вартості; дуже важний уступ ще з давнішої люстрації Київщини (видавець лічить її до 70-х років XV в.); тут єсть звістки про податки й роботи сільські ще за Віговта. Між сих джерел, поданих *in extenso*, занесено й оброблено статистичний матеріал з реєстрів податкових за часів Хмельницького: очевидячки, автор пожагував друкувати реєстри цілком. Ще одна увага: при першому томі сієї частини “Архіву” було сказано, що іменний показчик буде доложено при другому томі для обох заразом; але при сьому другому томі доложено показчик тільки для нього самого. Таким робом, перший том зостався без показчика; хіба поважний видавець дасть його при дальшому томі; щиро жадаємо, щоб сеї дальший том не забарився виходом.

УКРАЇНСЬКА ШЛЯХТА В XVI–XVII В.

Минулого року вийшло дві книжки Миколи Стороженка* “Западнорусские провинциальные сеймики во второй половине XVII в.” (Київ, 1888, 142 с.) і “Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в. (“Архив Юго-Западной России”, ч. II, т. II, Київ, 1888, 50+636+36)”. Молодий автор сих видань надумав повести далі цікаву й важну працю, що почав був небіжчик проф. Іванішев*, видавши 1861 р. збірник сеймикових статутів й інших документів, що стосувалися до сеймиків, від Люблінської унії до 1654 р. (“Архив Ю[го]-Зап[адной] России”, ч. II, т. I). Передмову до них надруковано теж в “Основи” (1861, III)*. М[икола] Стороженко подає на сей раз документи до 1697 року, що узяті з багатого скарбу Київського архіву*. В книжці, що названо вище, він хоче одмалювати історію сеймиків, їх розправу й діяльність, переважно для другої половини XVII віку; частину сього писання, трохи перероблену, додано й до “Актив” як передмову. Видання сі доволі поцінував проф. Бершадський (“Журнал Мин[истерства] н[ародного] п[росвещения]”, 1888, X)* й я не хочу зачіпати їх з сього боку; не маючи великої ваги як наукові твори, вони, одначе, подають чимало цікавих звісток про минуле життя нашого краю.

Сеймики повітів і воєводств на Україні завів король Жигмонт Август 1565 р. На них шляхта вибирала послів на генеральний сейм, давала їм інструкції, чого просити й добиватися, слухала справоздання після генерального сейму й уставляла — “ухваляла” особисті статuti — “лявдум’и” для власного воєводства. З сих інструкцій, статутів й універсалів королів до шляхти й складаються збірники д.д. Іванішева й Стороженка. Сі документи й справді мають велику історичну вагу; з них видно, як жили й порядкувалися різні повіти й воєводства, з них видно жадання, думки і заміри шляхетського стану, а се цікаво не тільки тим, що шляхта, власне, правила Україною, а й тим, що вона була рідна нам зроду, хоч не рідна з духу й національності.

Сеймики були тільки шляхетськими — інші стани не мали до них ані вступу, ані голосу, і з шляхти до їх мали вступ тільки осілі, хто мав або власну маєтність, або заставну. Взагалі кажучи, в свій стан нових людей шляхта пускала з великою неохотою; дуже важко нобілізували за заслуги, приймали до себе чужесторонню шляхту; 1682 р. київська шляхта навіть прохала, щоб одібрали шляхетство в тих, що одержали його були по Гадяцькому договору з Україною. Таким робом, сеймики були органом шляхти і шляхетська одрізність дає перш усього себе знати в статутах, шляхетська користь має перше місце, несподівано витинаючи часом серед пишних міркувань про спільне добро, про громадську користь. Правда й те, що

в Польщі громада й шляхта, держава й шляхта здавалися синонімами й шляхетська користь — началом і кінцем громадської справи.

Ся одрізність, виключність шляхетського стану була новиною, котру приніс польський вплив на Україну. Стара Русь не знала її, тоді не було природжених прав, і стани громадські не одгороджені були один од одного, кожен, міняючи свою діяльність, безперечки тим самим переходив з нижчого в вищий, з вищого в нижчий стан, маючи ті права й пільги, котрі давала його діяльність сучасна; те ж бачимо за часи Русько-Литовської держави (так взивати її можна через те, що руського в її було більше, як дев'ять десятих частин): селянин мав волю перейти до міста, ставав міщанином і користувався міським правом, міщанин купував землю і ставав з його дідич-зем'янин, або міг добути уряд, такий же вільний вступ був і до духовного стану; не маючи ніяких природжених, виключних прав, усі стани однаково повинні були справляти одбутки громадські; усі, хто мешкав в такому чи іншому повіті, священик і міщанин, дідич і селянин, однаково одбували чи військову службу, чи податки, чи які земські одбутки тим чи іншим робом. Сей лад староруський не однакою мав долю; по Західній Україні, що одразу дісталася Польщі, його швидко скасовано, заведено нову шляхту, здебільшого чужинецьку, стани — шляхетський, міщанський, сільський конечне розділено. На сході ж се йшло по малопольському урядові, що жадав з волі шляхти польської з'єднати щільно Польщу й русько-литовські землі, персональну унію переробити на органічну. Треба було для сього знайти запомогу в самих русько-литовських землях. Іншим верствам не було користі з такого з'єднання, окрім дідичів. Через се уряд помалу проводив новини, повагом одрізняв шляхетський стан від інших, вабив шляхту пільгами і давав знати, як-то польський стан корисніший для шляхти, аніж русько-литовський. Добути ширший вплив на державні справи, що дати мала тільки невелика купа урядників з князівських і панських багатих родів, визволитися з-під громадських обов'язків і одбутків, одібрати виключне право на землю й селянську роботу — от що вабило дрібнішу шляхту, рядове зем'янство. Ся робота польського уряду коло шляхти йшла довго й помалу і виявилася виразно Люблінською унією: тут уряд проти інших станів мав за себе більшу частину того ж рядового зем'янства, що продало тут за чечевницю шляхетської користі свою народність, самостійний побут свого народу.

Помалу одрізняючись заздалегідь ще од нижчих станів свого народу — міщанства й поспільства, з охотою приймаючи нові польсько-шляхетські порядки, правну унію з Польщею, українська шляхта, одначе, з початку держиться цупко своєнародних одмін — православної віри, руської мови, своєнародного звичаєвого права. Велика частина шляхти, хоч вабилася на польське право, держалася дуже своєнародності, через се цуралася чисто

думки про політичну унію й король мусив до сього “добровільного” з’єднання приводити під карою одбирання маєтностей. До Люблінської унії українська шляхта одрізняє себе дуже од поляків, має їх усе за “чужоземців”, “людей заграничних”, допевняється від королів, щоб полякам, як і іншим зайдам, не давати урядів ніяких, щоб не могли купувати маєтностей, не втручалися до справ Русько-Литовського Великого князівства. Після унії поляки перестали бути чужинцями, вони мали право на уряди, купувати й доставати од королів землю — сього й добивалася шляхта польська. Своєнародні ж одміни, як попереду, так і тепер, українська шляхта бажає заховати. За проханням її уряд після унії заховує руську мову в усіх справах українських земель, нею ж мають писатися королівські універсали, тощо до українців і шляхта довго держиться сього права, навіть не приймаючи королівських листів, писаних польською мовою; клопочуться до того, щоб мова руська вживалася чиста, “не мішаючи слів латинських”.

Ще з більшим запалом шляхта обороняла православну віру з початку XVII ст.; за фанатичного Жигмонта III вона мало не щороку дорікає на сеймиках і сеймах, що православним живеться в Польщі гірше, ніж грекам під турком, і жалкує за ліберальними часами Жигмонта Августа*; вона добивається від королів оборони віри і прав православному духовенству, братствам, школам; допевняється, щоб при катедрах були семінарії “для цвічення діток шляхетських, щоб звідти виходили добрі слуги церковні” (1607, 1609). Перешкоду сим жаданням в початку XVII в. чинила не так католицька шляхта й уряд, — їх тоді не було ще нафанатизовано, не вийшов ще вільніший дух XVI в., але латинське духовенство, повстаючи і касуючи навіть всякі пільги грецькому обряду.

Щодо свого народного права, то тут менше було національної опозиції, однак не можна минути хоч того, наприклад, що волинська шляхта не схотіла приймати третьої редакції Литовського статуту і заховала другу, ближчу до руського права. Однак, щодалі ця опозиція шляхти чужій релігії, чужій культурі й мові все слабшала, людей, вдатних до своєнародних ознак, до “добрих руських звичаїв”, все меншало, тут впливав і натиск латинського фанатизму, і тісні обставини православної громади, і показніша польська культура, і найбільше латинські єзуїтські школи, в котрих “цвічено” руську молодь... Руська мова помалу виводилася з офіційних справ, в актових книгах зостаються по закону тільки руські формальні заголовки, а справи пишуться по-польськи, православні навіть в таких актах, як обрання своїх духовних, вживають часом польську мову. Великий вплив на польщення шляхти мали часи народних війн, коли до козаків почало приставати поспільство, міщанство і навіть духовенство; повстання козацькі ставали вже війною за свої народні одміни, за свій народний громадський лад і право, як за Хмельницького. Як глибоко сягав сей рух народний, як противна була мета

його польському шляхетському ладу, не збагнули, не змірили тоді й навіть ті, що кермували ними, і сам Хмельницький, що жадав потім заховати тій шляхті, що пристала до нього, її шляхетські права, так противні народові, і як шляхта, що потім хтіла заснувати собі шляхетську руську Річ-Посполиту, й ті, як Адам Кисіль, що думали загасити сей рух деякими пільгами грецькому обряду і козацькому стану; самий народ дуже невиразно чув свої ідеали, не міг їх формулювати і не зміг їх справдити... Одначе противність жадань руського народу й польського ладу все ж таки була дуже виразна, колола очі, й руська шляхта мусила вибирати між двома народами, між двома громадськими ладами: до одного вабили її особисті шляхетські інтереси, до другого — релігійні й народні традиції, що знищувалися, але не зовсім ще пропали; декотрі пристали до Хмельницького, інші, далеко більша частина, одірвавшись безповоротно од свого народу, мусили тісніше горнутися до польської шляхти, збуваючися своєнародних ознак і бажань. Коли шляхта, народовці, що пристали були до Хмельницького, як Виговський, Немирич, надумали в єдності з Польщею заснувати шляхетське “князівство” Руське, навіть ся думка, ся щиро шляхетська автономія не привабила українську шляхту; за два роки київська й волинська шляхта, посилаючи на сейм послів, наставляла, що як “артикул про князівство Руське не до смаку королю й Речі Посполитій, а козацтво запорозьке не держиться його дуже, то вони, яко *veri cives patriae* [вірні громадяни Батьківщини], бажають, щоби той артикул змовчано і скасовано, хоч се, власне, для них корисне” (с. 90, 110), — такого мало було в сеї шляхти своєнародного чуття, так змінилася вона навіть проти часів унії. Держались тільки ще грецького обряду, але і таких все меншало; на сеймиках другої половини XVII в. київських, волинських, брацлавських ще уступаються часом за грецький обряд і духовенство, одначе одмовляють вже, що се треба для спокою громадського держави й тутешніх воеводств. Найгаряче устала православна шляхта, коли в 1679 р. назначено було з’їзд на 1680 р., щоб з’єднати обряди й провадити унію; прочувши про се, Луцьке братство грецького обряду нарядило в депутати значніших своїх одновірних шляхтичів: князя Вацлава Четвертинського, Данила Братковського (його потім й катовано за вдачу до грецького обряду), Андрія Гулевича; православна шляхта забороняла їм і балакати навіть за єднання обрядів і присягалась за свій обряд усім поступитись; сю інструкцію підписав 61 шляхтич православний.

Але з сими заступництвами сперечалося вже не тільки латинське духовенство, як перше, але й латинська шляхта. Навіть українські сеймики при кінці XVII в. уставляють, наприклад, щоб православним заборонити їздити в чужі краї (себто, щоб не мали зв’язків із Грецією), щоб католики-шляхта заховували право патронату священників грецького обряду; ще раніше прохають, щоб уряд помагав простати унію, щоб уніатські духовні не були

визволені від одбутків, як і католицькі, клопочуться, щоб цвіла “релігія наша католицька” (римська), взиваючи себе “людьми католицькими”. Польський вплив, польська культура панує!

Оглянувши сеймикові установи з погляду своєнародності, оглянемо коротко те, що йшлося до впорядкування Речі Посполитої й громадських відносин. Сеймикові “ухвали” й інструкції зачіпали різні речі й дрібні місцеві, й важні посполиті державні; чимало тут було порожніх метикувань, часто правдивому погляду або вчинку шкодила особиста користь і гаряча вдача до шляхетських прав. За ними шляхта назирала пильно й озивалася сторожко щоразу; нарікали, що король не має сили й разом пильно назирали, щоб він як-небудь не добув тієї сили, не зачепив вольностей шляхетських — хтіли, щоб король не наймав війська чужинецького, щоб не мав коло себе чужинців, ціла буря піднялася, як Ян Казимир хтів обрати собі наступника. Жалкували, що сейми зривають і касують з-за дурниці підкуплені послы, а не вважали якось на сеймі на протест брацлавських послів — які філіппіки лунають на сеймику! Послів зобов’язують *fide, honore et conscientia*, *także ostrościos szabel naszych szlacheckich* [вірою, честю і переконанням, а також гостротою шабель наших шляхетських], аби ухвала того сейму була скасована й усе таке. Статути, поради сеймикові здебільшого марні паліативи: тут важкий був і надто ненормальний, непорядний лад державний, і ще більше — та ж таки особиста користь шляхетська, бо через неї шляхта цуралася всякого доброго, радикального приводу, щоб він не зачепив тих особистих її інтересів. Через те селян думають одвернути од мандрівок тим, щоб зруйнувати слободи, до котрих вони тікали, уставити більшу кару тому, хто прийме біглих селян, закріпошати кожного приходця, що проживе півтора року на селі (доти було десять років). Народні чвари — се вже після Хмельницького, думають загасити, вписавши козаків в реєстр, окресливши, щоб не множилися, й нагороджаючи за вірну службу. З військом усе був клопіт: українські воєводства молили в Корони більше війська — його ніколи не наставано в Речі Посполитій. Якось спроможуться, пришлють, через кілька часу новий гвалт — жовніри грабують села, нищать селян і шляхту, бо з Скарбу не одбирають грошей, або й так з своєї волі. Сеймики просять тоді, щоб було узято тих жовнірів або прислано натомість інших; невеселі факти подаються й про честь шляхетську: на сеймиках дорікають, що судді трибуналу, що вибиралися шляхтою ж, — хабарники; дорікають, що деякі навіть значні шляхтичі, урядники, сенатори пускають погану монету; шляхетних збірщиків податків, що уставляла шляхта воєводства, дідичі не раз гонять і зневажають, не даючи нічого, на сеймиках усяка непорядність; сейми зриваються по кілька років з особистої користі. Справді, що Польща “нерядом стояла” і сей неряд давав багату основу для пишних декламацій сеймикових і сеймових, пишних, та зате й порожніх.

**ЛЮБАВСКИЙ М. ОБЛАСТНОЕ ДЕЛЕНИЕ И МЕСТНОЕ
УПРАВЛЕНИЕ ЛИТОВСКО-РУССКОГО ГОСУДАРСТВА
КО ВРЕМЕНИ ИЗДАНИЯ ПЕРВОГО ЛИТОВСКОГО
СТАТУТА. Исторические очерки.
Москва, 1893, стор. VIII+884+С+VI+мапа**

Останніми часами Велике князівство Литовське, чи держава Русько-Литовська, і його політична і громадська історія, право і побут будить щодальше більшу увагу істориків і правників. Кожний рік приносить по кілька розправ з сієї, нещодавно зовсім занедбаної сфери історії. Минулий рік був з сього погляду чи не особливо щасливий. Згадаймо розправу В[ладимирського]-Буданова (важна студія про власність селянську в VII томі “Чтений” Київського історичн[ого] товариства), Бершадського, Леонтовича, Пташицького, Демченка і ін. Широка праця д. Любавського займає видатне місце в сій літературі, подаючи багато нового, невиданого матеріалу. На основі перечитаних давніших актових книг т. зв. Литовської метрики автор подає відомості про склад і адміністративний поділ Великого князівства Литовського, про громадський склад людності і місцеву адміністрацію. До сього доложено півсотні актів з кінця XV в. і 1-ї полов[ини] XVI в. — інвентарі й акти до історії адміністрації, й історичну мапу В[еликого] князівства Литовського. В розбір сієї праці не будемо тут вдаватись, зоставляючи се іншому часу.

**БЕРШАДСКИЙ С.А. О НАСЛЕДОВАНИИ В
ВЫМОРОЧНЫХ ИМУЩЕСТВАХ ПО ЛИТОВСКОМУ
ПРАВУ. СПб., 1893, 94 с.+5 табл.
[БЕРШАДСКИЙ С.А.] ЛИТОВСКИЙ
СТАТУТ И ПОЛЬСКИЕ КОНСТИТУЦИИ.
ИСТОРИКО-ЮРИДИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ. СПб.,
1893, 114 с.
ПТАШИЦКИЙ С.Л. К ВОПРОСУ ОБ ИЗДАНИЯХ И
КОММЕНТАРИЯХ ЛИТОВСКОГО СТАТУТА.
СПб., 1893, 78 с.
ПТАШИЦКИЙ С.Л. К ИСТОРИИ ЛИТОВСКОГО ПРАВА
ПОСЛЕ ТРЕТЬЕГО СТАТУТА. СПб., 1893, 31 с.
ЛЕОНТОВИЧ Ф.И. СПОРНЫЕ ВОПРОСЫ ПО ИСТОРИИ
РУССКО-ЛИТОВСКОГО ПРАВА. СПб., 1893, 58 с.**

Ся література, назви якої тут виписано, мала своїм початком названу вище розправу петербурзького професора Сергія Бершадського, що ще з першої своєї розправи про жидів литовських (“Литовские евреи, история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии”, 1883, і два томи “Документів і регест” до цієї справи) рекомендував себе як фаховий знавець русько-литовського права, розправу про спадкове право у Великій князівстві Литовській. Властиво, розправа ся мала на меті коментарій і вияснення розд[ілу] III, арт[икула] 17 Статуту 1588 р., що трактує про спадок безпотомних¹, але для вияснення цієї справи автору прийшлося порушити кілька загальних питань: він доводить, що з усіх видань Статуту офіційне значіння мало саме тільки руське видання 1588 р. (друк[арня] Мамоничів); польські пізніші переклади і друковані при них збірники сеймових конституцій не мали офіційного значіння; з соймових конституцій до Литви відносилися тільки ті, в яких обговорено було, що вони належать до Литви, і які з кінцем XVI в. стали друкуватися окремим відділом за кінцем конституцій коронних; польському праву, як

¹ Наводимо початок сього артикула для ліпшого вияснення трактованої справи: “Тежъ уставуемъ, ижъ по смерти отцовъ и матокъ дети ихъ сынове и дочери отъ отчизны и материзны не мають быти отъдалены, але они сами и ихъ щадки властные кровные и близкие правомъ прироженнымъ и слушне набытымъ звычайемъ стародавнымъ, и тежъ статутомъ первымъ и тепгѣрешним, мають посегнути и одержати и тые добра на пожитокъ свой оборочати вечными часы” — з видання “Временника Моск[овского] общ[ества] ист[ории] и древн[остей] [российских]”, т. XIX, с. 59.

і канонічному, Статут 1588 р. надає тільки субсидіарне значіння, дозволяючи «де б чого в Статуті не доставало, користатись з прикладу “інших прав християнських”». Після сих доводів, перейшовши до справи спадку, проф. Бершадський подає дрібну аналізу термінів Статуту — щадок (як саме далеке потомство), кровні і близькі (родичі побічні з боку батька й матері, *cognati*) і виводить, що Литовський статут 1588 р. признає право спадку *ab infestato* [у невизначеному випадку] за родичами обох ліній без всякого краю, тимчасом як конституція 1588 р., яка, отже, відносилася тільки до земель коронних, право спадку обмежує восьмим коліном (*usque ad octavum gradum inclusive* — “*Vol[umina] leg[um]*”, F. 1210). Ся розправа з’явилась попереду в часописі петербурзькому — “Журнале Министерства народного просвещения” (1893, листопад), і окремо у відбитку, а весною 1898 р. вийшла новим виданням з додатком кількох *facsimile* й перекладу “Бібліографічного опису примірників Л[итовського] статуту” славного Ігн[ація] Даниловича (1823).

Розправа проф. Бершадського, як бачимо, поставила три головні питання — а) про вартість видання 1588 р. і пізніших перекладів і видань 3-го статуту й взагалі про його офіційне значіння, б) які конституції сеймові мали обов’язкові значіння для Великого князівства Литовського і с) про право спадку в Литві — залишався основою його згаданий артикул Статуту 1588 р., чи був він скасований конституцією 1588 р. Статут 1588 р. мав значіння й для України-Русі: хоч в часі свого видання вона, за дуже малими виїмками, не належала вже до Великого князівства Литовського, і заведена була до земель коронних, але Статут сей в XVIII в. стає одною з основ права по Вкраїні Лівобічній, і через те порушені питання мають значіння і для української історіографії, незалежно від загального значіння їх, а також деяких спеціальних питань, порушених в сій полеміці.

На виводи проф. Бершадського добродій Пташицький, недавній кустош Литовської метрики, виступив весною 1893 р. з розправою (“К вопросу” і т. д.), де подав критику на перші два виводи д. Бершадського. Він доводив, що Статут 1588 р. не був затверджений способом праводавним — затвердили його не всі елементи сейму, а тільки сам король; привілей, виданий литовському канцлеру Л[ьву] Сапізі на друкування Статуту, однаково поручав його видрукувати письмом руським і польським; від Сапіги виходили як руське видання, так і польські 1614 і 1617 рр., і як руські, так польські видання повинні були мати однакову юридичну вартість; з-поміж видань “всі ознаки офіційності” мало хіба видання 1648 р., видрукуване на основі сеймової конституції, але судова й громадська практика уживала звичайно сучасні видання, що й були для сучасників своїх джерелом права. З сеймових конституцій загальні, себто в яких не було обмовлено, що вони відносяться тільки до певної місцевості чи землі, після 1589 р. однаково відносилися як до земель коронних, так і до Великого князівства Литовського; а т[ак] звані

конституції В[еликого] кн[язівства] Литовського друкувалися з окремим титулом тому, що належали тільки до В[еликого] кн[язівства] Литовського, а не до всіх земель коронних і литовських. На довід д. Пташицький здається на те, що не було закону, котрий би виключав литовські землі з-під сили загальних сеймових конституцій, що збірник конституцій вперше з'явився в виданні 1614 р., санкціонованім Сапігою, а 1648 р. збірник конституцій був перевірений в комісії, уставлений королем. Так і конституція 1588 р. про кадуки, на думку автора, була обов'язковою і для Литви. Коло полеміки про слово “щадок” не будем спинятись. Зауважимо, що в додатку до розправи видрукувані передмови й друкарські привілеї перших видань Статуту (1588, 1614, 1617 і 1648), а також кілька уступів (на зразок) Статуту 1588 р. в давнішому польському перекладі і варіант з Статуту бібліотеки московськ[ої] Синод[альної] друкарні.

В другій розправі (“К истории” і т. д.) д. Пташицький на основі зібраного матеріалу, переважно з книг литовського задвального і реляційного суду, доводить, що в судовій практиці В[еликого] кн[язівства] Литовського надавалося обов'язкове правне значіння загальним сеймовим конституціям, які й не згадували про Литву. Спеціально він спиняється знов-таки коло конституції 1588 р. і доводить, що як інші конституції сього року, так і конституція про кадуки мали правне значіння в Литві; він уважає на те, що термін “кадук” (що, на його думку, увійшов в ужиток литовського права разом з конституцією 1588 р.) широко уживався в правничій практиці литовській, а далі наводить серію надань з кінця XVIII в. маєтностей правом кадуковим, за браком родичів “аж до восьмого коліна”.

На брошури д. Пташицького відповів проф. Бершадський другою розпавою (“Литовский статут” і т. д.) у всіх трьох питаннях. Щодо офіційного значіння Статуту проф. Бершадський довів рішучо, що Статут затверджений був всім сеймом, а не тільки королем: литовські конституції 1588 р. не наведені у “Volumina legum”, а заховані в Литов[ській] метриці (їх видрукував д. Бершадський в додатку до сієї своєї розправи), видані “за позволенням всіх станів”, в першому параграфі говорять про затвердження Статуту. Не так рішучо, на нашу гадку, доводить проф. Бершадський неофіційність польського перекладу, об'ясняючи слова королівського дозволу так, що річ іде не про переклад, а про видрукування руського тексту Статуту польськими літерами. Щодо питання про правниче значіння конституції, то д. Бершадський, згадуючи відносини, в яких стояли литовці (в значінні політичній, а не етнографічній) до Польщі, пильну оборону їх автономних прав, а ргіорі [насамперед] доводить непевність, щоб загальні конституції мали правне значіння й для В[еликого] кн[язівства] Литовського; доводи сі не здаються нам зовсім рішучими, бо загальні конституції ухвалює той же сейм, що й конституції литовські, і якби в загальних конституціях було що противне литовцям і мало воно відноситись до Литви, могли вони так само на те не

годитись. Зате важна увага, яку одночасно й незалежно висловив і добродій Леонтович, що перший збірник конституції для Литви — Гавловицького, зроблений дуже недбало, зовсім не підпирає теорії добродія Пташицького, і що класифікація конституцій ніяк не згоджується з поділом Гавловицького; що він свій збірник робив для тих, що посідали землі на праві польським, як сам каже. Щодо конституції 1588 р. спеціально, проф. Бершадський показує, що в деяких справах, де ухвали цієї конституції не згоджувались з Статутом і в практиці правній литовській держались Статуту, уживання терміну “кадук” зовсім не доводить, що конституція 1588 р. про кадуки мала у В[еликім] кн[язівстві] Литовським правне значіння. Щодо виданих в кінці XVIII в. надань за браком родичів до восьмого коліна, професор Бершадський вважає їх за неправовиті, дані *ad male narrata* [неправомірно], які через те тільки не викликали протестів, що восьме коліно “наближається вже, можна сказати, до неomeжованого”. По дорозі проф. Бершадський дав ще два цікаві екскурси: один — про право неomeжованого спадку в приватних власностях у В[еликому] князівстві до 1-го Статуту (с. 17 і далі), другий — про термін “коліно”, *gradus* [покоління] (с. 95 і далі), де доводить, що термінологія ся взята з “Саксонського зерцала” (де признавалось право спадку в сьомому коліні, але перше коліно — діти, не рахувалось, а починали лічити з внуків), заснована на рахунку не числа родин, яке існує між двома родинами (як рахує право римське), а числа родин, що відділяють того чи іншого від спільного предка (лічба германська і канонічна); таким чином правнуки, рахуючи на коліна (германською лічбою), будуть третім, а не рахуючи синів, — в другім коліні, а наступні — в 6-ім; таким чином спадок до 8 коліна значить те ж, що спадок до 16 ступеня.

Брошура проф. Леонтовича вийшла одночасно з останньою розпратою проф. Бершадського; в головних питаннях він бере сторону сього останнього — й щодо Статуту 1588 р., і про правне значіння польських конституцій, і про право спадку. Конституція про кадуки, на думку автора, прикладалася у В[еликому] кн[язівстві] Литовським до маєтностей, наданих польським правом кадуковим. По дорозі він дав цікаві уваги про кодифікацію литовську, згадки про “статут” до першого Статуту (на його думку, називали так взагалі суму загальних праводавних актів) і про право спадку до Статутів.

Таким чином, полеміка, що, мабуть, не скінчилася ще на сьому й викличе нові розправи, дала вже серію цікавих студій і уваг у сфері праводавства й права В[еликого] кн[язівства] Литовського, і треба поставити на честь проф. Бершадському, що він дав сьому ініціативу. Найважливіша справа з поставлених — правне значіння польських конституцій. Нам здається, що в сій справі більш правди в думці проф. Бершадського — що сеймові конституції тоді тільки касували відповідні постанови Статуту, коли обмовлено в їх тексті, що вони відносяться й до В[еликого] кн[язівства] Литовського.

Але підперти сю думку рішуче можна тільки студіями судової практики литовської. Історику цікаво не стільки, як стоїть справа в науці сьогочасних юристів, а як було в державній і судовій практиці. Для перевірки сього питання, на моє переконання, конституції 1588 р. не конче годяться, бо Статут увійшов у силу вже після їх ухвали (з р. 1589); треба більш уважати на конституції пізніші. Так само судова практика цікавіша, аніж теоретичний аналіз в питанні про офіційне і правне значіння різних видань Статуту — чи користалися, і в якій мірі, як джерелом правним, пізнішими польськими виданнями? Щодо права спадку, то таке чи інше становище питання не має великого практичного значіння, бо, як зауважив сам проф. Бершадський, право спадку в 8-ім коліні “наближається до права неомежованого”, й значить — тільки в дуже рідких случаях може вийти з сього різниця.

**Dr. ANTONI J. SYLWETKI I SZKICE HISTORYCZNE I
LITERACKIE. Serya IX. Kraków, 1893, 385 s.**

Останній том розправ небіжчика д-ра Й[осифа] Ролле містить ширшу розвідку про “історію татарської колонізації при границі волоській” (с. 245—385) і кілька дрібніших. Розвідка та, друкована спочатку в “Бібліотеці Варшавській”, і надає переважно цікавість сьому тому для істориків України. Автор пильно, як звичайно, звів до купи відомості про колонізацію татарську по колишніх землях В[еликого] кн[язівства] Литовського взагалі і спеціально для Поділля. Розвідку про це він ще раніш дав в своїх “Замках подільських”, але тепер обробив се питання на ширшу скалю, подавши відомості з матеріалів, друкованих покійним орієнтологом Мухлинським в колишній “Теці Віленській”, що стала великою рідкістю бібліографічною, а також з власних джерел (як інвентар дібр Острозьких 1620 р. і ін.). Історія татарської колонізації остільки ще мало вистудіювана, що розправу д. Ролле цікаво прочитає всякий, хто студіює історію Правобічної України.

Інші розвідки цікаві для нас остільки, оскільки відносяться до польських верств нашого краю, що робили якийсь вплив на його життя і зв’язані були з ним; але й з сього погляду тут знаходимо теми другорядні, хоч не позбавлені значіння. Друге оповідання дотикається українських маєтностей Мошинського; два дальших — турецького знаходу на Поділлі 1672 р., далі йдуть — розвідка про побут емігрантського корпусу кн[язя] Конде на Волині і про родину Мальчевського.

ГОРОД КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКИЙ. ИСТОРИЧЕСКОЕ
ОПИСАНИЕ СВЯЩЕННИКА Е.СИЦИНСКОГО.

К., 1895, ст. VIII+247+24 рисунки

О[тець] Юхим Сіцинський, священик в м. Кам'янці, представляє собою типового провінціального дослідника в ліпшій значинні того слова і для тих, що сидючи в провінціальних містах, плачуться на неможливість щось робити, може бути прикладом, як може чоловік робити, сидючи і в такім малоінтелігентнім краї, як славний Кам'янець. Начавши ще на академічній лавці перекладами історичними, він і пізніше все робив над історією рідного Поділля, безпретензійно збираючи й обробляючи той матеріал, який мав під рукою, — звичайно по церковній історії й археології переважно; так виходили його описі давніших подільських церков, монастирів і т. ін.

Тепер перед нами його книжка про Кам'янець, видана, як значиться на другій картці, коштом кам'янецької міської адміністрації «в пам'ять століття повороту ("воссоединения") Поділля до Росії, що скінчилося 1893 р.». І так ми маємо перед собою офіційне ювілейне видання, написане *ad hoc* [з цього приводу]. У вступній главі автор об'ясняє, що хотів дати руським читачам історичні відомості про місто, що подекуди він обмежився переказом того, що знаходилося в польській літературі, по можності стараючися освітити з руського боку, і вважає свою працю першою, слабою пробою, з хибамі неминучими для провінціального дослідника.

Офіційні ювілейні видання мають свій спеціальний стиль, дуже неприємний, і ми перш за все з приємністю нотуємо, що ця книжка не впадає в нього, застаючись в границях наукового трактування предмета. Правда, подекуди прохоплюються часом слівця й вирази, що почасти пригадують той стиль, почасти — публіцистику певного роду, але сей дисонанс, — може і невірний — хоч неприємний, але рідний і цілком формальний, без впливу на саме трактування речі.

Книжка розділена на дві частини. Перші п'ять глав (с. 5–83) обіймають загальну чи, краще сказати, зверхню історію Кам'янця, в певнім зв'язку з історією краю, дальші шість — внутрішню: історія кам'янецької твердині, релігійне життя, церкви і костели. Ся — археологічна часть (гл[ави] 6–8) займає найбільше місця (с. 83–184), далі — духовне життя, устрій міський, торгівля й залюднення. Поділ предмета трохи механічний, і опис сучасного Кам'янця, мені здається, ліпше було відділити від історичного огляду. В останнім авторові, як-то каже сам на вступі, не ходило про нові досліди, а про найбільш докладний звід і доповнення зробленого. Автор дуже пильно, як рідко, покориставсь літературою (недостачі невеликі, й трудно більшого вимагати від автора), звернувся й до друкованих джерел по можності, так що його історичному огляду треба признати докладність і

повноту. Не в одному можна було б його поповнити на основі мого барського дипломатарію (особливо в справі застави і викупу Кам'янця — див. 1 № і реєстр в розправі, с. 286), та автор каже, що праця його була закінчена до виходу його (р[оку] 1893); реєстр старост кам'янецьких (с. 87) міг автор значно розширити на основі “Acta grodzkie i ziemskie”, якщо мав комплект сього, в Росії доволі малорозповсюдненого, видання. На с. 18 автор зве Буцацьких родом руським, що рано вирікся православ'я і своєї національності; довести сю тезу, скільки знаю, трудно було б. Про напади волохів на Кам'янець (с. 22) міг би автор знайти ліпші відомості в цитованім у нього т. X “*Źródło*”. Думку про заснування Зіньковець вихідцями з м. Зінькова (с. 85) ледве чи можна прийняти.

Але се другорядні речі. Взагалі ж, як сказав я, представлена історія Кам'янця совісно й докладно. Слабо представлений тільки XIX в. — се, звісно, залежало від загального браку обробленого матеріалу в літературі, але ліпше було зіставити пропуски в книжці, ніж заповняти їх оповіданнями про те, як стрічали в Кам'янці різних високих осіб. Внутрішня історія, особливо устрій, могли б ширше бути представлені навіть на підставі приступної авторові літератури. Зате археологічна частина, як сказано, представлена докладно.

Текст видано коректно дуже. Книжка прикрашена кількома фототипіями, гравюрами й цинкографіями, почасти передрукованими з інших видань (особливо з “Поділля”, вид[аного] Батюшковим), а в більшості — оригінальними. Останні зроблені в Києві, взагалі добре, так що надають книжці елегантний вигляд.

Отже, в книжці д. Сіцинського публіка має дуже корисне придбання.

ANTONI PROCHASKA. O PRAWDZIWOŚCI LISTÓW GEDYMINA.

Краків, 1895, ст. 34 (відбитка з т. XXXII “Розправ
іст[орико]-філософ[ського] відділу Краківської академії”)
[ANTONI PROCHASKA]. STOSUNKI KRZYŻAKÓW
Z GEDYMINEM I LOKIETKIEM
 (“Kwartalnik historyczny”, 1896, I, с. 1–66)

Дві названі тут розвідки поважного польського історика, автора кількох студій з історії Великого князівства Литовського, вийшовши майже одночасно, становлять собою одну цілість, і то так, що перша з них представляє собою спеціальне оброблення одного з питань, що входять в тему другого. Тож і випадає нам начати з останнього.

Автор оглядає політику орденів рицарських Лівонського й Прусського в першій чверті XIV в. (властиво, від р[оку] 1309 — перенесення столиці ордену Прусського до Марієнбурга, до 1331, битви під Пловцями) взагалі, й спеціально — щодо В[еликого] кн[язівства] Литовського й Польщі; по коротких вступних увагах автор оповідає про боротьбу литовського рицарства з Ригою й ризьким архієпископом, далі переходить до зносин Гедиміна з німецькими містами й папою, Віленського з їзду й справи про замір Гедиміна вихреститися, відносин орденів до Римської імперії й папства і їх боротьби з Локетком. Автор забирає, отже, свою тему дуже широко, але для того самого мусить трактувати її доволі коротко, не запускаючись в деталі і часто обмежуючись на загальніших увагах, хоч опирався на багатим апараті науковим. Ціла розправа має якби характер акту оскарження проти політики орденів, а результати своїх вислідів автор резюмує при кінці розправи так: “Результат політики хрестоносного рицарства щодо Литви й Польщі за ті часи був такий: під натиском орденів виросло дике й варварське плем’я литовське до мужнього й здатного до оборони народу, що ужив Гедимін до збудування могутньої держави. Правда, хрестоносці перешкодили охрещенню Литви, не дали їй стати незалежною від впливу їх державою під опікою папською, але неморальні способи орденські лише збільшили корупцію й заколот в самих орденах; релігія, ослаблена в них, не могла впливати по тому добродійно й на поганих. З злого зерна виросли й злі плоди. Орден не підбив Литви, а поміг їй зросту; його зносини з схизматиками й поганами против прихильного до християнства литовського князя впливали на внутрішнє зіпсування власне”. Утиск духовенства, боротьба з духовною властю, наостанку — непослушність щодо голови церкви, зажерливість, що виявлялась в забиранні земель сусідів, християнських князів, що міцно стояли при вірі, — то принципи тих “вождів за віру”. Та зажерливість і фальшива політика значно підкосила повагу ордену, а то виявилось в заходах магістра Вернера коло реформ, його нечуваній смерті й невдачі в битві з Польщею. А Польща тим часом під натиском німців зростала й скріплялась, під грозою хрестоносного меча сполучились її розрізнені дільниці. В сучасній боротьбі принципів Локеток міцно тримався папства і в сім зв’язку з церквою знаходив невичерпаний запас сил до боротьби (с. 65–66).

Такі більш-менш виводи, що робить д-р Прохаска з своєї студії. На їх треба сказати, що одні з них не становлять нічого характерного якраз для розібраної групи подій, інші зісталися невиясненими в самій розвідці. Адже чисто політичний характер діяльності орденів, змагання передовсім до утворення держави з’являються від перших початків їх існування на сім ґрунті, і несумлінна політика, властива всім державним організаціям, чи світським, чи духовним, була лише доконечним наслідком того, що до внутрішнього розкладу й зіпсуття і цілковитої суперечності між діяльністю орденів і їх

призначенням, то тут чи не треба причини шукати ще глибше, в самій ідеї навертання на християнство силоміць, ідеї, цілком противної християнізму, хоч і широко розповсюдженій в духовних кругах тодішніх і пізніших. Але що історична Немезида не спішиться з карою, тож і на зверхній політиці орденів яких-небудь тяжких наслідків їх несумлінної діяльності в ті часи ми не достереігаємо; невдача під Пловцями була випадкова, і в відносинах до Польщі орден виграв свою справу за часи Казимира, а якби можна було довести, що вони перешкодили Гедиміну охреститись, то й то було б для них великим тріумфом, бо давало легальну причину для ширення земель, “великого короля огнепоклонників”, як називали в[еликого] князя литовського ще й піввіку пізніше. Щодо престижу орденів, то що він не пропав в 1-й чверті, вказує численна участь заграничних гостей в їх походах і їх слава в 2-й полов[ині] XIV в.

Вплив німецького натиску на литовські землі, на сформування литовської держави, факт загально признаний і не підлягає непевності; хоч треба додати, що певні зав’язки до ширшої організації політичної у племен литовських існували й без того (на сю сторону звернув увагу вже проф. Дашкевич в своїх “Замітках до історії Л[итовсько]-Руської держави”) наслідком чи то природної еволюції громадської, чи то впливу сусідів — русинів і поляків, і натиск німців прискорив радше, ніж витворив той процес. Але, власне, ся незвичайно цікава сторона зовсім не вияснена, можна сказати, не зачеплена в розправі д-ра Прохаски; так само не вияснив він докладною аналізою фактів історичних і аналогічного погляду свого на політику ордену щодо Польщі. Взагалі ці висновки автора набули б собі відповідну цінність наукову тоді, якби опирались на широкім, детальнім перегляді того періоду, в головних точках вже відомого, і ми б раді були уважати сю розвідку д-ра П[рохаски] програмою такої ширшої студії.

Детальніше розібрав автор одно з питань — про заміри Гедиміна охреститися; в останній розвідці й воно трактовано досить коротко й побіжно, але детальніше застановляється над ним автор в особній розвідці “Про автентичність листів Гедиміна”.

Як відомо, в 20-х р[оках] Гедимін завів зносини з папою, висловивши охоту охреститись, але потім відрікся, зложивши вину на францисканів, що були в нього секретарями; орден пустив поголоску, що листи були сфальшовані рижанами; тим часом вороги ордену закидали йому, що він, власне, перешкодив Гедиміну охреститися. Оповіді тут про різні погляди на справу автентичності листів і на замір Гедиміна, д. Прохаска дає на основі детальної аналізи документів кілька важних заміток. Передовсім належить занотувати хронологічний уклад сих зносин Гедиміна з папською курією й різними німецькими містами й ієрархією, на основі якого початок кореспонденції Гедиміна з папою має падати на другу половину 1322 р.

Ся хронологічна дата дає повод д-ру Прохасці рішучо заперечити, ніби на зносини Гедиміна з папою мали вплинути ризький архієпископ і ризька громада: він вказує на те, що вже по тому, як Гедимін вислав перший лист до папи з своїм власним послом, рижани просять його не виключати їх при пертрактаціях з орденом і подають йому звістки про архієпископа; се все, на думку автора, має очевидно вказувати на те, що перед тим близьких зносин між Гедиміном і Ригою не існувало; замітка важна, але все-таки ці факти не так ясні, наведені автором звістки не так категоричні, щоб неможливо було припустити впливу й участі рижан в тих зносинах з папою.

Автор зовсім справедливо каже, що про сфальшування листів не може бути мови, бо Гедимін сам признавався до них, потім тільки закинув невідповідну стилізацію. Але далеко не так переконує аргументація його щодо самого заміру Гедиміна. Д[окто]р Прохаска думав, що Гедимін дійсно мав такий замір, лише мусив зректися, а в тім завинили хрестоносні рицарі, бо вони під'юдили проти сього заміру підданих Гедиміна, завели супроти нього умову з Новгородом, спокушали його самого обіцянками і страшили, ловлячи й забиваючи його посланців (с. 26–28). Щодо заміру, то д. Прохаска опирається головню на свідоцтві товмача Гедимінового Геннекіна, бо той на сповіді заявив, що Гедимін мав дійсно такий замір; інші факти не дають такого виразного свідоцтва; сам Гедимін на з'їзді Віленським не висловився виразно. Д[окто]р Прохаска вказує на те ще, що легати папські не уважали справу втраченою й після того, як Гедимін заявив, що в листах зайшли недокладності не з його вини ж, що він сам не мав ніколи заміру охреститись, що вони не обурилися на нього — значить зрозуміли, що переміна в його поглядах зайшла не з його вини. Але такий вивід не можна уважати цілком оправданим.

Східна приказка вчить: не роби ніколи того, чого хоче твій ворог; всі ті перешкоди, які робив орден зносилам Гедиміна з папською курією, хіба повинні були зміцнити литвина в переконанні, що йде по добрій дорозі, а не привести до зречення, і то коли — коли вже справа приведена була до кінця, легати приїхали! Щодо обіцянок рицарів Гедиміну, то вони не можуть іти в рахунок, бо давались не за ціну відречення від християнства.

Народна опозиція, звісно, була причиною важнішою, але треба уважати, що опозиція могла бути проти латинського християнства як віри ворожої, німецької, й тут Гедимін якби міг вивести наяв перешкоди, що робили йому рицарі хрестоносні, то хтозна, чи не знищило б се того упередження.

Д[окто]р Прохаска вказує спеціально на “русь” і “жмудь”. Про який-небудь вплив рицарів на них не чуємо (автор і не говорить про се виразно, але текст стилізовано так, що підсуває таку думку — с. 26, лише в справозданнях своїх посланці кажуть, що русини грозилися Гедиміну). Від того до страху якогось повстання ще далеко. Народні маси руські не визначалися

релігійною виключністю, пізніші прояви передовсім були результатом політики Польщі, що закреслили релігійною краскою справи громадсько-економічні й національні. Знаємо, що зносини Данила з папою не викликали ніякої опозиції в громаді, знаємо, що латинник Свидригайло був улюбленим вождем руських елементів В[еликого] кн[язівства] Литовського. Щодо “жмуді”, то вона завсідги, й значно навіть пізніше, держалася на узбіччі, змагаючися зменшити впливи центральної власті на своє внутрішнє життя; отже опозиція їх ледве чи могла б Гедиміна так дуже настрашити; що пізніше “жмудь” могла вибирати між Ягайлом-християнином і Кейстутом-поганином, се ще не те, що вибирати між Гедиміном-християнином і орденом, хоч би вони й брали дарунки й накладали з німцями. Нарешті, неясним зістається для нас і те, як міг вплинути на відречення Гедиміна союз ордену з Новгородом; може, думає автор, що новгородці дуже до серця прийняли б перехід Гедиміна на латинство, але се дуже неймовірно.

Такі думки насовуються при читанні брошури д-ра Прохаски і примушують нас приймати з певною обережністю його погляди на сю справу. У всякім разі за детальні студії над сією справою треба йому подякувати: вони будуть мати чималу користь для вияснення справи.

Ф.И.ЛЕОНТОВИЧ. ИСТОЧНИКИ РУССКО-ЛИТОВСКОГО ПРАВА. Варшава, 1894, ст. 71

(відбитка з “Варшавских университетских известий”, 1894, I)

Треба передовсім зазначити, що брошура проф. Леонтовича дає огляд не всіх взагалі пам’яток русько-литовського права, а лише найдавніших, як зазначає він сам накінці (с. 69), розумій — достатутових; такого обмеження теми він не мотивує, і зрозуміти його треба, мабуть, так, що маємо перед собою першу частину огляду.

На початку подано реєстр літератури до історії русько-литовського права в його цілості; є се самий каталог титулів, без ближчих пояснень, що дуже потрібні для орієнтування в тій літературі, де поруч з виданнями й статтями, що досі мають наукове значіння, вчислено й такі, що мають інтерес хіба історичний. По тому наступає коротенький вступ, де автор говорить про загальні питання, зв’язані з темою: про руський характер права В[еликого] кн[язівства] Литовського, про його залежність від права звичаєвого (на сю ознаку русько-литовського праводавства кладе автор особливий натиск, уважаючи пам’ятки давнього русько-литовського права “актами кодифіцированого звичаєвого права” — с. 10), про різні категорії й технічні терміни правних пам’яток, про джерело й форми праводатної

діяльності, наостанку характеризує ознаки русько-литовського правodawства — панування партикуляризму й консерватизм; вплив сторонній признає автор головню в політичній, адміністраційній і громадській устрої держави, тимчасом як в інших сферах розвивалися принципи давнього руського права, “Руської правди”, де “кодифіцировано, власне, правні звичаї України-Русі” (“Юго-Западной Руси”).

По сьому переходить автор (с. 19) до огляду “законодатних пам’яток Литви”; коротенько говорить він про трактати князів литовських, зазначаючи лише категорії сих трактатів (годилося би тут вказати докладніше збірники того роду пам’яток, а не лише *exempli gratia* [задня прикладу]) і переходить (с. 23) до огляду “партикулярних законів Литви”.

Дальша частина є огляд привілеїв загальних шляхетських і поодиноких земель; автор подає в нотках вказівки на збірники, де той чи сей привілей заміщено, знов-таки не даючи ніяких пояснень щодо способу видання, до різниць між тими публікаціями, а в тексті подає коротко зміст кожного привілею; думаємо, що такі перекази змісту не мають великої користі — можна було задержатись при формальних вказівках, або вже жадаємо від автора докладнішої аналізи й вияснення відносин, в яких стоять ті привілеї один до одного; тим більше се можна сказати про привілеї — устави поодиноких земель, що мають спеціальну монографію, — “Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства” М[ихайла] Ясинського, де переведено порівняння тих привілеїв, постанови їх аналізовано і зведено в систему. Д[обродій] Леонтович оперує більш-менш тим самим матеріалом; ряд аналогічних привілеїв, що містить в собі невиданий ще збірник проф. Бершадського (їх вичисляє д. Леонтович в своїй розвідці про “Сословный тип etc. Литовского государства”) не був ще тоді в його розпорядженні, як і привілеї, видані в “Codex epist.” (s. XV, т. III).

По дорозі д. Леонтович застановляється над питанням, в якій мірі привілеї з р[оку] 1492 обмежив законодатну діяльність в[еликого] князя, приходячи до виводу, що, не вважаючи на форми пізніших актів законодатних, де джерелом їх виступає воля в[еликого] князя, мусили вони виходити спільно від в[еликого] князя з радою; вивід сей поки що апіорний і вимагає ближчих студій.

В справі привілеїв поодиноких земель проф. Леонтович передовсім не згоджується з загальним поглядом на сі привілеї, які висловив в згаданій праці М.Ясинський, доводячи, що сі привілеї не можуть уважатися регламентацією загальних прав землі, а то за розкладу громади на верстви, що “всі головні установи їх ведуться, властиво, до одного — гарантії прав і вільностей місцевої шляхти”, а інших верств дотикаються лише в тій мірі, в якій вони стикалися з правами й інтересами шляхти (с. 38). В сих словах є побільшення, бо нижче автор сам признає, що деякі привілеї (Полоцької,

Вітебської, Смоленської землі) нормують права інших верств (особливо міщанської) не лише з огляду на шляхту; про Полоцьку грамоту зауважує (с. 51), що вона представляє з себе одну з нечисленних пам'яток локального права “без особливих верстових кваліфікацій, більш-менш примітних в інших привілеях земель”, а нижче трохи говорить подібне й про Вітебськ (с. 53). Д[обродій] Ясинський зауважив був також сю різницю в укладі привілеїв і уложив їх з того погляду в певнім ряді, достерігаючи більший або менший вплив еволюції шляхетської (див.: Ясинський, ор. с[it.], с. 79), так що, властиво, поправки проф. Леонтовича небагато що можуть перемінити.

Справедливішою вважаю іншу увагу проф. Леонтовича. Д[обродій] Ясинський, йдучи почасти за попередніми дослідниками, в основі деяких привілеїв достерігав сліди початкових, наданих Вітовтом; поводом для того були головню згадки про порядки й звичаї за часів Вітовта, що часто трапляються в тих грамотах. Проф[есор] Леонтович, на мою думку, цілком справедливо зазначає, що такі згадки вказують на практику, а не на користання з тексту Вітовтових привілеїв. Вітовтове князювання було епохою, і нею зазначали всяку стародавню практику для більшого авторитету. Для підтвердження можна вказати на найдавнішу люстрацію київську, уложенудесь в другій половині XV в. (“Архив Юго-Западной России”, ч. VII, т. II, № 1), де “новинам”, заведеним за останнього князя київського Семена, протиставляється старина “за великого князя Вітовта”.

З подробиць зазначу, що надання Ольгерда Тункелю з р[оку] 1337 (Skarbies, № 352), яке проф. Леонтович вважає найдавнішою правовою пам'яткою щодо внутрішніх відносин В[еликого] кн[язівства] Литовського (с. 7), є, на мою думку, безперечним фальсифікатом: мова й стилізація вказують, думаю, на XVI в., та й дата не сходиться з індиктом на один рік; термін, правда (с. 8), означає не лист, а присягу, як видно хоч би з цитованої у проф. Леонтовича умови Ягайла з Скиргайлом (Scarbies, № 542, або з оповідань Найдавнішої русько-литовської літописі) (вид[ання] Попова, с. 32–33). Трактат з р[оку] 1367 (Scarbies, № 437) зовсім не доводить існування вже тоді актових книг Литовської метрики (с. 12), і належав, як видно з уваги Даниловича, до оригіналів, перехованих при метриці. На с. 61 знаходимо фальшиве датування прилучення Волині до В[еликого] кн[язівства] Литовського роком 1321 (як відомо, ще р[оку] 1337 видав в Володимирі свою грамоту Юрій-Болеслав, на його грамоті 1335 [року] підписаний воєвода луцький). Кажучи се, я вправді далекий від думки надавати якесь більше значіння тим недоглядам.

**MONUMENTA MEDII AEVI HISTORICA RES GESTAS
POLONIAE ILLUSTRANTIA, tomus XIV,
continet Codicis epistolarum saeculi decimi quinti, t. III, 1392–1501
(Pomniki dziejowe wieków średnich do objaśnienia rzeczy polskich
służące, t. XIV, zawiera Kodeksu listów XV w., t. II).
Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. III, collectus opera
Dr. Anatolii Lewicki. Краків, 1894, 4°, стор. LXXX+666**

Краківська академія наук може повеличатись чималою заслугою на полі археографії: ряд томів “Монументів”, монументальна колекція пам’яток давнього польського права, серії “Scriptores” і “Acta historica” становлять в сумі важний вклад в круг джерел до історії Східної Європи. Чимало знайдеться тут і для нас спеціально. Досить собі пригадати споряджений д-ром Прохаскою “Codex epistolaris Vitoldi”, що становить головне джерело для зверхньої політичної історії Вітовтових часів, але й, окрім того, ряд важних документів до відносин русько-польських і литовсько-польських увійшло в інші збірники — як дипломатичний кодекс малопольський, реєстр актів XV в. і названий вгорі кодекс дипломатичний XV в.

Перший том цієї серії вийшов ще 1876 р., уложений неб[іжчиком] Шуйським і Авг[устом] Соколовським і, містячи документи для цілого століття, дав кілька дуже цікавих для нас номерів, особливо для історії відносин В[еликого] кн[язівства] Литовського й Польщі. Другий том (1891), виданий проф[есор]ом Ан[атолем] Левицьким, містив акти до половини XV в. (до 1445 р.); особливо багато уміщено тут важних актів для часів після Вітовта, так що сей том був якби продовженням кодексу д-ра Прохаски. Продовженням і закінченням його мав бути третій том, що про нього говоримо, обіймаючи другу половину XV в. Але що під час друку редактору трапилось багато важних документів з часів попередніх, тож він умістив їх в додатку (с. 497–607). Головними джерелами для сього тому послужили: бібліотека Ягеллонська й Чарторійських в Кракові, Головний архів в Дрездені, і все ще невичерпаний, не вважаючи на всю виграбану з нього масу документів, Державний архів в Королевці. Ті чотири архіви дали більшу половину номерів, а всіх том містить 587 документів і реґест з р[оків] 1392–1501. Автор пояснює в передмові, що розпоряджуючи лише малим часом під час своїх архівальних студій заграничних, не міг приготувати всіх інтересних документів in extenso, і се примусило його значну частину номерів дати в реґестах.

Тепер зверну увагу на цікавіші для нас акти, уміщені в сім томі. Під номером 1 в додатках подано з оригіналу присягну грамоту Вітовта Короні

Польській з р[оку] 1392 (по т. зв. Островській згоді); вона була видрукувана з копії в “Codex ep[istolaris] Vitoldi”, але оригінал має деякі відміни, і головна — Вітовт названий не “magnus dux Lithwanie” [великий князь (воєвода) Литви], як в копії, а просто “dux Lithwanie, dominus trocensis, lucensis etc.” [князь Литви, пан ясновельможний і т.д.]. Таким чином, упав один з доводів того загальнорозповсюдженого погляду, що Вітовт по Островській згоді здобув титул в[еликого] кн[язя] литовського; на сю справу звернув увагу д-р Левицький в розвідці, уміщеній в “Kwartalnik’u historyczn’im”, 1894, III (“Kiedy Witołd został w[ielkim] księżem Litwy”), доводячи, що становище Вітовта по р[ік] 1392 нічим не різнилось від становища Свидригайла й Яшка Олесницького, і що доперва в Солині Литва оголосила його в[еликим] князем (див. “Записки”, VIII, “Наук[ова] хроніка”). Як справедливо зауважив при тім д-р Левицький, справа з сим документом дає виразний довід потреби шукати оригіналів і по можності не задовольнятися копіями документів.

Занотувавши по дорозі фрагмент листа, — як догадується редактор, — Ягайла до Вітовта під № 4, занотуємо цікавий № 5: “Вітовт, дбаючи про побільшення податків і обов’язків в В[еликим] кн[язівстві] Литовським”, постановляє залюднити діброви “sanctae Romane ecclesiae cultoribus” [прихильників святої римської церкви] і, відповідно тому, видав сей привілей на осаду м. Більська в землі Дрогичинській, надаючи війтівство з двома волоками й млином якомусь Андрію з його щадками, а осадникам — п’ятилітню волю від усяких в[елико]князівських і замкових податків і робіт, “ita tamen quod ad eundem (sic) oppidum Bielsko tantum ritus Romani homines, Polonos videlicet et Theutunicos, de alienis provinciis tenebuntur (війт) collocare et vocare, Ruthenis antiquis ibidem et circumquoque residentibus in eorum metis et gadibus in nullo penitus damnum vel praeiudicium faciendo” [проте хоча у це містечко Бельсько скликаються і запрошуються з інших провінцій люди католицького віросповідання, тобто поляки й німці, усе ж не чинити русинам, які здавен-давна проживають там і довкола містечка, шкоди чи несправедливості у їхніх межах і на всіх територіях]. Умова характерна для внутрішньої політики Вітовта, хоч і не нова.

Під № 6–8 видрукувано кілька документів до історії відносин Польщі до Свидригайла — вони були вже подані д-ром Левицьким в додатку до його розправи “Powstanie Świdrygiełły”. Цікаві тут листи Ягайла до магістра прусського (№ 6), писані з луцького походу 1431 р.: король оповідає тут про похід під Луцьк, і лист з Мальборка до Саксонії про події у В[еликому] кн[язівстві] Литовським. До Свидригайлової ж справи належать ще № 13, 18, 19, 24–25, 28–29, 32.

Під № 17 і 22 видані документи до цікавого й важного факту зрівняння руської православної шляхти з католицькою у В[еликому] кн[язівстві]

Литовським: подано виставлений в імені Ягайла польськими послами привілей з р[оку] 1432; досі відомий був його польський переклад при виданні “Хроніки Ваповського” Малиновського, що походив з “Несвіжського архіву” Радзивилів. У кодексі видано його на основі “копії Нарушевича” теж з оригіналу несвіжського, а видавець справедливо застерігся, що покладатись на її поправність не можна. Другий документ — грамота в[еликого] князя Жигимонта з 1432 р. Окрім зрівняння в правах бояр руських (розумій — православних) з литовськими (розумій — католиками) і дозволу їм прилучатися до польських гербів, він докладніше розвиває, розширює й доповнює ухвали Ягайлової грамоти: “Князі й бояри не можуть бути карані за підозрінням або обвинуваченням без публічного суду “*iuris ordine terrae Lithuaniae servato*” [станового права Литовської землі].

Вони мають держати свої дідичні маєтності й розпоряджати ними, одначе акти продажу, дарування etc. мають відбуватися перед в[еликим] князем або його урядниками.

По смерті князя або боярина вдова його зістається на дідицтві свого чоловіка “без шкоди, одначе, для служби в[еликому] князю”; якби пішла заміж вдруге, то зістається лише при віні, що визначає її чоловік, а батьківщина йде дітям небіжчика, а якби синів не було, то дідичні дібра переходять до братів покійника, при чім служби в[еликому] князю заховуються в цілості.

Для маєтностей, що надав Вітовт і сам Жигимонт, заховується в силі сказане в наданнях.

Всі кмети й піддані князів і бояр увільняються від давання мірок, званих “dziakla”, що доти давали.

Заховуються щодо князів і бояр і їх підданих по-давньому обов’язки будування й поправляння замків і участі в походах (“*vias expeditionales*”) власним коштом, а інші замкові роботи касуються. Всі попередні надання Вітовта церквам, князям і боярам потверджуються сим привілеєм.

№ 25 (без дати), окрім відомостей про польсько-литовські відомості, згадує про татарський напад на Поділля й Русь; редактор сей лист кладе на весну р[оку] 1435. В № 28 іде мова про висланого папою посланця до Свидригайла в справі церковної унії.

Під № 39 подано акт конфедерації шляхти “земель руських, себто Львівської, Подільської, Перемиської, Сяноцької, Галицької, Холмської й Белзької” з р[оку] 1436; на жаль, стилізація акту занадто загальна, аби дізнатись можна було, чого, властиво, та шляхта хотіла: забезпечується лише поспільна поміч проти всякого, хто схотів би порушати їх права або чинити які шкоди й утиски.

№ 44 (май 1438 р.) належить до дуже цікавого союзу в[еликого] к[нязя] Жигимонта з королем римським Альбрехтом II. Агент Альбрехта пише йому, що якийсь краківський канонік зголосився до нього з проектом

сього союзу; завівши сей союз, Жигимонт мав би виступити за помічню ордену й татар проти Польщі; канонік за сю справу мав дістати катедру єпископську на Литві від Жигимонта (документ сей був вже звісний Каро). Зносини справді було заведено, в т. II (“Codex epist[olaris Vitoldi]”, № 261) видрукувано вже було лист Жигимонта, а з нього довідуємось, що Альбрехт прийняв “amicitiam et ligam” [дружбу й зв’язок] і мав в сій справі вислати до Жигимонта “solemnes oratores” [повноважних послів]; що поляки перешкождали всіма способами тому союзу, доводячи, “що ми (Жигимонт) і саме В[елике] князівство Литовське їм підвладне і належить до них і Корони Польської”, а Жигимонт на те писав Альбрехту, аби тому не вірив: “Ми ніколи не були чиймись невільниками і саме наше В[елике] князівство, скільки може сягнути пам’ять людська, нікому ніколи не підлягало, і ми його теж не від них (поляків) держимо, бо стіл сей тримаємо й володіємо правом дідичним від Бога й наших предків по смерті нашого брата-небіжчика Вітовта, і воно до нас, яко правного спадчика, прийшло правдою й правом, і з ним за помічню ласки Божої не боїмося нікого, крім Бога”. Факт сей цікавий, бо усовує розповсюднений погляд на Жигимонта як польського послухайла, що чинив волю Польщі: очевидно, в дійсності він був таким же автономістом, як і Свидригайло, а якийсь час, через обставини, йдучи за волею поляків, при першій нагоді готовий був піти слідом Вітовта й самого Свидригайла.

Ряд документів на початку самого кодексу (названі вище містяться в додатку) належить до справи вибору Казимира на Королівство Польське (№ 1, 3–5, 8, 13). Документи ці, що почасти, одначе, відомі були д-ру Каро і публіковані д. Левицьким в його розправі про вступ Казимира на стіл королівський (Rozprawy wydziału historyczno-filozof[icznego], t. XX), належать вже до другої половини перипетій сієї справи: маємо тут ухвалу Петрківського з’їзду (березіль 1446 р.), де польські пани ухвалюють ще раз послати послів до Казимира, але на випадок відмовної відповіді вибирають вперед Болеслава Мазовецького; далі маємо регест про спробу Казимира з нагоди сієї нової кандидатури нав’язати союз з орденом та грамоти польських панів Казимиру (ще перед коронацією), де забезпечують йому волю перебувати чи в Польщі, чи на Литві й Русі й мати прибічників, яких схоче.

Нарешті, цікавий уривок — регест грамоти Казимира, де потверджується “confederatio et liga” [зв’язок і союз] Польщі з В[еликим] кн[язівством] Литовським в формі союзу зачіпновідпорного, а при тім Литві признається Волинь і Поділля з Олеськом, Лопатином, Ветлами і Городком. В згаданій вище розвідці про вступ Казимира на Польське Королівство висловив проф. Левицький (а за ним пішов і Каро в V т. своєї “Історії Польщі” — с. 503) цілий ряд гадок, які промовляють за тим, що маємо тут не проект, а акт довершений, прийнятий польськими делегатами, що бажаючи як-небудь

Казимира до прийняття Корони Польської нахилити, уложили такий акт в пересправах берестейських (с. 23 і далі). Стилiзацiя сього акту цiлковито вiдповiдає тим жаданням, якi у Длугоша ставлять литвини полякам на з'їзді 1448 р.: передачі Литві Подiлля з Олеськом, Лопатином, Ветлами, Ратним і укладу нового унiйного акту, де не було б мови про iнкорпорацiю В[еликого] кн[язiвства] Литовського; коли, отже, прийняти згаданий фрагмент за акт автентичний і правносанкцiонований, то пiзнiшi суперечки В[еликого] кн[язiвства] Литовського з Польщею стають в iншiм цiлком свiтлi: заступники В[еликого] кн[язiвства] Литовського допевнялись лише виконання обiцянок даних, але потiм занехаяних поляками.

Пiд № 8 умищено академiчну промову в Кракiвськiм унiверситетi — панегірик Казимиру з нагоди його вибору; автор — майстер Ян з Людзиська, доктор медицини, вихваляє правдолюбнiсть, щедроту й приступнiсть Казимира, але що найцiкавіше — покликуює його до знесення крiпацтва в Польщi. Висловивши рiзнi похвали Польщi, так каже доктор: “Але в нiй хлiбороби пригнiченi тяжкою неволею (servitude) гiрш, як колись сини Iзраїлю в Єгиптi фараоном, гiрш, нiж купленi раби або взятi в битвi й заведенi в неволю”, а нижче пояснюючи причини, з яких вибрано, власне, Казимира, каже: “Аби вiн знiс жебрацтво сильних (розумiй — чернецтво), що розповсюднилося й багато державi зашкодило, і неволю хлiборобiв, бо то є кара, гiрша вiд усякого зла, для свобiдного чоловiка тяжча вiд всякої кари” (с. 14–15). Тепер широко розповсюднений погляд в iсторiографiї польськiй, що Польща була джерелом, звiдки iдeї вiльностi йшли на Литву й Русь і реформували там громадський устрiй; очевидно, в XV в. рiч та представлялася не завжди так.

Пiд № 7 видано звiсний земський привiлей Казимира з оригiналу “Бiблiотеки Чарторийських”, що, як догадується редактор, може, був оригiналом для видання в “Codex dipl[omatica] Poloniae”. Важне те, що первiсно мав вiн дату р[iк] 1447, і доперва потiм на вишкрябанiм написано р[iк] 1457, а хоч всi виданi копiї друкованi з р[оку] 1457. За правдивiсть початкової дати 1447 р. свiдчить факт, що день, означений в датi, припадає на 1447, а не на 1457 р., як-то вже довiв Каро — “Geschichte Polens”, IV, р. 378. Далi, в кiлькох копiях з “тек Нарушевича” (що мали, однак, один архетип) по тому привiлейi наступає грамота з 1457 р., де Казимир заявляє, що хоч вiн видав свiй привiлей за великою печаткою, одначе обiцяє той привiлей ствердити (великою печаттю наново) — № 76. Д[обродiй] Левицький висловлює, хоч дуже обережно, здогад, що через якусь непевнiсть (може, — вiдiрвання печатi) вимагали вiд короля нової печатi р[оку] 1457, і сей новий акт в[елико]князiвський приписано на екземплярi привiлею з р[оку] 1447 для потвердження, а наслiдком того в iнших вiдписах змiнено дату 1447 на 1457 р. Самий текст 1447 р. має лише стилістичнi вiдмiни вiд виданого у Дзялинського, де в чiм стоїть ближче до руських

версій привілею, виданих у Дзялинського й особливо в “Актах Западной России”: в акті, виданім д. Левицьким, Казимир називається “electus rex”, і в виданні “Актів” тому відповідає: “выбранный король” (в обох копіях, виданих Дзялинським, тих слів нема). Се знов підтверджує, що привілей Казимира дійсно споряджено р[оку] 1447, хоч справа його датування 1457 роком зістається неясною.

Подібно й для потвердження прав Польської Корони 1453 [року] подає д. Левицький (№ 13) проект, датований р[оком] 1447, тільки що сей не був тоді санкціонований; саме потвердження видрукуване під № 52.

До справ В[еликого] кн[язівства] Литовського за часи Казимира знаходимо кілька документів — (№ 10, 44, 188, 202, 284, 289, 293 etc.); остатні цікаві й для московської історії — Казимир приготувався до боротьби з Москвою. До московських справ є ще кілька документів з дальших років (№ 305, 318). Є кілька реєстр та документів до руських земель Корони Польської — № 71, 78, 90, 91, 114. Більш цікаві два перших номери (сюди ж належить і № 14 додатків) — се матеріали до історії ленних відносин на Русі. Шл[яхтич] Мартин Моравський 1432 р. купує в Спитка Тарновського село Моравсько з іншими ґрунтами в пов[іті] Ярославськім за 330 гривень польських полугрошків; перед тим він купив у “русина Луця, сина Ходорового”, ґрунти і з них обов’язався грамотою служити Тарновському військову службу; тепер, після продажу Моравська, уставляється для Моравського загальна служба з усіх його дібр: він має виступати в загальний похід Руської землі з одною пікою (cum una asta), і то особисто, коли сам Тарновський братиме участь особисто, а інакше через заступників; при тім Тарновський зобов’язаний викупити його, якби Моравський попався в неволю за границю. 1455 р. сини Мартинові купили собі за 300 грив[ень] увільнення “de oboedientia sua ac de omnibus servitiis suis et omagio alias suranystwa (sic)” [від своїх обов’язків і від усіх своїх служб], і Тарновський їх “sub potestatem et dicionem regiam emisit perpetuis temporibus in ius terrestre districtus Przemisliensis” [навічно прийняв під владу і панування короля за правом Перемиського краю], а сей акт потім потвердив король. Ми тут маємо один з випадків, взагалі звисних в малому числі, ленної служби, як-то казали, “другої руки”, себто не безпосередньо королю, а дідичу-зверхнику; подібний акт, теж з Галичини XV в., подали й ми недавно в “Записках” (т. V, Miscellanea). В документах, виданих д. Левицьким, вартий уваги факт, що купує село Моравське (“Marcissius de Morawsko”): чи не був се фактичний володар ґрунтів, що купував лише правну санкцію свого володіння в упривілейованого власника? Про подібні явища говорив я в своїй розвідці про Барське староство.

Серію документів знаходимо для справ волоських (№ 26, 34, 79, 199, 313–315 etc.). Більш цікаві для нас ті, що безпосередньо належать до

земель руських; так під № 34 знаходимо угоду господаря молдавського Богдана з старостою подільським Теодориком Бучацьким 1449 [року], де Богдан, називаючи Бучацького “милим отцем и приятелем”, обіцяє йому давати річно “по четири златихъ турецькихъ, и по десять бочокъ вина, и по две бочки малмазия, и по десять камхи, и пять куфтери, и пять речнихъ”, а за те Бучацький має бути його оборонцем і заступником перед Короною Польською, старатися, щоб претендента Олександра було вислано з Польщі, має перестерігати й радити Богдану на все добре, а на випадок біди має прийняти його з боярами, з скарбами й конями до себе, “и города его милости и миста имають намъ быти отворены”. Про особливі права старости подільського говорив я дещо деінде (Барське стар[оство], гл[ави] IV і VI); зауважую, що у вищенаведеним документі виступає він якби який самостійний володар. Документ, виданий старості подільському “посполитому”, маємо й під № 79. До Поділля належать ще документи 289 і 329 — мова йде про напади турків і татар; в останнім читаємо, що Орди Заволзька й Перекопська зимують на Поділлі, чекаючи на літо (1489) турків для спільного походу.

З часів Яна Ольбрахта зазначимо док[ументи] № 4–26: перемиські русини скаржаться на магістрат, що їх свідоцтв не приймають в процесях католиків, беруть з них більше “пам’ятне”, ніж з католиків, примушують обходити “незвичайні свята” і не обороняють їх в справах за “отумерщину” (morticinium), що беруть навіть, коли зістаються по небіжчику спадчики. Король став по стороні русинів, тільки в справі свят означив ті свята католицькі, що повинні обходити й русини. Під № 427 знаходимо друковану вже д. Левицьким в “Kwartalnik’u” інструкцію з оповіданням про експедицію буковинську. Серію документів знаходимо до справи потвердження унії за в[еликого] кн[язя] Олександра (№ 421–423, 441–444, 448–449). Редактор датує кілька документів, позбавлених дат, р[оком] 1496 — в них бачимо пересправи щодо потвердження, що сталося р[оку] 1499, а з них довідуємось, що ініціатива вийшла від Польщі, а не від Литви, що ніби під натиском ворогів залишила свої автономічні змагання й горнулася до Польщі, як представляли декотрі історики (Саго, V, р. 782, Бобжинський, II, § 64, пор[івняй] і вищеназану розправу А[натоля] Левицького про Казимира — початок). В дійсності початок вийшов від Альберта: у Олександра був посол королівський з пропозицією “записов межи земель и панств наших и подданных рад наших обух панств”, і Олександр заявляє, за порадою своєї ради, що не має нічого проти того, аби “тих записов вдилати”, і жадає, аби король предложив свій проект такої унії, а заразом покликає до спільної боротьби з татарами й турками (№ 422). На сей же рік редактор кладе два проекти унійного акту, один (№ 423) представляє собою потвердження Городельського акту литовських панів, дуже подібне до акту

1499 р., що, очевидно, на ньому й був опертий, другий (№ 422), близький своєю стилізацією до вищезгаданого проекту, представляє самостійний акт: пани В[еликого] кн[язівства] Литовського тут також ініціативу унійних пересправ сих надають полякам, побіжно потверджують попередні акти унії, обіцяють: “*praefatos barones, nobiles et proceres regni et ipsum regnum Poloniae in omnibus eorum necessitatibus et adversitatibus nunquam deserere*” [згаданих баронів, шляхтичів й очільників королівства і самого королівства Польщі ніколи не покидати в усіх їхніх потребах і кривдах], але все давати поміч і раду, а хоч би що такий поміч перешкодило, се не уневажняє тієї “*confoederationem et inscriptionem*” [угоди й запису]. Потім наступають умови до вибору короля й в[еликого] князя: якби в[еликий] князь вмер бездітно (!), то В[елике] кн[язівство] Литовське має вибрати в[еликого] князя “*cum scito et consilio* (!)” [зі згоди і відповідно до рішення] польських сенаторів, і теж для поляків. Проект цікавий тим, що показує, як зависно обставало В[елике] кн[язівство] Литовське при своїй автономії. Другий проект, представляючи формальну уступку: потвердження давнього акту, в ґрунті речі представляє теж лише потвердження союзу з Польщею, бо щодо вибору в[еликого] князя, то пояснює сю умову так, що В[елике] кн[язівство] Литовське має вибрати собі в[еликого] князя з польської династії “*cum apud nos (в[еликого] кн[язя]) legitimus heres decesserit*” [коли у нас не буде легітимного спадкоємця]. Можна догадуватись, що такий спосіб укладання унії не відповідав замірам поляків, для того справа унії по тому замерзла до р[оку] 1499: доперва на початку сього року посилає Олександр відпоручників для укладу “*confederacio et liga*” (р. 458), але знову справа розбилась: в ряді пізніших актів (№ 442–444) бачимо, що пани литовські нарікають на поляків, за жадання “*nieśluszných i nierówných opisów*”, за які і предки ніколи не мовчали та частими посольствами допоминались у предків їх та самих сенаторів, а тих умов ніколи не трималися і не хтіли триматися (розумій протести за часи Казимира проти інкорпораційних актів). Кори-стаючи з того, що Польща потребувала поміч від Литви, пани В[еликого] кн[язівства] Литовського роблять пресію на сенаторів польських, не згоджуючись на спільну боротьбу проти турків “*dla tego, iż ichmość słusznego u rownego pomiędzy sobą z obu stron nie mają pomiarkowania, i робили через короля на їх вплив, щоб довести їх до того, аби pomiędzy państwem Korony Polskiej i W[ielkiem] k[niaziewstwem] Lit[ewskiem] były słuszne u równe opisanie jako pomiędzy bracią swoją, bez uszczerbku u poniżenia obich państw*” (р. 462)”. Пресія ся дійшла свого: в основу унії 1499 р. ліг один з згаданих проектів (потвердження Городельського акту), з характером союзу. Порівнюючи акт 1499 р. з проектом, бачимо лише ту уступку полякам, що В[елике] кн[язівство] Литовське має не вибирати в[еликого] князя “*sine scitu et consilio*” [без згоди й врозріз із рішенням] сенату польського всякий раз

по смерті в[еликого] князя, а не лише тоді, як вигасне його рід. Як звісно, ся умова додержана не була, — очевидно, була недобровільна.

Окрім того, в сих актах пересправ литовсько-польських цікаві звістки про боротьбу з татарами й турками.

**MONUMENTA MEDII AEVI HISTORICA, RES GESTAS
POLONIAE ILLUSTRANTIA, t. XV, continet: Rationes curiae
Vladislai Jagiellonis et Hedvigis regum Poloniae 1388–1420
(Pomniki dziejowe wieków średnich do objaśnienia rzeczy polskich
służące, t. XV, zawiera: Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i
królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 wydał Dr. Franciszek Piekosiński).
Краків, 1896, ст. VIII+616,4°**

Ся найновіша публікація Історичної комісії Краківської академії має заступити витяги з рахунків Ягайлового двору, виданих в перекладі тому сорок літ Пшездзецьким (*Życie domowe Jadwigi i Jagiełły*, 1854, перед тим в “Бібліотеці Варшавській”, 1852 р.): д-р Пекосінський з поручення Академії зібрав оригінали, що з них користав Пшездзецький (лише два менших реєстри, не знайшовши оригіналів, мусив він передрукувати в тій формі, в якій подав їх був Пшездзецький, в кінці збірника), і доповнив їх кількома новознайденими реєстрами (в бібл[іотеці] Павліковських і Оссо-лінських). Таким способом зложився значний том, що кілька разів більший від публікації Пшездзецького. Надана йому назва не зовсім відповідає змісту, бо спеціально двірські рахунки представляють реєстри королівських переїздів (*stationes*), тимчасом як в інших записки щодо двору королівського стрічаються лише почасти — частіше (як в реєстрах скарбника та ще прокуратора краківського) або рідше — зовсім рідко (як в реєстрах різних провінціальних прокураторів). Обіймають вони час, як означено, від р[оку] 1388 до р[оку] 1420, але з великими недостачами, бо взагалі сі матеріали мають характер уривкових останків.

Попри загальніший інтерес, напр., для тодішньої культури, для археології, записки сих реєстрів містять в собі багато вказівок історичних для часів з 1393–1420 р[оків]: про особи, що перебували на дворі Ягайловім, про посольства, висилання до походу; з сього погляду, виїмки, видані Пшездзецьким, використовувались вже для історії руських земель в кінці XIV і початку XV в., і нове, повніше і більш наукове видання (в оригіналах) сих реєстрів є втішною новинкою і для нашої історіографії. Реєстри місцеві всі належать до польської (малопольської) території і для нас цікаві головню лише тими видатками двірськими. Долучений індекс імен власних полегшує користання для студій історичних, а показчик речовий має значну цікавість археологічну.

Dr. I.FRANKO. Z DZIEJÓW SYNODU BRZESKIEGO 1596 r.

(“Kwartalnik historyczny”, 1895, I, с. 1–22)

ПЕРЕСТОРОГА, РУСЬКИЙ ПАМ'ЯТНИК ПОЧАТКУ

XVII ВІКУ, ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА СТУДІЯ

д-ра КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО.

Льв[ів], 1895, ст. VI, нenum[еровані]+193

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ УНІЇ, КРИТИЧНІ ЗАМІТКИ

НА РОЗВІДКУ д-ра І.ФРАНКА ПІД З[АГОЛОВКОМ]

“Z DZIEJÓW SYNODU BRZESKIEGO 1596 r.”

Льв[ів], 1895, ст. 21 (передрук з “Правди”, 1895, ч. 87)

Майже рівночасно вийшли рік тому дві розправи, присвячені одній з важніших пам'яток українсько-руської полемічної літератури XVII в. — “Пересторозі”. Обидві звернули свою увагу головно на історичну вартість цієї пам'ятки, перевірку й аналіз уміщених в ній історичних відомостей. В результаті обидва автори прийшли до подібних висновків, аналогічних з оцінкою, що дав сій пам'ятці м[итрополит] Макарій в т. IX своєї “Історії руської церкви”, виданій ще 1879 р. (с. 492), признавши “Пересторогу” пам'яткою, написаною сторонниче і баламутно, де відомості певні перемішані з відомостями поплутаними і перекрученими народними переказами (пор[івняй]: Франко, с. 19; Студинський, с. 140). Вивід, отже, перевірений наново двома дослідниками, прибирає значну певність для нас.

Д[окто]р Франко в своїй розвідці приходить до того висновку перевіркою відомостей “Перестороги” про факти перед Синодом Берестейським; на вступі кидає він загальний погляд на погляди сучасної історіографії руської, російської й польської на унію й її значіння в історії руській. Звернувшись до “Перестороги” як до одного з джерел до історії унії, широко уживаного в історіографії, він переходить зміст її і критично перевіряє подані тут факти про приготування унії церковної, полемізуючи подекуди з гадками, висловленими в сучасній історіографії, і кінчить подорожжю єпископів до Риму. По тому зостановляється над часом написання і автором пам'ятки.

Ми не будемо тут запускатися в детальні питання про хронологію і зв'язок фактів з історією унії. Деякі поправки подав д. Студинський в своїй критиці, прийшовши до висновку, що сією розвідкою “замість освітити пам'ятник або події д-р Франко подекуди їх затемнив” (с. 21); з висновком сим не можна згодитись: при деяких другорядних недокладностях чи помилках д-р Франко подає загальний погляд на “Пересторогу”, від якої небагато ухилився і д-р Студинський; як ми бачили, вправді, погляд сей сходиться в головнім з давніше висловленим поглядом м[итрополита] Макарія.

Щодо означення часу написання і автора, то обидві праці не дають чогось нового: обидва автори приймають датування Зубрицького 1600–1605 рр.; д-р Франко ширше розвиває висловлений ним вже давніше здогад, що автором “Перестороги” був львівський братчик Юрій Рогатинець (с. 21), і сей здогад приймає і д-р Студинський, висловивши на potwierдження сього ще деякі гадки (с. 3–4). Думаю, одначе, що ся гадка зістається поки що гіпотезою; основу для неї становлять головню слова “Перестороги”, де автор каже, що він брав участь в соборі Берестейським, і друге: що автор вкладає промову, ніби сказану на сеймі 1600 р., в уста львівського братчика; сей останній факт, одначе, сам по собі не може заручити, щоб автором “Перестороги” був також львівський братчик: можна б навіть побачити в нім свідоцтво проти того, приймаючи, що промова та в дійсності на сеймі виголошена не була. Насовується ще одно питання, чи Рогатинець, що ближче знався з Потієм, аж то йому закидувано, міг, як каже д. Студинський (с. 64), подавати за Потія перекази про його ренегатство, “які чув на проповіді в братській церкві у Львові?” Інші доводи за авторством Рогатинця не мають великої ваги, і в теперішнім стані питання гіпотеза про Рогатинця не здається мені дуже ймовірнішою в порівнянні з гіпотезою О.Попова про Андрія, священника зі Львова. Доводи д-ра Франка, що автором була особа не духовна, не здаються мені (як і д-рові Студинському) так важними, аби вони робили таке припущення неможливим.

По сих увагах переходжу до розправи д-ра Студинського.

Книжка ся становить першу ширшу розправу автора; ся обставина, а також значна літературна плідність д. С[тудинського] кажуть нам звернути на неї особливу увагу в тім переконанні, що замітки наші можуть придатись йому в дальшій науковій діяльності.

Щодо змісту, то маючи предметом ту саму пам’ятку, що й д-р Франко, д-р Студинський ставить свою задачу відповідно до різниці в обсязі праці ширше: він не обмежується оцінкою історичної вартості пам’ятки, а запускається також і в аналіз літературний, при тім не обмежується певною частиною, а розбирає цілу пам’ятку; одначе, і в сій праці критична перевірка фактів до історії унії займає, як казав я, головне місце.

У вступнім слові зазначає автор, що тримавсь в розправі аналітичного методу, широко його переводячи, в тім переконанні, що поки бодай головніші пам’ятки XVI–XVII в. не будуть детально перестудійовані, неможлива докладна характеристика тієї літератури; задачу ставить автор притім таку: “Схарактеризувати мислі автора і дослідити, оскільки перша частина пам’ятника може нам служити джерелом історичним”, друге — вказати пам’ятки, з яких користав автор.

Проти думки автора про потреби детального аналізу важніших пам’яток XVI–XVII в. нічого не можна сказати противно — думка ся цілком

справедлива, розходитьсь тільки про те, як перевести сей аналіз, і над сим пунктом передовсім зостановимось.

Розправа складається з двох цілком окремих частин. Перша — більша (с. 8–116) займається історичною стороною пам'ятки, друга (с. 167–193) — теологічною (ся друкувалася в “Правді” з р[оку] 1894 і передрук увійшов в сю дисертацію). Коротко зостановившись в “Загальних увагах” (с. 1–7) над часом написання пам'ятки і її автором, а також над становищем її в сучасній літературі науковій, д. С[тудинський] переходить крок за кроком поодинокі уступи пам'ятки і дає до них пояснення й уваги критичні. Так, на початку (с. 8) виписавши вступні слова “Перестороги”, що справедливо вважає він як би титулом книжки, д. С[тудинський] коротко резюмує задачу, яку в тих словах ставить собі автор “Перестороги”, зостановляється далі над хибною датою Флорентійського собору, поданою там, і над джерелом, з якого міг її автор взяти, далі над тим, які книжки, видані в оборону унії, автор міг розуміти (с. 8–10). По тому переходить д. С[тудинський] до дальшого уступу, де автор “П[ерестороги]” каже про запровадження християнства на Русі і про перешкоди розвитку освіти, і тут до поодиноких висказів робить свої поправки і уваги (про початок християнства в Польщі, про причини упадку просвіти в Давній Русі, про руські книжки, поховані у Львові, etc. (с. 11–14). Навівши дальший уступ “Перестороги” про колонізацію Русі й упадок руської церкви перед унією, д. С[тудинський] зауважує, що деякі гадки “Перестороги” перейшли в “Достовірну літопись”. З поводу слів “П[ерестороги]” ширше зостановляється над станом руської церкви перед унією (с. 15–29), а навівши знов уступ з “Перестороги” про становище грецької церкви під зверхністю турецькою, полемізує з автором “П[ерестороги]”, що те становище ідеалізує (с. 29–32), та перериває свої уваги з тим, щоб далі до становища руської церкви з поводу дальших слів “П[ерестороги]” вернутись.

Дальший уступ з “П[ерестороги]”, де автор каже про діяльність князя К[остянтина] Острозького, нахиляє д. С[тудинський] до того, аби “задержатися трохи довше над особою кн. Острозького, бо хоч його діяльність була вже не раз предметом студій, то все ж таки не найшла донині цілком точного критичного освітлення”, і д. С[тудинський] характеризує особу Острозького і його поступування в справі унії, та й тут перериває се, «не хочаючи перебігати в мислях автора “Перестороги”» (с. 43). Отже, з порядку тексту “Перестороги” звертається до приїзду патріархів Йоакима й Єремії на Русь і, подавши відомості про них, поправляє оповідання “Перестороги” далі до переходу на унію єпископів, де зазначивши помилки “Перестороги”, ширше зостановляється над характеристикою Терлецького й Потія і їх діяльності (с. 61–73), з тої нагоди вертається до відносин Острозького

до унії, а нарешті зостановляється над питанням про ті пізніші писання, що скористалися з оповідання “Перестороги” про проведення унії (с. 89).

Що про собор в Бересті “П[ересторога]” оповідає лише побіжно, то д. С[тудинський] подає вже від себе огляд подій того собору (с. 95–101), а потому вертається знову до “Перестороги” і, навівши уступ про утиск православних, дає пояснення й критичні замітки до цієї справи (с. 101–105). Оповідання “П[ерестороги]” про ув’язнення Никифора приводить д. С[тудинський] до оповідання про нього, при чому збиває автентичність промови, що “Пересторога” вкладає в уста Острозького за Никифора (с. 105–116), далі критикує оповідання “П[ерестороги]” про сейм 1600 р. і збиває автентичність промов, наведених в “П[ересторозі]” (с. 117–137), а деякі уступи цієї промови дають йому повід до побічних уваг — про чуда протиуніатські в літературі, про історію Флорентійського собору [Василія] Суразького й її вплив на пізніші писання, а закінчує він сей уступ короткою апологією унії.

На закінченні сього огляду історичної сторони д. С[тудинський] подає уваги про “Посольство Мисаїла” з поводу згадки “П[ерестороги]” і коротко (с. 140–142) характеризує “Пересторогу” з погляду об’єктивності, з боку літературного і щодо поглядів автора. По сьому йде спеціальна розвідка про Зизанія, доволі широка (с. 142–166), подана “не стільки для цілості студії, як радше для того, щоби подати нові дані і погляди” на основі російської літератури і вислідити зв’язане з тим питання про “антихриста”, що відбивається, хоч невиразно, і в “Пересторозі”.

По сьому, як сказано, наступає цілком окремий розбір уступу “П[ерестороги]”, де автор її полемізує з наукою про папу, а д. С[тудинський] слідить в тій полеміці крок за кроком за користанням з утвору Зібрандта Людберта “De rара Roma”, з руських писань (“Апокрисису”, “О єдиній вірі” і ін.).

Я навмисне зостановився над розкладом дисертації й перейшов її коротко, аби дати читачеві можливість в тім зорієнтуватися, бо з сього боку мушу зробити головний закид д. С[тудинському] — що він схемою своєї студії положив коментарій критичний і екзегетичний до розібраної пам’ятки. Як вже сказано, він бере уступ за уступом з “П[ерестороги]” і, подавши його *in extenso* або в переказі, об’ясняє висловлені в нім гадки, перевіряє їх вартість історичну, їх джерела і вплив на пізніше письменство, висловлює з поводу їх свої власні погляди на справи так чи інакше з тим зв’язані, і так до дальшого уступу.

Такий спосіб має ту вигоду, що дає можливість говорити разом і про більш важні, і про другорядні факти, довше чи коротше, не в’яжучись цілістю плану; він полегшує роботу авторові, бо дозволяє йому висловлювати свої гадки по дорозі про все, але дуже добрий для коментування при виданні пам’ятки, не так здатний для студії; студія є студія, хоч би й аналітична, а не

“commentarius perpetuus” [загальний коментар], сей має на меті об’яснити кожне поодиноке місце пам’ятки, та цілу пам’ятку.

Коли д. С[тудинський] в своїм вступнім слові поясняв задачу своєї студії, то з неї випливало три точки: характеристика загальних поглядів і освіти автора “Перестороги”, вартість історична його відомостей (сі два пункти доконче треба розділити, бо ловлячи автора “П[ерестороги]” на хронологічних помилках про взяте Царгородське та охрещення Польщі, або на хибних поглядах історичних, ми на підставі того слідимو його освіту і освіту громади, до якої він належав, а перевіряючи його відомості про факти, які міг він знати докладно, вияснюємо його певність), нарешті — вислідження впливу, який зробила на автора попередня література, і — додамо, на основі самої студії, — впливу, який мала “Пересторога” на письменство пізніше. Над сими пунктами зостановляється автор в своїй студії, але все то, як і мусило бути при тій схемі, спорадичні, поодинокі уваги до поодиноких місць, не зведені ніде до якихось загальних сум і характеристик (кілька рядків на с. 140–142, що мають дати резюме попереднього, на се не вистають). І коли читач, перечитавши уважно всі дванадцять аркушів розправи д. С[тудинського], схотів би здати собі справу з “Перестороги”, не думаю, щоб вищезазначені точки ясно міг він собі представити, бо за поодинокими різнорідними увагами, перемішаними з уступами тексту, тяжко йому виробити якийсь суцільний погляд, за поодинокими деревами не побачить він лісу.

Наведу конкретний приклад до першої точки — погляд автора “Перестороги” на освіту. Є се справа, певно, незвичайно важна, а разом з тим неясна, бо заходить як би певна суперечність в поглядах “П[ерестороги]” на неї. Звернімось же до студії д. С[тудинського]. На с. 12 з powodu вступної часті “П[ерестороги]”, де автор її нарікає на брак шкіл в Давній Русі, д. С[тудинський] зауважує тільки, що сі слова свідчать високо про автора і про сучасних йому русинів; на с. 141, даючи загальну характеристику “П[ересторозі]”, д. С[тудинський] нотує, що автор “П[ерестороги]” «головною причиною всіх нещасть уважає недостаток шкіл, хоч рівночасно відноситься з недовіром до “мудрості Арістотелевої”» etc. Нарешті, на с. 185 з powodu нападок автора “П[ерестороги]” на Арістотелеву філософію д. С[тудинський] нотує тут виливи Людберта, Вишенського, Суразького; для об’яснення погляду автора “П[ерестороги]” наводить звисний педагогічний уривок з Вишенського, а при тім зауважує, що в житті руській теорія розійшлась з практикою, й мудрість Арістотелева найшла собі місце в православних школах вже з XVI в.

Я позволив собі зостановитись над сим поодиноким фактом для того, що мені він здається докладною ілюстрацією наукового методу автора — часом механічного і навіть подекуди поверхового аналізу, не зведеного до якихось сум; чи вищенаведені місця об’ясняють нам погляди автора “П[ерестороги]”

на освіту і його місце з того погляду серед інших заступників тогочасного у[країнсько]-руського письменства? Кінцем всього — читач не знає, чи автор “П[ерестороги]” мав погляди Вишенського, чи ні, чи виступлення його супроти Арістотелевої філософії було наслідком чужого впливу, чи лежало в органічному зв’язку з поглядами автора, і як би се ми могли приложити до особи автора — Рогатинця.

Мусила відпасти при таких методи ще одна сторона — об’яснення укладу “Перестороги”, її архітекτονіки; а вона тим часом досить характерна. Автор показує різні хиби і перешкоди в історії Русі до доброго поступу (на с. 230, де він резюмує свій погляд, ті перешкоди представляються справою диявола) і доводить, що заходами кн. К.Острозького й патріархів попередні вади мали усунутись, і руська церква, і народ мали прийти до світлого й славного стану, але диявол, щоб тому перешкодити, розпочинає справу унії, вибравши головним посередником в сій справі Кирила Терлецького, і за посередництва унії, через латинську церкву, що вже давніше зайняла місце сатани між іншими церквами, “сього останнього віку, кінчаючи власть свою”, сатана мучить і утискує вірних, та в тому не може успіху мати, що доводиться прикладами.

Але перейдемо вже до виводів д. Студинського. Передовсім мушу признати, що свій аналіз переводить він старанно, по можності використовує літературу тогочасну XVI–XVII в., і сучасну, і доходить часто до оригінальних і справедливих виводів. Тож щодо самого аналізу пам’ятки, то я обмежусь кількома увагами до місць, де д. С[тудинський] не був так щасливий в своїх выводах і спостереженнях.

На с. 11 закидає він автору “П[ерестороги]” фальшування (“не так з невіжества, як радше з умислу”) — що той кладе початок християнства на Русі перед початком християнства в Польщі. Д[обродій] С[тудинський] має на оці тут загальне запровадження християнства за Володимира, та забуває за хрещення Русі за Фотія-Ігнатія і хрещення Ольги, як відомо, автор “Синопису”, уважаючи на сі та подібні відомості, нарахував ще до Володимира п’ять хрещень Русі (с. 52–53, вид[ання] 1823 р.), тож і слова “П[ерестороги]” не треба уважати за якесь тенденційне фальшування історії.

На с. 13 д. С[тудинський], збиваючи думку автора “П[ерестороги]”, що брак освіти вплинув на упадок Руської держави й руського народу, бачить причину “коромол княжих” в лихих сторонах впливу Візантії — “в моральнім і політичнім напрямі”. При тім автор пригадує слова літопису про “льстивих греків” і в княжім поведженні хоче бачити наслідування Візантії. Думаю, що се нерозважно кинена фраза. Боротьба князів в Давній Русі залежала від причин, що глибоко корінилися в суспільнім житті її, як-то показали студії над історією Давньої Русі за останніх 50 літ, і не

були наслідком одної невірності, некультурності князів, а суворе часом їх поводження з таким же правом можна виводити з візантійського впливу, як т. зв. *Faustrecht* [право необхідної самооборони, “кулачне” (феодалне) право] з римського. Взагалі говорення про т. зв. візантинізм в Давній Русі має дуже мало ґрунту під собою, бо спочиває на свідомім чи несвідомім перенесенні на у[країнсько]-руський ґрунт прояв життя московського. На у[країнсько]-руським ґрунті ж одинока, може, сторона, на яку можна напевно вказати як на наслідок візантійського впливу, — се певна залежність ієрархії від власті княжої.

На с. 15 д. С[тудинський] зауважує, що слова “П[ерестороги]” про вплив мішаних шлюбів на «сполучення Русі перейшли через “Достовірну літопись” до Величка». Аналогія між наведеними там уривками доволі слаба і може служити прикладом натягання лише подібних місць до спільного джерела або запозичення, які стрічаємо часом у д. С[тудинського]¹. А, крім того, помітимо ще ось що: д. С[тудинський] каже за Величка, але місце, яке він цитує, стоїть не у Величка, а в переробці мемуару Титловського з збірника [Стефана] Лукомського (див. передмову до Величка, т. IV, с. VIII); далі — автор вважає “Достовірну літопись” певним конкретним утвором і на с. 90 пробує навіть докладніше означити час написання і край автора. Але ся “Достовірна літопись” відома нам тільки з нотаток Лукомського, що приходять при його писаннях про джерела, з яких вони зложені; вже О[рест] Левицький (“Летопись Самовидца”, с. XVI) розумів, що се може бути й колективна назва для тубільних, українських літописів, і се питання досі застається нерозв’язаним. Щодо оповідання про смерть Потія, на яке покликується д. С[тудинський], то з нього нічого певного вивести не можна. По-перше, ми не знаємо навіть, чи воно взяте з тої “Достовірної літописі”, бо ся нотатка може й не належати до сього оповідання, друге — хибні звістки про смерть того чи сього циркулюють часто і можуть попасти в мемуар далеко раніше смерті (пригадую собі некролог Е[дварда] Руліковського, надрукований перед кількома роками в “К[иївській] старині”, а сам д. Руліковський і тепер здоров живе!).

Для уваг про причини упадку у[країнсько]-руської церкви послужила д. С[тудинському] джерелом розправа О[реста] Левицького (заміщена в “Архиве Ю[го]-Зап[адной] Руси”, I, VI). Д[обродій] С[тудинський] виписує звідти буквально довші тиради (на своє джерело він покликується, але випадало б поставити їх в “”) і мені здається такий спосіб трактування справи не зовсім відповідним для розправи. Не перевіряючи виводів д. Л[евицького], д. С[тудинський] впадає за ним в недоладність, кажучи про спосіб поставлення єпископів в Давній Русі, д. Л[евицький] (с. 21)

¹ Напр[иклад], ще с. 116; на с. 135 нема дослівно виписаного з Суразького, а є подібна думка і деякі подібні вирази.

наводить епізод 1185 р., де князь не приймає єпископа, тому що “не избраша сего людѣ землѣ нашей” (Ипат[ьевская летопись], с. 425), але сей епізод стоїть одиноко і можна думати, що покликання на людей було лише претекстом. Фактичний вибір, очевидно, належав до князя, чому літопис і каже часом за князя, що він постав єпископа (див. мій “Очерк ист[ории] Киев[ской] з[емли]”, с. 365 і Голубинського “Ист[ория] рус[ской] ц[еркви]”, I, с. 310–311). Пізніше ж, в XIV–XV в., поставлення єпископів переходить, очевидно, в руки кліру, як знати з протоколів митр[ополита] Теоноста (публікованих давніше Васильєвським, передрукованих Головацьким і тепер наново виданих у Регеля: “*Analecta byzantino-russica*”) і з уставу XV в. про поставлення єпископів, виданого в збірнику пам’яток руського канонічного права в “Руській історичній бібл[іотеці]”, т. VI.

На с. 33 цілком безпотрібно бачить д. С[тудинський] тенденційність в “П[ересторозі]”; подібні слабо аргументовані уваги бачимо ще на с. 72 (справа “мемранів”), 122 (про добровільне “відкликання” протесту православних). Взагалі треба признати, що в своїм аналізі д. С[тудинський] часом трактує речі трохи залегко. Так він збиває часом відомості “П[ерестороги]” тільки тим, що покликується на заперечення їх зі сторони уніатів (напр., с. 105, 131, с. 85 — де автор доводить щирість Потія патетичністю його слів); але відомості уніатів могли бути так само сторонничі, як і православних, значить треба здати ще справу з вартості їх.

Але годі нам протягати свої уваги. Зауважу ще деякі браки щодо бібліографії. Для характеристики Потія не використав автор дуже важного джерела його листів, виданих в “*Archivum domu Sapiehow*” (т. I, 1892) д-ром А[нтонієм] Прохаскою; між іншим тут знайшлося б дещо цікаве для справи про утиск православних, що над нею не раз зостановляється д. С[тудинський] (такі, напр., уваги Потія в № 409: “*Widze że ta hańba świecka potrzebuje karania, pomóżcież mi jedno WMcie sua autoritate u pana, wszak obaczycie, jak ja ich uskromię, że się i drudzy kaiać będą, bo dobrocią nic nie sprawimy u tego bydła nierozumnego*” [Бачу, що ті ганебні вчинки вимагають покарання, тож допоможіть мені, ваші вельможності, своїм авторитетом у пана [Бога], а відтак побачите, як я їх присоромлю, що й інші будуть каятися, бо добротою нічого не вдіємо з тим нерозумним бидлом], або його викрик в тім же листі: “*dla pana Boga, daj mu WMclacine!*” [на Бога, дай йому [знання] латини] і т. ін. — (характеристику Потія по сих його листах дав д. В.Цербина в “Чтениях” Київ[ського] істор[ичного] товар[иства], VII). В сім же виданні знайшов би д. С[тудинський] і документ (№ 144, датований 10.IX 1595), що він подав з “Апокрисису” на с. 73.

Можна подекуди зробити ще закиди щодо бібліографічного апарату д. С[тудинського]. Так, кажучи про братства, називає він одного Флерова, про Курбського — лише Устрялова (а не Горського, Іванішева etc.); про

“жидовствующих” проминає працю Нікітського; але се вже річ другорядна. Натомість повинен я ще піднести одну річ, яку немило бачити в дисертації з історії у[країнсько]-руського письменства, — се не конче поправна мова, значне число полонізмів і русизмів; такі вирази, як “взнесла” (с. 6), “згіршення” (с. 64), “безобразие” (с. 21), “движення” (с. 25), “віроятно” (с. 46), “мниме” (с. 58), “колибання” (с. 67) і т. ін. ледве чи можна було уважати у[країнсько]-руськими.

Я зостановлявся вгорі над хибами праці д. С[тудинського]. Вони, одначе, зовсім не відбирають у неї стійності наукової. До сього року про “Пересторогу” мали ми деякі поодинокі уваги, розкидані в працях історично-літературних; д-р С[тудинський] вперше переходить цілу “П[ересторогу]”, не тільки критикою історичною, але й аналізом літературним, вказуючи зв’язки сієї пам’ятки з іншою попередньою й пізнішою літературою, і висловлює чимало оригінальних думок. Хоч не з усіма можна годитись, та годі заперечити, що аналіз його дає корисну вкладку в науку щодо літератури українсько-руської XVI–XVII в. Менш оригінального дають його екскурси, тим часом відтягують на бік увагу читача, доволі слабо прив’язані до основної теми (про К[остянтина] Острозького, собор в Бересті, й особливо про С[тефана] Зизанія), хоч подають корисні відомості й огляд поодиноких справ, а подекуди і виясняють деякі суперечні питання. Як перша більша праця, робить “Пересторога” д-ра Студинського в усякім разі миле вражіння старанно зібраним матеріалом, детальністю аналізу, різносторонністю студіювання; коли автор надалі буде більш дбати про поглиблення своїх студій, свого аналізу й зведення їх до якихось загальніших сум, то тим значно побільшить користь своїх дослідів; а тепер на закінчення зичимо йому щиро енергії й успіху в розпочатій науковій діяльності.

ANTONI PROCHASKA. PODOLE LENNEM KORONY (1352–1430).

Краків, 1895, стор. 24 (відбитка з т. XXXII “Розправ відділу
історично-філософічного Краківської академії”)

Невелика розвідка д-ра Прохаски зачіпає цілий ряд важних питань подільської історії й хоче, можна сказати, шкереберть перевернути історію Поділля. Виводи сієї розвідки сам автор при кінці представляє так в означенні “фаз в історії Поділля”: 1) На Поділлі осаджує ленників Казимир В[еликий] і земля ся зістається в відносинах ленних і до Людовіка Анжу. 2) 1393 р. король (Ягайло) бере в неволю Федора Коріатовича, попертого

Романом Молдавським, і займає Поділля, що угри силувалися відібрати у Корони Польської. 3) 1395 р. Спитко з Мельштина дістає від короля Кам'янець разом з Західним Поділлям як лен Корони; східною частиною Поділля править король сам. 4) По смерті Спитка держить Поділля правом ленним Свидригайло 1400–1401 рр., а як він втік до хрестоносних рицарів (під кінець 1401 р.), витворилось повстання на Поділлі, задавлене, одначе, королем; король посадив в важніших замках своїх старост і задержує їх і тоді, як викликавши Свидригайла з Пруссії (1404 р.), подає йому деякі держави на Поділлі. 5) 1411 р. віддає король Поділля в доживотну державу Вітовту, а по його смерті земля має вернутись Короні. Зем'яни подільські, зобов'язані до вірності королю і Короні, як ленники коронні, дістають “привілей єдлінський” з певними обмеженнями, що обов'язують зем'ян подільських і руських. Це вони не зрівняні з коронною шляхтою; “відповідно показаним Короні заслугам мають, одначе, надію цілковитого зрівняння в правах з коронною шляхтою” (с. 22).

Головна точка з того всього — що Поділля зовсім ніколи не належало до В[еликого] кн[язівства] Литовського, ані було князями литовської династії завойоване. Д[обродій] П[рохаска] відкидає, отже, оповідання Найдавнішої Русько-Литовської літописі, як “каламутну і не варту віри” (с. 20) легенду того “каламутного і не вартото віри джерела” (с. 1), “пам'ятки урядової історіографії” (с. 13), спорядженої якимсь дяком в[елико]княжої канцелярії, а натомість підноситься, як справедливі і всякої віри варті відомості Длугоша, обізнаного з тими фактами і документами (с. 19, пор. 22). Такий погляд, як сказано, перевернув би цілком погляди, уставлені в новішій літературі історіографічній руській, польській і російській. Тож мусимо ближче придивитись доводам, що на їх оперто його.

Передовсім ми сподівалися б, що автор докладніше зостановиться над оповіданням літописі про те, як опанували Коріатовичі Поділля, але д. П[рохаска] лише категорично зазначає свій загальний погляд на Р[усько]-Л[итовську] літопись, що вище наведено, а далі на тій основі, “що Поділля було леном кор[оля] Казимира і його наступника Людовіка, що жадні зв'язки не сполучали Коріатовичів з Литвою” (с. 4), признає, що все оповідання літописі “про завоювання Поділля Ольгердом¹) — просто тенденційна вигадка”. Битву на Синій воді, на думку д. П[рохаски], видумано, а міг літописець тут перенести на Ольгерда битву на Куликовім полі, що в деяких хроністів німецьких заміняється Синьою водою (Bloen Wasser, Blowasser) (с. 4). Розуміється, таке об'яснення, як з'явилося оповідання

¹ Зауважу по дорозі, що літопис, властиво, не говорить про завоювання Поділля Ольгердом, лише, що Коріатовичі з'явилися на Поділлі (і в порозумінні з отаманами почали організовувати боротьбу з татарами після поразки Ольгерда; на се вказувалося вже в літературі (див. і мою “Барщину”, с. 20)).

літописне, нікого не задовольнить; коли літописець взяв з голови всю історію про похід Ольгерда і Коріатовичів, то не потребував за поміччю німецьких хроністів прилаштовувати оповідання московських хронік про битву на Куликовім полі. Але, власне, на чім опертий погляд, що те оповідання взято з голови? На тенденційний характер оповідання про Поділля вказав ще проф. Дашкевич (“Замітки”, с. 75: “уложеної тенденційно і на основі відомостей, що не визначалися цілковитою певністю”), і опираючись на оповідання Кромера, виставив навіть гіпотезу, що автор літописі переніс на Ольгерда похід з Вітовтових часів (“Замітки”, с. 77 і 87–88). Ся гіпотеза не знайшла собі співчуття в наукових кругах, але бодай показувала дорогу, якою могла уложитись версія про похід Ольгерда (тотожність імені Ольгерда і Вітовтового воєводи). Д[обродій] Прохаска іде далі, уважаючи сей похід просто тенденційною вигадкою; але яка підстава тому? Такого характеру оповідань літописі д. П[рохаска] не вияснив ані в сій, ані в попередній розправі, спеціально присвяченій сій літописі, де категорично закидає авторові оповідання про Поділля “тенденційність в перекручуванні фактів” (“*Latopis litewski*”, с. 28–29, порів. с. 54), без докладнішої аргументації д. П[рохаска] вважає епізод про Поділля утвором того ж пера, що написало першу частину літописі; я теж так думаю (пор[івняй] розвідку мою в “Записках”, т. VIII, с. 12–13); а тепер зауважу, що інший дослідник — проф. Смолька, детально перейшовши те вступне оповідання літописі (про відносини до Ягайла Кейстута й Вітовта), приходить до висновку, що фальшування й перекручування фактів ніде не можна достерегти, а тенденційність могла вплинути хіба на замовчання чого (“*Najdawniejsze romniki*”, с. 41). Аби збити такий суд, треба докладніших доводів, і поки їх нема, оповідання літописі не може бути відкинуто голосливим закидом вигадки, хоч тенденційний характер і самотність сього оповідання примушують відомості його приймати з певною обережністю.

Д[обродій] П[рохаска] виставляє аргументом проти оповідання залежність Поділля від Польщі за Казимира і Людовіка; розуміється, така залежність не могла б ще довести фальшивості оповідання літописі: хіба зайняте литовськими князями Поділля не могло б пізніше прийти в залежність від Польщі? Але тепер переглянемо доводи тієї залежності Поділля від Польщі.

Д[обродій] П[рохаска] каже: “Янко з Чарнкова знає, що на Поділлі був князем Олександр Коріатович, а відносини сього князя, як також й брата його Юрія до Казимира В[еликого] означає ленною службою” (с. 2); але Янко (“*Monum[enta] Pol[oniae] H[istorica]*”, II, р. 634) нічого не говорить за Олександра як князя подільського, лише як державця Володимира з руки Казимира, так само як Юрія він знає як державця холмського, при чім згаданий у нього Georgius — правдоподібно, зовсім не Коріатович, а

Юрій Наримунтович. Не попирають гадки д. Прохаски і наведені два документи: в документі 1366 р. Коріатовичі виступають як союзники Казимира, в документі 1368 р. Олександр підписаний свідком на документі Казимира, але се не може ще свідчити про належність Поділля до Польщі, лише про союзні і приязні відносини до Казимира.

Отже, властиво, не мають значіння для Поділля дальші уваги д. П[рохаски] над текстом Янка, але по дорозі зауважимо, що автор виводить з терміна “serviando” [служачи], ніби Олександр був в ленних відносинах до Казимира, бо “servicium” [служба] у Янка значить те ж, що “feudum” [надання]; але питаємось, чи можна з тих термінів, що Янко з при звичаєння до західної термінології приложив до Коріатовичів, виводити, що ті західні відносини феодальні у нас тоді існували? І взагалі, уживання тих термінів “феодальних” для наших відносин, як в сій розправі, може лише затемнити справу і привести до несвідомого перенесення західних форм на наші події, тимчасом як існування феодалізму в західних його формах у нас не знане.

Вертаємось до залежності Поділля від Польщі; вищенаведеним вичерпується аргументація д. П[рохаски] щодо Казимира; щодо часів Людовіка, то автор наводить лише один довід, се текст Германа de Warteberge, де під р[оком] 1377 присягають Людовіку під Белзом “Koddere filius Algarden ac Lubertus frater eiusdem regis”; Koddere тут має значити для д. П[рохаски] Олександра Коріатовича, Ольгердового братанича; се гіпотеза, яку кождому ставляти вільно (хоч мені здається дуже непевним, щоб Олександр, вірний прихильник Польщі, що згадується в Кракові зараз по смерті Казимира¹, потребував би чекати аж до 1377 р. з своєю присягою і приїздити з нею під Белз з залятим ворогом Польщі — Любартом), — але ніяким аргументом воно бути не може. Все інше наведене у д. П[рохаски] або не належить до Коріатовичів (а до Любарта та Юрія Наримунтовича), або нічого не має до політичної залежності (як грамоти краківським купцям Олександра і Константина).

І оте все, на думку д. П[рохаски], dowodzą niezbicie [однозначно свідчить], що Поділля було леном польським, а завоювання литовське і залежність від Литви — міт. (с. 4). В[ельми]п[оважний] автор дарує, коли скажемо, що вся аргументація його довести нічого не може і робить неприємне вражіння категоричним тоном виводів, що мало відповідає вартості доводів, на яких він опертий. Попередні дослідники (Молчановський, ст. 193 і далі *passim*, Леонтович “Очерки истории литов[ско]-рус[ского] права”, с. 362 і далі) констатували факт певних зв’язків Поділля з Польщею за Коріатовичів, хоч і не виводили звідси якоїсь належності політичної Поділля до Польщі; аргументація д. П[рохаски] не може сього погляду збити.

¹Długosz, X, р. 331, вид. Пшездзєцького.

Друга глава розвідки ставить не менш сміливий постулат, що похід Вітовта на Федора Коріатовича 1393 р. і завоювання Поділля — то так же міт, що “жадним чином не можна погодити з свідоцтвами сучасних хроністів та документів” (с. 5). З дальших слів, одначе, довідуємось, що, властиво, бракує інших звісток про сей похід, бо автор лише доводить, що одинокий слід Вітовтового панування на Поділлі — надання В[асилеві] Карачевському Княжої Луки р. 1393 є фальсифікатом (про Вітовтове надання Симякова говорив я при виданні його — “Архив”, VIII, I, № 1, передмова, с. 53–55; якби надання К[няжої] Луки було фальсифікатом, то напевне можна було б признати фальсифікатом і надання Симякова)¹; — розуміється, се само по собі оповідання про похід Вітовта збити не може.

Замість сього Вітовтового походу кладе д. П[рохаска] похід Ягайла: “Маємо документальні відомості, що зробив то Ягайло, і то р[оку] 1393, а то таким чином, що взяв в неволю так Федора, як і його союзника молдавського воєводу Романа” (с. 7). Побачимо, на чім оперто таку категоричну заяву.

Автор вказує на звістку регести Кромера (у Стадницького, “Synowie Gedymina”, с. 179), де Федір 1403 р. дарує Ягайлу і підданим його “offensam arestationis” [з приводу арешту]; терміном *ad quem* [стосовно] того факту вважає він надання Поділля Спитку, а що на 1393 р. кладе він неволю Романа (до чого наводить натяки в реєстрах рахункових 1393 р.), то zarazом кладе і похід подільський, а покликуючись на Длугоша (про те, як Ядвіга відібрала “russiae castra” [руські укріплення] у венгрів, — під р. 1390), вважає се за боротьбу з венграми, признаючи Федора васалом венгерським (с. 8). Перейдім сі доводи.

З регести Кромера не можна вивести напевно, що то Ягайло взяв в неволю Федора; згадка про підданих (*subditi*) якраз може вказувати на противне, і Федір міг свою заяву дати Ягайлу лише як зверхнику того свого побідника (можливо — й Вітовта): але припустім се, та звідки р[ік] 1395 може бути терміном *ad quem*? Чи пізніше Федір не міг пробувати якогось нападу чи що?...

Похід Ягайла на Волощину 1393 р. зістається гіпотетичним; хоч би навіть на 1393 р. припадала неволю Романа, був би він таким; записка про прихід до Кракова “legati de Walachia” [посланців з Валахії] зовсім не свідчить, що “expedicio” [виправа], про яку говорять реєстри двірські (на їх покликується д. Прохаска), мала бути на Волощину, а до того з тих же реєстрів довідуємось, що ся “expedicio” не прийшла до життя (видаток *depositoribus et portatoribus necessariorum de curribus ad expeditionem paratis, dum iam expeditio cassata fuisset* [вантажникам і носіям, які потрібні до

¹ До речі, д. Прохаска зостановляється над датою документа, видрукуваного в моїм збірнику барських актів під № 3; справедлива дата його вказана там же в спростуваннях (с. 373, р. 1468).

возів, приготованих для походу, коли вже похід було відмінено] під днем 28 липня, в *Rationes curiae Vladislai*, в новім виданні Краківської академії, с. 159). Але якби дійсно похід на Волощину 1393 р. був, чи ще з того можна вивести, що того року Ягайло ходив на Поділля і відібрав його у Федора? Щонайбільше, можна поставити таку гіпотезу. І от, поставивши гіпотезу на гіпотезі, автор вивів з них, що літопись поставила похід Вітовта замість походу Ягайла. Сей гіпотетичний похід Ягайла у д. П[рохаски] має бути боротьбою з уграми за зверхність подільську; що Поділля було леном угорським за Федора, д. П[рохаска] ніяких доводів не подає; одиноким міг би бути факт, що Федір володів Мукачевом, але з того, розуміється, вивести щось про залежність Поділля не можна. Д[обродій] П[рохаска] натомість покликується на Длугоша (що, одначе, вчисляє лише міста галицькі — під р. 1390, с. 487), покликується на надання Ягайла 1391 р. в Теробовельщині, але там про походи Ягайла ані для вигання угрів, ані для прилучення Поділля нема мови¹. Повіт Теробовельський не зачислявся до властивого Поділля, можна думати б з тої причини, як я зауважив деінде (“Записки”, IX, “Н[аукова] хроніка”, с. 6), що разом з незвісною нам “Sczenca” був вже за Казимира інкорпорований Польщі й тим відлучений від Поділля властивого.

Я майже стільки присвятив перегляду виводів сієї часті розвідки д. П[рохаски], скільки вона в оригіналі займає; причиною тому була повість і парадоксальність висловлених тут гадок. Про дальшу частину буду говорити коротше.

Не признаючи Вітовтового походу, д. П[рохаска] відкидає і те, ніби Вітовт яким-небудь способом володів Поділлям; звісну реґесту 1394 р. про надання Кам'янця Вітовту правом ленним (“Scarbies”, № 649) д. П[ро-

¹ По дорозі кажучи, д. Прохаска, друкуючи сей документ в “Квартальнику історичнім” (1894, IV, с. 644), даремно вивів з нього свідоцтво, що Ядвіґа мала кілька походів для відібрання від угрів Русі; з тексту його такого виводу не можна зробити: говорить ся за *servitia* обдарованого, “*quae nobis in omnibus expeditionibus bellicis et singularius et recentius in copiis militaribus, quae sub auspiciis serenissimae Hedvigis conscriptae et ad vindicandas ditiones in terris Russiae, cis Tyram sitas, ultra praescriptum privilegiorum avulsas, eductae erant, fideliter ac strenue praestite*” [які нам у всіх воєнних походах та окремих сутичках і в недавніх військових, які дописані за щасливого правління найяснішої Ядвіґи й були вишкolenі для оборони угідь у Руському краю, розміщених по цей бік Дністра, відторгнутих на основі приписів привілеїв, вірно і мужньо слугували]; отже, “*omnes expeditiones*” зовсім не належать до Ядвіґи і її проводу, як толкує д. Прохаска (“*we wszystkich wyprawach wojennych, które uskutecznił pod auspicjami królowej Jadwigi*”), а знов “*copiae militares*” ніякого натяку на більше число походів в собі не містять; щодо дати, то “*purer*” зарівно може належати до р[оку] 1387, як і до 1390 (до нього прикладає д. П[рохаска]), так що сей документ нічого нового до відомостей про справу нашу не дає.

хаска] прикладає до Кам'янця литовського; таку думку висловив вже був Любавський (с. 16), і се можливо, але доказ, який тому наводить д. П[рохаска] — що в наданні Спитку про володіння Вітовтові не згадується, сієї можливості в певність не перетворить. З консеквенції мусив, розуміється, д. П[рохаска] виступити проти погляду, що Поділля дано було Спитку як земля В[еликого] кн[язівства] Литовського, а не Польщі (с. 9–10); ся справа має дещо *pro* і *contra* [за і проти]; не повторюючи сказаного деінде (“Записки”, X), зауважу, що доводи д. П[рохаски] не знищать тих непевностей¹.

Далі д. П[рохаска] переходить до панування на Поділлі Свидригайла; в головних точках згоджується спосіб, яким представляє він сі події, з гадками, висловленими у Стадницького, опертими тут ще на деяких нових доводах; лише похід Ягайла на Поділля для знищення подільського повстання пересовує д. П[рохаска] на р. 1402, а звістку Длугоша про надання Поділля р. 1403 усовує, як хибну хронологічну комбінацію самого Длугоша замість р. 1400. Виступаючи, отже, проти думки, що Поділля наново було дано Свидригайлові (недавно повтореної проф. Левицьким — “*Powstanie Swidryguellu*”, с. 55–56), д. П[рохаска], одначе, приходить до виводу, що Свидригайло мав якісь володіння на Поділлі (бо приймає дату Свидригайлового надання 1405 р.), значить не багато розминається з попереднім поглядом, що Свидригайло дістав Поділля, але з якимись компромісами з властю Ягайла (Левицький А., Стадницький, р. 197). До поданих д. П[рохаскою] дат додамо, чи ліпше — пригадаємо ще одну — згадане в розвідці мойй про Барщину (с. 24) надання Ягайлом війтівства кам'янецького 9 серпня 1402 р. в Червоногороді (очевидно — при повороті з Кам'янця) — *à pendant* [в додаток] згаданого у д. П[рохаски] надання францисканам 6 серпня.

Нарешті, д. П[рохаска] зстановляється над переходом Поділля до Вітовта 1411 р. і кладе натиск на те, що се була лише держава доживотня, і що Ягайло уважався зверхником Поділля й під час володіння Вітовтового. Шан[овний] автор при тім хіба не додає, що з формального боку таким самим титулом володів Вітовт і іншими землями В[еликого] кн[язівства] Литовського, а Ягайло навіть не спiniaвся перед порівняннями його становища з урядами старост. Закінчує автор увагами про характер лених відносин в Польщі; задля їх загальності зстановлятися над ними не будемо.

¹Спитко одержав Поділля, на думку д. П[рохаски], “*na prawie szluzkiem*”; сей термін д. П[рохаска] не раз уживає для означення надань з обов'язком служби, як термін актовий (див. його статтю в “Квартальнику іст[оричнім]”, 1895, I, с. 29), хоч я не знаю, на чім, властиво, таке уживання його оперте.

На тім кінчимо свої уваги. Попри парадоксальних виводах, що задля слабої основи ледве чи можуть придатись при дальших реконструкціях історіографічних, дає стаття чимало справедливих заміток, вартих уваги комбінацій і догадок, що дають корисну вкладку в подільську літературу історичну; шкода тільки, що загальні вади розправи — довільність і брак обережності в орудуванні матеріалом історичним, псуючи загальне вражіння, ослаблюють увагу й до сих позитивних частин розвідки заслуженого автора.

С.ШУМАКОВ. АКТЫ ЛИТОВСКОЙ МЕТРИКИ О КНЯЗЕ А.М.КУРБСКОМ И ЕГО ПОТОМКАХ (“Книговедение”, 1894, VI–VIII, ст. 17–20)

Звертаємо увагу на сю маленьку замітку, надруковану в малорозповсюдженій часописі. Автор, переглядаючи акти Л[итовської] метрики про Курбського, помічає, що видано їх в звісних “Сказаниях о кн[язе] Курбском” не конче докладно і без означення актових книг, звідки їх узято; тож автор укладає такий покажчик для видрукуваних там документів з означенням книг і аркушів. До сього додає актові титули 8 документів про Курбського, досі незвісні.

Ф.И.ЛЕОНТОВИЧ. ПАНСКИЙ ДВОР В ЛИТОВСКО-РУССКОМ ГОСУДАРСТВЕ (“Варшавские университетские известия”, 1895, V, ст. 59)

Ся розвідка проф. Леонтовича стоїть в ближчій зв’язку з обговореною недавно у нас його статтею про громадський склад Русько-Литовської держави (т. IX), що була як би загальнішим вступом до спеціальних студій над поодинокими питаннями; в останній розвідці дає він загальні пояснення про двір панський, як він його називає, обіцяючи перейти до господарського його значіння в дальших студіях — про хуторний тип сільської громади й про волосний устрій в Русько-Литовській державі¹. Все се представляє собою поодинокі частини другого відділу (про склад громади) в його огляді історії русько-литовського права, задуманім, як видно з того всього, в дуже широкім розмірі.

¹Про двір селянський розпочав д. Леонтович друкувати ширшу студію в “Журнал[е] Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]” за р. 1896.

Головні тези цієї своєї розвідки коротко повторює проф. Леонтович при кінці; зміст її в коротких словах більш-менш такий: двір в Русько-Литовській державі, як і в Давній Русі, значив не лише осаду, а й резиденцію княжу або панську, або уряду княжого чи панського; в часи колонізації Русько-Литовської держави стає він синонімом маєтності. Двори, заведені за взірцем польських *zagród*-фільварків, з'являються тут з початком колонізації і фільварково-волочного господарства, спочатку на заході — на Підляшші, в жмуді *etc.* в XVI в. ж загально розповсюджуються. З запровадженням магдебурзького права панські двори, що були по містах, переносяться звідти в маєтності; відокремлюються вони й від сіл з запровадженням “волочного” господарства, і в селах з'являються не скорше XVII в., коли з розвитком кріпацтва зникає різниця між невольною челяддю й селянством. Щодо своєї мети й устрою розрізнялися двори панські — резиденції, центри адміністративні, двірні рільничі (пашенні), або двірці, фільварки — з характером чисто господарським, ловецькі й подорожні (стани). Замешкували двори окрім урядників наємні слуги і — особливо — невольна челядь, поки з середини XVI в. челядь не виведено з дворів та не осаджено на ґрунтах разом з селянами, а Статутом 1588 р. людність двірська обмежена взятими в полон невольниками та наємними слугами, решта ж челяді зливається з селянством, загальнопониженим в своїх правах і наближеним до становища челяді.

Хоч стаття надписана панським двором, але мова йде зарівно про двори владительські — в[елико]княжі, єпископські й панські; пояснюючи різні категорії дворів, автор вирізняє категорію “панських” дворів-резиденцій для відрізнєння від рільничих — фільварків, ловецьких, подорожних, але стаття не обмежується лише першою категорією, а говорить і про інші, так що титул статті не зовсім відповідає її змісту.

Автор розпочинає в'ясненням терміна “двір” в Давній і Литовській Русі (тут можна зауважити, що автор не повинний би користати для в'яснення термінології перекладами грамот Міндовга з “Скарбця” Даниловичевого замість їх латинських оригіналів — с. 2). Навівши тут звістки про двори в пам'ятках Давньої Русі, автор заявляє, що двори “в литовсько-руських землях мали важне економічне значіння, прирівнюючись до маєтностей, економій” (с. 4), і що “в Литві-Русі двори, двірці й фільварки заведені за польськими взірцями з перших же часів розвитку в Литві колонізації й особливо — з часів запровадження німецького права, з польсько-німецькою (волосною — *lege* волочною) системою сільського господарства” (с. 8). Першою звісткою про такі “двори-маєтності” автор уважає двори кн. Дмитра Семеновича з р[оку] 1392. Тут, однак, насовуються значні сумніви: сам автор на початку говорить, що “Руська правда” уживає слово “двір” в значінні осади, чи було з того терміна виключене господарське значіння? Принаймні се треба було пояснити. Далі, в Київ-

ській літописі під р[оком] 1146 маємо ми звісні, класичні описи дворів Ольговичів: “Игорево селце, идеже бяше устроиль дворъ добръ, бѣ же ту готовизни много, въ бретьяницах, и в погребѣхъ вина и медовъ, и что тяжкаго товара всякого, до желѣза и до мѣди, не тягли бяху отъ множества всего того вывозити”, тут виступає і “гумно его, в немъ же бѣ стоговъ 9 сотъ” (Іпат[іївська літопись], с. 236); в дворі Святослава крім всякого “товару” забрали “челяді 7 сот” (с. 237), що, очевидно, мешкала тут для роботи господарської, а оповідаючи про пограбування кінських табунів, літопись каже, що князі “пославше по селомъ, пожгоша жита и дворы” (с. 235). Сього вже вистане, аби переконатись, що двір і в Давній Русі мав значіння і господарське і міг передати його і в період литовський. До того, щоб двори кн. Дмитра Семеновича були результатом польського впливу, се ще й само здається мені мало правдоподібним: ледве чи польсько-німецький вплив міг сягнути так рано й так далеко — в східні землі В[еликого] кн[язівства] Литовського.

Полемізуючи з д. Любавським, що пояснює двір як оселю господарську, д. Леонтович доводить (с. 16), що двір значив маєтність, покликуючись на документи, де приналежністю двора виступають оселі селянські, де часом “будується город” на дворі. Здається, однак, що ці документи не доводять того: город може означати фортифікації, що й на звичайнім дворищі, а що села згадуються як би часті двора, то се ще не доводить, що двір територіально їх в собі заключав. Цілком аналогічним з тим здається нам справа про стан: д. Леонтович, знов-таки полемізуючи з д. Любавським, що стан не був в В[еликім] кн[язівстві] Литовським таким територіальним округом, як в В[еликім] кн[язівстві] Московським, лише дійсним станом, пристановищем подорожнім, де королівські урядники, послы etc. знаходили собі підводи і харч. Д[обродій] Любавський в своїй гадці виходив також з вказівок документів, де виступають “люди стану” такого-то. Д[обродій] Леонтович доводить, що так звалися люди лише тому, що мали при тому чи іншому “стані” різні обов’язки, а “стан” не був зовсім територіальним терміном. Думаємо, що не інакшим способом і в В[еликім] кн[язівстві] Московським “стан” прийшов нарешті до територіального значіння, але аргументація д. Леонтовича нас переконує, що в В[еликім] кн[язівстві] Литовським до такого результату не дійшло, землі не поділились на стани, відповідно тому, до якого стану людність місцева відбувала свої повинності. Але так само, правдоподібно, було і з двором: хоч часом й іде мова про людей при таких чи інших дворах, але се значить, що своїми обов’язками вони до нього належали, й зовсім не доводить територіального значіння слова “двір”, що воно значило те ж, що маєтність; так само як не значить, властиво, сього і “економія”. А з тим і увесь той вивід уживання слова “двір” в XIV–XVII в. з впливу колонізації тратить свою вагу. Так само і признання такого ж впливу на

відокремлення панського двору від міської та сільської людності здається нам подекуди натягненим та побільшеним, хоч в цілості того впливу не можна заперечувати.

Не згоджуючись, отже, з тими поглядами, не уймаємо користі й цінності розвідки проф. Леонтовича щодо збирання й аналізу матеріалу для вияснення поставленої теми; думаємо, однак, що подібні остаточні висновки про впливи чужого права ліпше наразі полишати або висловляти в формі гіпотез: дуже ще мало ся сфера оброблена, матеріал навіть докладно не використаний. Ще увага — користаючи матеріалами про Поділля, не годилося б полишати відповідні матеріали за Галичину, а вони існують, хоч її внутрішня, особливо економічна історія і мало досі звертала на себе увагу.

Л.ПАДАЛКА. ПО ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ОСНОВАНИЯ ГОРОДА ПОЛТАВЫ

**(Відбитка з “Чтений” Київ[ського] істор[ичного] товариства,
т. IX). К., 1896, ст. 19+мапа**

Розвідку д. Падалки можна поділити на дві частини; перша займається питанням, чи можливо припустити існування Полтави в період давній, друга зводить відомості про неї з XVII в.

Як відомо, почавши з Карамзіна й до новішого дослідника топографії Переяславщини — проф. Голубовського, Полтаву бачили в Лтаві, що згадується під р[оком] 1174: Ігор, вертаючись з степів до Переяслава, переїхав Ворсклу коло Лтави. Проти сього виступає д. Падалка; доводи його такі:

Неможливо об'яснити, яким би способом з слова “Лтава” утворилось “Полтава”, якби се була назва міста.

Цілком неправдоподібно, аби на місці Полтави було якесь місто в 2-й пол[овині] XII в., бо ся країна виходить за границі тогочасної руської колонізації.

Текст літопису, можливо, в сім місці попсований, бо має варіант.

Зіставляючи перше питання філологам, з поводу третього довода зауважимо, що варіант “переехаль росколь” замість “перееха Вѣросколь” не може мати значення, бо, безперечно, з'явивсь наслідком злого відчитання початкового тексту. Щодо доводів історичних, то вони справді мають певну вагу, але автор, аргументуючи, на жаль, не бере під увагу доводів противних; проф. Голубовський, напр., навів деякі доводи, що промовляють за існування людності на простороні між Сулою й Ворсклою (“Печенєги, торки, половцы”, с. 102—123); можна, розуміється, згоджуватись з ними чи не згоджуватись, але годі переходити їх мовчанням; далі — автор бере факти з різних часів, не звертаючи уваги, що обставини колонізації змінювались, і

що можна констатувати на початку XII в., не можна без застережень переносити на середину віку. З деталей зауважу, що се ще питання, чи літописні згадки про Снепород належать до Сліпорода нинішнього, бо оповідання під р[оком] 1070 дуже мало до того пасує. Останки фортифікаційні без ближчого розгляду уважати фортифікаціями XII в. теж трудно.

Далі переходить автор до відомостей про Полтавщину з полов[ини] XVI в. Тут інтерес має означення географічне уходів, згадуваних в люстраціях 1552 р., а долучена мапа дозволяє легко собі представити територію сих уходів. Для самої Полтави автор зводить відомості переважно вже відомі, а закінчує філологічними міркуваннями про значення слова “Полтава”; останні уступи в них ледве чи зможуть переконати. У всякім разі за браком монографій про “славу Полтаву” розвідка д. Падалки стає корисною вкладкою.

MICHAŁ ROLLE. Z PRZESZŁOŚCI. OKRĘG ROWSKI — STAROSTWO BARSKIE (DO R[OKU] 1774).

Льв[ів], 1896, ст. 232

Книжка ся є передруком з львівського “Przewodnik’a Naukow’ogo i Literack’ogo” і представляє собою першу більшу працю автора — сина звісного в польській і руській історіографії історика-оповідача д-ра Йосифа Ролле (dr Antoni J.). Небіжчик присвятив Бару один з розділів в своїй монографії “Zameczki podolskie na kresach mułtańskich”, що й представляє з себе довгий час найбільшу розвідку про Бар. Коли я р[оку] 1891 забирався до студій над Барщиною і кружив для того по Поділлю, бачився я й із небіжчиком і розповідав йому про план своєї роботи, а він, окрім деяких вказівок бібліографічних, згадав тоді про архів Волод[имира] Гурського в Котюжанах, багатий матеріалами про Барщину, і, не маючи заміру для себе їх використати, обіцяв знайти до них приступ для мене. Зносини наші, одначе, потому увірвалися; я в Києві, Варшаві й Москві зібрав значний запас матеріалу і не журився архівом Гурського, тим більше як дістав звістку, що до оброблення барських матеріалів того архіву приступив син небіжчика, і міг сподіватись, що й вони будуть визискані для науки. (Ще перед тим користав з того архіву д. Ол[ександр] Яблоновський для своєї розвідки “Podole u schyłku XV w[ieku]” і Й[осиф] Ролле в “Kobiet’ach na dworze Czehryńskim”). Потім небіжчик переказував, що має матеріали д. Гурського в себе, й можна б з їх користати, але та звістка прийшла трохи запізно для мене, коли вже я друкував матеріали про Барщину, що вийшли першим томом в кінці 1893, а другий — 1894 р.

Тож опублікована тепер книжка д. Ролле має для мене особливу цікавість: цікаво було знати, що містить в собі для Барщини архів Гурського; цікаво було знати й те, як скористав з них автор, як уложив свою працю, що мала предметом ту ж тему, що й моя, але написана незалежно від неї, бо, як зазначає автор в кінці, книжку написано 1894 р., і доперва по тому, як значна частина її була видрукувана, довідався він про мою книжку (видану р[оку] 1894).

Головним матеріалом для студії, як сам автор зазначає (с. 224), були рукописні матеріали зі згаданого архіву, а то папери з процесу про ґрунти дідичів староства Барського, Любомирського і Понінського, з дідичами й державцями поодиноких сіл з останньої чверті XVIII в. (акти сі перейшли туди по адвокату, що провадив справу Понінського), а головню “*summaryusz generalny dokumentów*” [генеральний звід документів], де наведені реґести документів до Барщини, і “*Spesyfikacya wsioł*”, де для сіл, що поносили певні обов’язки до замку Барського, зведені відомості з ревізій, інвентарів і люстрацій р[оків] 1563, 1564, 1569, 1607, 1616, 1629, 1665, 1765. Окрім того, автор ужив кілька друків з того ж процесу (вчислені на с. 229) і поодинокі документи в копіях. Два згадані витяги достачили автору дуже великий запас відомостей про володіння землею і історію поодиноких осад староства; не мавши тих самих зводів, що переховуються в архіві Гурського, я мав ті відомості зведені на основі представлених сторонами актів, в двох урядових протоколах — комісії летичівської (справа з дідичами) і варшавської (справа з державцями королівщин), перехованих в Київському центральнім архіві; з друків процесу, вчислених д. Ролле, в Головнім архіві Варшавським (*Lustrationes*, № 65a) я знайшов лише один (*Postawa ...*) (натомість було там кілька таких, що нема в архіві Гурського)¹, але сі друки взагалі, окрім відомостей про хід процесу, містять мало цікавого; цікавіший інвентар староства, уложений, як догадується д. Ролле на початку XVIII в. (с. 27); хоть з XVIII в. маємо кілька аналогічних документів (опис 1712 — “Акти Барськ[ого] стар[оства]”, II, № 81, інвентарі 1734, 1736, 1757 рр. в архіві Варшавським, № 65a і 66a, люстрація 1765 р. в архіві Київським, № 5512), одначе се не позбавляє згаданий інвентар його ваги. Поза тим, перечитавши книжку д. Ролле, я не знайшов відомостей про Барщину, зачерпнутих з документів, яких би не мав при укладі своєї праці, вийнявши хіба деякі дрібні подробиці. З них згадаю за копію з надання Свидригайла на с. Зубровець. Документ сей опубліковано у Пшездзецького (*Podole, Wołyń, Ukraina, I*), але з датою 1405 р.; вже небіжчик Ролле звернув увагу

¹ Obrona z strony un. instigatorow koronnych; Kontynnacya productu sprawy ks imci dziedzica Baru; Odpowiedz z strony i. o. x. I. M. Lubomirskiego; Summariusz z dokumentów... Hołuziniec i ін. — Варшав[ський] арх[ів] *ibid*.

(Zameczki, I, с. 68, вид[ання] 1880 р.), що в різних згадках сей документ має дату то 1401, то 1405 р[оки], а та чи інша дата має певне значіння, бо з датою 1405 р. він був би самотнім доказом другого панування Свидригайла на Поділлі (пор[івняй] нову розвідку д-ра Прохаски — “Podole lennem korony”, де знов грамота виступає таким доказом). Отже, д. М[іхал] Ролле подає звістки про копію цього документа (оригінал, каже, становить власність приватну; шкода, що не сказано — чию), в архіві Гурського вона має дату а. ND millesime quadricentesimo primo [від Різдва нашого Господа тисяча чотириста першого року]; з інших відмін можна зазначити, що в підписах свідків замість Vasillo dieto Boszski стоїть Vasilio duce Des (?) Boski¹.

Щодо укладу праці, то автор поділив її на дві частини: перша (менша, с. 1–76) присвячена “Ровському округу”, себто часам до володіння кор[олеви] Бони, друга (с. 77–232) — староству Барському. Автор по короткій замітці про територію Поділля і поділ його на округи приступає відразу до першої звістки про Ровський округ (в згаданім наданні Зубровець), застановляється над особою того “Альберта Ровського”, потім над іншими старостами XV в., а за браком відомостей про спеціальних старост ровських, говорить про старост подільських взагалі; застановляється по тому на наїздах татарських і давши докладний каталог їх, переходить до огляду колонізації до часів Бони, означає границі округу, подає історію осад, що записує він до XV в. (гл. V), потім осаді XVI в. (до Бони) — гл. VI. Можна зауважити, що відомості автора про XV в. вийшли б трохи багатші, якби він використав одно друковане джерело — “Inventarium archivi regni” (1862); реєстр старост подільських вийшов би більший, якби автор використав для того “Akta grodzkie i ziemskie”; що звістки про колонізацію XV в. вийшли б багатшими при використанні з ширшого рукописного матеріалу (пор[івняй] “Барское староство”, гл. II), се само собою розуміється, але такою метою автор і не задавався. Щодо висновків автора, то треба зауважити, що несправедливо він каже, ніби за Коріатовичів ми не подибуємо слідів адміністративного поділу Поділля (пор[івняй], “Барское староство”, с. 128); далі — догадки автора щодо особи Альберта Ровського занадто гіпотетичні, так само ідентифікація з Альбертом з Вшерадова, бо той був каштеляном не на Поділлі (пор[івняй] “Бар[ское] ст[ароство]”, с. 145); зазначаючи границі Ровського повіту, автор не зстановився над тим, які переміни могли вийти при його відновленні за Бони і чи представляв він територію без прогалів².

¹ При таких читанні стає непевним, чи дійсно від Божька мала свій початок назва цього князя.

² Дрібні поправки: на с. 32 замість Makowse (як в “Summariusz ’у”) треба читати Maliejuose (див. “Акты Б[арского] ст[ароства]”, I, № 103), а Добек Ловчовський не був однією особою з Лосковським (про цього див. “Бар[ское] ст[ароство]”, с. 207); звістка,

Друга частина, присвячена “Барському староству” (від часів кор[олеви] Бони), поділяється на дві половини: в перших шести главах автор оглядає історію староства, поділяючи його на періоди відповідно змінам старості і державців (гл. I і II — кор[олева] Бона і її старости, гл. III — Гербурти, гл. IV — Творовський, гл. V — Гольський, гл. VI — Жолкевський); в кожному розділі автор говорить на початку про саму зміну в адміністрації, про загальну ситуацію подільську тогочасну й, по змозі, сучасну барську, про діяльність старости й про колонізацію староства. По тому дає автор два загальніших огляди — про вийтівства в старостві Барським і про стан його під час люстрації 1615 р., і знову оглядає історію в порядку хронологічним до р[оку] 1774 — коли Барщина перестала бути староством, перемінившись з королівщини на приватну власність на основі ухвали сойму. Таку схему не можна назвати щасливою: автор мав в руках рукописний матеріал майже виключно для історії володіння землею (а разом з тим — колонізації, оскільки перше могло вияснити другу); для діяльності старост, для внутрішнього життя староства міг він знайти деякі вказівки хіба в друкованім матеріалі (головно — в люстрації 1564 р.). Тож за браком таких відомостей мусив він удаватись до загальних звісток про Поділля, про відносини пограничні, про заходи сейму коло староств граничних, або про особи старост (особливо — гетьманів) взагалі і ті події політичні, в яких вони брали участь; розуміється — се здебільшого факти загально знані, і автор до них міг лише місцями додати спеціально барські відомості з джерел переважно друкованих. До початку XVII в. він зате мав багатий матеріал щодо володіння землею, і ним головно заповнив ці розділи: в кожній главі оглядає він історію тих осад, що з’являються за часи держання сього старости; таким чином ця частина представляє з себе, властиво, історію колонізації Барщини в XVI і 1-й пол[овині] XVII в., але такий поділ її на кусники, властиво, зроблено безпотрібно, бо він цілком механічний, утрудняє перегляд, а при

що Сняковці сіли на ґрунті Княжої Луки (с. 34) є, правдоподібно, непорозумінням (документ 1461 р., що тут згадує автор, нам не звісний, коли не є се той, що видруковано в “А[ктах] Б[арського] с[тароства]” під № 3). Полуднева Ровщина в 2-й пол[овині] XV в. зовсім не була густіше залюднена, ніж західна (с. 37). Карачева Лука не була те саме, що Княжа Лука (с. 40), як видно з дат, наведених в “Бар[ском] с[таростве]” (с. 33), а пізніше звалась Плебанівкою, Лука ж Молчанівська і Шаргородська що інше (“Б[арское] с[тароство]”, с. 123). Дашківці лежать в басейні Лядави, тож не можна їх ідентифікувати з Дашковим дворичем, коли воно справді лежало на Ушиці (с. 44). Angaryowani (с. 56) не є помилка, бо іде від слова angaria; z Winogrodzies (с. 59) хибно відчитано зам[ість] Zwinogrodzies. На с. 68 безпотрібно Schanovczova (Санович) з Сахновськими. Доповняти прогалини в оповіданні автора документальними відомостями не буду, відсилаючи до відповідних уступів “Барського староства”; зауважу, що з ними відпала б і думка автора, мовби на сю територію не розтягались надання Ягайла (с. 75).

тим і роль старост представляє трохи в невідповіднім світлі, побільшуючи їх роль в колонізації: на рахунок діяльності старости записується заснування кожної осади в старостві, видача кожного привілею осадного, тим часом як значна частина (або і більшість) привілеїв, роздаваних шляхтичам, зовсім без участі старости видавались; ще менш справедливо залічує автор до заслуг старости роздавання привілеїв потвердження володарям-шляхтичам і зазначає, що сі села наслідком пильної опіки старости розрослися і заго-сподарилися (с. 150): староста в тому, певно, був дуже мало винний. За браком же відомостей автор, напр., робить виводи про заслуги тієї чи іншої особи з факту надання того чи іншого уряду, а навіть війтівства (с. 145, 189); зазначимо, що взагалі автор має нахил до панегіризму, а бажаючи зробити своє оповідання легшим, уживає різних прикрас стилістичних; але відповідніше було натомість перенести значну частину дат і власних імен, що не мають більшої ваги, і взагалі другорядних подробиць під текст, в уваги.

По сих загальних увагах перейдемо до деяких спеціальних. Автор несправедливо називає Барщину власністю Бони (с. 6, 77), бо Бона мала її лише в державі, з записаною на ній сумою. Говорячи про перехід осад барських до нових державців в XVII в. і роблячи різні припущення, автор не бере під увагу ухвал екезекуційних, які мала значна частина володінь шляхетських, і характеру держави. За Ол[ександром] Яблоновським уважає автор (с. 163) витворення барської шляхти результатом заходів уряду коло організацій оборони крайової; але Поділля взагалі повне було такої шляхти дрібної руської, поки не виперла її звідти шляхта польська, і хіба в консервуванні тієї дрібної шляхти в Барщині й Хмельниччині можна припустити якусь державну думку, та й то трудно. На с. 164 каже автор, що в “Б[арському] старостві” в відносинах між старостами і людністю панувала “względna harmonia”, але в дійсності того не можна сказати (див. “Бар[ское] ст[ароство]”, гл. VI)¹.

Випадає ще сказати про загальне освітлення, дане автором тим справам. В загальніші виводи і погляди він взагалі не вдається, беручи готове вже освітлення, часом наводячи для того довші цитати. Може, тим наслідуванням

¹ Дрібні замітки: “gracowity Niewid” (с. 81) зовсім не є комплімент для Невида, а означення його не шляхетського роду. На с. 82 несправедливо сказано, що осадчі барські належали до упривілейованого стану: про декотрих се більш ніж непевно (див. “Бар[ское] ст[ароство]”, гл. V). На с. 89 автор мішає Карачовських з Карапчовськими або Карапчиевськими, а се були два особні роди. Czyszczowse на с. 101 чи не є простим непорозумінням переписувача (пор[івняй] “А[кты] Б[арского] с[тароства]”, II, с. 348–349). “Poczesny” стоїть в зв’язку з “тяглий”, а не “poczestny” (с. 130). Наведений автором витяг з граничного акту 1570 р. (с. 134) має деякі непоправності (пор[івняй] “А[кты] Б[арского] с[тароства]”, I, № 122). На с. 138 покручені імення з акту 1658 р. треба справити (пор[івняй] “А[кты] Б[арского] с[тароства]”, II, № 47).

готових поглядів треба об'яснити деякі по дорозі кинені гадки, що не конче гармонізують з фактами, поданими самим автором і тими, що він оперує. Так, сам автор признає, що територія ся в XV в. колонізована була селянством і упривілейованою верствою руською, як він думає, без участі зовсім королівської власті (за Ягайла — с. 75–76), тим часом дальше кидає слова про місію цивілізаційну польську (с. 124), причім ся місія припадає спеціально на долю шляхти, а їй “стає в великій помочі в тій цивілізаційній місії селянська юрба, що поспішає на границі з різних сторін і границь Речі Посполитої” (с. 163); за Барщиною на схід у автора починаються уже ніби які “дикі краї” (с. 148). Подібні суперечності стрічаються, одначе, часто і в інших, старших і досвідченіших письменників польських, що розширивши круг своїх відомостей, не встигли визволитись від перестарілих поглядів в відносинах русько-польських, хоч сі погляди з їх же відомостями стоять в цілковитій незгоді.

В.АНТОНОВИЧ. НЕСКОЛЬКО ДАННЫХ О ЗЕМЛЕВЛАДЕНИИ В ЮЖНОЙ УКРАИНЕ В XV СТОЛЕТИИ (“Київська старина”, 1896, X, с. 19)

Під сим титулом многозаслужений учений подав історично-географічні замітки про кілька осад колишнього воєводства Брацлавського: Жаботин, Мліїв (пізніше то було воєводство Київське), Рашків-Калаур і Микулинці, з поводу найдених ним документів в Київському архіві. Для м[істечка] Жаботина проф. Антонович подає документ в[еликого] кн[язя] Олександра, але, на жаль, змушений, певно, практикою часопису — не в оригінальній транскрипції і з деякими перемінами в мові, а се тим більш шкода, що документ сей — з хибною датою і дуже пізно вписаний, насовує підозріння щодо автентичності; документи XV–XVI в. про Микулинці були вже опубліковані проф. Антоновичем в його “Грамотах В[еликого] кн[язя] Литовского”; натомість грамота про Калаур представляє новинку дуже інтересну. З нагоди сих документів автор подає короткий огляд кожної з тих осад, головнo — про зміну їх власників, додаючи подекуди генеалогії тубільних родів, що ними володіли.

Найбільшу вагу з сих розвідок має розділ про Калаур, звісний досі з імені, але навіть щодо своєї місцевості непевний, бо звісні досі документи про нього не давали на се вказівок, окрім того, що лежав він на Дністрі, і гадка, що лежав він на усті Дністра (як ще недавно умістив його д. Любавський на своїй історичній карті В[еликого] кн[язівства] Литовського), була чистим здогадом, хибним, як показують подані тепер

пр[офесором] Антоновичем відомості. Проф[есор] Антонович подає звістку про сучасний лісок Калаур коло Рашкова, документ 1580 р. про “селище Калауръ зъ приселком Рашковомъ” і відомості про городище коло згаданого ліска з фортифікаціями, на думку автора, XV в. Разом взяті, ці факти доводять з цілковитою певністю, що Калаур стояв на місці теперішнього Рашкова. Факт сей має своє значіння в історії колонізації Полудневої України, і нотуючи його, подам лише кілька доповнень до розвідки проф. Антоновича.

Передовсім звістки про Калаур не сягають в давнину далі 1430 р., бо реєстр Свидригайлових міст, поданий в “Scarbc’u” Даниловича під р[оком] 1402, з далеко більшою правдоподібністю треба віднести до 30-х р[оків] XV в.; приналежність Калаура Судимунтам з док[умента] 1580 вже за Вітовта не можна вивести (припустивши навіть, що се улюблене покликування на Вітовта не вигадка, воно може і не належати до Калаура), так що напевно звісним нам володарем Калаура XV в. зістається Теодорик Бучацький, що дістав на нього разом з Чорним городом і Качибеевим привілей в 1442 р. Примітимо, що привілей сей, звісний давніше лише зі згадок (так і проф. Маркевичу в його праці про Качибей, цитований проф. Антоновичем) в цілості подано з книг метрики Коронної в розвідці нашій про Барщину (с. 25–27); з неї не можна вивести ніякого докладного представлення про обсяг надання (бо сей край був, очевидно, цілковитою terra incognita [темною справою, невідомістю] для королівської канцелярії), і здогад, що Калаур Бучацькому дано “разом з просторою степовою смугою, що доходила до берегів Чорного моря”, не наводить собі потвердження в наданні, де лише загально говорить про “приналежності”; рівно ж привілей надає згадані замки не до живота, а до виплати записаної на них суми, наслідком чого (бо викупу того, очевидно, не наступило) ще під час ревізії прав 1564 р. зголосився з правами на ці замки Язловецький, як спадкоємець роду Бучацьких (“Акты Бар[ского] стар[оства]”, II, с. 363), але в фактичній володінні Калаура не був: се городище лежало в границях В[еликого] кн[язівства] Литовського і перейшло в володіння брацлавського зем’янського роду Чечелів. Під час ревізії 1545 р. Чечель виступає в категорії “подлійших”, “которых (старинні зем’яни) братею собѣ не менуютъ, ани знаютъ, одколь естъ”; володіння, отже, Чечеля ледве чи опиралось на якісь документи, і його пізніше (1580 р.) покликування на “привилегія в[еликого] кн[язя] Витовда і кн[язя] Ольбрыхта”, що мали згоріти в замку Київським, мусимо прийняти cum taximo grano salis [з великою долею іронії (недовіри)].

Н.И.ПЕТРОВ. КИЕВСКАЯ РОЖДЕСТВО-ПРЕДТЕЧИНСКАЯ ИЛИ БОРИСОГЛЕБСКАЯ ЦЕРКОВЬ.

К., 1896, стор. 92 (відбитка з “Трудів” Київської духовної академії)

Монографія проф. Петрова представляє, можливо, повний звід звісток про Борисоглібську церкву з історичної літератури, доповненої витягами з церковного архіву. Зміст книжки такий:

Теперішня київська Рождество-Предтечинська церква з “приділом” святих страсотерпців Бориса і Гліба досі між народом зветься Борисоглібською, бо до самого початку теперішнього віку головною парафіяльною церквою була стародавня Борисоглібська. Рождество-Предтечинська церква з’являється в сій парафії далеко пізніше за Борисоглібську й довго займала другорядне місце. Проф[есор] Петров тієї думки, що Борисоглібська церква була або тією “Петровою божницею”, про яку згадує літопис під роком 1146, або заступила її місце.

Принаймні безперечно, що Борисоглібська церква існувала далеко раніше року 1482 й причиною будівлі її в Києві було, з одного боку, зруйнування вишгородської Борисоглібської церкви, де лежали колись мощі Бориса і Гліба, а з другого боку — в побожній охоті киян пошанувати згадку про мучеників в самому Києві, що почав тоді вставати з руїн під захистом православних литовсько-руських князів київських. Під час нападу Менглі-Гірея Борисоглібську церкву спустошено, книжки попалено, священика погнано у неволю; але церкву не знищено цілком. Після сього нападу історичні відомості про Борисоглібську церкву перериваються й відновлюються тільки з половини XVI в., коли ся церква перебувала під особливою опікою та протекцією київського міщанства.

Проф[есор] Петров, як бачимо з сього всього, не пристає на думку, ніби існування Борисоглібської церкви почалося з р[оку] 1602. На думку проф. Петрова, “Ведомость 1784 г.”, а за нею й поручик Новгородцев у своїм “Географическом описании Киева” говорять не про Борисоглібську, а приписану до неї Різдвяно-Предтечинську церкву, або певніше — про дві Різдвяно-Предтечинські церкви — про початкову дерев’яну та пізнішу муровану. Р[оку] 1602, як се можна вивести на підставі архівних документів та “Ведомости 1784 г.”, Онисим Холодович збудував на місці польського костелу не Борисоглібську церкву, що існувала далеко раніше, а Різдвяно-Предтечинську, приписану до Борисоглібської (с. 19–21). Ся Різдвяно-Предтечинська церква, що, на думку проф. Петрова, становила трапезну Борисоглібської церкви, можна припустити, збудована р[оку] 1602 на місці домініканського костелу, правдоподібно — збудованого паном Криницьким, бо й стояв він на подвір’ї, що безпосередньо граничило опісля з цвинтарем Різдвяно-Предтечинської церкви.

Завдяки міщанській опіці і ліпшим для православ'я часам в XVII в., Борисоглібська церква поправилась, збудовано дзвіницю, обгороджено цвинтар та прибудовано бабинець. При ній існували школа та шпиталь. В сій школі були самі “виростки”, себто певніше за все студенти Київської академії; вони за те удержання, що давала їм церква (квартиру й харчі), помагали дякам читати й співати в празники, й вкупі з тим вчили дітей парафіян та інших грамоті й латинській азбуці. Пізніше окрім дяківської школи в Борисо-Предтечинській парафії була ще і друга мала школа, яко філія Київської академічної бурси. Тут жили студенти, для браку помешкання в академічній бурсі, й у вільний від лекцій час ходили на крилос, за віщо відбирали призначений пайок “ради пропитання и снабдения в нуждних”.

З другої половини XVII в. в історії Борисоглібської церкви виступає друга — Різдвяно-Предтечинська, тепла або трапезна церква, на яку йдуть і спеціальні вкладки. Дякуючи сим вкладкам, її перебудовано (р[оку] 1691), замість дерев'яної збудовано кам'яну, так що вона переважила головну парафіяльну церкву — Борисоглібську. Різдвяно-Предтечинська все багатіла та багатіла, Борисоглібська ж не переставала “малитися”, поки нарешті не скасовано її при кінці XVIII в.: або вона згоріла, або її розібрано задля давності. Натомість після пожежі 1811 р. прилучено до Предтечинської церкву Св[ятого] Духа з усім, що в ній від пожежі заціліло. Сама Предтечинська церква в сій страшній пожежі заціліла.

Д[обродій] Петров доводить детальну історію церкви аж до нинішнього часу. Про старанність в укладі її було вже сказано. Можна закинути пр[офесору] Петрову тільки те, що він не користався консисторським архівом, де безперечно немало єсть документів, що дотикаються внутрішнього життя Борисоглібської парафії. Єсть, правда, поклики на консисторський архів, але сі поклики дуже недокладні, напр.: «Смотри “Архив Киев[скої] духовн[ой] консистории под 1784 годом”» (с. 63), або “Списки настоятелей Киево-Богоявленского монастыря 1760-х годов” в архіві Київ[ської] дух[овної] консисторії (с. 22). Робити такі нотатки неможливо в ученій праці. Хоча, треба мовити правду, і в самому архіві Київ[ської] духовної консисторії дійти ладу та знайти потрібний документ вельми трудно, а все ж таки доконче треба проставляти напевно № та рік документа. Що ж автор не використав архіву Київ[ської] консисторії, маємо доказ, бо в сій книжці немає згадки про деякі акти того архіву про Борисоглібську церкву, напр., що в другій половині XVIII в. ся церква віддавалась з дозволу консисторії для відправи в ній полковому священикові — одного з тих полків, що стояли в Києві, р[оку] 1772 дано дозвіл відправляти службу в Борисоглібській церкві священикові канонірського полку Дмитрові Енецькому (Постанови Київ[ської] консисторії за 1772 р., № 459).

Книжка видана “на користь Борисоглібської церковноприходської школи”.

HISTORIA PIECHOTY POLSKIEJ PRZEZ KONSTANTEGO GÓRSKIEGO PUŁKOWNIKA PIECHOTY, PRZEDTEM KAPITANA KWARTERMISTROWSTWA GENERALNEGO.

Краків, 1893, с. 271+2 таблиці

HISTORIA JAZDY POLSKIEJ PRZEZ K.GÓRSKIEGO.

Краків, 1894, с. 363+3 таблиці

У нашій літературі науковій і в близьких до неї органах, скільки знаю, не було звернено уваги на ці дві книжки, що мають немалу цікавість і для нас. Автор, сам фахово обізнаний з організацією війська, визискав цілком нові матеріали — головню реєстри і рахунки видатків на військо, і завдяки тому міг подати силу свіжих і інтересних відомостей до організації війська в Польщі.

Для нас, окрім загального інтересу цієї справи, мають спеціальний ті уступи, де говориться про організацію оборони полудневої границі Корони Польської і взагалі розміщення війська на Україні (“*Historia piechoty*”, § 5; “*Historia jazdy*”, § 18, 30–31 і ін.) і про козаків в війську короннім (“*Hist[orya] piech[oty]*”, § 12; “*Hist[orya] jazdy*” § 15–16, 34, 38). Правда, шан[овний] автор трактує ці питання побіжно і уділяє їм дуже мало місця, а говорячи про козацьку кінноту, до того, має на думці не так козацько-запорозьке і реєстрове військо, як організовані по-козацьки відділи польського війська, але й тут є свіжі архівні відомості, використані почасти в тексті, почасти в просторих додатках (в першій праці 61 ст., в другій — 87), де подані документальні відомості почасти *in exstensa*, частіше в винятках і уривках.

Взагалі можна зауважити, що шан[овний] автор цілу вагу положив на історію польського війська в XVIII в., уділивши розмірно небагато місця XVI і XVII в., не кажучи за XV (тут, розуміється, було мало матеріалу): в історії пішого війська ці віки зайняли всього 63 ст., не багато корисніші відносини заходять і в історії кінного війська. Далі, навіть при побіжнім ознайомленні з працями виявляється брак докладного ознайомлення з публікаціями джерелового матеріалу і літературою історичною; та се при архівних працях трапляється нерідко, і від автора, часто загребеного багатим архівним матеріалом, часом трудно і вимагати того. Друкований матеріал не в однім міг би прийти до помочі щ[ановному] автору; поминаючи вже історію козацтва, я зверну увагу, напр., на справу, що сам колись по архівних матеріалах переходив — організацію оборони на Поділлі. Автор, говорячи про неї, напр., не знає нічого про пограничну службу дрібної шляхти подільської, а про неї міг довідатись з люстрацій подільських, друкованих в “*Архіві*”, VII, I–II і “*Źródła dziejowe*”, t. VI; тоді було б йому ясне значіння і того цікавого реєстру пограничної сторожі, яку подав він в “*Hist[orya] jazdy*” на

с. 321–322, де, власне, вичислено шляху, обов'язану до сторожі і означено, на яких “шляхах” і “перевозах” вона стереже. Знайшовши згадки про чеме-рисів, автор не може дати собі ради з ними (“Hist[orya] jazdy”, с. 27–28, 67–68), але в “Zameczk'ach podolsk'ich” неб[іжчика] Ролле і в листах Бони, друкованих в “Szkic'ach” Пуласького, найшов би він пояснення цієї справи (не кажу про збірник барських актів, бо І т. його вийшов 1893 р., і автор міг його не знати). Люстрації доповнили б відомості автора і про залоги на Україні Подніпрянській перед унією (“Hist[orya] piechoty”, с. 17–18).

Щодо поданого в додатках документального матеріалу, то тут дуже багато інтересного, і приходиться лише жалувати, що автор замало подає з того, що мав під руками, даючи часом маленькі уривки, або підраховуючи просто суму з реєстрів; такий, напр., виказ пішого війська на Поділлі з років 1507–1576 (“Hist[orya] piechoty”, с. 233), або кінного війська на Поділлі й Русі з р[оків] 1508–1556 (“Hist[orya] jazdy”, с. 321) лише дражнить апетит дослідника, тим більше, що автор не каже, звідки і як вивів він ці числа. Але, розуміється, в додатках до розправи не можна й подавати всього матеріалу, хоч би й цікавішого, in extenso, і зістається пожадати, щоб ті реєстри й рахунки військові діждалися як скорішого опублікування. Тим часом авторові належить ся подяка й за подане ним. Так, напр., в “Historyi piechoty” подано уривки з рахунків козацької плати XVI в. на с. 242–243 (дещо подане тут в витягах, як реєстри граничної сторожі з р[оку] 1527, київської залоги р[оку] 1577 і козацького війська з р[оку] 1581 в цілості подав д. Яблоновский в т. XX “Źródła dziejowe”). В “Historyi jazdy” стрічаємо, напр., “реєстр дворян на Поділлі” 1495 р. (с. 277), реєстри подільських рот 1540, 1548, 1552, 1558 [років] (с. 293–296, 312), Руського воеводства 1535 р. (с. 298), витяги з реєстрів рот козацьких 1589–1590 рр. (с. 316) і т. ін.

По плану автора за історією пішого і кінного війська мають йти — історія артилерії та інституцій і урядів військових; тут можемо менше для себе сподіватись, але все може бути немало цікавого для українсько-руської історіографії.

“ŹRÓDŁA DZIEJOWE”.

T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.

T. XI. Ziemie ruskie, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego.

Ukraina (Kijów–Braclaw), dział III, Warszawa, 1897, ст. 736+LX

Під сим титулом вийшла простора монографія, присвячена внутрішній історії колишніх воеводств Київського і Брацлавського, себто середнього Подніпров'я і Побужжя в XVI і першій чверті XVII в. (в границях Київ-

ського воєводства містилась тоді і Задніпрянщина). Відповідно до плану, прийнятого видавництвом, в поодиноких томах його подавались статистичні матеріали, що давали підставу для географічно-статистичних висновків про поодинокі землі, подані у вступних монографіях (територіальний поділ і його складові частини, залюднення з його клясами, осаді і власність земельна). Відповідно до цього плану шан[овний] автор в т. XIX дав матеріали і розвідку про Волинь і Поділля, але для Київщини і Брацлавщини показався надзвичайний брак матеріалу статистичного в тіснішій значінні: служили ним для інших земель поборові реєстри, але тут за часи литовські їх не було, з часів польських вони почали переводитись, але заховались лише в незначних фрагментах, та й відповідно ще дуже початковому стані тодішньої колонізації цих земель дають викази дуже проблематичного значіння. Прийшлося брак сей заповняти іншими джерелами: автор видав в т. XX видавництва кілька люстрацій і інвентарів з XVI і XVII в., на доповнення виданих ним ще попереду — в т. V і VI видання, кілька реєстрів документів до деяких приватних маєтностей і кілька реєстрів військових, а в т. XXI — простору збірку реєстр трибунальських актів з кінця XVI і початку XVII в., що мали послужити джерелом для історії земельної власності (!) і колонізації. Розуміється, ці всі матеріали служать важним джерелом до пізнання внутрішнього устрою, відносин і життя тогочасного, однак для історичної статистики дають лише уривкові факти, з яких трудно, часом неможливо зробити якихось загальніших висновків. Автор відчув се сам дуже добре. Не залишивши проби викомбінувати статистичні викази залюднення і географічного розкладу його відповідно загальному плану видання у вступній статті до т. XX, він сам виразно признав за ними цілком гіпотетичний характер — “względne, przybliżone, minimalne” (т. XX, с. 88) і не потаїв всіх непевностей, які вони мають, називаючи деякі комбінації “hazardowna gróba” (с. 85), а щоб заступити статистичні викази і дати можливо докладний образ української людності поза ними, розширив значно рами прийнятої схеми, притягнувши і обробивши в осібних екскурсах цілий ряд питань з внутрішнього устрою землі. Коли, таким чином, ся праця автора значно розминулася з прийнятою схемою видання, то лише виграла щодо своєї різносторонності і повності, і то тим більше, що статистичні викази, здобуті з урядових реєстрів XVI в., навіть повних і численних, все мають лише значіння приблизне і мінімальне. Наслідком вийшла простора монографія, що зайняла собою цілий останній (XXII) том видавництва “Źródła dziejowe” і подає докладний огляд території і людності Київщини й Брацлавщини XVI і поч[атку] XVII в.

Колонізація і внутрішній устрій середнього Подніпров'я і Побужжя — території, що незабаром сталася ареною подій, які зробили цілковитий переворот в історії Східної Європи, звертали вже не раз на себе увагу в науці. В польській історіографії багато прислужився в сім питанні Едвард

Руліковський, автор кількох монографій (про повіт Васильківський, про шляхи задніпрянські) і цілого ряду важних статей, опертих почасти на недрукованих матеріалах в варшавському “Słownik’u Geograficzn’im”, сам О[лександр] Яблоновський — розprawою про українські староства в т[омі] V “Zródeł”, виданими там і в т. VI матеріалами, не кажучи за ряд розвідок, що увійшли в теперішню працю й були для неї вступними екскурсами, а також і деякі інші письменники (як Й[осиф] Ролле, К[азиміж] Пулаский і т. ін.). Це більше зроблено було київськими ученими. “Архив” Київської археографічної комісії разом з іншими деякими київськими виданнями археографічними послужив одним з найголовніших джерел для цієї праці д. Я[блоновського], а в історичній літературі маємо важні праці Вол[одимира] Антоновича — про Київщину XIV–XVI в., про вїїтів Ходиків, про овруцьке боярство, Каманіна — про початки козащини, Лазаревського і Лучицького — для Задніпрянщини, а проф. В[ладимирський]-Буданов, почавши від р[оку] 1886, публікував студії з історії колонізації України спеціально, довівши їх в останнім випуску до унії Люблінської. Нарешті, не можна перемовчати і деяких праць російських — як Любавського і ін. Д[обродій] Яблоновський старанно використав видрукований матеріал документальний і історіографічну літературу; як видно з цензурної марки, праця його була закінчена вже в кінці р[оку] 1895, і се є час, ad quem автор міг використати літературу. Обізнаний з нею читач, переходячи працю д. Я[блоновського], відчуває, що вона уложена на основі докладного ознайомлення з усім важнішим друкованим щодо його предмета; як сказав — відчуває: дійсно, шан[овний] автор дає се відчувати, а не показує всюди виразно, і тут є певна технічна вада праці: він розмірно дуже рідко цитує джерела сторонні і літературу і не все докладно, трапляється, напр., що він цитує актову книгу, звідки вийнято документ, замість тієї книги або статті, де його вже було надруковано (напр., на с. 371 документ 1570 р., друкований в “Записках” наших (т. VI, с. 608); документ 1570 р., друкований в “Архиве” (VIII, I), — се вправді досить рідко, частіше стрічаємо вказівки занадто загальні — вказано лише том або працю без ближчого означення, або автор навіть попросту означає рік документальної звістки, сподіваючись (т. XX, с. 11), що читач на основі дати самої догадається, звідки взято звістку; се могло ще б вистати при більш звісних джерелах, напр., люстраціях, але автор уживає сього способу дуже широко, і тим відбирає читачеві можливість сконстатувати ту чи іншу звістку або ширше познайомитись з нею. Автор заявляє також, що оминаючи полеміки, вказував літературу лише виїмково (ibid.); про се теж можна пожалкувати, бо вказівки літератури значно полегшують перегляд питання щодо його становища в науці.

Вертаючись до джерел, мусимо ще пригадати, що автор не обмеживсь студіюванням виданого іншими, а й сам вложив свою чималу вкладку до

сієї справи виданими в т. V “*Źródła*” люстраціями, описом Житомирського замку в т. VI (доперва пізніше вона вийшла в “Архиве”, VII т., I) і двома спеціальними томами матеріалів — XX (деякі з тутешніх документів — щодо оборони — подав рівночасно майже д. Гурський в своїй “Історії польського війська”, але в скороченнях здебільшого) і XXI. Крім того, вже в самій розправі використав автор деякі невидані рукописні матеріали (напр., уривки поборового реєстру 1571 р., інвентар дібр Острозьких з р[оку] 1620 і т. ін.). Розуміється, зібрані ним реґести з трибунальських актів можна б було значно помножити студіями архівальними з актів колишньої Коронної метрики і місцевих гродів (хоч і пізнішого часу), але того вимагати не можна, і то вже багато, що автор, кажу, не лише перестудіював видане іншими, а й сам дав значну вкладку до зібраного перед тим матеріалу.

Короткий огляд адміністративного поділу обох воєводств і статистичні викази числа осад і людності автор вже був подав у вступній статті до т. XX; ся коротка стаття, як заповідав автор — розширена і докладніше аргументована — увійшла в теперішню його розправу. Крім того, деяким питанням присвятив автор осібні статті — як напр., про етнографічний склад української людності в “*Kwartalnik’u historyczn’im*” р[оку] 1893, про торгівлю українську — в “*Ateneum*” р[оку] 1895, про Баторієву реформу козащини — *ibid.*, р[оку] 1896. По сих передвступних працях звів він їх результати в теперішній монографії, яку тепер і ми перейдемо розділ за розділом.

Перший розділ — “Край” присвячений території: автор по вступних увагах історичних і географічних (с. 1–14) переходить до огляду адміністративного поділу на округи — воєводства, повіти і староства, докладно означає їх границі і великість поверхні в милях квадратних (с. 15–46). Сей розділ, уложений відповідно схемі видавництва і поданий коротше в згаданій вступній статті до т. XX, представляє цілком самостійну роботу, де автор, властиво, не мав попередників (проф. В[ладимирський]-Буданов в своїй “географічному огляді українних повітів” — “Население etc. до Люблин[скої] унії” обмежився більш загальними увагами про положення повітів); можна лише пожалкувати з одного боку — що автор не наводить детально тих підстав, на основі яких він сі границі уставляє, друге — що при браку карти, не означає він докладніше граничних пунктів і осад, які служили і йому граничними точками при уставленні сих границь¹.

¹ З дрібнішого зазначимо тут: Ромен автор називає *Romno* (с. 8); ріг (с. 9) міг значити не все лише ліс; на с. 18 автор користує з друкованого польського перекладу граничного акту 1570 р., поминаючи видання з ориґіналу в “Архиве”, VIII, I; уваги про значіння “повіту” в термінології Русько-Литов[ської] держави належить спростувати відповідно матеріалу, поданому у Любавського, с. 74–77; у виказі про сторони кидається в очі, що для території Київського повіту автор не подав власних вимірів.

Розділ другий — “Оборонність” (с. 47–92) присвячено огляду способів оборони краю; сей розділ додав автор, і цілком справедливо — з огляду на безпосередню залежність, в якій стояла колонізація від стану оборони. Він оглядає тут, насамперед, організацію оборони за часи литовські — замки, осади з воєнною службою, сторожу; ся справа обговорювалась уже не раз (моя розвідка про замки часів литовських, 1890, також у В[ладимирського]-Буданова, Пуласького etc.), що, розуміється, не уймає інтересу і теперішньому огляду автора; натомість цілком новим являється реєстр замків по унії, зроблений з звичайною у автора старанністю; шкода, однак, що при тім автор не всюди вказував час укріплення (обмежуючись, напр., словами: пізніше укріплений, або й без того — напр., с. 88–89), а як і вказував рік, то не вказав звичайно, звідки ту звістку взято. З цілим натиском підносить автор той факт, що зміцнення оборони по унії залежало не від правительства (додам, що польське правительство, хто знає — чи робило тут і стільки, скільки литовське), а від ініціативи приватної, спонуканої потребами господарськими, колонізаційними. Зауважу ще, що систему “боярщин” з обов’язком служби автор назвав “власною” В[еликого] кн[язівства] Литовського; належало при тім застерегтись, що ся система виступила по всіх землях давньої держави Руської — у В[еликому] кн[язівстві] Литовським, Московським і Польщі і, очевидно, представляла модифікацію під впливом аналогічних потреб явища питомого, руського¹.

Просторий розділ третій — “Колонізація”, присвячений разом з оглядом колонізаційного розвою етнографічному складу людності, має особливий інтерес. Розвій колонізації до Люблінської унії оглянув вже був проф. В[ладимирський]-Буданов; д. Яблоновський розпоряджав, з невеликими додатками, більш-менш тою ж сумою матеріалу і не в однім досить близько підійшов до висновків київського професора. Розуміється, робота д. Яблоновського, переведена самостійно, лише свідчить за певність здобутих ними спільних висновків.

Д[обродій] Яблоновський підносить, що находи татарські мали своїм наслідком перехід частини людності з просторів степових в більш забезпечені — лісові, тим часом як друга частина прилаштовувалась до кочового, мисливського життя в степах між кочівниками; обидві частини людності становили потім головні кадри колонізаційні для степових просторів, коли буря татарська утихала. Таким часом старий елемент колонізаційний, неважаючи на бурі татарські, тримався. Він зміцнявся приходнями — але знову

¹ З дрібнішого: без обмеження часу не можна сказати, щоб десь на Україні життя повстало в XVI в. перший раз (с. 47); на с. 82 lapsus calami [описка] в XIII замість XIV; досить неправдоподібно, аби Кременчук був городком володимирським (с. 83); слова Жуківського і Окольного на с. 92 належало б прийняти cum grano salis [з елементом іронії].

з земель українських і білоруських — подніпрянських; домішка польська надзвичайно слабка. Натомість автор велику вагу кладе на елементи тюркські. Свої погляди на справу сю висловив він був вже в своїй розвідці про етнографічний склад української людності і з цілим натиском повторяє його в своїй новій праці, і то не лише в сім розділі. Початки його він виводить ще з часів передлитовських — від чорних клобуків (с. 400); “бродники”, “болоховці”, може навіть “севрюки” здаються йому “зрушеними кочівниками мішаної крові” (с. 100). Між іменами українної людності XVI в. — зем’янської, міської, козачої (с. 107, 430 і *passim*), між іменами осад (с. 68–69, 176) підносить д. Я[блоновський] силу імен тюркського початку, пробує вказати тюркські елементи в побуті і мові (с. 176, 178, 356) і, взагалі, представляє тюркський елемент в українській колонізації дуже сильним. Такий погляд про значну домішку тюркської крові висловлював не один д. Я[блоновський], хоч лише він дав собі труду детальніше його перевести, але, на жаль, не зістався при самих фактах і задалеко пішов в загальних висказах.

Щодо тюркського елементу з-перед татарських часів, то я тут можу повторити лише висловлене мною кілька літ тому з поводу погляду одного з російських учених (Белова, що хотів *à pendant* [в додаток] фінській домішці в крові великоросів надати українцям домішку тюркську (“Записки”, VIII, бібліогр[афія], с. 7): про мішання русі і ч[орних] клобуків, перетворення їх руссю на ширшу міру наші джерела нічого не кажуть. Ч[орні] клобуки не тільки заховують до кінця XII в. (коли маємо останні докладніші звістки про них) свій кочівничий спосіб життя, зістаються поганами, але з 2-ї полов[ини] сього віку помічаємо у них ближчі зв’язки з половцями й повне відокремлення від Русі; тим легше ся чорно-клобуцька колонізація могла вернутися в степи, злившись з ордами татарськими: ніяких вказівок за неї з часів потатарських не маємо, і трудно, аби воно могло з нею інакше статися; тож уважати її складовим елементом пізнішої людності на Україні нема основи. Що тюркський елемент припливав на Україну цілий час — се певно, але на більші розміри знову нема вказівок. Автор, знаючи тюркську мову, міг би прислужитися виказом напевно тюркських імен в українській топографії й іменах особистих, але спосіб, яким се він робить в сій своїй праці, не може задовольнити: він майже ніде не вказує тюркського пня, з якого виводить слова, лише загально висловлюється про тюркський початок, а що сі виводи з тюркського не завсігди щасливі, то й сі його вислови самі по собі не можуть мати певності: він, напр., уважає тюркськими ряд народних форм календарних імен — Мехед, Мехедович (календарне Мефодий), Хурс, Фурс, Фурсович (календ[арне] — Θирс, Θ ρτος), Кузькевич (Кузько — календ[арне] Косьма), Кунаш (календ[арне] Конон), Павша (правдоподібно, календ[арне] Павел — пор[івняй]

Пашко, рос[ійське] Паша і літописні імена з закінченнями на “ша” — Ратьша, Володша etc.) — с. 107–108, 613; сюди ж може належати і Дашів — Дашко (Данило). Далі, на доказ наводить він такі прізвища, як Шульга, Кочан, Козак, Коцюб, Козуб (сюди ж з імен місць може належати і Джурин — джура, Бугаївка — бугай) — с. 107–108; всі вони походять від іменників, а сі — який би не був їх пень початковий, не можуть зовсім свідчити і про народність прозваного, інакше, напр., всі сучасні Тютюнники показали би тюрками. Деякі подані автором імена мають, очевидно, пень слов’янський — напр., Хотян, Сирот, Скобейко (с. 108), Іржищів, Іргачів (с. 178). Наостанку, тюркський початок деяким надано цілком припадково: так Халепські зачислені до чужаків тому, що посвоячені через шлюб з вірменською родиною; незрозуміло, чому до тюрків зачислені Мазепи (мазепа — пикатий). Тюркський пень *khutr* дає привід автору говорити про “по-азійськи осаджувані хутори” (с. 178): лишаючи на боці назву, мусимо піднести, що хутір є не що інше, як питоме наше дворище, і автор міг би до хutorянської колонізації пригадати собі ще слова Прокопія. Так само не пізнав автор під новим іменем “отама-нів” тих самих громадських “старців” і говорить за сліди “чужих якихось порядків” (с. 256). Щодо “*turskiego prądu w języku*” (с. 178) українським і тюркських “*objawy psychiczne w samym życiu*” (с. 168), то задля цілковитої безпідставності сих здогадів і натяків нема чого над ними й розводитись.

Закінчуючи свій огляд колонізації перед унією, д. Я[блоновський] констатує “скромні” розміри її й об’ясняє се тим, що способи залюднення при татарських нападах не досягали свого. “Чого Литва не мала спромоги довести, тому по унії (1569) мала порадити докладніше Корона, вносячи нові сили”. Унію уважає він епохою в колонізації: “Разом з прилученням Волині і Києва до Корони і знесенням границі з сторони Русі Червоної й Поділля, вже давніше приналежних до Корони, мовби розчинилися ворота міграції навіть з найдальших країв питомої (*gniazdowej*) Польщі” (с. 114–115). По сім вступі читач жде виказу колонізаційних заходів Корони. Але що коронне правительство не потрудилося само коло поліпшення оборони сих країв, він прочитав вже у д. Я[блоновського] перед тим. Читає він у д. Я[блоновського] далі виказ українських пустинь і про їх роздавання коронним урядом, але знов-таки сам автор се роздавання признає “заіна-гурованим Литвою” (с. 118), а при тім читач мусить пригадати собі факт, піднесений самим автором, що урядові пустині не все бували в дійсності пустинями (напр., с. 99), і що, попри колонізацію, санкціоновану урядом у великих розмірах, існувала колонізація самовільна, “*samorzutna*” (напр., про неї ширше говорить він на с. 149, і багато інде — с. 112, 156, 624 і ін.). В огляді залюднення автор признається, що не міг знайти вказівок на переселення людності самими українськими панами, хоч не має поводу бути

непевним, аби таких переселень не було (с. 126)¹, натомість зібрані ним факти вказують, що прихорожа людність — то були втікачі “з країв ліпше залюднених, загосподарених, але і сильніше притиснених визискуванням панським” (с. 127). Вказівки про напрями сієї втікачки дають акти трибунальські, з них можна констатувати втікачку з сусідніх повітів волинських, подільських: “з земель щиро польських або литовських ані разу” (автор пояснює се тим, що втікачка практикувалася на невеликих просторах, етапами, а ту переміну, що не видно припливу на Україну з північних, подніпрянських країв, як-то було перед унією, досить правдоподібно поясняє тим, що, мабуть, дідичам литовським трудно було процесуватись в трибуналі Люблінським). Наостанку треба ще зауважити, що навіть серед шляхти самої, в уложених автором реєстрах, домішка польська і по унії невелика і, як підносить сам автор — головну роль в колонізації відіграли латифундії — переважно руських, волинських князів.

По тім всім епохальне значення унії — де воно? Що вона, властиво, принесла? Рух в роздаваннях і урядженні латифундій був викликаний, очевидно, самим розвоєм свавільної колонізації і помноженням на Україні втікачів, що представляли готовий матеріал для панського господарства, а втікачку знову треба пояснити розвоєм панської власті в сусідніх землях, на що, як бачимо, натякнув і сам автор, хоч і застерігся при тім, що причиною втікачки були не так утиски, як українські вільності; з другого боку — розвоєм козаччини, що безперечно (хоч сього не хоче в сім розділі признати автор і противставляє колонізаційні заслуги осадчих супроти діяльності козаків — с. 123) відіграла важну роль в розвої колонізації: сам автор потім на багатьох місцях (напр., с. 159, 162, 413) констатує існування козацької самовільної колонізації, що, власне, вела перед тут. Зрештою, сам автор констатує, що оживлення колонізаційного руху на Україні почалось ще перед унією, і се пояснює він ліпшим станом замків господарських і може — ослабленням Криму в середині XVI в., і се оживлення “перетривало до самої унії 1569 р.” (с. 99). Очевидно, верства пансько-зем’янська, помітивши се, пустилась випрошувати маєтності і в конкуренції з державними замками будувати свої замки, щоб на свої ґрунти людність притягати або й на готову самовільну колонізацію наложити руку; унія лише хронологічно стрілася з сим явищем, а сама лише хіба те має значення, що означала собою скріплення тієї еволюції суспільно-політичної, яка гнала людність в незалюднені степи.

Зі зроблених тут уваг міг читач переконатись, як сумлінно д. Я[блоновський] констатував факти, хоч би вони розминалися з загальнішими його

¹Трохи дивно, що по сім висказі на с. 166 автор вже категорично каже про панів, що вони “висилали туди не лише своїх осадчих польських, але й осадників”; отже, фактів таких автор не знайшов.

поглядами. Можна пожалувати, що, власне, деякі загальні погляди його тут розійшлися з поданими ним фактами; за всім тим поданий тут загальний огляд (особливо часів по унії) дає дуже інтересний образ значної наукової вартості¹.

Розділ четвертий — “Осади” присвячено статистиці міст і сіл обох воєводств і їх відносин до поверхні; відділ сей представляє в поширенім виді, виводи, подані автором вже в т. XX. Як зауважено було, сам автор свої виводи пропонує *sum grano salis*, називає і тут обчислення сіл “*hazardownem*”; зауважити, однак, годиться, що, може, ліпше було б зовсім не брати в рахунок ті місцевості, для яких не було зовсім відомостей, і приходилось класти довільне число осад (як на нижнім Пслі, с. 215, в Миргородщині, с. 217). Щодо інтересного реєстру міст і містечок, то тут, мені здається, далеко було б ліпше подавати дійсне, подане в виказах число димів, замість конвенціонального означення класу залюднення по схемі автора; додати ще належить, що автор в сім реєстрі не скрізь означав давність осад (напр., Печерськ, Мічеськ, Прилука, Соколець), а знову деякі подані ним скорочення без пояснення незрозумілі.

По невеликім розділі про “Господарство взагалі” (с. 260–280), де автор подав кілька загальних уваг про характер господарства й його головні галузі, економічні відносини *etc.*, навівши деякі приклади для ілюстрації (автор розпоряджав досить фрагментарним матеріалом тут), наступає просторий і дуже інтересний відділ “Людність” (с. 281–507). Переважна

¹ Дрібніше: невідомо, чому автор полянську територію кладе по обох боках Дніпра, аж до Трубежу і Росі (с. 92, 100); при реєстрі осадних на с. 124 випадало б пояснити, звідки ті імена зачерпнено, а імена білиловських осадних виглядають дуже апокрифічно; на с. 176 автор вважає “Филиновичі” упрощенням назви: “Хилимоновщина”. Занотуємо ще дещо разом з дальших розділів: на с. 287 автор, на доказ легких селянських обов’язків, наводить приклади, які кажуть що інше; на с. 306 — байбаки не становлять пожаданого звіра для полювання. При обчисленні ремісників (с. 327 і далі) випадало б зазначити, ще між міщанами, які тримали ґрунти для господарства, багато разом були й ремісниками певне, що дає право значно помножати число ремісників в дійсності. На с. 386 автор помиляється, що бояри-зем’яни зобов’язані були їздити на службу лише при воєводі, а при старості — ні (див. ілюстрацію житомирську з р[оку] 1552 (“Арх[ив]”, VI, I, с. 144) і т. ін.) На с. 546 не можна згодитись з автором, мовби опозиція шляхти проти унії витікала з страху, щоб ієрархія православна, злучившись з латинською, не витворила надто сильної верстви суспільної, і ще менше — мовби “більшість” князів, панів і зем’ян аж до кінця війн козацьких трималась “благочестия”. До с. 559 і 567 треба зауважити, що легенда про діяльність Яцька в Києві дуже пізньої дати. На с. 563 невідомо, чим біск[уп] Верещинський заслужив ім’я “широкого русина”. Грамоту Володимира Ольгердовича на с. 568 не годилось би цитувати без застережень. Легендарну і неправдоподібну генеалогію кн[язів] половців треба б відповідно трактувати (с. 579).

(с. 281–473) частина його присвячена огляду поодиноких клас промислово-суспільних; особливо широкі і інтересні уступи присвячені торгівлі (с. 351–384; ця справа була перед тим обговорена автором в особній статті) і козацтву, де автор зостановляється над початком і розвитком його. Коротше трактовано селянство — це цілком зрозуміло з огляду на те, що селянством з боку суспільного і суспільно-економічного займалися багато вже (поважні праці Новицького, Антоновича, В[ладимирського]-Буданова, Любавського, Єфименкової); д. Я[блоновський] звертає головну увагу на деякі питання з кола господарства — відносини осілих до загородників, сільські промисли; наведені дати про загородників цікаві, але при їх надзвичайнім ваганні робити з них якісь загальніші висновки для інших територій, що не мають своїх виказів, досить трудно. В огляді промислів цікавий уступ, присвячений двом інтересним з огляду на історичну традицію назвам — севрюків і болоховців (с. 318–319); згруповані тут факти ясно вказують на історичний характер цих назв (з огляду на це проба автора — на іншому місці (с. 403) — вивести назву севрюків з тюркського пня не має підстави). Далі автор зводить відомості про ремісників і взагалі промисловців і ширше застановляється над торгівлею, особливо заграничною; огляд сей становить нову і цінну вкладку в історію українського життя — досі ця справа звертала на себе мало уваги в науці¹. До людності посередньої між сільською й міською зачисляє автор боярство і козаків. Про боярство писано немало, і кілька карток, присвячених їм автором (с. 385–394), не багато дають нового. Натомість просторий огляд козацтва, хоч автор теж розпоряджає переважно фактами знаними, має чималу цікавість з огляду на те, що ми не маємо ще докладного, цілком наукового й критичного огляду початкових часів козацтва, і самі погляди на нього, певне, ще довго будуть розходитись далеко.

Автор починає від початку козацького імені і виводить його з татарських осад в Литві, де в 1-й пол[овині] XVI в. виступають “козаки”; відповідно тому він вважає можливим, що й на Україні початок козацтву дали татарські колонії XIV–XV в., але ця гадка не переконує самого автора (с. 308–309) і він воліє шукати початку козацтва в чорних клобуках і бродниках, думаючи, що за часи литовські “кочівники степові, безпосередні спадкоємці торків і всяких їх побратимів, не перестаючи бути духом і обичаєм туранцями, мішаючись все з руссю, прибрали її язик і може поверхово релігію” і зрушилились під впливом міграції руської, і це “*mixtum compositum*” [складна суміш] виступило на початку XVI в., перейнявши по аналогії з козацтвом татарським (кримським) назву козаків (с. 399–404).

¹Тут не знайшов я слідів користання з документів і реєстр про жидів, виданих Бершадським, де є де що і для цих країв.

Ся генеалогія козаків не нова: ще укладчик Воскресенського збірника літописного (під р[оком] 1152) висловив гадку, що “черкаси” — то чорні клобуки, і ся гадка потім найшла співчуття у декотрих російських учених з 1-ї полов[ини] сього віку, але потім вийшла з науки — бо бракує їй фактичної основи¹, і дуже дивно, що д. Яблоновський в своїй солідній праці, що поставила своєю метою триматися як ближче фактів, повторяє її — хоч не рішучо, поруч з іншими догадками (вправді — не більше правдоподібними), але досить категоричним тоном. Як я вже вище зазначив, ми не маємо ніяких вказівок на те, що чорноклобуцькі осадни на границях Русі перетривали татарський нахід і асимілювались руссю, значить, і всі виводи від них козацтва — се чиста догадка. Коли автор припускає приливання руських елементів на степові границі, що, очевидно, повинні були жити в таких же обставинах як та ніби тюркська людність, і були так численні, що могли її асимілювати, то тим самим “*per tacitum consensum*” [за мовчазною згодою] признав можливість витворення козацтва із самої руської колонізації народу; ім’я козаків признає він позиченим по аналогії (с. 404), а тюркські елементи в козацтві XVI в. (не дуже — розмірно — численні) могли припливати — як і припливали — коли-небудь, отже, ціла та гіпотеза чорноклобуцька і безпідставна, і безпотрібна для пояснення початків козацтва.

Автор далі переходить коротко відомості про козацтво і його розвій до війни 1625 р. Погляд його на козацтво в високій мірі неприхильний; налягаючи на витривання купецьких караванів, шан[овний] автор забуває відповідне місце найти іншій козацькій діяльності — цілком позитивній: колонізаційній і оборонній; про неї він згадує не раз, але не робить з тих фактів відповідного ужитку, навпаки, пробує якось відрізнити сю позитивну сторону від несимпатичної діяльності тих “духів неспокою”, стараючись розділити властиву козачину і обняту її іменем колонізацію (с. 447); іншими словами сказавши — треба б відрізнити соціально-політичні елементи козацької діяльності, що, власне, давали йому життєву силу і заповідали несподіваний зріст, і ті зверхні форми — неформені і несимпатичні часом, в яких виступала козачина, як і всяка недисциплінована група енергійних, а малоцивілізованих ще народних елементів.

З висловлених тут автором гадок занотуємо, що він “заперечує існування сталої Січі аж до Руїни, хоч, здається, признає навіть можливість перебування там козацької залоги (с. 422, 459). Традиційну реформу Баторія автор справедливо заперечує (с. 424–426 — ширше про се говорить в згаданій вище спеціальній статті). Можна ще зауважити, що підносячи

¹ Розуміється, наведені д. Я[блоновським] (на с. 405) гадки Сарницького і Самуеля про татарський рід і магометанську релігію козаків нічого не доводять, бо се чисті непорозуміння.

вплив на зміцнення козацтва поступування старостів і панів, що уживали їх сил в своїх інтересах (с. 414), автор повинен був би се розтягнути і на правительство центральне, що від Жигмонта Старого почавши, від часу до часу уживало або хотіло ужити сил козацьких на ширшу міру в інтересах загальнодержавних. Що до спроб автора вислідити етнографічно-географічний склад козацтва (с. 427–430) — на основі перепису р[оку] 1581, то вже в рецензії на т. XX (“Записки”, т. VIII) справедливо було піднесено, що сей реєстр, уложений під час полоцької війни, з різних авантюристів білоруських і навіть ліфляндських, не може зовсім служити до студій над складом низового козацтва. Ще увага: автор уважає навіть в XVII в. (1617) Військо Запорозьке шляхетським переважно (с. 445), і ніби заперечує присутність в рядах козацьких селянства (с. 461), але, очевидно, без селянства ціла маса козацтва, яку ми бачимо вже в 1-й чверті XVII в., не могла б з’явитись, і не заходила б верства шляхетська коло виключення козаків з дібр приватних; та й де була лінія демаркаційна між селом і містечком в дійсності?

Огляд клас людності закінчують кілька уваг про священство; тут можна занотувати, що наведені самим автором тексти про податок “z rora i rol jego”, “z rora i z obejścia jego” противляться толкуванню автора, що податок сей (духовенство латинське його не платило) не був особистий, а ґрунтовий. Розділ закінчується обрахунком людності — в короткій формі подано його було вже в т. XX; обрахунок сей настільки проблематичний, що здобувається множенням числа осад (теж досить проблематичного) на середнє, викомбінуване число димів; як і деінде, шан[овний] автор не укриває непевностей, а обрахунок його все має цікавість.

В просторім розділі сьомім — “Відносини земельної власності” (с. 512–649) автор переходить маєтності королівські, духовні й приватні, подає каталог князів-власників, далі — шляхти, поділивши її на власників більших, середніх і менших¹, причім зостановляється над оригінальними формами власності і господарства дрібного боярства². При реєстрі властителів подає автор zarazом відомості про земельну власність кожного роду. Доповненням до сього служить останній розділ: “Географічний розклад волостей” (с. 650–736), де автор переходить територію воєводств по адміністративних округах, а сі останні — по дорічках і вчисляє осад з короткими історичними вказівками (на жаль, не всюди вказуючи джерела). Сей останній розділ, властиво, служить коментарем до карти; за браком її (на жаль!) при

¹ Тут не треба було б заводити до нижчих клас можновладців сусіднього воєводства для того лише, що в розгляданім вони мають менші маєтності.

² Автор тут не зовсім справедливо уважає сі форми “незвичайними вже деінде” — їх можна слідити, з певними відмінами, і по інших краях українсько-руських, і навіть ще досить довгий час.

розвідці автора, кожний може сей коментар на сучасну мапу переложити.

Спішу на сім закінчити свої уваги; рецензія моя і так вже прибрала завеликі розміри, хоч я не порушив ще багато цікавих спостережень і гадок автора. Не в однім розійшлись ми з автором в поглядах, але мої уваги не мали метою зменшити наукову вартість праці. Автор на вступі заявив, що в його праці: “Поза виразними фактами, що самі свідчать за себе, всякі виводи, виведені з комбінування уривкових дат, а також виводи загальнішого характеру, можуть мати й мають лише приблизне значення — для порівняння, прикладу” etc.; і з сього боку мусимо ми брати працю автора: вся сила її полягає на надзвичайно стараннім зводі фактів, доповнених опублікованими самим автором матеріалами, уложених систематично і перетравлених в горнілі науковім для здобуття можливо більшого числа відомостей і виводів про колонізаційні й суспільно-економічні відносини у краєві. Автор совісно протоколював факти, не натягаючи на копито апріорних поглядів і не відступаючи перед виводами, які з них виникали. Для часів від унії до кінця першої чверті XVII в. се перша праця того роду, для суспільно-економічної історії Київщини й Брацлавщини XVI–XVII в. се найбільш повний, різносторонній і багатий деталями образ в науковій літературі; деякі розділи книги стають підручником для всякого роду справок, інші — дають ряд цікавих спостережень. З тим усім — се одна з найбільш цінних праць до історії України в середні, переходові часи, які з’явилися в останні часи в історичній літературі.

ANTONI PROCHASKA. PRZYCZYNNKI KRYTYCZNE DO DZIEJÓW UNII.

Краків, 1896, с. 68 (відбитка з т. XXXIII “Rozprawy Akademii
Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny”)

Під таким титулом шан[овний] автор подає, як сам зазначає на вступі, серію спеціальних розвідок окремих, зв’язаних лише своєю (ближчою чи дальшою) приналежністю до історії унії В[еликого] кн[язівства] Литовського з Польщею за Ягайла і Вітовта. Майже половину займає перша розвідка (с. 2–30), присвячена “Внутрішнім відносинам в Литві перед унією”. Десять дальших (II–XI) розвідок чи заміток дотикаються поодиноких питань, зв’язаних з зверхньою, політичною історією унії: про автентичність записі Вітовта р[оку] 1384; про відступлення Вітовта від віри (католицької); про наміри Ягайла охреститися з-перед р[оком] 1386; чи Скиргайло був в[еликим] кн[язем] Литви і рік його смерті; Вітовт став в[еликим] князем

р[оком] 1401; привілеї Ягайла для русинів; про з'їзди на Литві, скликувані Ягайлом в р[оках] 1405–1406; хто проводив під Грюнвальдом; про поводи, що привели Вітовта до відступлення з-під мурів Мальборга в р[оці] 1410, і його уклади з Жигмонтом 1412 р.; про дідичне право Ягайловичів на основі Горodelьського акту.

Найбільш цікава може бути для нас перша розвідка; вона має виявити на ґрунті державного устрою В[еликого] кн[язівства] Литовського перед унією переміни, внесені унією; вона поділена на два відділи, в першому автор оглядає організацію в[елико]князівської власті і верстви громадські — князівські і боярські, другий — спеціально присвячений феодализму литовському; автор подає тут інтересну уставу для ленної служби в князівствах Слуцьким і Копильським, уложену р[оку] 1662 Богуславом Радзивілом (с. 21–30).

Питання, поставлені автором, досі не вияснені докладно, не вважаючи на дуже поважні праці істориків російських і польських, що з'явилися останніми часами, і дуже цікаві, але розв'язати їх на 20 ст[орінках], присвячених їм автором, де він каже і про князівську власть в XIII в., і про західний вплив за Гедиміна, і про феодализм в Польщі, їх, розуміється, не можна розв'язати, хіба висловити лише свій особистий погляд. При масі поставлених і зачеплених тут питань переходити їх по одному й оцінювати погляди автора — це було б дуже трудною та й невдячною роботою, зазначимо лише тезу загальну: деспотичний характер в[елико]князівської власті і невільничий характер громадського устрою В[еликого] кн[язівства] Литовського, емансипований доперва унією (автор при тім знову оперує загадковим і, як нам здається, заснованим на непорозумінні, терміном: *prawo służskie*). Характеристика деспотичної, необмеженої власті в[еликих] князів зроблена аподектично, без доводів, і почасти оперта на випадках, які могли мати виїмкове значіння; принаймні їх загальний характер треба б довести. Щодо обов'язків служби до держави, який тягів зарівно на всіх верствах, то це факт давно признаний в науці, лише освітлення безправності, невільництва, яке тому дає д-р Прохаска, ледве чи може бути оправдане, але про освітлення потім.

Щодо феодального устрою, то автор почасти опирає його на феодальних термінах латинських і німецьких актів В[еликого] кн[язівства] Литовського, забуваючи, що тут в сю феодальну термінологію могли вкладатися відносини і факти цілком іншого початку і характеру, почасти на формах устрою В[еликого] князівства, що нічого специфічно-феодального в собі не мають. Матеріалом для автора при тім послужили присяжні грамоти князів литовських, що брались з них Ягайлом по унії, грамоти, що викликані були виключними обставинами унійними, диктувались польськими сферами дипломатичними, і з цієї причини можуть лише

служити другорядним джерелом щодо внутрішнього устрою В[еликого] кн[язівства] Литовського. Так само і друге джерело — грамоти т. зв. верхівських князів XV в., що стояли в виключних обставинах, і уклади їх з в[еликими] кн[язями] литовськими скорше опирались на праві міжнародні, ніж державні В[еликого] кн[язівства] Литовського. При тім автор хоч знає про паралелізм в розвої інституцій державного права В[еликого] кн[язівства] Литовського і Московського (хибно вважає він автором сієї уваги проф. Владимирського-Буданова), тимчасом як цілком виразно підніс її ще небіжчик Новицький в своїй розвідці про селян (див. “Записки”, т. IX, “Наук[ова] хроніка”, с. 21–22), але цілком ігнорує, тимчасом як ся сторона має рішуче значіння в питанні і виводить феодалізм із впливу хрестоносних братств сусідніх, розуміється — дуже слабо се доводячи. Взагалі західний вплив автор шукає скрізь (навіть пояснення того, що деспотична власть в[еликого] князя не перетворювалася в безправ’я, шукає він — ще до унії — не так в особистих ознаках (князів), як в “великім впливі християнського Заходу”, себто “впливі, що виходив зарівно від архієпископа Ризького і його суфраганії (польськ. *sufragan* — єпископ без єпархії, вікарій) і від обох братств (*zakonów*) в Пруссії і Ліфляндії, а також впливі, що йшов з Польщі”, а цілком ігнорує ту основу, на якій, властиво, утворилося право державне В[еликого] кн[язівства] Литовського — право і культуру руську.

Коли мусимо, отже, занотувати брак фактів і наукового аргументування, то, з другого боку, неприємно дає себе відчувати в статті такого поважного ученого, як д-р Прохаска, силу загальних неаргументованих фраз на тему добродійних впливів унії, католицизму, західної культури на устрій і життя В[еликого] кн[язівства] Литовського. Панегіризуючи ліберальний вплив Польщі і унії, автор все забуває при тім пояснити, що розширення горожанських прав було уділом шляхетської меншості, причім на користь її втратила свої дотеперішні права горожанські і людські нешляхетська більшість, а при тім виказати, що, властиво, спільного має ідея християнська і справжня культура з таким позбавленням прав більшості на користь меншості.

Той же настрій автора виразно просвічує і в інших його дрібних розвідках; напр., в розвідці IV читаємо несподівано таку характеристику Ягайлового християнства перед унією: “Відомо, одначе, яке то було хрещення (*chrzest*); була то річ потайна, відома тільки прибічникам, була то шата, в яку вбирано княжат, висилаючи їх до різних руських князівств, віра, яку ховано потай і на дворі в[еликого] князя, послугуючись нею в потребі як політичним способом, переповнена ересями маніхеїзму і стригольництва (!), помішаними з забобонами й віруваннями литвинів”. Шан[овний] автор при тім забуває пояснити, як віра, хована потай, могла служити способом політичним, і які матеріали він має для історії маніхеїзму в Литві XIV в.

Не застановляючись довше над освітленням і ріжними *flosculi* [словесними викрутасами], як: “Русь вирвав з кліщів запліснілого сходу, з кайданів служебництва і пут підлої підданської неволі”, “соки цивілізаційні, що схизма заморозила в руськім народі” etc., згадаємо за важніші позитивні виводи д-ра Прохаски в сих менших розвідках.

У розвідці V автор доводить, що докази про те, ніби Скиргайло не був в[еликим] князем, не важні, і сам, хоч без докладної аргументації, признає його в[еликим] князем в р[оках] 1387–1393. В розвідці VI пробує збити оповідання Посільге про непорозуміння між Вітовтом і Ядвігою і оголошення в 1398 р. незалежності Литви, і дату іменування Вітовта в[еликим] князем, проти погляду проф. Левицького, переносить на р[ік] 1401. В роз[ділі] X доводить, що Вітовт не зрадив Польщі в війні 1410 р., а відступив, боячись за безпечність своїх земель.

**ПОЧАТКИ КОЗАЦТВА ПІСЛЯ ВІДЧИТІВ
В.А[НТОНОВИЧА]. НАПИСАВ Л.ДІЖУЛИНСЬКИЙ]
(Книжечки “Просвіти”, рік 1895, кн[ига] 12). Льв[ів],
1895, ст. 30, 12°**

Під тим титулом вийшов переклад частини короткого університетського курсу про козаччину проф. В[олодимира] Антоновича, літографованого в своїм часі його слухачами; вона містить в собі історію козаччини до повстання Жмайла (р[оку] 1625). Гадку сю — видати в перекладі той коротенький курс, читаний приступно і не для спеціалістів, треба назвати дуже щасливою, бо того роду коротенької і науково уложеної історії козаччини ми не маємо, а спеціально початкові часи козаччини не заступлені якоюсь основнішою розвідкою на нашій мові (при перекладі “Богдана Хмельницького” Костомарова вступні глави було поминено). На жаль, одначе, оригіналом для перекладу послужило видання слухачів, не переглянуте самим професором; тому, як звичайно буває, і з самого початку були тут різні недокладності; окрім того курс був виданий давно, перед кільканадцятьма літами, а з того часу не одно перемінилося в науці. Отже, не одно належить в книжечці сій спростувати. Викажемо кілька таких недокладностей і суперечностей.

Книжечка розпочинається словами, що найдавніша документальна звітка про козаків належить до р[оку] 1499. Так воно й дійсно було, але в виданім потім, р[оку] 1881, збірнику документів про литовсько-татарські відносини К[азиміжа] Пуласького опубліковано лист в[еликого] кн[язя] Олександра з р[оку] 1492 (р[агіс], 223), де говориться про напад козаків на татарський корабель; отже, до сього року належить тепер посунути першу документальну звітку про козаків.

На с. 2 нещасливо стилізовано оповідання про переходи селянські; тут сказано, що селяни, утративши землю, не втратили свободи, для того кидаючи свої осаді, брали в оренду землі державні й приватні; ці фрази представляють недокладно процес закріпачення селян та причини їх міграції, й для того їх ліпше викинути, так само і кінцевий уступ сього першого розділу, де говориться про служби у В[еликому] кн[язівстві] Литовським; бо ця службова організація не прикладалася до тієї українної людності, що осідала на українських пустинях в XVI в.

На с. 7–8, у відділі про зреєстрування козацтва, теж знаходимо деякі недокладності. Передовсім належить справити тут нещасливо стилізовану фразу, ніби польське право признавало поміж людністю лише два стани — шляхту і селян. Нижче говориться за зреєстрування козаків; тут поминено пробу реєстрування за Жигимонта Августа і переказується давніше загальнорозповсюднений погляд на реформу Баторія. Тим часом висловлена ще Кулішем в І т. його “Истории воссоединения Руси” (с. 94) гадка, що реформа Баторія в її традиційній формі, з поділом на полки, з 6-тис[ячним] реєстром etc., в дійсності не існувала, потвердилась пізніше виданими документами, й тепер заходи Стефана представляються цілком аналогічними з заходами його попередника, не більше: Жигимонт Август сформував козацький полк з Бадовським на чолі, Стефан формує козацький полк під проводом Оришевського, що в реєстрі 1581 р. виступає в числі 500 (“Zródła dziejowe”, XX, р. 154, вид[ання] р[оку] 1894); 6-тисячний реєстр, назва реєстровиків, поділ на полки — все се з’явилося значно пізніше.

Кілька дрібніших поправок належало б зробити на дальших сторінках. Так, на с. 14 задля невідповідної стилізації виходить, ніби дрібна шляхта взагалі була незадоволена з Люблінської унії. На с. 16 належало б сказати, що Косинського вбито під час нового походу на Україну. На с. 23 треба поправити слова, що Сагайдачний перебував на Запорозжі 12 літ, заки став на чолі його: той рахунок оснований на даті походу на Кафу, а сей знову датується 1600 р. для того, що на віршах на похорон Сагайдачного хоч стоїть 1616 р., але десяток приписаний чорнилом (“Собрание сочинений” Максимовича, I, с. 389), але похід дійсно відбувся 1616 р., як видно з доводів, згрупованих Яворницьким в його “Історії запорозьких козаків” (II, с. 614).

На с. 27 Бородавку названо гетьманом реєстрових козаків, такий був традиційний погляд на нього (пор[івняй] “Историю Русов”, с. 45), але він розминається з документальними звістками, бо з сих виходить, що Бородавку висадили на гетьманство не реєстрові, а навпаки, випищики, себто не заведені в реєстр (“Listy S[tanislava] Żółkiewskiego”, р. 146).

Нарешті, оповідання про козацькі петиції про свої права на сейм 1625 р., що оперте на якихось не звісних ближче джерелах, використаних у Косто-

марова (“Богдан Хмельницький”, I, с. 14–15) досить непевне і поки не справджено, — може бути, приймемо з певними застереженнями.

З сими поправками видана “Просвітою” книжечка стає дуже корисним оглядом початкових часів козачих, придатним для кожного інтелігентного читача, що хотів би, не заглиблюючись в літературу, про них довідатись. Можна лише пожадати скорого видання дальших частей — *correctis corrigendis* [виправивши те, що потрібно виправити].

**COLLECTANEA EX ARCHIVO COLLEGII HISTORICI.
Archiwum komisji historycznej, т. VII (Editionum collegii historici
Academiae lit[ere] Crac[oviensis], № 54). Краків, 1894, с. 478**

В сім (останнім) томі “Архіву Краківської академії” має для нас спеціальний інтерес історія Чуднівської кампанії 1660 р. (*Bellum Polono-Moschicum ad Czudnow*), видана д-ром В.Чермаком з рукопису бібліотеки Оссолінських у Львові і досі не звісна (с. 1–54). Автор і час написання невідомі; видавець з комбінації різних обставин приходить до гадки, досить правдоподібною, що ця історія написана була невдовзі по кампанії якоюсь особою, добре ознайомленою з сими подіями і близькою маршалку Любомирському, герою сих подій, може на його жадання. Історія, написана досить порядною латиною, досить простора, дає багато подробиць і деякі нові відомості — напр., про виряджений Шереметьєвим на Волинь передовий полк Вертелецького, побитий під Межирічами (волинськими — автор хибно приточує се до Межиріч в пов[іті] Радзинським), про відступлення Шереметьєва, про битву з Хмельниченком під Слободищами і пертрактації з козаками. Одним словом, нововидана історія становить корисний додаток до досить багатой мемуарної літератури про Чуднівську війну.

Крім того, в томі видрукувано устави про ціни речей м. Варшави з пол[овини] XVII [віку], справді цікавий для історії культури матеріал; менш щасливою здається мені гадка надрукувати просторий (с. 269–478) виказ людності в Краківській єпархії з р[оку] 1787 — реєстр осад з сумарним означенням числа католиків і некатоликів: стільки, прецінь, є далеко цікавіших люстрацій і інвентарів навіть і з тих часів!

**Dr. ANTONI PROCHASKA. DAŻENIA DO UNII
CERKIEWNEJ ZA JAGIELŁY**
 (“Przegląd powszechny”, 1896,
 VI, с. 329–351; VII, с. 42–64)
A.LEWICKI. SPRAWA UNII KOŚCIELNEJ ZA JAGIELŁY
 (“Kwartalnik historyczny”, 1897, II, с. 310–337)

Сі дві статті належать почасти ще до ювілейної літератури церковної унії, що спеціально в польській історичній літературі прибрала ширші розміри; обидві ставлять в найтісніший зв'язок справу церковної унії з політичною унією Польщі, Литви і Русі, як її наслідок. Стаття д. Прохаски головно займається поставленням Цамблака і його висланням на Констанцьський собор; вона викликала доповнення і поправки д. Левицького, де той звернув головну увагу на справу відокремлення Литовської і Галицької митрополій, ставлячи сю справу теж у зв'язок зі “змаганнями до унії”.

В розвідці д. Прохаски найбільш интересна частина — се справа вислання Цамблака на собор; автор використав для сього деякі доти незужиті в сій справі матеріали, крім опублікованих в XV т. “Archiv'y für österreichische Geschichte” і у Höfler'a “Geschichtsschreiber der hussitischen Bewegung”, та хроніку Ульриха von Richental зужив він ще опубліковану Фінке в “Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils” (Paderborn, 1889), мемуари, як догадувався видавець, кардинала Філастрі з интересними відомостями про Цамблака і децю інше. Се дало можливість автору подати сю справу з деякими новими фактичними доповненнями. Щодо постановлення Цамблака і взагалі попередніх подій, де автор бачить ті змагання до унії, то тут дуже мало нового, крім різних здогадів автора, часто досить проблематичних. Притім же се все прибрано таким, як би його сказати, історичним романтизмом чи сентименталізмом, що навіть д-р Левицький, теж, як відомо, великий поклонник унії й кор[оля] Ягайла, уважав потрібним, правда, дуже делікатно, закинути автору, що тодішньої польської політики не можна зводити до самих альтруїстичних мотивів — оборони Литви і піддвиження Русі і руської церкви (с. 311–312).

Взагалі в порівнянні з розвідкою д. Прохаски стаття проф. Левицького писана більш фактично; полеміки з д-ром Прохаскою він оминає (хоч справедливо не згоджується, напр., з його поясненням причин, через котрі унія не дійшла свого кінця — с. 333 і далі), але не в однім самі факти, наведені ним, промовляють проти виводів, і особливо проти загального освітлення, даного д-ром Прохаскою. Напр., д-р Прохаска, підносячи піклування кор[оля] Ягайла про піддвиження руської церкви, не раз вказує як головну рану

її — *rak świętokupstwa* (с. 336 і деінде); д-р Левицький (с. 322) наводить звісне зобов'язання луцького єпископа Івана, де той обіцяє Ягайлу, наколи стане галицьким митрополитом, 200 грив[ень], і 30 коней (“Акты Зап[адно́й] Р[оссии]”, I, с. 27, теж в “Грамотах в[еликих] кн[язей] литовских”); вправді проф. Левицький пояснює: “*zapewne na kosztą z tem połączony*”, але текст грамоти зовсім за тим не промовляє, і з пізніших подій знаємо, що “*rak świętokupstwa*” головно плекали в нашій руській церкві польські королі (особливо як в[еликі] князі литовські) і тим привели її до цілковитого розстрою. Подібну поправку до гадок д-ра Прохаски знаходимо у д-ра Левицького на с. 319, де він справедливо вказує, що розпорядження Ягайла щодо мішаних шлюбів носять виразно агресивний характер проти православ'я. Кілька того роду поправок — і вся історична романтичність розвіється як мрія і з цілою суровістю своєю встає перед нами віковичне гнітіння і гноблення рущини з її вірою і культурою поляками.

З доводами проф. Левицького, що старання про осібну митрополію на Литві і в Галичі мали вести до унії, трудно згодитись, принаймні нема на се доказів; так само з його здогадами, що на Русі були прихильні до унії, бо західноруські князі похвалялись перейти на латинство, як не дістануть осібного митрополита, так само і новгородці; сей доказ мені пригадує, як мої гімназійні колеги, бувало, відгрожувались катехитові, що “перехрестяться на магометанство”, коли матимуть злу клясу. Інших, дрібніших справ не підносимо. Неприємно вражає, що д. Левицький, забравшись до справи Галицької митрополії, не дав собі труда познайомитись з недавніми спеціальними монографіями про се проф. Павлова (1894) і Тихомирова (1895) (див. про них “Записки”, т. XII), хоч і чув про них (с. 324), ані з недавньою німецькою працею Гельцера “*Beiträge zur russischen Kirchengeschichte*”; рівно ж і д. Прохаска не показує знайомості з літературою свого питання, напр., з недавньою спеціальною статтею про Цамблака (“Богословский вестник”, 1895 — див. про неї “Записки”, т. XIII).

**ALEXANDER JABŁONOWSKI. KOZACZYŻNA
A LEGITYMIZM, DWIE LEGENDY
POLITYCZNO-HISTORYCZNE UKRAINY —
BATORYAŃSKA I BATURYŃSKA (“Ateneum”, 1896, VIII, с.
247–270)**

**А. СТОРОЖЕНКО. СВОД ДАННЫХ О ЯНЕ
ОРЫШЕВСКОМ, ЗАПОРОЖСКОМ ГЕТМАНЕ ВРЕМЕН
СТЕФАНА БАТОРИЯ
 (“Київська старина”, 1897, I, с. 125–145)**

Сі дві інтересні статті мають те спільне, що обидві дотикаються справи т. зв. козачої реформи Баторія.

Д[обродій] Яблоновський ставить своєю задачею вислідити генезу цієї легенди і зв'язаної з нею іншої — що Баторій заснував і надав козакам Батурин. Для історії сих легенд він використав головню матеріал, зібраний в розвідці Ол[ександра] Лазаревського про Батурин (в “Чтениях” Київськ[ого] історич[ного] товариства, т. VI), доповнивши їх вказівками про відгомін сих легенд у польській літературі (у Глішинського і Чарновського)¹, а на вступі подав загальний погляд на обставини, серед котрих зросли ці легенди, і дорога, котрою вони розвивались. Гадки, тут висловлені, мають, однак, більш апіорний характер; автор сам зауважує (с. 258): “Очевидно, нема на те все, себто до генези самої Баторієвої легенди, очевидних доводів, але воно стає безсумнівним при ретроспективнім погляді на минуле”. Автор вважає ці легітимні легенди утвором козацьким, присвоєним звідти польським письменством; д. Лазаревський, навпаки, уважав автором легенди про Батурин Коховського, (і д. Лазаревський і за ним д. Яблоновський при тім помиляються, бо ця легенда є вже у Самовидця — вона є в “Кратком описании”, долученім до Самовидця, але значно пізнішим від нього). Справу можна було б розв'язати лише ближчим студіюванням історії легенди. Можна ще багато найти для її висвітлення. От, напр., в козацькій петиції 1660 р[оків], друкованій в “Актах Ю[го]-З[ападної] Р[оссии]”, V, де знаходимо скаргу, що Тетеря забрав “комисарские дела волностей войска Запорожскаго по правамъ и грамотамъ великихъ князей Литовскихъ отъ Гедимины, Олгерда, Витолда, Свидригайла и иныхъ, а королей полскихъ Казимера-Яна, Албрехта, Александра, Жигимонта первого, Жигимонта-Августа, Стефана, Жигимонта третьяго, Владислава а бывшаго короля

¹ Додамо, що запозичена в українських істориків “історія” Чарновського звідти була ще раз запозичена назад — в книжечці про Хмельницького д. Музикантова, виданій 1889 р. Все на світі коловоротно!

Яна-Казимера въ казне войсковою сущие!” В загальні погляди шан[овного] автора на козаччину не входимо тут: мав я нагоду недавно говорити про них (“Записки”, т. XVII). Піднесу лише одно: автор натискає на те, що Річ Посполита ніколи не робила “пактів” з козаками, були лише “ординації”, а не обосторонні умови. Шан[овний] автор виходить тут з формального боку, але поза тими формами в дійсності! чи ті ординації не укладаються по формах міжнародного права, і козаччина вже з кінця XVI в. (пор[івняй] Лясоту) чи не становить цілковитого status in statu [держава в державі]? Адже автор в умовах козаків з Москвою вміє розрізнити форму петиції й царської ласки від їх змісту, що самі видатні російські історики права класифікують як унію держав.

Інший характер має друга стаття. Вона складається з двох частин: на вступі (с. 125–130) знаходимо загальні уваги про обставини, серед яких Баторій забрався до організації козацтва; далі збирає автор відомості про дві особи, що грали важнішу роль в сій організації — Яна Оришевського і Янчу Бегера. До загальних уваг автора про проби козачої організації в XVI в. можна б чимало додати для відповіднішого освітлення, але автор і не ставив собі ширшої задачі. Натомість доволі повну і цікаву збірку відомостей дано про Оришевського; в додатку подано і неопублікований ще документ: надання Гайсина по смерті Оришевського Свирському 1605 р. Дещо можна б і до тих відомостей додати. В документах, видрукованих в “Записках”, т. IX, д. Барвінським, найшов би автор звістки про нього як козацького вождя з 1594 р., а з кореспонденції Жолкевського (“Listy Żółkiewskiego”, с. 104, 107) бачимо, що по відновленні зносин з козаками на поч[атку] XVII в. Оришевського уживано за посередника, а далі вислано до козацького війська в ролі комісара. Про сю роль його згадувано потім за часів Сагайдачного (“Pisma S[tanisława] Żółkiewskiego”, с. 318, 333).

У саму справу Баторієвої реформи не входжу; я мав нагоду говорити про неї в недавній розвідці про Богдана Ружинського (“Записки”, т. XVI) і сподіваюся ще до сієї справи спеціально вернутись.

РОЗДІЛ VI

ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА
ТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(XVII–XVIII ст.)

НОВА РОЗПРАВА ПРО УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ (ЗАДНІПРЯНСЬКУ)

В ІХ книжці петербурзького часопису “Вестник Европы” за 1891 рік надруковано розправу пані Єфименкової “Українська шляхта й її доля” (“Малорусское дворянство и его судьба”)*. Ім’я п. Єфименкової добре відоме усякому, кому цікава сучасна українська історіографія: вона належить до тієї школи істориків, що працюють коло економічної й громадської історії Гетьманщини, й між ними має поважне місце. Остання її розправа написана дуже талановито (на мій погляд, дуже варто було б подати переклад її в якійсь українській часописі) й звернула зараз на себе увагу часописів і громади — української й московської. Зміст цієї розправи, щоб виложити, більш-менш буде такий:

Хмельниччина скасувала шляхту й шляхетський устрій на Україні (Лівобічній). Хоча кілька шляхти й пристали до козацтва (таких лічать коло 300 чоловік), й шляхетські привілеї ствердив і Хмельницький, і цар Олексій, однак в тогочасних громадських обставинах цих привілеїв не можна було зовсім зреалізувати, й ся шляхта мусила розлитися в козацькому морі. Не вона була ферментом нової української шляхти — себто шляхти лівобічної, гетьманської XVII й XVIII в. Ся шляхта вийшла з-межи козацької старшини, а на формування її впливали: з одного боку, традиції польської шляхетської культури, в якій виховалась початкова козацька старшина, в якій виховувались верхні верстви української громади й у другій половині XVII, й у початку XVIII в., а друге — під впливом громадського устрою Московщини, де теж був стан шляхетський широко розвинений, з привілеями, з підданим людом; до того, що мало чималу вагу, — це було шляхетство здебільшого вислужене, а не природжене. Під цими впливами вироблялось українське (задніпрянське) панство; основою ж його були потяги старшини до власної користі. У тогочасному козацькому устрої старшина, хоч була наче б виборна й стояла під доглядом громади, однак мала велику силу, бо в одних руках тут єдналися компетенції й військові, й адміністративні, й судові, й скарбові; уряд давав і привілейоване становище у козацькій громаді, і значний вплив, і приводи до збагачення. Отже, всякий громадянин силкувався протиснутись на уряд, межі козацьку старшину. Старшина ж, як-то завжди буває — дбала про те, щоб привілеї й вигоди сього уряду заховати не тільки при своїх особах, але й при своєму роді.

Та солідарність (так дивна в українській громаді), такт і снага, з якими українська старшина простує до своєї мети — стати природженим панством, задивляють поважного автора, так що, роздивляючись у цьому процесі, питає себе — чи можливо, щоб така чи інша окрема купа громадська мала свої окремі потяги, які б кермували діяльністю поодиноких її членів? Сей процес добування природжених панських прав автор означає так: панству *in spe* поперед усього треба було збагатитись і добути землі — й от “уся громадська енергія, яку збудила Хмельниччина, в дальших поколіннях розійшлася на те, щоб гарбати й добувати”. Збагачувалися з урядових доходів, праведних і неправедних, збагачувалися з усяких припадків, збагачувалися господарством і торгівлею. Навпаки польським шляхетським традиціям, “бачимо жадібну погоню за торговельною користю”; українське панство дуже заходилося коло тогочасних промислів — коло хліборобства і скотарства, млинів, винниць і шинків, рудень, буд і гут. Далеко за границю виправлялись гурти волів, транспорти хліба, льону і коноплі, горілки, поташу і т. ін. Сі гроші йшли на те, щоб придобувати ґрунти і підданство.

Земля спочатку була усім вільна, й її вільно було займати усякому “заимкою”. Але як не було неосілого люду, робітницьких рук до наймів, то ся земля спочатку не давала користі. Та навіть і право народне уважало за власність тільки такий ґрунт, що властитель розробив своєю власною працею, а хто б над те розробив чужими руками, або має ґрунти не розроблені і порожні, то се зовсім касується, й кождий може такий ґрунт посідати — як то оголошує один цікавий полковничий універсал, поданий у п. Єфименкової*. Однак старшина все-таки, гадаючи на будуче й користуючись своєю силою, розбирала й привласнила землі, так що швидко вільних ґрунтів не зосталось зовсім: вони були або за громадами сільськими й міськими, або в особистім посіданні. Тим часом земля набувала ціни, бо намножилося люду. Тоді починають добувати ґрунти всякими правдами й неправдами: скупляють ґрунти у посполитих і козаків, користуючись їх нещастями або недбальством, одбираючи землю за позички, за шинковий набір; купують вільні землі у громад, привласнюють маєтності т. зв. рангові, себто такі, що належали до уряду й давалися урядниками для вибирання доходів, доки їх уряду. Ся “скупля” давалася нелегко, з великими заходами й неправдами. Й поодинокі обивателі, й громади нерадо збувалися своїх ґрунтів; де не можна було підійти з хитрощами, скористуватись нещастям більш-менш легально, оберталися до примусу, щоб скупити, а то часом і голою силою посідали ґрунти. Окрім того, перешкоди цим скуплям і привласненням ставив уряд — і крайовий, і московський; скуплю було формально заборонено. Треба було обминути як-небудь сі заборони чи хабарами, чи заступництвом патронів і добути санкцію на добуті ґрунти — універсал гетьмана, або — ще краще — царську грамоту. Про се клопотались — і не даремне.

Але з самою землею було ще не досить. Треба було добути до неї підданства, робітників. До сього були два головні приводи: вільних посполитих та козаків обертати на підданих, а на вільних землях осаджувати людей прихожих, неосілих. До привласнення і кріпощення посполитих людей дуже здатні були рангові маєтності: тутешні мешканці й так за обов'язок мали відбувати деякі (дуже легкі спочатку) роботи на урядника, треба було тільки помалу побільшувати сі обов'язкові роботи, а там, за допомогою якогось патрона, або за які-небудь вислуги перед урядом російським сі маєтності ставали власністю дідичною. Козаків привласнювали різно: купували, наприклад, у козака ґрунт й віддавали потім сей ґрунт йому ж, але вже як “підсусідку”, з обов'язками роботи і т. ін. Вільних людей осаджували “на слободи”, себто на кілька років давали волю від усяких податків і робіт, але після сих вільних років (або ще й за їх) помалу побільшували усякі обов'язки й заводили “слободян” у справжнє кріпацтво, а там далі — забороняли й переходи, щоб не тікали люди від панщини. Сей останній привід — з людьми прихожими — був найменший, щоб кріпостити людей, і через се іноді властитель, добувши осілу маєтність, зумисне примушував мешканців усякими утисками, щоб вони розбіглися і полишили ґрунти, а потім на сих порожніх ґрунтах оселяв слободян. Та й взагалі увесь сей процес кріпощення вільних людей, так само, як і процес привласнення ґрунтів, має дуже сумну історію утисків, насильств, шахрайства і т. ін.

Таким робом були вже положені економічні підвалини до будівлі українського задніпрянського панства. Процес, одначе, тим не кінчився. Кандидатам до панства треба було одрізнитися від своєї народної маси, закрити ті зв'язки, що в'язали їх з народом. З великою енергією кидається панство до освіти, щоб здобути політуру шляхетську, європейську. Спочатку, з старої традиції, обертаються за освітою до своїх шкіл латинських, до польських, далі, під впливом громади московської, їздять в Германію й Францію, дбають про виховання на французький лад. Свою мову, хоч уже й досить оброблену літературно й здатну до культурного вжитку, покинено, “щоб забути свій простионародний родовід”, панство похвалялось як попередку польською, так пізніше — московською мовою, порвавши таким робом найтісніший зв'язок з народом — зв'язок мови. “На щастя чи на лихо, — додає автор, — українське панство не бачило й не могло бачити в той час, яке злочинство вчинило воно перед тим своєму народові. Воно його обдерло до решти з погляду духовного, бо як тільки мова народної маси з національної стала простою, мужичою, — ся мова перестала проводити в масу культуру, й народ упадав з погляду духовного”. Разом з мовою перемінялися й обставини життя, побут; перемінилося право. Панство добилося того, що в Гетьманщині заведено було як офіційний кодекс, Литовський статут, той самий кодекс шляхетський, що так недавно народ скасував був шаблею

козацькою. Коли порвалися моральні і правні зв'язки панства з народом, не стало жодних моральних перешкод у відносинах до народу, не стало моральних принципів і поміж самого панства.

“Давно вже український пан, — каже автор, — почував, що не просто-народна, але справжня шляхетська кров тече по його жилах, — і все-таки не тільки що польський магнат, але навіть звичайний московський дворянин не хотів уважати його за рівню”. Московський уряд, незважаючи на всі докази українського панства, встоював за те, що на Вкраїні нема шляхти, а єсть тільки старшина. В таких обставинах панство задніпрянське мусило з шкури вилазити, щоб доказати, що воно не “тутейшої простонародної малоросійської”, а шляхетської заграничної породи. Найчастіше для сього полонізували свої прізвища й виводили себе з Польщі, а то, не задовольняючись тим, видумували собі за предків волоських, венгерських, італійських і всяких інших магнатів. Щодо документів, то попереду панство признавалось сумирно, що дипломи їх попропадали, й самі прізвища попереминювались за часів військових чвар, але потім на допомогу прийшли фабриканти всяких дипломів, так що коли заведено було комісію для висліджування шляхетських прав, то на Вкраїні знайшлися вже коло 100 тис. панів з дипломами.

Не дипломи, однак, властиве, одчинили двері панству задніпрянському до справжнього, санкціонованого шляхетства. Цариця Катерина II, дбаючи про централізацію російську і знищення крайових привілеїв та одмін, не могла обминути необмежованого такого та відмінного становища задніпрянського панства. 1782 р. лівобічне панство визнано за “дворян”; 1783 р. посполитим заборонено переходити від пана до пана, зроблено з них кріпаків, а 1785 р., коли надано було привілеї російському “дворянству”, надано їх і вкраїнському панству. Українські гетьманські уряди порівняно було з російськими, й постановлено, які уряди дають шляхетство природжене, а які — особисте. Українське панство таким робом заведено цілком в ряди російського “дворянства”.

Як же показала себе ся нова шляхта? — питається нарешті автор. Щодо відносин її до підданства, автор здається на проф. Романовича-Славатинського*, що в своїй історії російського шляхетства узнає, що в Великоросії частіше траплялись добрі патріархальні відносини між дідичів і кріпаків, ніж на Вкраїні. Щодо громадської свідомості панства, автор, передивившись загальні петиції української (лівобічної) шляхти (петиція Катерині на початку її царювання, петиції в “Комісію уложення” 1767 р. й петиція Олександрю I, теж на початку його царювання), доводить, що разом з тим, як українське панство ставало “дворянством” й одбувалося в сьому становиську, його громадська свідомість наче б не ширшала, а меншала: все більше панство обмежується в своїх шляхетських інтересах; навіть

за просвіту, за яку так встоювало панство українське в перших петиціях, ледве згадує воно в останній.

“Чи були в українського (лівобічного ж таки) панства які політичні ідеали? У народної, більш освіченої частини напевне були; але вони з’явилися не плодом роботи, студіювання, знаття різних форм життя, а тільки результатом історичної традиції. Панство доволі добре знало історію свого краю, тишилось нею, бо та дуже добре підходила під її шляхетський смак, і з неї добувало собі готові соціально-політичні ідеї (автор, очевидно, має тут на оці польсько-шляхетський громадський устрій). Але й тут реформи Катерини дали панству таке *status quo* [положення], що задля нього воно раде зрікалося старих історичних традицій і в масі бажало тільки того, щоб ніякі випадкові перешкоди, на лад тієї, яка трапилась за царя Павла, не перебранчали тихо-мирно процвітати великим реформам великої цариці”^{*}.

* * *

Отакій зміст цікавої й талановитої розправи пані Єфименкової. Скажемо тепер кілька слів з поводу сеї розправи й тих питань, які вона зачіпає.

Факт витворення своєнародної шляхти в Задніпрянщині за часів Гетьманщини — факт великої цікавості, великої ваги, наукової і громадської, й не тільки для нас самих. Нам же, українцям, у сьому факті історія дала таку науку громадського життя, що її треба завсігди мати на оці. Отже, дуже мило, що останніми часами ціла школа українців, з д. Олександром Лазаревським в головах^{*}, заходила коло історії задніпрянської шляхти, вкупі з історією громадського устрою Гетьманщини.

За часів війн козацьких скасовано було шляхетський устрій в лівобічній частині України-Русі. Заведено було найдемократичніший громадський устрій, без привілеїв, без природжених прав, без певних границь станів; відповідно тому і під економічні відносини положено було підвалини якомога правдиві, демократичні; ми бачили, що право народне уважало за власність тільки такий шмат землі, який хто може обробити власною працею. І от не минуло й віку, як народ український вибився з “іга лядського єгипетського”, а вже на Вкраїні знаходимо знову панство, своє вже рідне, що гнобить, зневажає народ “простий” і основою своїх відносин до нього кладе кодекс польського шляхетського права; ще кількадесят років — і таке становище вже санкціоноване, легалізоване, й український народ стоїть у ярмі ані на гич не меншому, як лядське.

Де причина сьому? Одкинувши причини загальні, такі, що бувають завсігди, в усяких обставинах в усякі часи — як корисні потяги “людей можніших”, як зле уживання сили й багатства, головнішою причиною мусимо признати те, що бракувало народові громадського й політичного виховання,

освіти й свідомості. Руйнуючи шляхетський устрій, народ не мав за собою нічого, окрім неясних, невиразних потягів до рівності, до демократичного устрою. Прикrostі й неправди шляхетського ладу він добре чув та й нищив усе, де тільки бачив слід того устрою, але коли приспів час будувати, натомисть, новий устрій громадський — народ спасував! Потягів було для сього не досить, треба було свідомості, освіти — їх не було. За будівлю узялась була більш освічена частина української громади, але ся інтелігенція була вихована в принципах шляхетських, і не маючи часом навіть (як деякі її заступники) на меті власної користі, дбаючи щиро про добробут народний, не могла вона зрозуміти бажань народних, не могла збудувати, не могла навіть узяти собі втямки іншого громадського устрою, як тільки устрою з привілеями станів, з шляхтою, наостанку — копію Речі Посполитої. Але се було болісне місце народу; все, що нагадувало шляхетство, було йому противне; він одвертався од своїх заступників, скоро бачив у них симпатії до польських порядків. Але сам народ все-таки своїх ідеалів не міг виявити в конкретних формах через брак свідомості й даремно міняв заступників, шукаючи зовсім відповідних, солідарних собі. Сим руйнуванням, нищенням шляхетства не можна було того зробити, й тим часом, як народ марно крутився, допевняючись форм життя, відповідних своїм ідеалам, і стояв в непорозумінні, ба навіть у ворожнечі з кращими, більш-менш безкорисними заступниками своїми, віддавав їх на поталу ворогам за їх шляхетські симпатії; ті люди, котрі зовсім не гадали про добробут народний, але добре вміли на власну руку користуватись з усякої політичної пригоди, скористувались таким безголов'ям народу. Зрозумівши добре сучасну ситуацію, вони загнuzдали добре сей народ і дали дуже ясний доказ його потомкам, що одним насуванням, однією силою, механічним приводом, без відповідного духовного й морального виховання, освіти й свідомості соціальні реформи, поліпшення робити не можна.

Вся історія козачого періоду взагалі дає страшенно сумне вражіння. Український народ попав у тяжку колізію, з якої так і не здолів вибитись. Політична ситуація другої половини XVII в. була більш-менш така: Україна стояла між трьома державами, на котрі вказував Хмельницький у своїй преславній переяславській промові, — Польщею, Московщиною й Туреччиною. На своїх ногах Україні було трудно встояти з причин різниць культурних та політичних в її громаді, ще головніше — задля браку політичної свідомості в її проводирів. З погляду політичного, для заховання автономії, національності найбезпечнішою була протекція турецька; але союзники турецькі — татари своїми загонами відбили у народу всяку прихильність до сієї протекції, й справа Дорошенка пропала. Таку-сяку автономію могла дати Польща; до неї тягло старшину й її культурне виховання; але народ жахався Польщі. Московщина з погляду політичного була

найгіршим союзником, але вона вміла зате часами грати на демократичних потягах народу... З погляду політичного народ український був, можна запевнити, взагалі солідарний із своєю старшиною: й він, і вона бажали автономії й ненавиділи московську централізацію; але старшина й народ стикалися в сфері економічній — тут їх інтереси були зовсім противні; через се неможлива була між ними міцна солідарність. Жахаючись шляхетських ідеалів старшини, народ під проводом пройдисвітів та кар'єристів (бо щирих прихильників Москви не було та й не могло бути) не раз видавав Москві головою свою старшину, більш освічену частину своєї громади, й сам ліз в пашу Москві. Він хтів від неї допомогти до демократизації свого устрою, але Москва демократизації тієї давала на пробитий шаг, зате централізацію, котра народові була противна, як і старшині, провадила обіруч, користуючись усякими такими часами, коли народ український удавався до царя, доки не допікала йому сією централізацією до живих печінок. Опікшися всякий раз від такого обертання до Москви, народ повертав назад та й розпочинав під проводом старшини реакцію проти московських порядків — до нового непорозуміння з старшиною... Таке вагання, такі перемини тільки тісніше зав'язували пучо московської централізації й нищили українську автономію. Московський уряд зрозумів, яке корисне становище припало йому, й пожиткував з нього: свою централізаційну політику він прибирав у форми начеб демократичні; мовби сприяючи народній масі, він побивав, дискредитував старшину в сфері економічній, а з старшиною побивав разом і найбільш дотепних оборонців автономії. Касуючи, наприклад, гетьманський уряд і натомість заводячи Малоросійську колегію, цар Петро зараз став на сей ґрунт: колегія мала боронити народ від утисків старшини, приймати апеляції на її неправий суд і т. ін. І старшина в своїй боротьбі за автономію зіставалась без ґрунту. Ріжниця народу й старшини була, властиво, та "ахіллесова п'ята" України, в яку улучали її вороги, а ріжниця ся, що головніше, заходила з причини шляхетського прямування старшини; ся шляхетська вдача загубила справу: народ зоставався без заступників, бо не міг погодитись з їх громадськими ідеалами, народні ватаги зіставалися без війська, бо не могли зректись своїх шляхетських ідеалів...

Одначе се не була тільки сама нещаслива колізія. Тут була й вина — вина старшини. Хоч шляхетське прямування її залежало від культурного виховання, але як се прямування дуже сприяло егоїстичним потягам вищих, пануючих верств, то воно мало в собі в значній частці й елементи егоїзму, користі. Той загальний шляхетський світогляд, з яким в той час жила не сама тільки українська громада, здійсмає через се тільки почасті ту вину, яку накидають на старшину економічні основи його діяльності. Бо як стати на ґрунті економічній, то українські патріоти здадуться не героями народного

діла, а його губителями. Горе тій ідеї, яку проводять брудні, заплямлені руки, — вони заяляють, закаляють і саму ідею!.. Економічні, егоїстичні потяги української старшини — оборонців національної і політичної народної справи страшенно перешкодили сій самій справі й самих заступників її посадили на лід. Їм приходилось гинути, встоюючи за політичні свої принципи — бо економічною своєю діяльністю відвернули від себе народ. Зате, приховавши свої політичні бажання, можна було безпечно дбати про свою користь та провадити свої шляхетські бажання за протекцією російського уряду: сим останнім шляхом і пішла нарешті більшість.

Отут ми дотикаємось питань, у яких не можна, мені здається, погодитись із деякими ученими вищеназваної історичної школи — між ними й з п. Єфименковою. Політичні ідеали старшини ся школа взагалі важить дуже легко; з переконання нашого автора, сі ідеали не йшли далі за історичну традицію, і ся традиція держалась, скільки сприяла шляхетським бажанням, а як її бажання справдились — ідеали зникли. Таке легковаження знаходимо ми й у деяких інших учених. Під сим взглядом дуже цікавий епізод з Полуботком — один з характерніших епізодів історії Гетьманщини*, він і в історіографії викликав характерні погляди. Костомаров обробив сей епізод з погляду політичного: Полуботок вийшов у нього політичним заступником краю, патріотом; докори за утиски народу й таке інше автор уважає тільки за московські підходи, зачіпки, щоб на ґрунті економічним побити ворожого патріота. На сю розправу відповів д. Ол[ександр] Лазаревський своєю розправою*: тут на першому місці стоять економічні неправди, заходи Полуботка до власного збагачення, й з тим разом, доволі голослівно, виводиться, що Полуботок взагалі дбав тільки про особисті плани; наостанку учений автор признає, що Полуботок як і був героєм, то героєм хіба самого тільки шляхетства, а героєм народним він не був і бути не міг. В сій суперечці правда, здається, лежить посередині (в середньому напрямку єсть про Полуботка монографія д. Я[кова] Шульгіна*) і навіть чи не ближче до Костомарова. Полуботок не може назватися народним героєм тим, що народ не прийняв би усієї його програми: знаходила різниця з причини поглядів панських, шляхетських; але з такою міркою чи багато ми знайдемо народних героїв взагалі, не в нас тільки? В Польщі, наприклад, тоді чи багато знайдемо ми героїв народних? Треба признати, що Полуботком кермували не тільки потяги до власної користі, але й політичні ідеали, вдача до рідного краю й його самостійності; коли він силкується якось полагодити неправди українського устрою громадського, поліпшити суди, зменшити кривди, щоб не дати зачіпки російському уряду мішатись в українські справи, тут, мені здається, було б уже дуже сторонничим уважати Полуботка тільки за егоїста й кар'єриста. І певне, що політичні його ідеали, змагання, щоб заховати автономію, поліпшити устрій громадський, похвалив би й народ, коли б

не заходила загальна економічна ворожнеча між народом та старшиною, ближчим заступником котрої був Полуботок.

Я зупинився на цьому епізоді як на більш характерному. Взагалі, мені здається, що політичні ідеали старшини не можна вложити в рамці самих егоїстичних змагань. Старшина була дуже здеморалізована в більшій частці; егоїстичні, економічні елементи брали велику участь в її політичних змаганнях — се правда; але вони не були джерелом, з якого витікали ці політичні змагання; політичні ідеали, надані культурним вихованням тогочасної старшини, сприяли егоїстичним змаганням, але не виходили з них. Тогочасний український громадський устрій був дуже здатний до запровадження шляхетських ідеалів, але не самі тільки користні потяги вабили старшину боронити його від московської централізації, хоч через се доводилось збуватися й урядів, і маєтностей, і навіть життя. Коли б ішло тільки про власну користь, то для цього була далеко пряміша й безпечніша стежка: зректись всяких політичних змагань і стати “найнижчим підніжком його царського Пресвітлого Величества”. І коли замість того ті інші заступники української старшини ставали в опозицію, то тут, очевидно, було щось більше, як егоїстичні потяги.

Д[обродійка] Єфименкова в розправі своїй провадить думку, що на формування українського панства впливав московський елемент тільки ненароком, самим своїм устроєм, уряд же російський, навпаки, провадив напрямом демократичний, з своїх власних поведів боровся, забороняв “скуплю” ґрунтів, привласнення козаків і т. ін, так що кріпацтво в Задніпрянщині формувалось само собою, й закон 1783 р., “від якого починають кріпацтво на Україні, дав тільки санкцію разом з тим і більшу становитість факту вже існуючому, не більш того”. Отже, й на цім не можу я погодитись. Перш усього — демократизм московський був дуже непевний; уряд московський грав тільки на демократичну дудочку, бо народна маса українська була союзником Москви в боротьбі її з старшиною й треба було цього союзника якось придержувати за собою. Іноді й урядові фіскальні інтереси теж згоджувались з таким начеб демократичним напрямком; але разом з тим, коли треба було подякувати або запобігти чи що кого з-поміж старшини, то тут надавалися маєтності повною рукою. Згадаємо тільки надання Кочубеям, Полуботку, Розумовському! Самий уряд утворював таке можновладство, яке навряд чи вдалося б кому придбати скуплями ґрунтів та гарбанням рангових маєтностей. Не треба також легковажити шляхетських законів, виданих Катериною, як те робить п. Єфименкова. Санкція, коли виходить вона од інстанції дужої, завжди має велику силу. Відносини старшини до народу в Задніпрянщині, хоч і формувалися на лад кріпацтва, були, одначе, ще непевні, невиразні; народ протестував і боровся по змозі з новим панським устроєм. В таких обставинах відрізати народу дорогу до боротьби, до про-

тесту, вивершити все недороблене, нескінчене, невияснене в панській праці й за новонародженим українським паном поставити “воїнську команду” задля “усмирення” — се такий важний факт, така значна підпора панській справі, що її не можна жодним побитом легковажити, викидати з рахунків.

Так само мені здається, що поважний автор не доволі об’єктивно важить потяги українського панства до освіти, до західної культури. Що панству хтілося відрізнитися від простого народу, се певне, хоч се змагання навряд чи було таке самосвідоме; але з змагання до освіти вдавати тільки певний провід до такого відріжнення — се вже, здається, буде занадто. Сам автор признає, що в своїх звичаях панство задніпрянське заховувало багато своєнародного; хто б примусив заховати се своєнародне, коли б у панства було таке самосвідоме змагання, щоб відрізнитися від свого народу й його ознак! Вдачу до чужих культурних форм, здається, більш справедливо буде уважати за звичайну ознаку малокультурної, малосвідомої громади, що кидається на всяку чужу цяцьку й легко підлягає культурному впливові, аніж мати за прояву певної громадської політики.

От кілька тих пунктів, на які мені хтілося звернути увагу читача. Не маючи думки бути апологетом українського панства, сієї історичної болячки народу — болячки тим більше прикрої, що вона й досі не зовсім минулася й ознаки старосвітського панства живуть і досі між панством нашим сьогочасним — я хотів зробити тільки кілька поправок в сучасних поглядах до правдивого вияснення його історії й ролі історичної, настільки я їх розумію.

П.ЖИТЕЦКИЙ. МЫСЛИ О НАРОДНЫХ МАЛОРУССКИХ ДУМАХ.

Изд[ание] ред[акции] жур[нала] “Киевская старина”.

Киев, 1893, IV+249

Недавно д. Павло Житецький видав окремою книжкою свої студії над думами, що друкувалися в “Київській старовині” за минулий (ч. 1–5, 9–12) і цей рік (ч. 1–2)*. Не можна не радіти сьому придбанню нашої науки. Наші думи єсть правдива святина, гордошч національна, “наша слава, слава України”, як казав Шевченко, і для студій ще містять в собі багатий матеріал, так що розправа д. Житецького дуже на часі; а до того визначається вона неабиякою вартістю й ще перші студії звернули на себе увагу вчених чужонародних¹; ще більшої уваги вимагає вона від земляків, які кохаються в історії нашого слова й культурного життя.

¹Так в московському перегляді минулого року “Книга о книгах” признано їх за одне з самих значних придбань етнографічної літератури останніх часів (I, с. 87)*.

Книжка д. Житецького складається з двох окремих частин, перша більша (с. 1–176) єсть, властиво, розправа про генезу наших дум, друга (с. 177–249) містить в собі збірник дум, споруджених в початку сього віку. Збірник цей вельми цікавий, може, найраніший з відомих, був знаний, але виданий досі (володів ним небіжчик проф. Київського університету Олекс[андр] Котляревський*, котрому й присвятив сю свою книжку д. Житецький) і заміщено в ньому 10 варіантів уже відомих і 3 думи ще неопублікованих: “Отаман Матяш старий”, “Вдова Сірка Івана”, “Розмова Дніпра з Дунаєм”. До дум сих додано уваги про варіанти; д. Житецький на основі студій своїх над думами взагалі має тут на меті щодо кожної поодинокі думи вислідити складники й початкову редакцію її й дальший розвій основної теми, оскільки це можливо. Се, щоб так сказати, єсть практичне запровадження теоретичних висновків, які подають студії першої частини книжки. Зупинимось коло сієї першої частини.

Основним тезисом автор ставить, що думи наші є суть плодом народно-культурної творчої діяльності: вони народні щодо світогляду й мови, й книжні щодо особливого характеру думок й їх запровадження. Конструкція дум, їх штукована складня і мова, часто цвяхована слов’янізмом, не схожі з піснями побутовими, доводять участь їх книжної культури в складанні. Провадила між народ сю книжну культуру сільська школа, і в другій студії автор переходить до сієї школи; зазначивши близький зв’язок її з народним життям, прихильність до неї народу, він малює типи шкільних учителів і дяків, найбільше зупиняючись коло самого характерного типу “дяків мандрованих” alias [інакше] “пиворізів”*, що найбільше здатні були до просування “бездѣльныхъ шпаргаловъ”, свого неофіційного писальництва. В дальшій серії студій автор переглядає твори сього книжного, але не церковного, світового писальництва: вірші моральні, побутові, історичні, порівнюючи їх скрізь з творами народними, щодо основних ідей, а часом і форм, деталей; основний вислід автора, що світогляд, ідеї сього книжного писальництва в’яжуться тісно з ідейним змістом поезії народної, через те народ і засвоював багато з сього писальництва, приймає у свою скарбницю народну; таким чином, розвиваючись на ґрунті народному, черпаючи з нього провідні ідеї, основний тон поезії, се книжне писальництво своєю чергою впливало й на поезію народну, “мало живу й безпосередню участь у виробленні народного світогляду” (с. 78). Сліди книжної творчості дають себе знати по деяких піснях (автор справедливо показує їх в знаній пісні “Ой не дивуйте добрії люди”), найяскравіше ж виступають вони в думах, котрі щодо змісту наближаються до історичних віршів, з одного боку, з другого, щодо форми до старечих псалмів і жебранок. Такі ознаки їх надають авторові думку, що першими авторами дум були убогі старці-каліки, тим більше, що як основний мотив найдавніших т. зв. невольницьких дум виступає ідея сім’ї, матері,

материнських сліз і молитви, “мотив, очевидячки, чисто християнський”, а старці-каліки “були щирими проводирями гуманних ідей християнства в маси народні” (с. 159). За огнища сієї творчої діяльності автор уважає шпиталі, так широко розповсюднені по старій Україні; сі шпиталі, з одного боку, стояли в безпосередньому зв’язку з осередками книжності, з притчем церкви, під опікою котрої стояв шпиталь, з другого, з тією народною масою, з котрої виходили й між котрою жили шпитальні старці. Моментом, що виплодив взаємний вплив шкільних і народних елементів і як наслідок сих взаємин, книжно-народну поетичну творчу діяльність ставить автор XVI в., коли вже існували всі елементи, “з яких складався духовний зв’язок школи й народу” (с. 166). Раніші думи склалися на основі ліричних народних пісень, їх картинами, мотивами користуються автори дум, малюючи сучасні прояви. За ліричними формами самий фактичний зміст дум тоне в якійсь млі. Дальший цикл дум, думи з часів Хмельниччини не мають сих ліричних ознак, не користуються з пісень, визначаються сухим реалізмом, очевидячки, склалися по гарячих слідах фактів, близькими їх свідками, або учасниками; автор вказує на військових бандуристів, але ширше не розвиває сієї думки. З кінцем XVI в., коли починає слабнути, занепадати під тяжкими перепонами великий соціальний рух XVII в., падає, пропадає й думна поезія; шпитальні старці з ролі поетів переходять на співців старих дум. Помалу ся стара предківська поезія втрачає вже симпатії народу під впливом його лихоліття й перемін соціальних обставин, і в самій народній поезії з’являються пародії на думи (автор наводить зразок з “Трудів” Чубинського, V, с. 1170*).

Така здебільшого теорія д. Житецького щодо генези українських дум. Оперта вона на великому знанні нашої народної поезії і глибокому розумінні її змісту й переведена вельми правдоподібно, хоч не завжди, може, як казав я вже, однаково досконально й повно розвинена в усіх своїх частинах. Зоставляючи критичну перевірку її людям більш компетентним, ми одного певні, що сі студії над генезою дум д. Житецького в усякім разі зостануться коштовним здобутком нашої етнографічної літератури, тим більше, що високоповажний автор, не задовольняючись властивими спостереженнями щодо генези, раз по раз дає цікаві начерки щодо різних прояв народної поезії і культурної історії Гетьманщини. Хоч сі екскурси часами шкодять планові розправи й перебивають увагу читача щодо розвою основної ідеї автора, однак в них подається так багато нового й цікавого, що ніяк не можна нарікати за них автора. Особливо цікава студія коло старих українських шкіл і учителів, бакалаврів (гл. 2); написана вона переважно на основі матеріалу недрукованого, невідомого (головним чином з бібліотеки Київського Михайлівського монастиря та Церковно-археологічного музею Київської духовної академії), але настільки цікаво, що прийдеться читачу

пожалкувати, що автор задоволівся тільки невеликими ексцерптами з так цікавого й багатого матеріалу. Добре було б, якби сам д. Житецький, як добрий знавець, потрудився коло видавання сих старих “безѣльныхъ шпаргаловъ”. Правда, між ними трапляється чимало риторичної води, але се не позбавляє значіння їх як джерела до історії старого нашого письменства й культурно-громадського життя. Як-то краще всього доводить сам в[исоко] п[оважний] автор своїми студіями, стара наша книжна освіта не так уже абсолютно була відірвана, чужа для народного життя; багато живих нервів в'язало її з народним словом, з ідеями народного світогляду, з культурно-громадським життям народу, для того час кинути її обминати, як-то колись бувало, й сильніше узятись до студіювання її. Будемо сподіватись, що й в[исоко]п[оважний] автор потішить нас ще не однією працею на сім полі.

Наостанку маленька увага. По дорозі д. Житецький зачіпає питання про фальсифікати дум й жадає, щоб скоріше вияснена була ся справа (с. 128); прилучимо таке бажання і щодо віршів між тими, якими користувався д. Житецький в сих своїх студіях, деякі здаються не дуже непевними; звертаємо особливу увагу на метри. Така вірша, як “Чи чули ви, панове, зроду...”, де, наприклад, такі вірші:

Адам питає Єву тихо:
А із ким я вчора так гуляв?
Не знаю, що були за гості,
А вже чогось у нас нема...
О, буде нам, старий похlostя,
Не викупилися від сорома і т. ін.

(“Київ[ська] стар[ина]”, 1882, XI, с. 398; Житецький. Ор. с., с. 83*), або такі вірші:

Кормок придався зелененький,
Були кошари готовенькі,
Привілля до всього було...

з другої колядки, здається, належать до часів вже після Котляревського, а друга з сих колядок, може, й ще молодша. З сього погляду дуже велике значіння має видання текстів з автентичних збірників минулого віку; се на основі їх студіювання можна буде відкинути фальсифікаційну половину сього відсіву від доброго зерна.

ПРОШЕНИЕ СОТНИКОВ ЧЕРНИГОВСКОГО ПОЛКА О КАЗАЧЬИХ ОБИДАХ, ПОДАННОЕ ИМП[ЕРАТРИЦЕ] ЕЛИЗАВЕТЕ В 1744 г.

Київ, 1894, ст. 20 (додаток до “Київської старини”, 1894, IV)

Користаючи з приїзду імператриці Єлизавети на Україну в р. 1744, сотники Чернігівського полку, вибрані до сторожі прибічної, постановили подати петицію про кривди, які діються козакам з сторони старшини козачої. Головні пункти цієї петиції дотикались таких фактів: записування козаків в підданство, обтяження т. зв. підпомічників козацьких всякими панщинними роботами, забирання козацьких ґрунтів, відновлення і побільшення т. зв. ральцевих зборів з козаків, неправе поступування канцелярій в полкових справах etc. Сотенна старшина домагалась вислідження сих кривд, але коли прийшло вже подавати петицію, головний екземпляр не був поданий — подавець злякався перспективи слідства, що вона мала викликати; але все-таки дублікат пішов до рук імператриці. Слідство, хоч не скоро розпочалось, сотники — укладчики петиції відтягались всякими способами, справа компонувалась і затягалась, і кінець її цілком невідомий.

Д[обродій] В[енедикт] М'якотін, дослідник Гетьманщини XVIII в., видрукував сю петицію і у вступній замітці розказав цікаву її історію про се слідство на основі “діл” Харківського історичного архіву*. Справедливо підніс він тут важний і втішний факт, що утиск козаків і посполитих з боку старшини знаходив собі опозицію й протест серед самої ж, хоч і нижчої старшини. Самі ж факти кривд здебільшого загальновідомі і небагато дають нового для історії нашої прикрої пам'яті лівобічної шляхти.

ОЧЕРКИ, ЗАМЕТКИ И ДОКУМЕНТЫ ПО ИСТОРИИ МАЛОРОССИИ АЛ. ЛАЗАРЕВСКОГО. II.

Київ, 1895, ст. 146+3 рисунки (відбитка з “Київської старовини”
з 1893–1895 рр.)

Д[обродій] Ол[ександр] Лазаревський, один з головніших співробітників “Київської старовини”, останніми часами став видавати особними відбитками свої статті, заміщені в сій часописі. Перший випуск вийшов 1892 р., тепер маємо другий, як означено на обкладинці, — з “Київської старовини” 1893–1895. Розправи, замітки, рецензії передруковані тут в тім порядку, як виходили в “К[иївській] ст[аровині]”, позбавлені якої-небудь системи (як і природно у відбитці), але тісно сполучені між собою єдністю предмета — Україною, майже виключно — Лівобічною Гетьманщиною, а

також єдністю інтересів і провідних гадок автора — голови сучасної “лівобічної” школи в укр[аїнсько]-руській історіографії.

Головна і найбільша розміром праця цієї збірки — “Давні дослідники української старовини”* (с. 80–140). Автору, що від давнього часу займається громадським і культурним життям Лівобічної України XVIII–XIX в. і представляє собою найбільший авторитет в сій сфері, прийшла щаслива ідея вислідити те змагання до розуміння своєї старовини, первоначалником якого автор вважає Величка і сучасним заступником — кружок “Київської старовини”. Автор обмежує свою працю першою половиною сього віку й надає їй форму студій про поодиноких заступників того руху; в число їх автор заводить Гр[игорія] Полетику, А[ндріана] Чепу, Ф[едора] Туманського, Я[кова] М[ихайловича] Маркевича, М[ихайла] Антоновського, В[асиля] Полетику, В[асиля] Ломиковського, Д[митра] Бантиша-Каменського, М[аксима] Берлинського, О[лексу] Мартоса, Я.Маркевича і М[иколу] Маркевича.

Автор не умотивовує нам *terminus a quo* [часу відліку] своїх студій. Як вже сказано, він вважає Величка за «першого щодо часу дослідника української (“малорусской”) старовини з ясно зазначеним заміром — дати тодішньому читачу можливість познайомитись з історією вітчизни». Сей погляд автора можна зрозуміти, прийнявши, що він розуміє тут українську громаду, що виросла на ґрунті козащини, у відносинах Гетьманщини, і досліди старовини козацької переважно. Інакше — яка границя буде ділити Величка і дослідників кінця XVIII і початку XIX в. від наших компіляторів XVII в. від автора “Синопису”, або Сафоновича *etc.*, а сих ще від попередніх. Далі, не яким представляється нам, чому один Величко з попередніх генерацій вважається попередником історичного руху 2-ї полов[ини] XVIII в., чому бракує імен деяких старших хроністів та компіляторів, як Лукомського, Грабянки *etc.**. Щодо самої схеми студій, то ми радше бачили б їх в формі загального порівняного досліду сього руху на тлі загального культурно-громадського життя, але тому ще, очевидно, не доспів час, і автор вибирає з зазначеної вгорі серії тих осіб, для яких має більш матеріалу, як-то можна догадатись. Було б дуже пожаданим, щоб автор не залишив колись і ту задачу виконати, провівши окремі студії.

Поки що ми маємо дві студії — Якова Маркевича (1776–1804), автора маленького географічно-етнографічного трактату “Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях” (1798, СПб.)*, і Олексія Мартоса (1790–1842), автора написаної коло 1822 р. і ненадрукованої “Історії України” в 5 томах, до кінця Гетьманщини, не перехованої навіть в рукописі і відомої лише з двох видрукованих р. 1822 уривків*. Обидві праці наукового значіння для нас не мають — одна не доховалась, інша споряджена з матеріалів здебільшого нам відомих; зате великий інтерес мають наукові заходи авторів

і їх суспільно-історичний світогляд. Обидва автори цікаві сим не тільки як письменники, але й як заступники тогочасної лівобічної інтелігенції, й треба подякувати д. Лазаревському, що він доложив праці, аби представити нам з цього боку самі особи авторів на підставі багатого матеріалу й особливо — їх власної кореспонденції. Сі “истинные Малой России сыны” виразно виступають перед нашими очима з своїми ще неясними, непевними симпатіями до “нашої вільної України” (с. 121), що вилазять в їх з-під грубої покривки російського культурного впливу й певного бюрократично-шляхетського світогляду. З історіографічного боку особливу увагу звертають на себе деякі уступи Маркевича, споріднені з поглядами і доводами “Історії Русів” (про надання шляхетських прав всім “вірним і відважним малоросіянам” за Казимира В[еликого], про запровадження польського адміністративного устрою на Вкраїні); д. Л[азаревський] вважає се за позичене з “Історії Русів” і у зв’язку з сим категорично твердить, що її написано коло 1770 р. (с. 79). Підождем доводів цієї цікавої тези.

З інших, заміщених в сій книжці дрібніших заміток, про деякі була мова в огляді “К[иївської] старовини” з р. 1894 (XI–XVII); переказувати зміст інших не вважаємо потрібним — дають вони часто дуже дрібні, але завше цінні подробиці й подробички до історії України XVIII–XIX в.

**СЛОВАРЬ МАЛУРУССКОЙ СТАРИНЫ,
СОСТАВЛЕННЫЙ В 1808 г. В.Я.ЛОМИКОВСКИМ.
К., 1894, ст. 36 (додаток до “Київської старини”, 1894 р.)**

Василь Ломиковський (р[оку] 1778, вмер десь в середині XIX в.), потомок гетьмана Апостола й вислужений штабс-капітан російської армії, представляє собою одного з тих аматорів української старовини, що їх студіюванням недавно зайнявся д. Лазаревський (див. “Записки”, т. VIII). Виданий під виписаним тут титулом словар Ломиковського “О Малороссии, о древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников” містить в собі уложені в порядку алфаветним пояснення, переважно назв урядів Гетьманщини й термінології урядової, а також і предметів побутових (коровай, кафтан etc.); є деякі слова й такі, що до України не належать. Історичні пояснення, що дає подекуди сей український антиквар, дуже часто недокладні або фальшиві, але те, що уведено в словар з практики урядової Гетьманщини з кінця XVIII в., з власних відомостей та свіжої пам’яті, справді має вартість для історика, служачи ілюстрацією документальних відомостей. На взірець цікавих звісток побутових випишемо дещо з sub voce [під словом] “кафтан”: “На Україні се

нижня одіж, що чоловіки носять під кунтушем або черкескою; вдома або між приятелями не одягають ані кунтуша, ані черкески, а військові при вправах звичайних теж для полегшії бувають в самім кафтані; складом зовсім подібний як у духовних підрясник (реверенда) або полукафтан, довгий доволі, і щоб пола за полу добре заходила; а коло ковніра застебується гапликом, гудзиком або бляшкою; заможні, а більш чистюки, любили робити сі защіпки з золота, перлів або діамантів; людям не військовим і приватним не було приписано ані цвіту, ані матерії, і тому траплялись кафтани різного цвіту й матерій, і адамашкові (парчеві); особливо ж чистюки українські, як тепер дами, були такими ж модниками щодо вибору цвіту черкески та кафтана: фіолетове верхнє, спід зелений, або біле і червоне, кафтан адамашковий, черкеска оксамитна або атласова” і т. ін.

Шан[овний] видавець в нотках позазначав помилки словника, а подекуди доповнив його на основі інших матеріалів (sub voce бунчужний товариш, бунчужний генеральний і ін.).

ДНЕВНИК ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОДСКАРБИЯ ЯКОВА МАРКОВИЧА (1717–1767 гг.).

Издание “Киевской старины”, под редакцией Ал. Лазаревского, часть первая (1717–1725 гг.). К., 1893, ст. XVI+II+329; часть вторая (1726–1729 гг.). К., 1895, ст. II+342

Дневник Якова Марковича, типового заступника аристократії лівобічної, поруч з дневником його “кондисципула” Миколи Ханенка* становлять першорядні джерела до внутрішньої історії Лівобічної України в XVIII в. “Дневник” Марковича видав 1859 р. в Москві в двох томах його внук [Олександр] Андрій Маркович (“Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича”)*, але з значними скороченнями (більш як наполовину) і поправками не тільки правопису, але й фразеології на мову російську. Се спонукало звісного знавця Лівобічної України і невтомного робітника на її полі д. Олександра Лазаревського підняти нове видання цієї пам’ятки. Коли ж лівобічна археографія в Росії застається в неприкаяному становищі і не маючи свого органу, яким для Правобічної України, напр., є Київська комісія археографічна, мусить тинятися в сусідах по різних виданнях, то й “Дневник” мусив шукати собі такого пристановища і став виходити в додатку до “Київської старины”. Таким чином, протягом р[оків] 1891–1892 видрукувана була перша, а протягом р[оків] 1893–1894 — друга його частина. Признаючи всю користь нового видання, трудно втримати питання — чи дійде воно до кінця? Зважаючи на подану редактором

опись рукописей, прийдеться на скінчення сього видання дати ще яких 6–7 томів, значить 11–13 років*. Пожадати, отже, треба, щоб якась комбінація прискорила се видання.

У новім виданні редактор положив задачею дати повний і незмінений текст “Дневника”; випущено лише менш цікаві виписки з інших книжок і писань, які часом приходять в “Дневнику”, особливо філософічно-теологічного змісту. *Aquila muscas non capit* [Орел мух не ловить], але не можемо не піднести справи коректи; вид, в якому приходять на с. 314, т. II відомі вірші Горація*, надає думку, що вона мусила б бути поправнішою. Правда, що се все трудно при малім складі сил редакційних приводити до потрібної перфекції.

При тексті приходять подекуди пояснення слів і імен власних. Перший том попереджає маленька стаття редактора про Якова Марковича* — в значній мірі се лиш витяг з його біографії того ж автора, виданої в звісній серії “Люди старой Малороссии” (“К[иевская] старина”, 1894, I)*.

РОЗДІЛ VII

УКРАЇНА В ХІХ ст. ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

МАЙКОВ Л. К ВОПРОСУ ОБ “ИСТОРИИ РУСОВ”.
СПб., 1893, 21 ст. (відбитка з “Ж[урнала] М[инистерства]
н[ародного] п[росвещения]”, 1893, май)

З таким назвиськом вийшла рецензія на розвідку д. В[асиля] Горленка “Из истории южнорусского общества нач[ала] XIX в.”, друковану в “Київській старовині” (1893, I)* і видану окремо. У своїй розвідці д. Горленко видав кілька листів Василя Полетики і на підставі їх ширше розвинув висловлену на підставі также полетикинських паперів, ще раніш, в замітці д. Ол[ександра] Лазаревського гадку, що “Історія Русів”* т. зв. Кониського вийшла від Полетиків*.

Як відомо, в передмові сієї “Історії...” сказано, що депутат “Комиссии уложения” 1767 р. Грицько Полетика (один з видатніших заступників тогочасної лівобічної інтелігенції і “гарячий” український патріот, р[оки] 1725—1784), їдучи в сю комісію, звернувся до вчителя свого Г[еоргія] Кониського за “отечественною историею”, що Кониський дав йому сю історію, писану при катедрі могиливіській, і з сієї історії потім і користав звичайно Гр[игорій] Полетика. Сі слова дали привід мати за автора “Історії...” самого Кониського, і з іменем його вона й розповсюдилась широко в рукописах, з’явившись коло 1828 р.* Але пізніші студії українських і російських істориків, виявивши сторонничий шляхетський напрямок “Історії Русів”, і непевність, і легендарність в фактах української історії, звели її наостанку до становища історичного памфлету і примусили залишити думку про авторство Кониського*: Максимович різко висловив сю останню гадку ще 1865 р. (Собр[ание] соч[инений], I, с. 305—306)*. Відкинувши гадку про авторство Кониського, він відкидав і звістку, ніби Полетика користувався з неї; власні розвідки самого Максимовича, як-то доводилось нам чути і як висловлено було в “Истории славян[ских] литератур” д. Пипіна, доводили генезу “Історії...” до купки українських патріотів, що купились в першій чверті сього віку коло М[иколи] Репніна*. Щодо Полетики, то звичайно думали, що він одержав від Кониського якусь іншу українську історію, напр., т. зв. “Літопись Рубана” (що видав Василь Рубан 1773 р., одержавши від Кониського)*.

Д[обродій] Ол[ександр] Лазаревський з решток архіву Полетиків довідався, що Гр[игорій] Полетика збирав джерела до історії козаччини й мав писати українську історію, і сю ж справу після нього вів його син

Василь, роменський маршал і також один з видатніших заступників ліво-бічної інтелігенції (1765—1845)*, а як в паперах Полетик ніяких слідів тої історії не залишилось, то д. Лазаревський і висловив гадку, що ця історія була “Історія Русів” псевдо-Кониського; звісна передмова, що Г.Полетика одержав її від Кониського (слухачем його в Київській академії він дійсно був 1745—1746 рр. і потім з ним листувався), умисно вигадана, щоб затулити дійсного автора. Як доказ, д. Лазаревський здався ще на панегірик Многогрішному в “Історії Русів”: Полетики були родичі Многогрішного (“Отрывки из семейного архива Полетики” — “Киевская старина”, 1891, IV, с. 110—116).

Д[обродій] Лазаревський висловив се як “догадку” тільки. Д[обродій] Горленко підпирає гадку про В.Полетику (хоч також не висловлюється категорично), показуючи, що промови його, і найбільше його “Записка про українську шляхту” (видана Горленком), перейняті ідеями про велике значіння і привілеї, шляхетським патріотизмом нагадують основні тенденції “Історії Русів”, а також здаючись, що деякі перекази “Історії Русів” походять з місцевості, де жив В.Полетика. Він тільки відкидає думку д. Лазаревського, що історію розпочав Г.Полетика, а вже докінчив його син, надаючи авторство самому Василю П[олетиці]. Бо сей ніде не каже про яку-небудь написану історію батька*.

Д[обродій] Майков за д[обродіями] Лазаревським і Горленком переказує історію сього питання, додаючи деякі цікаві поправки й додатки. Особливо цікаві його уваги — що перший в друку скористався з “Історії Русів” сам Максимович в своїй обороні “Полтави” Пушкіна 1829 р.* Далі, що видання “Історії Русів” (зроблене Бодянським 1846 р. в московських “Чтениях”) не викликало ніяких особливих перешкод*, бо в ті часи не шляхетський, а демократичний український патріотизм (як у “Повісті про український нарід” Куліша) страшив уряд*. Д[обродій] Майков не згоджується з думкою про спільну працю батька й сина. Але слова листа В.Полетики, на які здаються д[обродію] Лазаревський і Майков (“Книги — относятся до малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом” — “Киевская старина”, 1891, IV, с. 106), не так виразні, щоб на їх можна було запевне заснувати сю думку. Д[обродій] Майков уважає ще, що оповідання “Іст[орії] Русів” про гетьманування остільки живе, що показує в авторі сучасника; ся гадка має вагу, хоч і Василь П[олетика] близько стояв до тих часів. Цікава ще думка д. Майкова, що “Історія Русів” могла бути як не написана, то розповсюджена для підпирання шляхетських прав української старшини, про які, властиве, з початку сього віку й до 1835 р. йшла справа в урядах російських. Не висловлюючись зовсім категорично, д. Майков, очевидно, нахилиється до гадки Лазаревського й Горленка про авторство Полетик до “Історії Русів”. Гадка ся й нам здається взагалі подібною до правди, хоч для остаточного вияснення справи треба більш

детального студіювання “Історії Русів” і більш доказів авторства Полетик. Такого студіювання “Іст[орія] Р[усів]” вимагає давно. Втративши безповоротно колишнє значіння першорядного історичного джерела, “Історія Русів” заховала першорядне значіння в історії громадського життя й самосвідомості української громади; се єсть культурно-історичний факт великої ваги, один з видатніших в українській громаді першої половини сього віку. Детальне студіювання повинно вияснити також і історичну вартість його, бо, безперечно, поза вигадками й помилками “Іст[орія] Р[усів]” містить в собі і важні деякі перекази і історії Гетьманщини XVIII в.

STARZYŃSKI STANISŁAW. HISTORIA UNIWERSYTETU LWOWSKIEGO.

Część II (1869–1894). Льв[ів], 1894, стор. 442

Продовженням праці д-ра Л[юдвіка] Фінкеля, що написав історію університету Львівського до р[оку] 1869*, є згадана праця д-ра С[таніслава] Старжинського, професора відділу правничого того ж університету. Хоч ся друга часть історії університету має обіймати час від р[оку] 1869, то, однак, автор сягнув кілька літ взад і розповів просторо історію повільного усування викладів німецьких у Львівськiм університеті і заміни їх викладами руськими і польськими. Перші дві суплентури на відділі правничім з руським язиком викладовим установило правительство вже р[оку] 1862, тоді, коли ще викладів польських, крім викладів історії літератури і польської мови, від 1856 р. зовсім не було. В рескрипті міністеріальнім читаємо причину заснування суплентур руських, а то, що правительство має намір “достарчити язика руському на відділі права відповідне поле до наукового розвою, а zarazом, щоби вдоволити практичній потребі”. Вже в зимовім півріччі р[оку] 1862 став викладати процес цивільний д-р Омелян Лопушанський, концепіст прокураторії Скарбу, а процес карний — д-р Володислав Сроковський. Д[окто]р Лопушанський викладав процес цивільний з малою перервою (в р[оках] 1864/1865) аж до зимового півр[іччя] 1873/1874, т[о] є[сть] до часу, доки його на службу державну не перенесли зі Львова. Право цивільне став викладати в р[оках] 1870/1871 д-р Сроковський, покинувши від 1867/1868 криміналістику, що її від 1867/1868 обняв доцент права карного д-р Ів. Добрянський. Право цивільне мало відтак знаменитого професора від р[оку] 1873/1874 до 1890/1891 в особі д-ра Ол[ександра] Огоновського*, а біля доцента, д-ра Добрянського став в р[оках] 1880–1887 викладати право карне д-р Стебельський і викладає

його дотепер, іменованій 1892 р. надзвичайним професором. Інших викладів руських на відділі права не було і нема.

Перші виклади права римського в язиці польським зачались доперва в р[оці] 1866/1867, отже, чотири роки після введення викладів руських; викладати по-польськи зачав професор звичайний права римського д-р Зельонацький.

Потім обговорює автор дрібно змагання поляків в сеймі крайовім і у намісника Голуховського виеднати у правительства введення польського языка до викладів і урядування в університеті Львівським. При таких нагодах вказувано зі сторони поляків на кривду, яка їм діялась, що їх языка не допущено ще до викладів, хоч язык руський вже допущений на відділі права від р[оку] 1802. Годиться піднести, що й сама молодіж університетська, польська і руська, робила старання в згаданім напрямі. До сенату університету, ба навіть до сейму, внесла була молодіж польська в р[оці] 1866 петицію про введення языка польського, а молодіж руська подала контрпетицію на руки посла о. Шашкевича про введення руського языка. Та коли від р[оку] 1866 польські катедри відділу правничого множаться, руських катедр не утворено вже ніяких, незважаючи на найвище розпорядження з дня 4 липня 1871 р., що “німецькі виклади від сієї хвилі мали устати цілком, а на катедри відділу правничого і філософічного можуть покликуватися на будуче лише особи, що цілком суть спосібні викладати одним з обох языків крайових”. Габілітації доцентів приватних можуть від сеї хвилі відбуватися без обмеження по-польськи і по-руськи; рівно ж правничі іспити правительствоні. На основі ж найвищого цісарського розпорядження з дня 27 цвітня 1879 р. мають ригороза складатись по-польськи, з застереженням можності складати їх по-руськи або по-німецьки, оскільки сі язики знають екзаменатори. Язиком внутрішнім, урядовим, на основі розпорядження з дня 4 липня 1871 р. є язык польський, з застереженням, що на подання, внесені по-руськи, може канцелярія відповідати по-руськи.

Автор оповідає досить дрібно про спори на засіданнях університетського сенату в справі руського языка. Одинокими ревними речниками прав руської мови на університеті були оба брати Огоновські, Омелян і Олександр, а щирі їх змагання все попирав поляк д-р Зрудловський, професор римського права. Цісарське розпорядження з р[оку] 1871 толкував собі сенат ріжнорідно, так що міністерство при нагоді іменування д-ра Олександра Огоновського звичайним професором цивільного права пояснило 3/4 1882 р., ч[исло] 5204, що всякі сумніви діла професорського щодо дальшого існування осібних катедр руських на Львівським університеті не уважає за оправдані, бо після нинішнього устрою університету Львівського всі професори суть зобов'язані з правила (in der Regel) викладати в язиці польським, вийнявши такі випадки, в яких ц[ісарське] к[оролівське] правительство, маючи все на

увазі, що кождий кандидат до катедри мусить виказати цілковитим знання одного з мов крайових, або інакше постановить або вже інакше постановило, як-то приміром сталося тепер зі згаданими катедрами руськими”.

Представивши так справу мови викладового на нашій університеті, переходить автор на важніші справи і події від р[оків] 1869—1894: старання добути для університету поодинокі катедри: польської історії і польського права, справа університету нашого в думі Державній в 1876 р., коли німецькі послы радили Львівський університет розв’язати, згадує про візитації видніших осіб в університеті, торжества надзвичайні і т. д.

Списавши сухо хроніки всіх трьох відділів: богословського, правничого і філософічного, подав автор просторо дати біо- і бібліографічні професорів по відділах, списав історію довголітніх змагань здобути для університету відділ медичний, що довело до успіху доперва в р[окі] 1890, вичислив заведення і інститути в університеті, подав склад заряду і дотації бібліотеки, семінарії для вправ наукових і стипендії, лабораторії, статистику слухачів від р[оків] 1869/1870 і товариства академічні. В останнім розділі застановляється ш[ановний] автор над вагою подавання найвищої науки в університеті в народній мові. “Тепер, — каже автор, — тяжко було б навіть зрозуміти, аби університет, що повинний бути вінцем дерева, яке виросло з народного кореня, на народній ґрунті, міг колись бути вінцем штучно причепленим, від іншого організму відтятим і тут насадженим, аби та найвища школа, яка повинна жити духом і життям своєї суспільності і навпаки його надихати своїм духом, задачею якої є давати імпульс до певних змагань духовних, показувати дорогу іншим і провадити їх, іншим, нарешті, противитися, — могла колись бути організована інституцією такою, що не мала б нічого спільного з тим суспільством, якому служила, щоб зложена була з осіб, з змаганнями цілком одмінними. А, однак, було так довгий час” (стор. 415—416). Читаючи так гарні і справедливі погляди професора університету про вагу викладів на материній мові, не можна зрозуміти його виправи проти руського мови, виправи, болючої для кожного русина, тим більше, що вона стоїть в книжці поважній, де кожда річ, як сам автор сказав, трактується “академічно” (стор. 54). З місця, що я його зараз приведу, виходить, що «руський мови ще замало зрілий, щоби йому дати місце в школах середніх і вищих, тож русини, горожани австрійські, що поносять рівні з іншими горожанами тягарі, наколи не хочуть учитись в сих школах в польським мові викладовім, так можуть цілком не учитись; прецінь до науки в школах середніх і вищих їх ніхто не приневолює: “примус шкільний” існує в Австрії лиш для шкіл народних». Згадавши про параграф XIX основних законів державних з р[оків] 1867, що по ньому ніякий мови в Австрії не можна виключати від права уділяти на ній науку, твердить, що мови польський і руський на основі сього параграфу здобули собі вступ на університеті. “Абу

jednak, — додає проф. Старжинський, — jakiś język mógł wejść faktycznie w posiadanie przyznanych mu formalnie praw w całej pełni, potrzeba, by posiadał niezbędną do tego wewnętrzną zdolność”*. Хто знає наш язык, той йому сеї спосібності відмовити не може. “Zwłaszcza uniwersyteckie wykłady mają na celu szerzenie i rozwój umiejętności i cywilizacji w najszerszem jej pojęciu, a nie wykształcenie języka, jako takiego; język nie jest tu celem sam dla siebie, tylko środkiem, a wykłady uniwersyteckie nie są pracownią dla jego kształcenia. Do Uniwersytetu wstęp mieć powinien tylko język już gotowy, rozporządzający całą obfitością, środków wyrażania myśli. Wreszcie przyjęty konstytucyjnie przez państwo obowiązek dostarczania zakładów naukowych różnojęzycznych w krajach o mieszanej narodowości sięgać może, jako ściśle prawny obowiązek, tylko do zakładów, udzielających tego stopnia nauki, do którego przyswojenia sobie państwo każdego zmusza (w formie przymusu szkolnego), t. j. do szkolnictwa ludowego; poza temi granicami jest on już raczej koniecznością polityczną, rzeczą prostej słuszności, sprawiedliwości i dobrze zrozumianego własnego interesu państwa, ale nie prawną koniecznością; gdyż wyższą naukę wolno każdemu tu pobierać lub jej nie pobierać”* (стор. 20—21). Певно, що так, але русини не перестануть ніколи відкликуватись до справедливості і мають надію, що їх оправдані бажання попірати будуть “справедливо” мислячі поляки. На Львівським університеті є третина слухачів — русинів; справедливість вимагає ачеї же, щоби і они вступали на пороги almae matris [навчального закладу] з тим чуттям, що та святина наук є і для них бодай в часті “народною”. Та ж се була би (по переконанню автора) найліпша порука, що тоді й між русинами поступи робитиме цивілізація і культура. А хто є прихильником найвищої науки, що причиняє до поступів цивілізації і культури в народі, той по заключенню проф. Старжинського мусить бути прихильником викладів університетських в материнім язиці.

Н.К.ИМЕРЕТИНСКИЙ. ДВОРЯНСТВО ВОЛЫНСКОЙ ГУБЕРНИИ

(“Журнал Министерства нар[одного] пр[освещения]”, 1893, VIII,
с. 342—368; 1894, IX с. 326—372)

Під таким титулом д. Імеретинський хоче представити історію справи про затвердження волинської шляхти в правах шляхетства урядом російським, або — “боротьбу пігмеїв з гігантом”, “боротьбу волинського шляхетства з російським володінням”, як се називає автор. Він користавсь архівом волинського “депутатского собрания”, в якому концентрувалася та справа і на підставі їх, певно, міг би дати цікаву картину громадських і урядових

відносин з мало ще висліджених часів після розділу Польщі. Головна вага полягає на тому, що волинський депутатівський збір затвердив масу шляхетства в “дворянських” правах на власну руку, не звертаючися до вищої інстанції — російської Герольдії, часом на підставі фальшованих документів; для того навіть фальшувалися актові книги, і коли розпочалася ревізія, а далі слідство в тій справі, затягано рішення цієї справи аж до р[оку] 1866, коли всіх незатверджених в шляхетських правах повернено в міщанство і селянство*. У сій справі виразно показалася сила шляхетських верств польських і німців російської урядової машини, але д. Імеретинський не зумів використати свого матеріалу; не кажучи вже про ту неприємну і непридатну для наукової розправи фразеологію, де читачеві надокучають взагалі про “русское дело” і “польську інтригу”, автор не вмів виставити характерніші сторони питання; оповідання губиться серед нещасливо вибраних витягів з актів і не дає ясного розуміння навіть, які були надужиття, яким чином, на яких підвалинах перепроводжувалися затвердження, які вимагання були пізніше до сього приложені. Одначе, все-таки годі відмовити авторові і цікавих відомостей з актового матеріалу. Занотую комічну подробицю: урядників, що службою набували право шляхетства, “собрание” записувало до польських гербів, так з’являлись: Кузьменко герба “Ястржембец”, Тищенко-Туников герба “Абданк” і т. ін.

СОЧИНЕНИЯ А.А.КОТЛЯРЕВСКОГО,

т. IV (“Сборник Отделения русского языка и словесности
Императорской академии наук”, т. L).

СПб., 1895, ст. V+CL+401+27+портрет и рисунок

Сим грубим томом закінчився збірник писань пок[ійного] професора київського Ол[ександра] Котляревського, довершене Петербурзькою академією наук коштом вдови покійника. Таким чином, стали загальноприступними писання знаменитого філолога, розкидані в періодичних виданнях або видрукувані окремо в малім числі примірників, так що стали великими рідкостями, а тим часом мають чимале значіння. З-поміж заміщених писань занотуємо, наприклад, кілька рецензій до української літератури і розправку про автохтонність українців (з поводу “погодінської теорії”) в I томі; начерк порівняної лінгвістики в т. II; славна розправа про погребальні звичаї слов’ян і монографія про слов’ян поморських в т. III; монографія про слов’ян балтійських і проба бібліологічного огляду давнього руського письменства в IV т.* Остання праця особливо важна, бо незаступлена ніякою новішою — для студій руської мови і письменства (смерть не дала автору повести далі сю працю й дати також огляд студій над усною творчістю народу). Тут дано

загальний огляд історії наук, далі перегляд всієї літератури до руської мови і письменства з докладним бібліографічним апаратом (Котляревський славивсь як знаменитий бібліограф)¹. Досі ця книжка була бібліографічною рідкістю, бо видрукувана в малорозповсюджених “Филологических записках” воронезьких, а окремо вийшло тільки 99 примірників*. Дешева ціна збірника писань (по 2 руб[лі] том) побільшує доступність цієї праці, яку ми дуже поручаємо нашим академікам і кандидатам.

До IV т. доложено біографію Котляревського, споряджену Пипіним (про неї буде мова особіно)*, і реєстр праць Котляревського з означенням відповідних томів збірника.

ПЫПИН А.Н. МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ БИОГРАФИИ А.А.КОТЛЯРЕВСКОГО.

СПб., 1894, ст. 110+портрет (відбитка з “Сборника Отделения рус[ского] языка и словесности Академии наук”, т. 50, 1895)

Олександр Котляревський (род[ився року] 1837 під Кременчуком, † 1881) заслуговує нашої уваги з кількох причин — українець родом, він є цікавим заступником своєї генерації української інтелігенції. Знаменитий філолог і археолог, він у своїх студіях не раз звертався до нашого народу. Вкінці — наостанку був кілька років професором Київського університету. Смерть його викликала кілька статей і споминок, тепер — при останнім томі збірника його писань, виданого Петербурзькою академією, з'явився “начерк біографії”, написаний знаменитим російським ученим О[лександром] Пипіним. Автор скористав не тільки з друкованого матеріалу, але також з паперів Котляревського і з його кореспонденції, здобутої від різних осіб, так що має матеріал досить багатий. Та в праці своїй дбав більше про те, аби звести сей матеріал, як про те, щоби глибше простудіювати і ясніше представити особу Котляревського як ученого й громадянина. За всім тим написана з звичайною талановитістю, дає ся праця багато цікавого про особу К[отляревського] і його суспільне оточення.

Котляревський по скінченні Полтавської гімназії вчивсь в Московському університеті, бувши учеником свого земляка Бодянського і славного російського філолога Буслаєва*. Д[обродій] Пипін характеризує його як “видатного й характерного заступника того періоду в розвої (філологічній) науки, що настав за першими працями славистики в Росії і першим впливом

¹ Було б добре, якби якийсь з сучасних учених взявся би доповнити сю книжку новою літературою — то побільшило б її вартість.

Грімма на студіювання народної старовини”* (с. 143). Котляревський забирав філологічну науку дуже широко, тож поза лінгвістикою й філологією слов’янською й руською з запалом вдавався і в етнографію, і в археологію і історію. Почасти ці широкі інтереси, разом з деякими обставинами особистого життя, були причиною, що наукова діяльність його виявилась в невеликім (в порівнянні) числі ширших праць і в силі дрібніших, в формі заміток, рецензій, оглядів etc.

К[отляревський] в однім з своїх листів нотує сам свою неохоту до політики; то був учений, що за сферу наукових інтересів виходив нерадо. Професорська діяльність була його покликом, і наука його мала славні результати. На жаль, політичний процес одного емігранта, до якого К[отляревсько]го цілком безосновно і безневинно вмішано, вибив його з цієї колії*, позбавивши на довший час права научати, і привів до кількомісячного ув’язнення, що було причиною хвороби, яка передчасно спровадила в могилу сього атлета. Пізніше йому дозволено було обняти катедру в університеті Дерптським, де, одначе, почув себе неможливим, коли настала роз’ятрена боротьба російсько-німецька*, потім перейшов він у Київ, але сюди він з’явивсь вже інвалідом, що неустанно мусив гоїти своє розбите здоров’я, хоч до смерті не переривав своєї наукової діяльності.

На жаль, в книжці д. Пипіна ми не знаходимо характеристики найбільш цікавої нам сторони — Котляревського як українця. У однім з наведених уривків з його кореспонденції називає себе К[отляревський] “далеким від партикуляризму”, і, на його думку, “слов’янство з Руссю на чолі — от де спасіння від каторжної (подлой) германізації” — (с. 124). Неясним зостається, що за партикуляризм мав тут бути. Котляревський вправді не був свідомим цілком українцем (“українофілом в пізнішій розумінні того слова”, як каже д. Пипін — с. 62): вихований в Москві, під цілковитим впливом російської культури, в часи найбільшого оживлення її — громадського й наукового, він належав до категорії, що не могла б, здається, інакше й представити себе, як в рамках всеросійської культури.

Але він не затратив “теплого прив’язання до рідного краю”, цікавивсь завше ним, його історією, побутом, словом, цікавивсь новою українською літературою, і ці інтереси та симпатії, певне, виявилися б ще ясніше, якби не той гіркий досвід політичний. Характерна його промова, виголошена за кілька місяців перед смертю в Київським історичнім товаристві з powodu реферата В[олодимира] Антоновича про історичну сторону поезій Шевченка*. Тут К[отляревський] виставив народність як першу умову історичного значіння поета, і на доказ порівняв українські писання Шевченка з його російськими поемами, признаючи ці “блідими, безбарвними творами, нещасливими силкуваннями генія, що на час збочив з простого шляху й забув за свою місію”, і висловлює потому: «Коли се правда, то праведно і на місті буде в історичнім товаристві і таке історичне жадання: най одер-

жити загальне признання і пошанування поетична діяльність нашого рідного краю в його рідній мові, най зміцниться її право безстрашного, нічим не стиснутого існування і розвою... Тільки при такій розумній, натуральній свободі можливий розвій сил і здібностей (достоїнств) руської природи: тільки прийнявши в себе плодотворящі, міцні своїм здоровим змістом течії провінціального (“областного”) життя в мові і поезії, “общерусская” (= російська) література зможе оновитись і оминати передчасне виродження (дряхлость), що їй загрожує» etc... З упадком перешкод українського слова з’являться нові Шевченки, з тим же гарячим співчуттям до всього великого й гарного. “Сим жаданням закінчу я моє коротке вступне слово”.

Fiat [нехай так буде], гарне жадання, а все трохи дивним (і характерним для тієї категорії українців, бо ледве чи з’явилося воно лише з огляду на “обставини”) з’являється мотивування потреби свободи українського слова потребою оновлення всеросійської літератури і мови. Невже поза тою службовою роллю народ не має сам права самостійного, самодовольного (αὐτ ρκης), не вистачить на те натурального права свободного розвою?

ПУТЕВЫЕ ПИСЬМА ИЗМАИЛА ИВАНОВИЧА СРЕЗНЕВСКОГО ИЗ СЛАВЯНСКИХ ЗЕМЕЛЬ, 1839–1842. СПб., 1895, ст. X+374+мапа

Сей збірник листів Срезневського друкувався в часописі “Живая старина” з р[оків] 1892–1893*. Він має немалу цікавість щодо сучасного культурно-літературного життя Слов’янщини, але для нас спеціально не дає нічого — на Русі Угорській і в Галичині Срезневський був дуже недовго, і в кількох листах, писаних звідти (1841), дає мало цікавого. Львів йому подобався, але зробив вражіння польського міста: «Польська мова тут панує; по-німецьки говорять жиди й німецькі урядники, по-українськи (“по южно-руски”) простий люд, що приходить з сіл». «З руських (руских) літераторів познайомивсь з Вагилевичем, Головацьким, Зубрицьким та Левицьким. Вагилевич збожеволів на тім, що в нього закохуються. Головацький багато мандрував. Зубрицький багато збирав історичні матеріали. Левицький — злий грамотій, хоч і написав граматику. Познайомивсь і з іншим Левицьким, каноніком, цензором книг. Бачив і руські (“русские”) книги, бачив і “Сніп” (sic). Ну вже й правопис Основ’яненка читають з ентузіазмом (не забудьмо, що Срезневський жив в Харкові). Бачив і “Москвитянина” (часопис, що видавав Погодін)*. Умовивсь з Мілковським про пересилку книг».

**А.А.ВАСИЛЬЧИКОВ. СЕМЕЙСТВО РАЗУМОВСКИХ,
т. V: Приложения к биографии кн. А.М.Разумовского, изд[ание]
А.Брикнера. СПб., 1894, ст. VI+398+портрет**

Князь Васильчиков на підставі приватних архівів задумав був написати історію роду Розумовських, історію незвичайного виходу в аристократію простої української родини і переходу її потомків в французьких аристократів, “непрístupних космополітів, переповнених феодальними забобонами” (I, с. IX). Нема чого й казати, яку цікавість мала така робота для українських істориків, особливо ж важний був перший том (1880), присвячений старшому поколінню Розумовських. З т. III розпочалась біографія Андрія Кириловича*, третього сина гетьмана, російського дипломата, якого автор характеризує як “цілковите втілення космополітизму”. Нововиданий том, за смертю кн. Васильчикова, приготований д-ром Брікнером і видрукуваний коштом самотнього заступника гетьманського (правнука гетьмана) гр[афа] Каміля Розумовського, німецького аристократа (в Саксен-Кобург-Готі) і лютеранина, містить в собі, окрім уривка біографії однієї з дочок гетьмана — Наталі Загряжської*, кореспонденцію гр[афа] Андрія.

Для України ця [історія] малоцікава, займаючись двірськими й дипломатичними справами Російської держави. До того долучено портрет Загряжської.

**ПИСАННЯ ТРОХИМА ЗІНЬКІВСЬКОГО.
Зредагував Василь Чайченко, книга друга. Львів, 1896,
ст. II+324+IV**

Другий том писань Зіньківського містить в собі статті публіцистично-наукові. Лише частина їх була приготована автором до друку і видрукувана ще за життя його (“Національне питання в Росії”, “Тарас Шевченко в світлі європейської критики” і дрібніші замітки), інші, як “Молода Україна”, “Фіхте Старший”, і не призначались автором до друку, представляючи з себе відчити в кружку приватнім; найширша розвідка — про штунду, зісталась невидрукованою. Небіжчик мав велике замилювання до науки, і, певне, за якийсь час став би визначним діячем на полі науковій, але смерть спіткала його, власне, тоді, як, здобувши з такими труднощами вищу освіту, забрався він до свободних студій, і у видрукуваних працях ми можемо слідити лише перші кроки його в сім напрямі. Найбільшу вагу з усієї книжки має розвідка про штунду (“Штунда, українська раціоналістична секта”*), що займає половину її, як довідуємось з передмови, се була остання робота автора і збереглась в дуже невтішному стані, не викінчена, до того з значними

дефектами — де позагублювались картки; заповнив сі дефекти і доповнив відомостями новішими д. Л.С., означивши ті доповнення дрібнішим друком, але, розуміється, се не могло усунути з роботи характер невикінченості.

Зінківський хотів у сій розвідці представити історію розвитку штунди, відносини до неї уряду, нарешті — науку штундову, її устрій і життя; як зазначив упорядник, З[інківський] головно скористав з багатого запасу відомостей, зібраних в монографії про штунду Рождественського*, написаній, одначе, з погляду урядової церкви, тож З[інківський] критично приймає висловлені тут погляди, поправляє й доповнює їх відомостями, зібраними з інших джерел, а д. Л.С. доповнив їх скрупульозно зібраними навіть з газетної літератури відомостями до р[оку] 1894. При браку якоїсь докладної монографії про штунду в українсько-руській літературі студія Зінківського, безперечно, буде мати свою вагу і користь як совісно зроблений звід матеріалу. Шкодить їй лише самий характер студії. Автор замість об'єктивного і спокійного студіювання говорить в тоні гарячого апологета штунди і обвинувача православного духовенства, і сей характер адвокатської промови, розуміється, шкодить самому вражінню студії, бо примушує читача бачити тут сторонничість. При тім утрудняє читання форма, нагромадження дат і імен, часом зовсім безпотрібних, що подекуди робить просто вражіння зібраного для власного ужитку автора фактичного матеріалу. Доповнення д. Л.С. часом досить слабо зв'язані з самою студією, представляючи погляди сього автора на питання, зачеплені Зінківським.

Стаття “Шевченко в світлі європейської критики” представляє з себе (так само як і “Молода Україна”) роковинну промову і подає огляд кількох чужосторонніх оцінок Шевченка (Боденштедта, Каверау, Францоza, Обриста, Дюрана, Баттаглії). Статті шкодить знов характер апології Шевченка перед російською критикою, де автор часом сходить з наукового ґрунту. Більш публіцистичний характер мають дві інші статті: “Національне питання в Росії” й “Молода Україна, її становище і шлях”; вони і пізніше будуть мати певний інтерес, служачи образом поглядів і ідеалів того покоління українсько-руської інтелігенції, до якого належав їх автор. Нарешті, стаття про Фіхте представляє з себе витяг з статті петербурзького професора Градовського, доповнений деякими увагами автора про становище українського національного питання.

ПРАЗДНОВАНИЕ СТОЛЕТИЯ ПОДОЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ.

Кам'янець, 1895, ст. 234

12 квітня р[оку] 1895 минуло сто років з того часу, як з наказу цариці Катерини II з 12 квітня р[оку] 1795 засновано на Поділлі православну єпархію. З сього приводу усе подільське духовенство, з ініціативи Подільського єпархіального історично-статистичного комітету, ухвалило справити столітній ювілей заснування катедри на Поділлі. Саме святкування за проханням владики Дмитра перенесено з 12 квітня на 13 мая, бо у сей день минуло теж 100 років з того часу, як висвячено першого єпископа на Брацлавсько-Подільську катедру (ст. 1—4). Описі всіх сих святкувань, що відбулися в самому Кам'янці 13—15 мая р[оку] 1895 та й по різних місцях єпархії коло того часу чи раніше — під час подорожі владики Дмитра по єпархії — й присвячена ся книжка, що представляє з себе зібрані докупи описання ювілейних святкувань, попередю надруковані в “Подільських єпархіальних відомостях” за 1895 рік.

Опис ювілейних свят починається описом зборів в справі урочистого святкування ювілею (ст. 1—4). Потім йде опис самих свят, що відбулися в Брацлаві й Шаргороді 12 та 19 квітня, себто тоді, як приїздив у сі міста єп[ископ] Дмитро (ст. 5—37), у Кам'янці 13, 14 та 15 мая (38—86) та святкувань по інших місцях Поділля, про які надіслано відомості до редакції “Єпарх[іальних] відом[остей]”. Тут же уміщено казання, виголошені 14 мая, і промови.

Книжка ся представляє з себе офіційний збірник з напрямом релігійного й політичного “об'єднання”. Усі промови, адреси та привітання присвячені з'ясуванню того упадку та лихоліття, яке терпіла Подільська земля до заснування у ній самостійної катедри з одного боку, а з другого — тих добрих наслідків, які принесло відкриття самостійної катедри. Більшість промов виголосив сам голова святкувань — єп[ископ] Дмитро, останній в одній із своїх промов, виголошеній 11 квітня у Брацлаві, пробує з самих назв: “Брацлав” та інших міст (“Тивров” та “Торков”) довести ту думку, що найдавніші мешканці Брацлавщини на Поділлі були достеменно слов'яни, й що вони були християнами. Дуже шкода, що в сих промовах стрічаються й такі місця, які можуть поставити у ніякове становище читача, що хоч трохи знає історію. Ось, наприклад, на стор. 13 читаємо: «Народи, що через різні причини змінили віру своїх батьків, або щезли зі світу, або недалеко від того. Візьмемо за зразок “єдинокровних братів-поляків”. Поки вони держались православ'я, істинної віри, до того часу й країна їх була сильною й могутньою державою. Але, що сталося з Польщею, як вони проміняли свою істинну віру на латинство? Де тепер ся загониста держава?»

**ПОДОЛЬСКИЕ АРХИПАСТЫРИ. К СТОЛЕТИЮ
УЧРЕЖДЕНИЯ ПОДОЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ**
(відбитка з VIII випуску “Трудів Подільського єпархіального
історично-статистичного комітету”). Кам’янець, 1895, стор. 194

12 квітня 1895 р. минуло сто років з часу заснування самостійної Брацлавсько-Подільської православної єпархії. Сей ювілей справлено в Кам’янці з особливою помпою, а на пам’ять його, межи іншим, видано й сей ювілейний збірник. Книжка має своєю метою “на границі минулого й сього віків життя Подільської єпархії вистежити історичний розвій свого життя, що виявився у розвитку та впорядкуванні адміністраційних та просвітних інституцій єпархії, а також у розвитку релігійної самосвідомості руської людності та зміцненні в ній православної віри та моралі”. Але як особиста воля архіпастирів, що стояли на чолі духовної управи, мала важне значіння у розвитку подій, давала їм такий чи інший напрям і таким чином, безперечно, впливала на життя єпархії протягом минулого століття, то автор і старається вказати головні риси в характері владик та їх святительські праці й добрі вчинки на користь рідного краю та на славу православ’я на Поділлі, і взагалі довести, як під їх владичним кермуванням пройшло релігійне життя Подільської єпархії за минуле століття, з 1795 до 1895 р[оків] (с. 7). Праця, що відповіла б сій програмі, справді мала б важне значіння для культурної історії Поділля. Та, на жаль, так ніби ясно та виразно поставлена задача далеко не виконана в отсін “ювілейнім збірнику”. Обсяг та вартість праці, що лежить перед нами, далеко не відповідає наміченій тут меті.

Книжка складається з двох частин, що до того належать і двом різним авторам. Перша, далеко більша (ст. 1—160), присвячена діяльності владик подільських. Тут перш за все читачеві пропонується начебто якийсь вступ (с. 1—7), де після коротенької історичної чи, швидше, актової справки до питання про заснування на Поділлі православної єпископської катедри, подається каталог 15 подільських архієреїв. Автор звертає тут увагу на те, що “більшість із них люди відомі в церковній історії (російської) вітчизни”. Се дає авторові привід догадуватись, що, очевидячки, “протягом минулого століття в більшості випадків на Подільську єпархію посилено видатніших владик”.

Подані далі в окремих біографіях історичні факти мають, очевидячки, метою ствердити ту думку, що більшість подільських архієреїв минулого століття все відповідала висоті свого становища. Така мета, яку автор, видно, запопадково стежить у сих нарисах, безперечно, відсовує на другий план намічену автором у передмові більш широку задачу, чи певніше — обмежує її вузькими рамками чисто біографічного оповідання, надаючи через се

історичним діячам надзвичайно блідий та сухий характер. Раніша обіцянка автора книжки “взагалі показати, як під їх (себто архієреїв подільських) владичним кермуванням проминуло релігійне життя Подільської єпархії за минулі сто років”, в самому викладі історичному неначе забула.

З самого оповідання про життя та діяльність подільських архієреїв не видно, щоб вони, з невеликими винятками щиро присвячували себе Поділля, справді сердечно переймалися його духовними інтересами. Більшості їх, природженим великоросам, як каже автор про одного з них — Ксенофонта Троєпольського, що попав на Поділля, 20 років правивши Володимирською єпархією, “мало могла подобатись Подільська єпархія, де їм на кожному кроці доводилося бачити Польщу та католицизм, що вражали їх, як нових людей, почуттям своєї сили, пишністю та величністю своїх костелів та каплиць, блиском та пихою ксьондзів, тоді як православ’я скрізь з’являлося загнаним, приголомшеним убожеством старих негарних церков, бідністю церковників, нужденним та безутішним становищем вірних православних” (с. 22). Послані урядом у сю чужу для них країну, примушені жити серед дуже неприхильних для православ’я умов, не зв’язані з порученою їм паствою ніякими близькими природженими зв’язками, архієреї не могли цілком полюбити сю паству, не зважаючи на все бідолашне становище її, і поряdkували тут скорше як урядники, що видають свої постанови, пропонують певні заходи, ніж як справжні пастирі, що щиро відкликаються на добре відомі їм потреби парафіян. Але, як не єсть, а й серед подільських владик можна побачити і визначних діячів, що віддали щиро себе Подільській єпархії. Варта особливої уваги особа першого подільського архієрея Іоанікія (Нечипоровича-Полонського), волинянина родом, що добре знав потреби країни, любив сей край і майже чверть віку (1795—1819 рр.) керував єпархією за найтрудніших обставин, а також Кирила (москвича родом), що за 11 років керування Поділлям встиг полюбити сей край щиро і багато зробити задля нього. З особливою увагою автор книжки зупиняється на діяльності двох останніх архієреїв подільських: Доната (Соколова-Бобинського) та сучасного Дмитра (Самбікіна), що зазначив свою діяльність збереженням пам’яток старовини (з його ініціативи засноване в Кам’янці “древлехранилище” єпархіальне).

Друга частина, далеко менша обсягом (160—180 ст.), зладжена свящ[еником] В.Якубовичем, представляє собою пробу історії подільського вікаріату, яку теж ледве чи можна назвати щасливою. І тут перш за все подається актова справка про заснування вікаріату на Поділлі, а потім ідуть коротенькі біографії подільських вікарних (суфраганів) архієреїв. Оповідання про їх життя та діяльність часом доходять до 10 стрічок і наводять на гадку, що сі архієреї нічого особливого не зробили задля Подільської єпархії; догадка ся стверджується, як пригадати, що часто

вікарії подільські носили тільки сей титул, а самі зовсім не показувалися на своїх катедрах, перебуваючи в столицях та інших містах (як у Києві). Очевидячки, що вищий уряд маловажив ту мету, задля якої єп[ископ] Кирило клопотав про заснування на Поділлі вікаріату. Однак можна було б сказати далеко більше, напр., про таку світлу особу, як Йосип Баженов; він пробув, правда, на Поділлі коло року, але й за такий короткий час він зумів придбати щирю й загальну любов від усіх, хто тільки бачив і чув його; майже всі мешканці Кам'янця пам'ятають його сердечні проповіді й з щирим жалем проводжали до могили.

Про всю взагалі книжку треба сказати, що з неї не можна скласти собі докладного й ясного виображення про життя Поділля і навіть про діяльність його владик. Для сього сій книжці бракує чисто наукової історичної об'єктивності, а тим більше ще критичних відносин до описуваних тут подій. Оповідання представляє з себе нанизування неосвітлених як слід, критично не перевірених фактів, узятих навіть готовими з такого не завжди об'єктивного джерела, як місцеві "Епархиальные ведомости". Через се і в характеристиці єпископів підкреслено риси не головні, а, може, випадкові, тільки більш придатні для загального тону книжки. Задля того характеристика приймає навіть трохи стереотипну форму. Кожний з єпископів визначається як "не строгостію, сполученою з милостію", то надзвичайною добротою, то смиренням і кротістю, "то силою та властю, сполученою з мудрою оглядністю..." Зістається вражіння начебто від читання "Жития святых".

При кінці скажемо, що в "ювілейнім збірнику" слід було зачинити й діяльність інших осіб, що так чи інакше та впливали на внутрішній розвиток єпархії.

До книжки додано 15 доволі добрих фототипій з портретів подільських єпископів, що керували єпархією. Треба сказати ще, що ця книжка навіть і зверхнім виглядом не відповідає своїй меті — дати пам'ятку про ювілей Подільської єпархії і не робить вражіння ювілейного збірника з їх звичайним розкішним виглядом.

DIE ORTHODOX-ORIENTALISCHE KIRCHE IN LEMBERG UND IHRE GEMEINDE IN LEMBERG UND GANZ GALIZIEN,

verfasst von Emmanuel-Eugen Worobkiewicz, orth.
or. Seelsorger in Lemberg. Льв[ів], 1896, ст. 67

Ся брошура, як значиться на її обкладці, видрукувана з нагоди розпочаття будови нової православної церкви у Львові і уложена теперішнім парохом сієї одинокої православної парафії на цілу Галичину. З огляду, що теперішня православна парафія Львівська представляє з себе “сумний останок колись могутньої православної церкви в Галичині, автор подає насамперед коротенький огляд історії православ’я в Галичині і його упадку в XVIII в. (с. 1—30), в другім розділі наступає історія львівської православної громади від кінця XVIII в. (с. 30—46) і нарешті в останнім — огляд сучасного стану сієї громади, церкви і справи будови нової церкви.

Певний інтерес можуть мати подані тут відомості, власне, про громаду православної, зачерпнені автором, як він каже, з парафіяльного архіву і якогось мемуару з середини сього віку. До скасування Манявського скиту (в р[оці] 1785) сей скит служив для задовільнення релігійних потреб православної людності; по скасуванні його православні галицькі — русини, греки, волохи, серби — організувались в громаду церковну і в р[оці] 1787 здобули право мати собі в Львові церкву і священика. На зібрані з датків гроші дійсно засновано церкву в найнятім для того домі, закуплено для неї іконостас з Манявського скиту й спроваджено ієромонаха з Буковини за річну платню 200 [зл. р.]; відповідно складовим елементам службу правлено на трьох мовах — по-слов’янськи, грецьки і волоськи. Як не малі були видатки на удержання церкви і священика сил православної громади, що в Львові числила в першій половині сього віку 884 душ[і], окрім залоги, на се не ставало; маленький капітал, зібраний при заснуванні, зник, і на початку 30-х р[оків] парафії грозив цілковитий упадок: чинш і плату священику не плачено і церковні речі арештовано за скаргою хазяїна дому. Громада в таких обставинах звернулась до уряду, і за посередництвом його по довгих переговорах прийшло до того, що релігійний фонд Буковинський спочатку взяв участь в видатках, а потім (р[оку] 1848) цілковито перейняв на себе удержання православної парафії, і вона прийшла під зверхність Буковинської консисторії. Для церкви куплено будинок власний, але задля старості його мусили зруйнувати і церкву уміщено в приходстві (домі для причту), дуже не вигідно й тісно; по довгих переговорах доперва тепер фонд асигнував значну суму на будову церкви. В теперішніх часах (по перепису р[оку] 1890) рахує парафія у Львові 340 душ, в інших місцевостях Галичини

1089 душ; більші православні колонії живуть в Станіславові, Коломиї, Снятині, Кутах, Збаражі, Кракові; складаються вони головню з русинів, а також волохів і сербів. Одиноким парохом для них є львівський, хоч є ще два священники — один полковий — при буковинськiм полку, що стоїть у Львові, і один при в'язниці в Станіславові. Львівський парох має, окрім церкви, ще каплицю при львівській в'язниці.

РОЗДІЛ VIII

БІБЛІОГРАФІЯ: ОГЛЯДИ, ЗАМІТКИ

ОГЛЯДИ

Поруч бібліографічного відділу, де мають подаватись справоздання й оцінки про новинки наукової літератури з різних фахів про Україну-Русь, переважно ті, що з'являються окремими виданнями і відбитками, уважаємо потрібним подавати надалі огляд наукового матеріалу, що з'являвся в часописах, часто не виходячи навіть в передруках і відбитках. Того роду колективні огляди при широкій програмі, яку ми тут ставимо, лише з часом можуть прийти до пожаданої повноти і односистемності в укладі, тож і перша проба наша мусить багато ще з різних поглядів мати недостач; пропущене, одначе, може в певній мірі в дальших оглядах доповнитись.

У сей огляд заводимо місячники, двомісячники і чвертьмісячники (виймки робимо для українських видавництв) і в них — матеріал науковий (не популяризацію наукову). Починаючи з видань русько-українських, перейдемо далі до російських; ширше місце, яке займе огляд сих, залежить від сучасного становища р[усько]-української науки: відомо, що головна маса р[усько]-українських сил наукових працює в російських виданнях, в російській мові; тож не диво, що поруч з ними польські часописи займуть далеко менше місця. Нарешті, прийдуть деякі спеціальні неслов'янські видання, що ближче до нашої науки належать. З перших місяців 1894 р. деякі статті в російських часописах обговорені були в т. IV “Записок” — до них читача відсилаємо.

Періодична наукова література в мові українсько-руській в минулім році обмежувалась “Записками Наук[ового] тов[ариства] ім[ені] Шевченка” і “Часописсю правничою”.

“Записки [НТШ]” минулого року вийшли двома томами; зміст їх поволі розширявся, наближаючись до сучасного їх укладу: поруч відділу розправ заведено “Наукову хроніку” і положено начало бібліографії. У відділі розправ заміщено було вісім статей, з того припадало на історію 1 (і 2 у відділі хроніки), на історію літератури і філологію р[усько]-українську — 4, на природничі і математичні науки — 2, на економічні — 1; в відділі рецензій обговорено було 43 видання і заміщених в часописах статей; окрім того, подано було кілька наукових новинок.

“Часопись правнича”, видавництво для теорії і практики, видаване также Науковим тов[ариством] ім[ені] Шевченка (4-й рік існування); виходить чвертьрічно; минулого року за другий піврік вийшов один, подвійний

випуск. Головним предметом її було сучасне право австрійське, пояснення і критика обов'язкового права і проектів законодавчих. Так, до цієї категорії належали розвідки — д-ра К[остя] Левицького “Про новий цивільний процес в Австрії, студія критична”, (іде далі в р[ік] 1895), “Про уряди роз'ємні і суди мирові”, д-ра Михайла Зобкова: «“Forum solutionis” в Австрії тепер і в будущині»; окрім того, дрібніші замітки з поля законодавчого австрійського (“Справа маєтностей рентових”, “Справи сервітутів”, “Новий закон пресовий” і т. ін.). Також подавано коротенькі звістки про різні новинки, дотичні з різних сфер (про міжнародний конгрес права приватного, ювілей Львівського товариства правничого, реформу будівництва в Росії і т. ін.). У відділі “літературних заміток” обговорено сім книжок і розправ — між ними ширші статті, присвячені працям: д-ра Зобкова “Die Theilracht nach römischem und österreichischem Recht” (нап[исав] д-р К[остя] Левицький) і О[лександри] Єфименкової — “Народный суд в Зап[адной] Руси” (нап[исав] Г.Зацерковний): остання — то разом одинока праця, присвячена історії нашого права. Доволі широке місце віддано нарешті відомостям практичним — декретам трибуналів судового найвищого, адміністративного й державного, а почасти і міністеріальним розпорядженням.

Переходячи до часописів мішаного — літературно-наукового або політично-літературно-наукового, ми почнемо з видавництва того ж Товариства ім. Шевченка:

“Зоря”, ілюстроване літературно-наукове письмо для родин (рік XV); виходило двічі на місяць, а віддаючи головне місце белетристиці, чимало уміщувало статей наукового змісту. Окрім продовження праці небіжч[ика] О[меяна] Огоновського, що увійшла в IV т. його “Історії літератури” (див. рецензію в т. V “Записок”), подані були розвідки: “Народні музичні струменти на Вкраїні”, підписана “Боян”, д-ра К[ирила] Студинського про лірників; О[лександра] Кониського — “Шевченко під час перебування його в Академії художеств”, д. Пісочинця про Сковороду; загального змісту: О[лександра] Черняхівського — “Нарис сучасного вчення про бактерії”. З-поміж них розвідки д-ра Студинського і О[лександра] Кониського вийшли окремими відбитками, і їх буде обговорено в відділі бібліографічній; стаття д. Пісочинця входить в цикл ювілейних статей про Сковороду і дає популярно написану біографію його, головню на основі “Життя” Ковалинського і біографії Г[ригорія] Данилевського. Так само має мету популяризаційну стаття д. Черняхівського; тож з цього відділу даємо ширше місце тут лише розправі про музичні інструменти. Окрім того, заміщувано дрібніші замітки і матеріали до історії літератури і етнографії українсько-руської, особливо багато місця має тут Шевченко, якому звичайно присвячується ювілейне число. Критичні оцінки подаються переважно на писання белетристичні, на

популярні видання, але є й на наукові — “Описание старой Малороссии” Лазаревського, “Т.Шевченко” Яковенка, “И[ван] Сирко” Яворницького. Нарешті, подаються нотатки про події з культурного життя України-Русі і бібліографічний реєстр нових книжок, малюнків і нот, що провадить редактор В[олодимир] Лукич.

“Правда”, місячник політики, науки і письменства, 1894 (першу велику частину, с. 6—11, написав І.К.).

Розвідка “Чотири карі”, написана для 34-х роковин Шевченка, обговорює кару, якій підупав Шевченко, і детально розбирає сю справу, що відома читачам нашим з розправи, заміщеної в V т. “Записок”. Тут годиться згадати також про “Записки” Т.Шевченка в перекладі д. О[лександра] Кониського, що так значну працю положив останніми часами коло біографії й писань Шевченка — вони друкувалися р[оку] 1893 і 1894 в “Правді” і вийшли окремою книжкою. Студія про “Пересторогу” д-ра Студинського увійшла в цілості в його розправу про сю пам’ятку, видану особно, тож і не будемо також коло неї спинятись. Доволі широка розвідка д. Лаврецького про Сковороду належить до циклу ювілейної літератури, як і розвідка д. Пісочинця. Взагалі, треба сказати, що сей ювілей знайшов собі відгомін по виданнях, як не завше, то з славними покійниками буває. Кілька дрібніших статей загального змісту на теми, що здебільшого стоять в зв’язку з національним питанням (про францування кельтів, про грузинську літературу), закінчують відділ розвідок.

Далі уміщено було кілька рецензій і справоздань — огляд часописів російських за р[ік] 1893 (“Русская мысль”, “Р[усский] архив”, “Р[усское] богатство”, “Исторический вестник”, “Р[усское] обозрение”, “Неделя”, “Живая старина” і ін.); рецензії книжок — д-ра Гринцевича про українське лікарство народне, д-ра О[лександра] Колесси — про Шевченка і Міцкевича, д-ра Франка “Charakterystyka literatury ruskiej” і ін. декотрих. Нарешті, кілька справоздань — про з’їзди природничий і лікарський в Москві, і деякі листи Шевченка і В[асиля] Барвінського.

“Сборник Харьковского историко-филологического общества”, т. VI. “Труды Педагогического отдела Историко-филологического общества”, вып. II. Харьков, 1894, XXIII+274+32+Ч+116. Недавно засноване історично-філологічне товариство Харківське показує доволі значну діяльність (в минулім році академічним відбуло з 10 засідань, а заложений при нім р[оку] 1892 педагогічний відділ — 7), а результатом його діяльності р[оку] 1894 з’являється новий том “Збірника” (що виходить тепер регулярно щороку) і капітальний збір писань Сковороди. Нарешті, в опіці Товариства стоїть архів актів Гетьманщини.

VI том збірника, як видно з титулу, складається з двох окремих частин — праць самого Товариства і його педагогічного відділу; останніх тут дотикатись не будемо, майже всі вони трактують різні питання з сфери дидактики і методики російської середньої школи.

Деякі відчити членів Історико-філологічного товариства подані скорочено; з них цікаве справоздання проф. Багалія про один збірник (*silva rerum*) XVIII в., деє чи не з Чернігівщини; ширше подано тут зміст розправи проф. Зеленогорського про філософію Сковороди, про неї подано було вже у нас справоздання.

З-поміж праць, поданих *in extenso*, до двох збірників етнографічних — Манжури і Новицького подані також окремі оцінки. До категорії матеріалів належить також маленька (ст. 14) “Книга справ поточних” Стародубського магістрату (1690—1722), що видали д[обродії] Д[митро] Міллер і М[ихайло] Плохинський. Актам задніпрянським взагалі не щастить: не маючи спеціального видавництва, мусять вони тинятися по різних хатах сусідами, і видаються досить припадково; поміж ними актів магістратських було видано дуже мало, тому і ця публікація корисна, і було б добре, якби редакція “Збірника” і надалі давала у себе місце таким публікаціям.

З-поміж розвідок перша присвячена археології — звістка свящ[еника] В[асиля] Спесивцева (ст. 1—10) про находки археологічні в Райгородку (на Торці, в пов[іті] Ізюмським); як видно з неї, на сім місці знаходять сліди життя з найрізніших епох — зняряддя кам'яне, сліди цегляної будови часів пізніших (з великої цегли, з поливи різного цвіту), монети Золотої Орди з XIV в. На жаль, редакція не додала більш докладного опису предметів, що з сих находок прийшли до Харківського університетського музею.

Д[обродій] Є. Трефілев подав розвідку, переважно на основі невиданих архівних джерел, про промисел селітряний в Слобідщині, під загальною назвою “очерків” з історії промислу в Слобідщині (ст. 12—48). Автор слідить долю сього промислу, переважно з поч[атку] XVIII в., і урядову її регламентацію, подаючи статистичні дати про число заводів і їх виріб; з їх видно, що промисел розвивається в полов[ині] XVIII [віку], досягаючи 10 тисяч пудів, і доходить до найбільшої сили в полов[ині] XIX в. (переходило за 30 тисяч пудів, на 274 т[исячі] руб[лів]), потім упадає і цілковито зникає. Як видно з поданих відомостей, промисел не був в XVIII—XIX в. народним і навіть давав підприємцям повод часом до утиску народу; на жаль, автор не звернув більше уваги на сю громадську сторону справи.

Проф[есор] А[мфіан] Лебедев в розвідці “До історії нижчих духовних і громадських шкіл Білгородської єпархії XVIII в.” (ст. 244—258) подав цікаві відомості з архівів консисторських і монастирських з історії шкільництва в Слобідщині XVIII в.; характерне змагання духовенства — до розмноження шкіл “латинських”, щоб не посилати дітей до Харкова

або Білгорода, а мати їх десь в сусідньому повітовому місті, а з-під сього виступала ще інша мета: “Курські і Курського повіту священики, — пише начальник курської школи архім[андрит] Віктор, — випросили собі латинську школу в Курську не для науки дітей своїх, а тільки для того, щоб відтягати дітей від неї і для штучного проволікання часу, поки дітям пройдуть роки до науки приписані”, і для того радить всіх їх відіслати в Харків, “звідки ученикам за далекістю домів їх уступати і тікати, а батькам їх — часто з ними бачитися, псувати і додому з школи возити не так буде зручно” (ст. 251) — для дітей священичих був шкільний примус. Наведу ще один характерний уривок — з інструкції Білгор[одського] архіє[пископа] Петра: “Глядіти пильно за учителями, щоб дітей вчили докладно, без жадного утруднення і безпотрібного, а особливо — необережного карання, учителям самим дітей ні за що суворо не карати” (ст. 245).

Окрім того, подано ще розвідку Ф.Германа про стан лікарський в Римі. У додатку, з окремою пагінацією іде далі (арк. 3—4) каталог історичного архіву (I-ша полов[ина] XVIII в.).

["Университетские известия"]. За “Київською стариною” з наукових періодичних видань України російської визначається щодо багатства і вартості наукового матеріалу до України-Русі орган Київського університету — “Университетские известия”, що виходять солідними томами щомісяця і переважно складаються з розправ своїх професорів і студентів; і сей рік було між ними немало таких, що посередньо чи безпосередньо належали до України; такі розправи д[обродіїв] Марковського про Антонія Радивилівського, Максимейка про джерела карного права Литовського статуту, Малиновського про переступ в Литовським статуті, Голубовського — історія Смоленської землі. Але сі всі ширші праці повиходили окремо і оцінені або будуть оцінені деінде. Відділ критичний на цей раз не дав нічого для нас цікавого, а у відділі офіційнім подано рецензії Владимирова про праці Карського (коротко) і В[олодимира] Антоновича про праці Линниченка (про організацію станів громадських в Галичині) і Грушевського (про Барське староство).

“Записки Императорского Харьковского университета” виходять щотри місяці і мають побіч відділів розправ, бібліографії і додатків ще відділ літопису університету. В сім останнім друкувалась історія сього університету, зложена проф. Багалієм, що тягнеться і р[оку] 1895, а частиною вийшла осібно; вона становила найцікавіший матеріал “Записок” щодо України, взагалі бідних працями щодо сього. Окрім сієї розправи (дивись про неї у відділі бібліографічнім, т. VI), подав в сім же відділі проф. Сумцов дві глави з своїх “Матеріалів до історії Харківського університету” (про проф. Рославського-Петровського) і проект Вищих жіночих курсів в Харкові, що

зладжений був харківськими професорами, але не прийшов до виконання. У відділі розправ — таблиці метеорологічні станції Харківського університету, подані проф. Пильчиковим. У відділі бібліографії спеціально для української науки можуть мати певний інтерес рецензії на книжки Яковлева про “Ізмарагд”, Мочульського про “Народну біблію”, Шахматова про фонетику мови великоруської, а також справоздання з диспуту проф. Мочульського.

Третій український університет — Одеський не має свого періодичного видання, а видає час від часу великі томи “Записок”, в них за р[ік] 1894 видрукувана була розправа Мочульського про життя св. Сави, що обговорена в бібліографічному відділі; решта до України не належить.

“Записки Императорского Новороссийского университета”, т. 61–69, вид[ані] під ред[акцією] проф. Кочубинського. Одеса, р[оки] 1894–1896. З трьох українських університетів Росії Одеський не має періодичного видавництва й видає від часу до часу великі томи своїх “Записок”, що містять переважно дисертації й розправи професорів, видавані разом з тим і особними відбитками. Ся обставина, заразом і взагалі невелике число праць, що мали б безпосередній зв’язок з Україною, була причиною, що на сторінках наших досі не було справоздань з сього поважного видання. В дев’ятох томах, виданих протягом 1894–1896 рр., треба занотувати дві лише розправи, цікаві спеціально для нас: се дві праці проф. Мочульського — “Сліди народної біблії в слов’янським і давнім руським письменстві” (т. 61) і лінгвістична розвідка про “житіє” Сави (т. 62), обговорена широко в “Записках”, т. VII.

[“Журнал Министерства народного просвещения”]. Серед спеціально наукових періодичних видань російських одне з найперших місць займає давній часопис “Журнал Министерства народного просвещения”. Редагований останніми часами членами Петербурзької академії, при головній участі академіків і професорів університетських, він, можна сказати, представляє собою найбільш академічний часопис в Росії і ведеться науково й солідно. Більші розправи не грають тут головної ролі, головну цікавість надають менші розправи, часто витяги з більших, як “тимчасові комунікати”, так що для людей, що хотять іти au courant [в руслі] російської науки, часопис сей має особливу цікавість.

Того року друкувались далі розправи — д. Леонтовича: “Очерки р[уско]-литовского права” (I, II, III) і Жданова про народний епос (II, III, VII); про них тут не будемо говорити, так само, як і про розвідки Нікітського про давні міри руські (IV), Імеретинського про волинську шляхту (IV), Міллера про билини (V, XI), Цепкіна про скандинавський похорон з кораблем — про них мова в відділі бібліографічному почасти була, почасти буде.

Розправа д. Д[митра] Тихомирова: “Огляд складу Воскресенського літописного зводу” (VI, с. 257–264) займається спеціальним питанням — московськими відомостями, заведеними в сей звід за перше століття Московського князівства з 1-ї чверті XIV до 1-ї чверті XV в., детально аналізуючи відомості літописні, так що для нашої історії не дає нічого.

З історії права маємо дві статті. Д[обродій] Пергамент в розвідці “До справи про маєткові відносини супругів в давнішій руській праві” (XI, с. 1–21) застановляється над питанням про спільність маєткову супругів. По вступних увагах (де занотуємо, що автор за Шульгіним бачить звістку про поліандрію в “игрищах межю селы”) автор ставить тезу, що після запровадження християнства “родина, щоби так сказати, наново організується церквою, і всі родинні відносини підлягають їй”, а як в руських кодексах канонічних найбільш розповсюднені були устави “Еклоги” Льва і Константина і “Прохірона” Василя Макед[онянина] (“Закон градський”), то автор і звертається до аналізу сих пам’яток. Порівняння їх приписів з “Руською правдою” приводить автора до виводу, що її закони стоять ближче до “Еклоги”, як до “Прохірона”, признаючи спільність маєткову після смерті одного з супругів, що знаходимо також і в “Псковській грамоті” (як “Еклога”, так і згадані руські пам’ятки не говорять про відносини маєткові за життя обох супругів).

Автор, однак, порівнюючи приписи, не застановляється над головним питанням — про відносини руських приписів до візантійських, висловлюючись з сього поводу невиразно і побіжно: так спочатку читаємо, що “Руська правда” «в певній мірі повторяє (воспроизводит) приписи “Еклоги”» (с. 14), далі читаємо, що «таким чином, і “Псковська судна грамота” бере (заимствует) свої приписи з “Еклоги”» (с. 18), а кілька стрічок перше сказано: «Беручи, таким чином, свої приписи з пам’яток греко-римського законодавства, головним чином з “Еклоги” і саврійських імператорів, пам’ятки найдавнішого руського права не зістаються, однак, вільними від впливу давнього руського звичаєвого права» (вище занотовано було одміну — що “Псковська грамота” признає спільність маєткову, хоч би й не було дітей). Далі автор говорить вже про право звичаєве як джерело “Р[уської] правди” і “Псковської грамоти” і наводить з права інших слов’янських народів вказівки на спільність маєткову. А на закінчення: «З тільки що сказаного вияснюється разом і те, чому “Еклога” в своїх приписах про маєткові відносини супругів взяла перевагу над “Прохіроном” в Давній Русі: принципи “Еклоги” щодо сього були ближчі до основ звичаєвого права слов’янського, ніж принципи “Прохірона”», хоч проф. Сергієвич наводить з XIV–XV в. вказівки про окреме майно супругів : що жінки продавали майно чоловікам, в чім д. П[ергамент] бачить наслідок приписів “Прохірона”» (с. 20–21).

Таким чином, автор не здав собі справи, очевидно, з важного питання про відносини, які існують між правними пам'ятками руськими і візантійськими, тож не уяснив і питання — чи подібність приписів “Р[уської] правди” з “Еклогою” походить з рецепції, чи ні: отже, коли спільність маєткова, на його думку, є загальнослов'янський принцип, то й подібність та може бути випадковою (можливо, навіть припущення — вплив слов'янського звичаєвого права на “Еклогу” як пам'ятку модифіковану впливом звичаєвим).

Друга стаття історично-правна д. Спрогіса «З поводу статті “Народний суд в Західній Русі”» (V, с. 181–199) має дати деякі поправки до звісної розвідки О[лександри] Єфименкової (про другий і третій збір копи, про функції гарячої копи і т. ін.).

З історії мови замінив д. Соболевський серію заміток під назвою “З історії руської мови” (XI, с. 22–34), де подає матеріали до деяких питань (“у” замість “ву”; “щ” і її вимова, асиміляція і дисиміляція шелесто-звуків; заміна “ъ” — “ь”; “а” і “и” в *pluralia tantum* [множині]; “когождо” замість “къждо”; форми відмін суголосних пнів).

Вступна лекція д. Волкова “Вступ до історичного студіювання руської мови” (XII, с. 255–273) дає загальний огляд розвою цієї науки, почавши від Востокова і кінчаючи Потебнею і Соболевським; нарешті приходить до такого виводу: “Філологія російська йшла і йде по п'ятах за західноєвропейською, спеціально — германською й західнослов'янською; на долю російських філологів випадає пересаджування результатів західноєвропейської лінгвістики, заведення руської мови в сферу інших слов'янських і індоєвропейських мов, а головне, поглиблення історичного боку”. На самостійну дорогу р[осійська] філологія може вийти тільки самостійними студіями індоєвропейських мов, особливо східної групи їх.

З історії літератури треба занотувати розвідку д. Смирнова “З історії давньої руської освіти XVII в.” (XII, с. 374–401), бо вона спеціально присвячена праці нашого славного земляка С[имеона] Полоцького “Рифмоторная Псалтырь” 1680 р. Д[обродій] С[мирнов] зостановляється над питанням, чи справедливо закидали Полоцькому його супротивники літературні, ніби він свою “Псалтырь” переклав з “Псалтыри” Кохановського; детальне порівняння приводить його до виводу, що Полоцький, як й сам казав в передмові, обмежився формальним наслідуванням Кохановському щодо метра, в перекладі ж близько тримався слов'янської “Псалтыри”. Зауважимо при сій нагоді, що Полоцького, як він каже, нахилило до сього твору широке розповсюдження польської “Псалтыри” “во всѣхъ странахъ Малыя, Бѣлыя, Черныя и Червоныя Россіи, паче же въ Велицей Россіи в самомъ царствующемъ и богоспасаемомъ градѣ Москвѣ” й що сю працю:

Нѣцци прежде мене негли начинаху,
Но за трудности мнози отъ дѣла престаху.

З цього поводу д. С[мирнов], окрім звісного уривка, публікованого О[рестом] Левицьким, наводить з книжок, переданих в Патріаршу бібліотеку після Полоцького: “Книга псалтирь на виршахъ, черная писана бѣлоруски”.

Важна розправа “Гетеризм, побратимство і кумівство в купальних обрядах” (II, с. 287–318) акад[еміка] Олександра Веселовського безпосередньо дотикається і нашої етнографії. В кінці її він зводить свої висліди про купальні обряди до такого виводу: спочатку се громадсько-родове свято, що означалося шлюбами і прийняттям в рід, до спільних предків. Еротизм і похоронний елемент ведуть звідси свій початок. На сій побутовій основі розвивсь натуралістичний міт про Бога, що вмирає, і антропоморфічні пари: Адоніса і Афродіти, Купали або Івана і відповідної жіночої особи. Ці пізніше пісня про Івана і Марію (шлюб брата з сестрою), де відбиваються відносини колись звичайні або що показували основний зміст обряду, а тепер — відкинені. З звичайною своєю ерудицією та дотепністю пов[ажний] учений ставить паралелі з різних країв і часів в обрядах еротичних і похоронних, зв’язаних з св. Іваном; особливо ж спиняється коло італійських звичаїв кумівства і чаші приязні у німців (Johannisminne) з патронатом св. Івана, зв’язуючи те з слов’янськими звичаями кумівства і побратимства. В західних звичаях кумівства і приязні в ім’я св. Івана бачить він ослаблені сліди колишніх еротичних обрядів, що сполучені були з святом літнього сонцевороту. Що до натуралістичної основи свята — оплакування смерті природи і культу життя — то автор вважає можливим самостійний її початок у різних народів і взагалі усовується від питання про перехід обрядів.

У відділі класичної філології знаходимо лише дві замітки д. В[асиля] Латишева до тексту Діодора про грецькі осади на нашім Чорномор’ї (IV і VI).

Дуже важний критично-бібліографічний відділ часопису. Він має, правда, характер випадковий, але подає переважно просторі критичні оцінки спеціалістів, часто видатніших учених (менші бібліографічні замітки подаються, окрім того, ще в відділі “Книжні новинки”). З цього відділу до нас безпосередньо належать: рецензія д. Владиславлева на працю І[вана] Миклашевського про колонізацію Слобідщини, рецензія неприхильна, де, окрім критичних заміток, подані деякі спеціальні уваги (напр., про міри ґрунту). Рецензія д. Любавського на працю Леонтовича про територію В[еликого] кн[язівства] Литовського дає низку детальних поправок до сієї праці (вийшла осібно). Д[обродій] Дебольський в широкій (коло 100 сторінок) статті про “Русские юридические древности” проф. Сергієвича переглядає зміст і виводи сієї важної праці, подаючи з поводу їх власні замітки (VIII, IX). Рецензія Л[еоніда] Майкова на збірник писань Сковороди подає деякі

важні бібліографічні доповнення до цієї справи, між іншого — до “Життя” Ковалинського. Дечим дотикають наших сфер рецензії — на кавказький збірник етног[афічних] матеріалів В.Міллера (тут зазначені деякі елементи україн[ської] словесності, занесені на Кавказ осадниками), Яковлева — розправу про “Ізмарагд” (Соболевського), Мочульського — про слов’янські апокрифи (“Следы народн[ой] библии”) Ол[ександра] Веселовського; Шахматова — про фонетику великоруську і Буліча; про церковнослов’янські елементи в сучасній літературній і народній мові великоросійській Соболевського. Далі, на Брандта “Істор[ичну] граматику літературної російської мови” — Соболевського, II т[оми] етнографічних матеріалів Шейна — Карського, “Огляд звуків і форм болгарської мови” Лаврова — Соболевського. Нарешті, у відділі “Книжних новинок” можна занотувати замітки про нове видання “Λ θος’α” і покажчик “Taunica” Ар[сенія] Маркевича.

У відділі “Літописи” знаходимо справоздання проф. Філевича про археол[огічний] з’їзд у Вільні (I) і д. Залеського про географічну секцію Московського з’їзду природників і лікарів — тут для нас цікаві справоздання з рефератів: Анучіна — про область витоків Дніпра, Волги і Зах[ідної] Двіни; Карпінського — про хвилювання земної кори в Європ[ейській] Росії, Рудського — про періодичні переміни в поверхні лиманів і Гільченка — про антрополог[ічний] тип українців (IV). В справозданні Московського історичного товариства за р[ік] 1893 (IV) описано між новонабутими рукописами збірник аскетичних писань XVIII в. з Онуфріївського (Корсунського) монастиря і зладжену Гр[игорієм] Скибинським за патр[іарха] Адріана поетику для О[лексія] Наришкіна. З справоздання Петербурзької публ[ічної] бібліотеки за р[ік] 1891 (VI) занотуємо факт передачі в ту бібліотеку колекції вірменських книжок і рукописів з Кам’янецької церкви св. Миколая. У річному справозданні про роздачу академічних премій (XI) знаходимо коротенькі рецензії, між іншого, на розправи: Любавського — про устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського, Міллера — екскурси в область билинного епосу, Зотова — про чернігівських князів. Нарешті, в сім відділі знаходимо урядове справоздання Київського округу освіти за р[ік] 1893 (VII і VIII).

З решти університетів російських періодичні видання мають — Варшавський, Дерптський (тепер Юр[івський]) і Казанський.

“Варшавские университетские известия” виходять дев’ятьма книжками на рік (щомісяця, окрім канікул); з уміщених статей безпосередньо до нас належать статті: проф. Леонтовича про “Джерела русько-литовського права” (I) і “Національне питання в Давній Русі” (IX, початок, кінець в кн. I р[ік] 1895), Карського про “мову т. зв. литовських літописів” (II і III) і Філевича “Угорська Русь” (V) — про них не будемо тут говорити, бо про них буде або була (за статтю проф. Філевича) мова в відділі бібліо-

графічним. Окрім того, занотуємо ще статтю проф. Созоновича “Добриня в від’їзді, бібліографічна замітка” (II, с. 1–11), де він, нав’язуючи те до свого реферату на останнім археологічним з’їзді (ся стаття його є, властиво, спростуванням до справоздання), дотикається питання про генезу билин, виступаючи оборонцем західних впливів супроти азійської теорії Стасова-Міллера, і наводить бібліографію епізоду про від’їзд Добрині й шлюб його жінки як приклад таких західних впливів.

“Ученые записки [Императорского] Казанского университета” виходять шість раз на рік; для нас 1894 р. дав далеко менше від варшавських цікавого — знаходимо тільки уривок з статті “До лекцій про історію руської літератури і мови, програма і бібліографічні матеріали” (кн. II — огляд літератури предмета) та кілька рецензій — дві на книжку Буліча про “Церковнослов’янські елементи в літературній і народній мові руській” д[обродіїв] Богородицького і Будде (II і III) і на праці Московського нумізматичного товариства (де є мова і про галицьку монету) д. Нагуєвського (II).

“Ученые записки [Императорского] Юрьевского университета”, Acta et comentationes univ[ersitas] Jurievneis (виходять чотири рази), дають дещо тільки в широкому справозданні проф. Шмурла з його подорожей архівних (II–III); працюючи над царюванням Петра, студіював він архіви італійські і в його справозданні чимало виступає документів до України-Русі, а то в справі унії з к[інця] XVII і початку XVIII (напр., с. 32–33, 49, 61, 65 і т. ін.), але се лиш короткі реґести документів, тож менш цікаві.

“Археологические известия и заметки”. З минушого року почало видавати свій часопис Московське археологічне товариство. Се видання — “Археологические известия и заметки” 1894 р. вийшло 9 книжечками (12 чис[ел]) по 21/2 арк. пересічно. Побіч маленьких розправок, переважно археологічного змісту, часопис змагався по можливості дати докладну відомість про різні находки і новини археології російської і заграничної, огляд археологічної літератури, нарешті, хроніку діяльності історичних (в ширшій значинні цього слова) товариств і інституцій російських; все це надавало значний інтерес сьому виданню, хоч в своїх оглядах мусило воно часом користати з джерел неавторитетних (часто газет) і не могло прийти до потрібної повноти і докладності. Можна, однак, думати, що з часом сі недостачі в певній мірі вирівнюються.

Значне місце і в відділі розправ, і серед хроніки займали, як звичайно, находки класичні на території українській (з Таврією): ч[исла] 1 (Євпаторія), 3 (Березань), 5 (Керч, Феодосія), 10 (Керч, пов[іт] Євпаторійський, пов[іт] Оргіївськ[ий]), 11 (Акерман); на них годі нам спинятися, тим більше, що чогось надзвичайного в сій сфері тут не знаходимо. Занотуємо розвідки д. Ястребова на остр[ові] Каменоватім коло порогів Дніпрових,

де zostалися сліди культури різних часів — примітивні черепки глиняні, кам'яне знаряддя, античні речі etc. (ч. 5), дуже побіжну звістку про значну розкопку (17 могил) т. зв. скіфського типу, розкопаних на Херсонщині д. Гошкевичем (ч. 3), находки єгипетських штучок птолемейських часів коло Акермана (ч. 2), а також кілька находок часів слов'янських — гарний похорон воїна з Канівщини, забраного до Петербурзького артилерійського музею (ч. 6), жіночий похорон київський з монетами X в., що попався в руки французького археолога Де Бая (ч. 11), нарешті, розкопки в області Сейму, що показали деякі аналогії з радимидькими розкопками (ч. 8 і 10). Д[обродій] Сорокін (ч. 10) ще раз порушив справу про відомі незрозумілі знаки на монетах київських князів, пристаючи до гадки, що ми маємо тут “п'ятна”, знаки власності (Hausmarken), але прив'язуючи до цього ще й родовий побут; він наводить аналогії про уживання й модифікації таких знаків у вояків, як народу, що заховав родові принципи у побуті.

Д[обродій] Линниченко (ч. 11) подав замітку з приводу замітки проф. Левицького в “Kwart[alnyku] hist[orychnim]” про кн. Ізяслава Ярославича, доводячи справедливо, що акт подарунка такого не доводить ще, щоб Ізяслав мав стати латинником. Нарешті, д. Забелін (ч. 10) подає нове пояснення незрозумілого місця в закінченні “Слова о полку Ігоревім”, розуміючи його так: “Рек Боян і Ходина Святослава п'єснотворца, старого времени (себто п'єснотворца) — Ярославова, Ольгова Коганя (зам[ість] когана=князя=батька=Святослава) хотя (улюбленці)”. Отже, автор “Слова” згадує про улюбленців батька Ольгова — Святослава, двох співців — Бояна і Ходину, про приказку Бояна: “Тяжко ти головы, кроме плечю”. Як бачимо, пояснення оригінальне і не дуже ще натягнене.

[“Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете”]. Орган старого московського історичного товариства “Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских” виходить великими томами регулярно чотири рази на рік, тому належить теж до категорії часописів, хоч подібно до деяких університетських видань, має характер лише збірника розправ і матеріалів, що рівночасно виходять окремо. Для русько-української історії, з заміщених р[оку] 1894, найбільш цікава широка розправа д. Ейнгорна про “Зносини українського духовенства з московським урядом за царя Олексія Михайловича”, але вона ще не закінчилась (в кн. III, глава 5-та), тому й не будемо за неї говорити. Розправа д. Істріна про “Александрию” в московських хронографах XVI в. (кн. I і II) має лише посереднє значіння для історії українсько-руського письменства. З менших розправ дотикається до нас стаття д. Лебедева про кн. Всеволода-Гавриїла (з поч[атку] XII в.) і його значіння (кн. III), але ся ювілейна промова (з приводу 700 літ мощей сього

князя) змагається головно зробити з нього великого політичного діяча як на сучасні російські погляди; зауважу, що автор відомий “Заповіт” Мономаха, що виключав з спадщини київського столу його менших синів, поясняє переміною “відносин родових на державні”, хоч і признає, що спроба ся не вдалася (с. 4–5). Більш цікавого є в рецензії проф. Бершадського на розправу д. Любавського про устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського, де обіч дрібніших нотаток є кілька цікавих вступних уваг про урядові архіви В[еликого] кн[язівства] Литовського (кн. IV). Нарешті, у відділі “Смесь” є дещо до України в актах про Немирівський конгрес 1757 р., а супліка калузького стрільця про бунт невільників на турецькій каторзі 1643 р. цікава тим, що пригадує тему думи про С[аміла] Кішку.

Філології русько-слов'янській присвячені в Росії спеціально два періодичні видання:

“Русский филологический вестник” (видаваний чотири рази річно в Варшаві за редакцією проф. Смирнова) з 1894 р. містить в собі: закінчення праці д. Шахматова “Досліди в сфері великоруської фонетики” (I), його ж маленьку замітку “До питання про формування руських нарічій” (III) — про неї буде ще мова в бібліографії, далі — закінчення опису ярославського рукопису “Пандектів” Никона з XII–XIII в. д. Тихвінського (II–IV), продовження ширшої праці проф. Халанського — “Південнослов'янські перекази за королевича Марка у зв'язку з творами руського билинного епосу” (II і III). Деякі українські паралелі, подані у студіях проф. Сумцова про поезії Пушкіна і в замітці д. Тимошенка про “Візантійські прислів'я і слов'янські паралелі” (З приводу праць Крумбахера і Курца). Тут же слід згадати лінгвістичні замітки д. Погодіна — “Кілька етимологій” (III і IV).

Спеціально до українсько-руської мови належать — маленька студія Ветухова “Мова слободи Олексіївки Старобільського повіту Харківської губернії” (II, с. 305–315). Автор коротенько оглядає фонетичні й морфологічні ознаки місцевої мови, а при кінці подає маленький словарець з фразеологією; резюме автора таке: “Говірка належить до українських, впливу великоросійського непримітно, хоч в ближніх селах живуть т. зв. москалі” (с. 304); тут же зауважає автор, що незважаючи на близьке місто, людність дуже мало підупала “впливу цивілізації” щодо мови і вбрання.

Д[обродій] О[лександр] Нікольський (кн. IV) подав опис Євангелія з колекції Верковича (тепер Петербурзької публічної бібліотеки) — ознаки фонетичні, морфологічні і палеографічні; на основі їх виводить, що Євангеліє це списав русин з галицько-волинських країв в першій половині XIV в. з південнослов'янського тексту т. зв. першої редакції (с. 294).

Загальний інтерес мають закінчення курсу лінгвістики Крушевського (I) і початок порівняльної граматики індоєвропейських мов Богородицького (III).

[**“Филологическое обозрение”**]. В кварталнику “Филологическое обозрение”, присвяченому спеціально класичній філології й педагогіці, трапилась (кн. IV, т. VIII, кн. 2) замітка проф. Харківського університету Нетушила про Сковороду як класика (Ск[оворода] учив грецької мови в Харківській бурсі, перекладав з латинського й сам писав по латині); з поводу заміщених в харківському збірнику писань Сковороди д. Н[етушил] вважає, що грецька грамати́ка його не без догани, латинська ж мова легка, проста і добра; особливо видаються латинські вірші свобідною і вправною версифікацією.

“Филологические записки” видає в Воронежі д. Хованський; виходять вони шістьма випусками (1894 р. вийшли в чотирьох книжках — I, II—III, IV, V—VI); видання має на меті переважно потреби й інтереси середньої школи. Для української філології безпосередньо не знайшли ми тут нічого; де в чім дотикається України стаття д. Добровського про книжечку А[нтон]а Будиловича про всеслов'янську мову (кн. I—II), стаття недовкінчена, а для характеристики її може служити, що, на думку автора, “головною причиною поділу руської живої мови на три наріччя: великоруське (східне), білоруське (західне) і малоруське (південно-західне)” було “довгочасне перебування Малої і Білої Русі під владою Польщі”, що “більш чи менш рішучо й шкідливо вплинуло на долю руської мови” (II, с. 44—45).

[**“Этнографическое обозрение”**]. З кількох етнографічних видавництв російських найбільшу цікавість для нас має “Этнографическое обозрение”, орган Етнографічного відділу Московського товариства любителів наук природничих, антропології й етнографії, видаваний за редакцією М. Янчука, бо чимало уміщує статей, що посередньо чи безпосередньо дотикаються українсько-руської етнографії; 1894 року (шостий рік видання) вийшло, як звичайно, чотири книжки (т. XX—XXIII), що містили в собі чимало цікавих для нас статей.

Передовсім занотуємо студію: “Казки і легенди про Марка Багатого” проф. Сумцова (кн. I, с. 9—29, додатки і поправки; т. II, с. 176—177), де автор оглянув модифікації цієї теми у різних народів і прийшов до виводу, що джерелом їх була давня індійська повість, звідна вже з VI в.; руські варіанти стоять в безпосереднім зв'язку з азійськими, форми їх майже ідентичні з кавказькими, болгарськими й грецькими.

У другій своїй розвідці “Українські казки в збірниках Кольберга і Мошинської” д. Сумцов, задля малого розповсюдження тих збірників, переказує коротко зміст казок, заведених в т. IV “Рокисія” і збірника Мошинської, наводячи бібліографію до поодиноких казок.

Уміщена в т. II дальша глава (VII) важної розправи д. П[авла] І[ванова] «“З сфери українських народних легенд”, матеріали для характеристики

світогляду селянської людності Куп'янського повіту», має своїм предметом “Страшний суд” і кару грішників, подаючи тексти з коментарем автора.

Д[обродій] Малинка (I, с. 131–132) подав перекази про Кармелюка (в них, одначе, мало нового й характеристичного), д. Дикарев — оповідання про кінець світу з поводу недавнього голоду, записані в Східній Україні (II, с. 157–162).

Присвячені билинам студії Вс[еволода] Міллера і Потаніна (кн. III) мають певну цікавість для нас, як і взагалі вся билинна література; тут же занотуємо статтю д. Ляцького за сучасного билинного рапсода Рябініна (кн. IV), де подано кілька билинних текстів з нотами голосу і музичною заміткою д. Аренського. Деякі паралелі з нашої етнографії наведено і в замітці д. Потаніна про легенди за папу римського (харківське оповідання за Папарима, опубліковане в “Харківськiм збiрнику” за р[ік] 1888) і в студії “Грецький епос і ординський фольклор” (кн. I і III). Безпосередньо до нашої етнографії належить маленька його замітка про білий камінь і кров з мізинного пальця в “Думі про Олексія Поповича”, де наводить він деякі аналогії, вправді доволі далекі (кн. III, с. 147–150). Стаття проф. Кірпічнікова “Студії по історії міфології XIX в.” теж користує й з українського матеріалу про міфологічні пережитки в сучаснім і недавнім житті.

Певну цікавість для українських студій може мати стаття д. Нікіфоровського про кріпацтво в Білій Русі (“Очерки витебской Белоруссии”, I), далі стаття д. Добровольського — “Звукоподражания в народной речи” (III). Тут же згадаємо за розправу д. Харузіна про великоруську колонізацію — “До питання про асиміляційну здібність руського народу” (IV); про неї, як і про статтю д. Кірпічнікова, ще буде мова.

Відділ критично-бібліографічний ведеться докладно, що рідко трапляється в російських часописах, хоч складаєть[ся] з дрібних переважно заміток. Я занотую тільки замітки про ті книжки, що безпосередньо до нас належать: рецензії на “Житє і слово”, “Словар російсько-український”, т. I, “Херсонські прізвища” Ястребова, “Галицько-руський вісник”, ч. 1 і “Записки наук[ового] товариства імені Шевченка”, т. III.

В оглядах бібліографічних подається перегляд етнографічного матеріалу часописів, між ними й українських (“Зоря”, “Житє і слово”, “Правда”), і реєстри нових книжок до етнографії в широкім значінні сього слова. Нарешті, нотуємо некролог О[меяна] Огоновського в кн. IV, написаний А[гатангелом] Кримським.

[“Живая старина”]. Другий російський часопис етнографічний “Живая старина” (4-й рік видання за редакцією проф. В[олодимира] Ламанського) — вийшло книжок три, 3 і 4 разом), далеко менше в порівнянні з “Этнографическим обозрением” займався слов'янською етнографією, уділяючи більше місця ріжним іншим народам.

Для українсько-руської етнографії тут зовсім мало: д. Боцяновський подав кілька записів веснянок, петрівчаних і купальських пісень (кн. 1, с. 83—89; зауважу, що пісня із збірника Чубинського, яку наводить тут автор на довід сатиричного характеру веснянок, здається мені неприродною, штучною).

В кн. III знаходимо рецензію проф. Соболевського на статтю проф. Філевича про Угорську Русь (про неї див. в кн. V “Записок”), де д. С[оболевський] коротко застановляється над питанням про давні руські оселі в Угорщині; він вказує на топографічні назви неруські і такі ж слова в мові, і між ними багато румунських: на думку проф. Соболевського, волохи займали всі Карпати перед русинами; в Угорщині, як догадується д. С[оболевський], зважаючи на існування деяких болгарських імен в топографічній номенклатурі Угорщини, взагалі русини зайняли місце болгар. Далі характеристичні ознаки мови гірняків (*у* і *ю* замість давніх *о* і *е* (вул, нюс), сполучення *гы* і *кы*, *ы* відмінне від *и* — у лемків; у бойків — *гы* і *кы*, але *у* і *ю* замість *о* і *е* нема; у гуцулів брак якихось архаїзмів і важних відмін в порівнянні з сусідньою людністю, у угорських русинів мова близька до лемківської — звертаємо на ці характеристики увагу галицьких діалектологів) приводять д. С[оболевського] до таких висновків: гуцульська частина Карпат залюднилася пізніше від лемківської і бойківської. Взагалі ж ця руська колонізація, на думку д. С[оболевського], не раніша XII в., бо *у* і *ю* з *о* і *е* уважає він явищем не ранішим другої половини XII в. Замітку свою кінчить д. С[оболевський] з приводу поновленої д. Філевичем теорії про витворення українсько-руського народу карпатською міграцією такими словами: “Мы имеем ряд памятников малорусского наречия, начиная с половины XII века, и о появлении малорусского племени в Юго-Западной Руси лишь в XIII веке не может быть речи. В настоящее время вопрос о малоруссах сводится к вопросу о восточной границе малорусских поселений за время от XII до XV столетий”.

Я спинився на сій замітці задля її цікавості, удержуючись від коментарів.

Далі занотуємо передрук двох заміток про Русь в Китаї (кн. I, Русь і аси в Китаї, на півострові Балканському, в Румунщині й Угорщині XIII—XV в.) — єп[ископа] Паладія (із “Духовної бесіди” 1863 р.) і д-ра Бретшнейдера (з книжки “Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia etc.”, 1876); в них подано витяги з китайської історії династії Юань, з яких видно, що ця монгольська династія мала руське військо, — очевидно, набране з підвладних Орді руських земель: під р[оком] 1330 сказано, що імпер[атор] Вен-Цун сформував полк з русинів (У-ло-се) під командою окремого темника; на північ від Пекіна було куплено 130 мір землі для їх оселення, роздано хліборобське знаряддя і положено на них обов’язок достачати дичину і рибу до цісарського столу. Під р[оком] 1332

записано, трьома разами, що привезено було ріжними монгольськими князями 1700 руських невільників. Д[обродій] Бретшнейдер згадує за руських вояків в Китаї давніше, за хана Хубілая, але не наводячи текстів. Стаття ся в часописі не закінчена.

Крім того, можна занотувати ще прозаїчнішу версію билини за Іллю з збірника полов[ини] XVIII в. (кн. 1) і етнографічні замітки д. Трусмана (кн. I і III) про назви Пскова і Ізборська, де він бачить чудські пні: *rihk* (або *risk*) + *wa* (смоляна вода) і *Isa* (назва річки) + *borg*, сей останній германський пенъ (*borg*) виводить він від готів.

Ще одне етнографічне видання — “Известия” Казанського товариства археології історії й етнографії — присвячене переважно етнографії Східної Росії.

“Византийский временник”, “Βυζαντινα Χρονικα”, що має виходити чотири рази на рік, книжками по 10–12 арк., під редакцією петербурзьких візантиністів Васильєвського і Регеля; 1894 р. вийшло чотири випуски в трьох книжках. Часопис складається з трьох відділів — розправ і матеріалів, рецензій і бібліографічних оглядів і новинок (справоздання, замітки, некрологи); окрім російської мови, прийнято грецьку.

У відділі розправ дві ближче нас цікавлять — маленька замітка д. Лопарьова про “візантійську печать з іменем руської княгині” (I, с. 159–166) і розвідка д. Дмитрієвського про “чин пешного действа” (III, с. 553–600); остання вийшла осібно, буде й мова осібно, що ж до першої, то д. Лопарьов застановляється над питанням, хто була Феопанія з Музалонів, “княгиня руська”. G. Chlumberger в своїй “Sigillographie byzantine” (1884) видав печать з надписю: κε βθ (κ ριε βο θει) τη ση δουλη θεοφανου αρχοντηση ρωσιαζ τη μουζαλωνηση і значіння її досі зістається неясним. Д[обродій] Лопарьов, виходячи з думки Шлюмберже, що з погляду археологічного печать треба віднести до XI–XII в., догадується, що ся Феопанія була жінка славного Олега Святославича († 1115), бо по Любецькому синодику Олег (чи, властиво, кн. Михайло, в якому бачить д. Зотов (с. 34) Олега, і то правдоподібно) мав жінку Феопанію; на підтвердження сієї догадки наводить деякі інші доводи, з яких справді має значіння запровадження Олега в Візантію (правдоподібно — з ініціативи Всеволода), де він пробуває чотири роки.

Признаючи цілком можливою сю догадку, зауважу, одначе, що добре було б, якби автор обмежився вищесказаним і не вдавався в довільні догадки, якими пробує він пояснити вищезгадану гіпотезу. До таких довільностей належить і признання двох фігур печатки за Бориса і Гліба. Неприємне вражіння робить і традиційна характеристика Олега, якого “ім’я становить одну з самих темних плям удільного періоду”, треба б її досі залишити.

У відділі новинок знаходимо межі іншими справоздання з дотичних рефератів археологічного з'їзду в Вільні, з реферату д. Василевського про дату першого нападу Русі на Константинополь (на підставі каталогу імператорів, що видав Cumony в "Recueil de travaux publie par la faculte etc. de Gent"). Тут же проф. Соболевський умістив маленьку замітку з поводу замітки Неймана в "Byzantinische Zeitschrift" про "Κουϋλ γγοι і Ταλμ τζιοι", прихилившись до думки про ідентичність «"Κουϋλ γγοι" з "Kylfingar" і колбягів", а "Ταλμ τζιοι" або "Τουλμ τζοι" вважаючи за руське "толмачи". Д[обродій] С[оболевський] зв'язує се з звісним поясненням літопису про тиверців "яже суть толковины" (що за глосом, наведеною пок[ійним] Григоровичем, об'яснялось звичайно як "союзники"): д. С[оболевський] думає, що "толковинами" або "толмачами" (Τουλμ τζοι) звала Русь своїх чорноморських земляків за їх таку роль в зносінах з тюрками — сусідами; так же пояснює він і "толковин" з "Слова о полку Ігоревім". Як не спокусливе се пояснення д. С[оболевського], однак доволі трудно припустити, щоб цілий нарід одержав прозвище товмачів, тим більше, що знання мов тюркських мусило бути розповсюджене скрізь по Південній Україні (згадаємо того отрока київського під час облоги печенігів, що говорив по-печенізьки).

"Wisła, miesięcznik geograficzno-etnograficzny" (першу частину, с. 13—16, анотував В.Г. (Володимир Гнатюк)).

Д[окто]р І.Франко — "Przyczynki do podań o Mahomecie u Słowian" (І, с. 70—96). Зазначивши безпосередні зносини світу магометанського і посередній вплив його на розвій життя слов'янського взагалі і спеціально українського (боротьба, невольники, турецькі елементи в мові, рецепція переказів), автор застановляється над відомостями і поглядами на Магомета і його науку у слов'ян, передовсім — поляків: над "Хронікою Константиновича", далі подає невиданий польський артикул з XVIII в. (бібл[іотека] Оссолі[нських], [номер] 196) про Магомета і розглядається в легендах, заведених у деякі польські енциклопедії XVIII в. (Пікульського, Хмелевського); зазначає провідні артикули з давнього руського письменства з каталогу бібліот[еки] Царського і ширше висловлюється про артикул про Магомета в "Ковельській Палей" 1549 р. Віденської надвірної бібліотеки, оцінює її легенди і джерела їх — "життя" Феодора Едесенського і писання І[оанна] Кантакузіна, нарешті, коротко характеризує візантійські й західні (на підставі d'Асона) легенди про Магомета. Розвідка про легенди "Палей" є цікавішою частиною студії (що взагалі має трохи хаотичний характер), хоч жадали б ми від автора можливого порівняння передовсім "Ковельської Палей" з типом "Палей" взагалі. Щодо загального начерку зносин світу руського з магометанським, то тут автор міг би знайти більш цікаві і характерні факти, напр., оповідання про "тумів", виведених Сірком з Криму. Зазначу також, що автор мішає відносини до турецьких народів з відноси-

нами до світу магометанського (с. 70, 73; не з XIII в., а з непам'ятних часів почалася боротьба народів слов'янських з турецькими, і нахід 1240 р. був тільки одною каблучкою в тім ланцюгу; але впливу турецьких мов, поезії etc. не треба мішати з впливами арабськими, що йшли через магометанізм, який доперва в XIV в. заціплено до татар, та вони й далі zostалися не дуже ним перейняті).

“Przewodnik Naukowy i Literacki”, місячний додаток до “Gazety Lwowskiej” в р[оці] 1894, представляє якийсь інтерес для нас лише своїм відділом бібліографічним. Тут були уміщені справоздання й оцінки про книжки: “Літопис василіанського Крестинопільського монастиря” о. Чарнецького, “З минулого Галичини” Пепловського, “Історія Львова” д-ра Папе, “Історія університету Львівського” д-рів Фінкеля і Старжинського, “Життя і писання Б[артоломея] і С[имона] Зиморовичів” Гека. Нарешті, тут же уміщена стаття, підписана D.K.N., під титулом “Z literatury małopolskiej” (с. 1049–1055) — про “Сцены и рассказы” П[етра] Раєвського. Автор зачинає загальним начерком проскрибованого становища українсько-руської літератури в Росії, наводить текст заборони з 1876 р. і характеризує на прикладі Раєвського відносини російської цензури до української книжки. В Раєвським бачить він ученика Гоголя і Щедрина, вибирає національні й громадські мотиви із його оповідань, закінчуючи те словами: “Раєвський варт, аби його свої й близькі оцінили належним способом. На ниві руської літератури був він в тім роді першим і досі не знайшов наслідника (naśladowcy)”.

“Byzantinische Zeitschrift” (виходить щотримісяці за редакцією К[арла] Крумбахера, 3-й рік видання).

Сей річник небагато дав для нашої історії безпосередньо; в відділі розвідок можна занотувати хіба замітку К[арла] Неймана “Про дві невідомі народні назви у візантійській армії” (с. 374–385). Автор звернув увагу на Κοῦλπιγγοί, що виступають у візантійських грамотах з другої полов[ини] XI в., між іншими етнічними групами (з яких складалася візантійська армія: Ῥωζ, βαραγγοί, Φραγγοί etc.) і на Τουλματζοί або Ταλματζιοί; що як морська служба згадуються у Константина Порфірородного. Він відкидає попередню згадку про останніх, що то далматинці, бо Константин уживає назву Далмації лише як термін географічний і натомість догадується, що і Κοῦλπιγγοί і Ταλματζιοί — то печеніги з поколінь: Κοῦλπεη і Ταλματ (De admin. imp., гл. 37 — див. “Виїмки”, с. 67). При тім дає загальний огляд відносин Візантії до печенігів і збиває звістку Анни Комнін про неможливість їх привабити до візантійської служби як сфальшоване.

Дрібне питання про ті назви набуло більш цікавості для нас, коли д. Соболевський в своїй замітці, про яку говорили ми вже, натомість об'явив, що Ταλματζιοί — се тиверці — товмачі. Треба признати, що закін-

чення γγγοι дійсно (як то відчував і д. Нейман) утрудняє вивід Κουλπιγγοι від Κουλπεη, хоч знову колябги=Kylfinger є знову така неясна назва, що мало проясняє питання. Щодо Ταλματζιοοι, то як зауважили ми, пояснення Соболевського здається нам штучним; щодо пояснення д. Неймана, то воно дуже легке, тільки факт морської служби печенігів вимагав би ствердження іншими аналогіями. Зауважу при тім, що ім'я се, правдоподібно, полишило свій слід на нашій території — в імені Товмача, що з іменем Толмач виступає на початку XIII в. (Іпат[іївський літопис], с. 491). Що то за географічна група залишила свою пам'ять на сій границі степу і осад руських, поки що годі сказати.

У відділі бібліографії знаходимо замітку д. Вольнера про розвідку Созоновича за Ленору і споріднені з нею теми (с. 175) і д. Курца про листи імператора Михайла VII Дуки (с. 630). Остання присвячена висловленій ще перед двадцятьма роками догадці Васильєвського, що сі листи — чи, властиво, просели, споряджені Пектлом для імператора, без означення ані адресата, ані посилача) — де іде мова про охоту імператора оженити свого брата з дочкою того володаря — адресувалися до кн. Всеволода Ярославовича. Що досі в європейській літературі панує гіпотеза Сафи (Σαθαζ), ніби листи ті адресувалися Роберту Гвіскарду; д. Курц звертає увагу учених на невідому їм розвідку Васильєвського (поперту потім Безобразовим в розвідці про зносини того ж імператора Михайла з Гвіскардом — “Ж[урнал] м[инистерства] н[ародного] п[росвещения]”, 1889) і сим прилучається знати сам до неї.

“Известия Историко-филологического института князя Безбородько” в Нежине, т. XIII, 1894 рік. Ніжин—Київ, 1894, ст. 7+66+23+209+34. Філологічний інститут Ніжинський видає річник, що, окрім офіційального справоздання, складається з праць його професорів. З справоздання з шкільного року 1892/1893, заміщеного в сім томі, довідуємось, що професорів і доцентів в нім було 15 (а то, окрім директора, професорів звичайних — 5, екстраординарних — 4, учителів — 5), студентів з початком року — 48, в кінці — 53, закінчило 12.

1894 р. засновано при інституті Історично-філологічне товариство для предметів історично-філологічних і педагогіки — статут його подано в сім томі.

У відділі праць, окрім двох розправ з класичної філології, уміщено початок ширшої розправи д. М[ихайла] Лієєва “З початкової історії розколу на Вітці і в Стародубщині XVII—XVIII в.” і продовження “Матеріалів і заміток до історії давнього руського письменства” Є[вгена] Петухова — з заміщених тут глава одна має предметом “Злату цепь”, друга подає цікаве

“Слово про кінець світу”, описане Востоковим в “Описанії Рум’янцевського музею”; сподіваємось до нього ще вернутись, коли сі праці з’являються в цілості.

На кінці тому додано реєстр змісту перших дванадцяти томів сього річника.

“Ученые записки Императорского Московского университета, отдел историко-филологический”, вип. XX і XXI. Москва, 1894, стор. 240+50 і X+686+54+VII. Московський університет не має періодичного видання: поодинокі відділи видають від часу до часу томи своїх праць (“Ученые записки”). З виданих 1894 р. двох томів праць Історично-філологічного відділу т. XX містить в собі розправу д-ра І[вана] Линниченка про історію суспільних верств в Галичині в XIV—XV в. (про неї див.: “Бібліографія” в т. VI “Записок”); окрім того, ще “Коротку фонетику й морфологію польської мови” проф. Брандта; том же XXI зайнятий розправою д. Р[оберта] Віппера про церковно-державний устрій в Женеві в часи кальвінізму.

“Учитель” — двотижневий орган Руського товариства педагогічного (рік VIII). Минулого року уміщав далше “Виїмки з жерел до історії України-Руси” М.Грушевського, гл. 5—21 (ч. 1—16), що вийшли потім в особній відбитці. З інших статей можна згадати коротенькі некрологи О[мельяна] Партицького (ч. 4) і В[асиля] Ільницького (ч. 9) та промову на Шевченкових роковинах в Коломії д. Пачовського (ч. 5). Інші статті тракують питання загальнопедагогічні й дидактичні.

“Древности — Труды Императорского Московского археологического общества”, изд[анные] под редакцией В.К.Трутовского, т. XV, вып. I, ст. 79+203; вып. II, ст. 99+153 і 7 табл., 4°, Москва, 1894. Новий том видавництва Московського археологічного товариства складається з двох книжок, що поділяються кожда на два відділи — розправ і справоздань та протоколів товариства, що займають більшу частину обох книжок.

В відділі розправ безпосередньо належить до нас серія статей про класичну старину з нашого Чорномор’я. Особливо цікава між ними розвідка д. Шварца — “До історії давніх грецьких рельєфів на золотих речах, знайдених в Південній Росії” (I, с. 17—34). Виступаючи проти загально-розповсюдненого погляду, що грецькі вироби Чорномор’я — то продукти афінської штуки, д. Шварц уважає їх виробами штуки малоазійської, вказуючи особливо на Кизик — до сього приводить і порівняння деяких артистичних форм, і вживання характерного аліажу золота і срібла — т. зв. електрону. Гадка про малоазійську фабрикацію цікава тим, що її ознаками може пояснити ті прикмети виробів, що без того записувано б на рахунок

місцевої імітації афінських взірців і впливу варварської штуки. Ся важна думка, отже, заслугує детальної перевірки спеціалістів. По дорозі автор вказує на маловідому в місцевій археології находку в Бранденбурзі 1882 р. — скарбу з речами, що своїм типом виразно вказують на наше Чорномор'я. Ми мали нагоду оглядати сей скарб минулого року в Берліні й аналогія його з чорноморськими находками впала нам теж в очі.

Дві інші замітки: п. Орешнікова “Кілька уваг про старину, знайдену в с. Парутинім 1891 р.” і Шварца — з поводу вази з рельєфами, знайденої в с. Парутинім (у вип. II) — мають предметом речі, знайдені 1891 р. в гробниці ольвійській, що їм дехто закидав фальсифікацію. Д[обродій] Шварц звертає особливу увагу на вазу, бачачи в ній гротески на тему суду Паріса олександрійського виробу десь з I в. по Христі.

Д[обродій] Сперанський в розвідці “Апокрифичні діяння ап[остола] Андрія в слов'янсько-руських версіях” (II, с. 35—75) застановляється над питанням про відносини їх до грецького первотвору, приходить до виводу, що таким була незвісна для нас скорочена редакція грецька, від якої походить версія сербська і руська; з руських дві (тверська, XVI в. і гр[афа] Уварова, XVII в.) на основі мови з ознаками і українськими, і великоруськими відносить він до якогось етнографічно-посереднього району. В кінці подано текст з рукопису тверського.

Цікава стаття д. Лихачова “О разрешительных грамотах восточных патриархов” (II, с. 77—99) зводить до купи матеріал про ці грамоти, аналогічні цілком з західними індульгенціями, і подає фототипічний рисунок такої грамоти єрусалимського патріарха Парфенія XVIII в[іку], перехованої в роду автора і друкованої, на думку автора, в Єрусалимі ж по-слов'янськи. Аналогічна грамота київського друку (як догадується д. Л[евіцький] — Йоасафа, єп[ископа] Монемавсійського) є в Петербурзькій бібліотеці. Автор наводить далі з рахунків московського “Печатного приказа” записки про друкування таких “розрішальних грамот” для патріархів полуденних. Особливо ж цікаве опубліковане у м[итрополита] Макарія прохання патр[іарха] Афанасія (1653 р.) видрукувати йому грамот, бо всі пороздавав, їдучи через Україну, і при повороті нема чого буде роздавати козакам, як будуть просить, а ніким йому послати грамоти до друку в Київ. Видана грамота дає розуміти, що містили в собі сі так широко колись розповсюднені, значить, у нас грамоти.

Занотуємо нарешті замітку проф. Павлова про каталог рукописів Єрусалимської патріархії Пападопуло-Керамевса (вип. I) і фрагмент билини про Альошу Поповича, писаний в XVII в., поданий д. Станкевичем (вип. II).

В протоколах знаходимо кілька менших рефератів, цікавих для нас. Так, у вип. I знаходимо замітку д. Китицина про вал між Россю і Синюхою (с. 111), в вип. II справоздання д. Щербачова про розкопку могил в Кремен-

чуцькім повіті (при кістяках — посуд і бронзові окраси, с. 39), д. Завитневича про розкопки під Києвом (за Дніпром) і в Річицькім повіті і Бранденбурга про розкопку коло с. Гадомок (чоловік з конем).

Видана книжка, як звичайно, розкішно, з гарними фототипічними таблицями й рисунками.

“Древности — Труды Славянской комиссии Императорского Московского археологического общества”, т. I, изд[анные] под редакцией М.Н.Сперанского. Москва, 1895, 4°, ст. 284+37. 1892 р. заснувалася при Московськiм археологічнiм товариствi, за взiрцем Комісії орієнтальної, Комісія слов’янська; ініціатори мотивували її утворення зростом наукової діяльності серед народів слов’янських, що викликав потребу пильнішого слiдження її, метою її становиться студіювання слов’янської старинності, видання й заховання її пам’яток. Комісія розпочала свою діяльність з кінцем 1892 р. під проводом московського славiста Матвія Соколова. З поданих в сім томi розвідок і уміщених в кінці його протоколів з (р[оку] 1892 — 4) видно, що на засiданнях Комісії головно подавалися результати самостійних студій членів її, переважно з сфери старослов’янського письменства, огляди ж наукової діяльності інших слов’янських народів займали другорядне місце, носячи здебільшого випадковий характер.

В відділі розправ заміщено in extenso чотири розвідки, три самостійні й один переклад (Міклошича про способи експресні в слов’янській епіці). Не зачіпаючи останньої, коротко згадаємо про перші, бо всі вони мають певну, хоч і не безпосередню цікавість і для нас.

Д[обродій] Істрін подав простору (с. 1—75) розвідку про слов’янське оповідання за Індійське царство, нав’язуючи се до своєї розвідки про “Александрию”, куди се оповідання увійшло як епізод. Взявши під увагу кілька нових копій його, окрім вистудіюваних і оголошених друком давніше, д. Істрін поставив собі дві задачі — вияснити початок оповідання й спеціально — відносини до латинського “Листа пресвітера Івана про Індію”, і уставити генеалогію різних варіантів його. Студії привели д. І[стріна] до виводу, що всі звісні йому варіанти стоять в залежності від латинського листа і не вказують ніде на переклад з грецького, що припускали деякі дослідники. Оригіналом їх була по класифікації Царнке в його спеціальній монографії про пресв[ітера] Івана третя редакція того листа; переклад, однак, ампліфіковано різними поясненнями назв звірів, дуже невдатними; вітчиною сього перекладу вважає д. Істрін Боснію-Далмацію, по аналогії з сербською “Олександрією”. Сей ампліфікований переклад в своїй першій редакції не заховавсь осiбно, лише в тексті “Олександрії”; його переробка — друга редакція заховалась у відомих варіантах. Границею non post quem перекладу ставить д. Істрін час укладу “Олександрії” — поч[аток] XV в.

Реферат сей викликав контрреферат д. Долгова, де той доводив, що слов'янські тексти оповідання не залежать від латинського оригіналу й перекладу, заведеного в "Олександрію", а подекуди ясно вказують на оригінал грецький; від грецького оригіналу д. Долгов виводить і тексти латинські (зміст реферату в протоколах, с. 14).

Д[обродій] Михайлов в розвідці про "Учительне Євангеліє" Константина, єп[ископа] Болгарського (с. 76—133), оглянувши літературу сього питання, описує новий (третій числом) кодекс сього "Євангелія" при збірнику "Пандектів" Антіоха Віденської двірської бібліотеки, відомий і давніше, але нерозгаданий щодо свого змісту; автор подає уривки з нього, уставляє відносини його текстів Св[ятого] Письма до слов'янських перекладів і поспільні відносини відомих досі кодексів "Євангелія".

Проф[есор] М[атвій] Соколов в своїй розправі "Новий матеріал для пояснення амулетів, званих змійовиками", вертається до теми, якій вже присвятив спеціальну студію кілька літ тому ("Журнал Мин[истерства] народ[ного] просв[ещения]", 1889); признаючи, як і тоді, в написах сих амулетів відгомін східної, халдейської магії; д. Соколов збирає багатий матеріал з сфери замовлянь і молитов грецьких і різних слов'янських до пояснення сих написів. Хворобу, від якої боронять сі амулети, "□στ ρα" або "μ τερα" грецьких написів, д. Соколов порівнює з слов'янською "дною" (звісного й у нас з оповідання літопису про смерть Володимерка) і аналогічними замовляннями від гостця, нежитю і т. ін.; на однім з змійовиків д. Соколов знаходить навіть і напис "дъна". Заразом поясняє він і символіку тих замовлянь.

Доволі місця займає бібліографічний відділ (с. 237—284), присвячений новинам візантійської науки й славістики; та хоч декотрі рецензії просторі і зроблені спеціалістами, має він характер випадковий. Занотуємо тут по дорозі висловлене д. Карнеєвим порівняння "Послання Данила Заточника" з аналогічним утвором Михайла Глінки (вид[аним] Legnard в "Bibl. Gr.", 1).

З відділу протоколів згадаємо ще за справоздання з цікавого для нас реферату д. Орлова про "Казочну повість про взяття Азова", де він зоставлявся також над відносинами до неї українських пісень на сю тему. Тут же є надрукована вже в "Етнографическом обозрении" минулого року замітка про музику билин Рябініна з нотами.

Як видно із нашого короткого огляду, новий орган визначається науковою солідністю і може бути привітаний з радістю в наукових сферах, але, на жаль, він не заступає потреби в органі, що давав би перегляд поступу наукового у поодиноких слов'янських народів, поступу, справді, дуже значного, а такий перегляд дуже потрібний, і підняти його найвідповідніше було такий інституції науковій, як нова Слов'янська комісія.

“Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете”. Одесса, 1894, т. III, с. 109+260; т. IV, Византийское отделение, II, с. 316+128. Поруч з давнім історичним товариством одеським (Общество истории и древностей) заснувалося 1888 р. при університеті нове історично-філологічне з широкою програмою — “помагати розвитку й розпросторенню знання історичного і філологічного” взагалі; але вже 1891 р. з нагоди ювілею патр[іарха] Фотія ухвалено заснувати при товаристві спеціальний відділ візантійський. Наслідком того й орган товариства — “Летопись” (перший том її вийшов 1890 р.) поділилась на дві серії — загальну й спеціальну — для візантійського відділу. Р[оку] 1894 вийшло два томи “Летописи”, один — із загальної, другий — з візантійської серії. Т[ом] III (загальний) поділяється на дві частини: хроніку товариства й відділ матеріалів. В першій відділі уміщено справоздання товариства з р[оків] 1890—1893 та описано спорудження й посвячення гробівця звісного славіста В[іктора] Григоровича, одеського професора, і некрологи. В другій відділі знаходимо опис колекції документів гр[афа] Толстого, зроблений проф. Ол[ексієм] Маркевичем, і матеріали етнографічні з Новоросії, зібрані д. В[олодимиром] Ястребовим; за останні була вже мова в відділі бібліографічній; щодо колекції гр[афа] М[ихайла] Толстого (в Одесі), вона обіймає акти XVII—XVIII в. про колонізацію Слобідщини, почасти вже описані тим же проф. Маркевичем в “Київ[ський] стар[ов]ині” за р[ік] 1889.

Том IV поділяється на відділи розправ і хроніки. Розправи, присвячені спеціальним питанням візантійської історії й археології, ближче до нас не належать. В відділі Хроніки видрукувано статті Г[еоргія] Бараца про сліди юдаїзму в давнім руським письменстві і О[лексія] Петрова про місіонерську діяльність св. Кирила в Хазарії; про останню також мова в відділі бібліографічній, про першу буде. По тому йде бібліографічний огляд новинок наукової літератури, що належить до Візантії.

“Записки Императорского Русского археологического общества”, новая серия, т. VII, вып. I—II (в одной книжке, СПб., 1894, ст. 146+XXXI+299—376+17 табл.). Сей — останній з ряду том публікацій Петербурзького археологічного товариства дає хоч небагато, а все-таки дещо і для нас цікавого.

Стаття пок[ійного] Я[кова] Лазаревського про звісну Олександропільську могилу писана, очевидно, давно і не має цікавості новини; редакція поясняє, що умістила її задля деяких подробиць розкопки, а також, щоб опублікувати рисунки речей з тієї розкопки, приготовані тоді Товариством; хоч малюнки сі не все докладні, публікація їх не буде, певне, зайвою, як і тієї статті.

Д[обродій] Латишев дає дальші “Додатки і поправки” до свого збірника чорноморських написів. Він же в додатку друкує дальше свій збірник витягів з писань класичних авторів про Чорномор’я українське і кавказьке (про перший випуск “Scythia et Caucasia” була мова в т. IV наших “Записок”, в т. VII “Записок Рус[ского] археол[огического] общ[ества]” подано початок другого, що буде обіймати випадкові й спорадичні згадки грецьких писателів).

Решта статей до України безпосереднього інтересу не мають. Видрукувані д. Левицьким документи Флорентійського державного архіву належать до Московщини.

Подані тут протоколи засідань товариства короткі й не подають резюме рефератів.

“Сборник Херсонского земства” (12 книжок), як і давніше¹, містить багато матеріалу для економічного переважно студіювання краю. Перше місце тут займають просторі статистично-економічні огляди річні за р[оки] 1893 (кн. 1—2) і 1894 (кн. 9—12), з багатим запасом фактів і числових дат. Крім того, друкуються систематично в відділах хроніки лікарської і ветеринарної з стану гігієнічного краю, а у відділі хроніки господарської справоздання господарські. Поза сими регулярними справозданнями, протоколами земської адміністрації й справозданнями поодиноких земських інституцій (між ними — справоздання одного з шкільних інспекторів — кн. 1, 9) заміщувалися статті практично-господарського характеру, а також присвячені статистиці (як стаття д. Борисова про шкільну статистику в кн. 9 і статті в кн. 5 і 12); статей характеру чисто наукового між ними не було, що вправді і не входить, властиво, в програму видання.

“Варшавские университетские известия”, як і торік, подали кілька статей, що мають посередньо чи безпосередньо інтерес і для нас. Так, в кн. I знаходимо докінчення статті проф. Леонтовича про національне питання в Давній Русі, обговореної вже деінде (див. “Записки”, т. XI), а в кн. V його ж розвідку “Панський двір в державі Литовсько-Руській” (див. “Записки”, т. XIV). Д[обродій] Михайлов подав дві розвідки про “Толковану Палею” (кн. VII і IX); перша була вже обговорена у нас (“Записки”, т. XI), друга — «До питання про текст книги Битія пророка Мойсея в “Толкованій Палей”» закінчилась вже в р[оці] 1896 і теж буде обговорена осібю. В короткім справозданні проф. Карського (кн. VII) з його студій коло збирання матеріалу для статті про “Західноруські переклади Псалтиря в XV—XVII в.” подається замітка про один рукопис Рум’янцевського музею (д. Карський заперечує існування в ньому українізмів,

¹ Див. огляд його в “Записках”, кн. IX.

констатоване Востоковим); окрім того, в сім же справозданні д. Карський дає уваги про деякі рукописи з білоруським або українським характером мови; з-поміж друкованого матеріалу, студійованого ним при тім, згадує він білоруську народну “Енеїду” Маньковського; можна занотувати ще замітку про видання Супрасльської рукописі Міклошича. Наостанку — в кн. VI уміщені короткі рецензії професорів на праці студентів, писані на пропозиції факультетами теми; тут дві цікаві для нас, одна — огляд давніх руських і московських подорожей до святих місць, друга — про відносини Русі й Литви до поч[атку] XIV в.

“Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских” (московські). У відділі матеріалів, окрім “Літописця руського” (т. III) і промов Іоанікія Галятовського (т. IV), обговорених в бібліографічному відділі, подали ще дві цікаві статті — се “Климент — епископ словенский” в т. I і “Пчела” з 44 глав в т. II. Під першим титулом видавець, д. П[етро] Лавров передруковує чотири поучення Климента і в передмові оповідає про задумане Ундольським і навіть розпочате¹, але потім перерване видання текстів Климента, а також дає дві статті — про літературну діяльність Климента і про його поучення спеціально. Щодо “Пчелы”, то видрукувана д. Семеновим редакція належить до пізніших: вона відома в рукописах XVII в. московських бібліотек і представляє з себе головню скорочений витяг з давньої руської “Пчелы” (видавець на 44 глави сієї нової “Пчелы” рахує 42 взятих з давньої редакції, представленої пергаментною “Пчелой” Петербурзької публічної бібліотеки), так що самостійного значіння ся редакція майже не має.

У відділі розправ надруковано першу часть огляду актів Сибірського “приказу” Оглобліна (кн. III, обговорену вже в відділі бібліографічному); можна ще згадати за працю Шумакова “Губні і земські грамоти Московської держави” (кн. III); матеріал цікавий своїми аналогіями і захованими ознаками давнього руського устрою.

В розділі Miscellanea можна занотувати документ про потомків Курбського (кн. III), закликаних на московську службу під час московської окупації Білої Русі (1656) і два писання Гавр[иїла] Домецького (кн. IV) — одного з українських вихідців до Московщини за часи Петра. Тут же протоколи засідань товариства з р[оку] 1894 з короткими змістами рефератів; між ними згадаємо: реф[ерат] д. Уляницького і замітки д. Любавського з поводу його — про “верховських князів”; вивід д. Барсова назв Києва з фінської “Кива” (скала) і Σαμβατας з фінськ[ої] сам + вада (темна = глибока ріка) або з слов’ян[ської] сам + вад (водитися — збиратися) = збірне місце; виводи сі викликали ряд закидів у присутніх; проф. Соколов

¹ Видрукуваним тоді аркушем розпочинається теперішнє видання текстів.

предложив опис збірника з бібліотеки д. Барсова, зложеного з двох цікавих рукописів: збірника есхатологічних писань, писаного в кінці XVII в. в Московщині, і катехизму українського, уложеного, на думку референта, в XVI в. і досі незвісного. При протоколах подано *in extenso* цікавий реферат д. Ейнгорна, де він знайомить з знайденим ним дуже важним матеріалом для внутрішньої історії Гетьманщини XVII в. — описами полків українських 1666 р., уложеними московськими урядниками для запровадження податків до царського скарбу; уривок сих описів (майже весь полк Переяславський і частина Ніжинського) знайшов Костомаров і видрукував з нього витяг в “Руїні”; тепер д. Ейнгорн знайшов описи полків: Стародубського, Київського, Лубенського, Миргородського, Прилуцького і частин — Ніжинського, Чернігівського й Полтавського, так що настає вже небагато, може, коло четвертої частини всього опису. Опис містить поіменні реєстри людності з означеннями їх занять того податку, який вони мають платити. Можна пожадати, щоб цей цікавий матеріал був виданий якнайскорше.

“Известия Общества археологии, истории и этнографии”, (казанські); (т. XII, вип. 4–6; т. XIII, вип. 1–3) — містили, розуміється, матеріали і розправи, що лише посередньо для нас можуть бути інтересними; і більш інтересу представляє стаття Саблукова “Огляд внутрішнього стану Кипчацького царства” (т. XIII, вип. 3), але вона була обговорена осібно. Певний інтерес мають статті, присвячені археології Східної Росії, Сибіру (Смирнова — XII, 4; Кочнєва — XII, 5; Ізноскова — XII, 6; XIII, 1; XIII, 3 і Пономарьова — XIII, 3). Д[обродій] Потанін надрукував (XIII, 2) замітку з приводу статті Сумцова про Марка Багатого, де вказує аналогії в тюркській літературі і приходять до висновку, що на Сході існувала теж подібна легенда. Д[обродій] Катанов надрукував східні казки про трьох братів-царевичів (XII, 5).

“Русский филологический вестник” (три книжки) містить в собі закінчення просторої праці проф. Халанського про цикл королевича Марка в зв’язку з руським билинним епосом (кн. 1 і 3), якої тут не будемо обговорювати. Так само поминаємо розвідку д. Коробки про український звук **дж** (кн. 3), обговорену вже (“Записки”, кн. XIII), і проф. Карського про письмо і язик “Мстиславового Євангелія” (кн. 4), що вийшла осібною брошурою й буде обговорена в відділі бібліографічній. Закінчилась друком занотована торік стаття д. Тимошенка — “Візантійські прислів’я й слов’янські паралелі до них” (кн. 1 і 3), де автор подає паралелі до збірок Крумбахера і Курца, між ними й українські. Д[обродій] Погодін далі подавав поодинокі замітки з порівняної філології (“Кілька етимологій” — кн. 1). Нотуємо ще маленьку замітку проф. Карського про переміну **аў** (ал-ял і ав-яв) на **оў** і **еў** в одній місцевій говірці білоруській (Мінської губ[ернії]). Загальний інтерес

має стаття проф. Богородицького “Про головні чинники морфологічного розвою мов” (кн. 1).

“Филологические записки” за сей рік (5 книжок) представляють одну лише цікаву для нас статтю — “Руський билинний епос в новім світлі” (VI) д. Стефановського; автор тут, одначе, лише зводить замітки до руських билин з праці проф. Халанського про цикл королевича Марка.

Певну цікавість можуть мати теж замітки д. Нікольського до нововиданого словаря російської мови Петербурзької академії.

“Византийский временник”, 1896 р. Вийшов і сього року трьома книжками. В першій (вип. 1 і 2) знаходимо передовсім розвідку проф. Васильєвського, присвячену “Хроніці” Логофета, що служить одним з джерел до давньої руської історії (“Хроніка Логофета по-слов’янськи і грецьки”, с. 72—157). Досі зістається невідомим ані текст її в чистій формі, ані відносини до подібних до неї компіляцій — продовження Амртола, Льва Граматика, Феодосія Мелетинського. Д[обродій] Васильєвський видить в одному рукописі Петербурзької публічної бібліотеки, писаному в XVII в. в Сучаві, слов’янський переклад “Хроніки” Логофета (= “Магістра” — “Метафраста”) в цілості (до р[оку] 948), зроблений з оригіналу, поправнішого від пізнішого грецького тексту в “Венеційськім кодексі”. Порівняння зі згаданими аналогічними компіляціями приводить автора до виводу, що “Хроніки” Льва і Феодосія представляють з себе лише переробки “Хроніки” Логофета, і продовження, і розширення Амртола [ва] жали своїм джерелом сю хроніку.

У тій же книжці знаходимо текст грецький і слов’янський en regard [одночасно] одного з джерел руського канонічного права — відповідей Нікити, митроп[олита] Іраклійського і дві етнографічні розвідки — д[обродіїв] Латишева і Кулаковського, присвячені написам з Чорноморського берега. В кн. IV уміщена цікава розвідка д. Димитріу “До питання про умови Русі з греками”, де він виводи, здобуті Нейманом про дипломатичну практику в відносинах Візантії до Венеції, прикладає для пояснення умов русько-візантійських; сю статтю сподіваємось обговорити ширше на іншому місці.

ЗАМІТКИ

**РУССКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ БИБЛИОГРАФИЯ,
УКАЗАТЕЛЬ КНИГ И СТАТЕЙ ПО РУССКОЙ И
ВСЕОБЩЕЙ ИСТОРИИ И ВСПОМОГАТЕЛЬНЫМ
НАУКАМ,****т. I, 1892, с. XVI+373; т. II, 1893, с. VII+377; т. III, с. VIII+514.****Петербург, ціна 3 р. і 3 р. 50**

Минулого року вийшли з таким заголовком 2 і 3 томи російської історичної бібліографії В[олодимира] Межова.

Автор, померлий нещодавно, відомий бібліограф, хотів сим виданням доповнити попередні бібліографічні покажчики російської історії: покажчик Неустроева про часописи й збірники російські від р[оку] 1703 до 1802 р. (“Историческое разыскание о русских повременных изданиях и сборниках”, Петерб[ург], 1878 р.), покажчик Ламбіних для р[оків] 1855—1864 (Русская историческая библиография, Петербург, р[оки] 1861—1864) і самого Межова для р[оків] 1865—1876 (Русская историческая библиография, 8 том[ів], Петерб[ург], 1862—1890 рр.). В сей новий покажчик заведені російські книжки й статті в часописах російських від р[оку] 1800 до 1854. Перший том містить в собі джерела і статті, й розправи до них, також літературу політичної історії Росії, її окремих країв і народів, а також поодиноких губерній. Том 2-й — біографії й літературу т. зв. помічних історичних наук — генеалогії, геральдики, палеографії і т. ін. Том 3-й — географію й етнографію Росії, історію церкви й освіти. Два дальші томи мають містити історію письменства й мови, околичну політику й війни, і історію штуки, історію слов’ян і історію всесвітню. Головна користь сього видання у відомостях про дрібні брошури, а также дописи в дрібних місцевих часописах. Головним джерелом для автора були колекції Петербурзької публічної бібліотеки, хоч, як доводить автор, її екземпляри часописів і т. ін. не все комплекtnі.

СОБРАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ГРАМОТ И ДОГОВОРОВ, ХРАНЯЩИХСЯ В ГОСУДАРСТВЕННОЙ КОЛЛЕГИИ ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ, ч. V.

Москва, 1894, XLVI+202 in folio

Історія цієї книжки, розказана в передмові, доволі чудна: ще в 30-х [роках XIX ст.] постала справа про дальше видавання державних актів після перших чотирьох томів “Собрания”, виданих в р[оках] 1813–1828, і видавництво було доручено Російській академії, але 1841 р. її було скасовано і збірник зостався нескінченим; зважаючи на деякі “погрешности” видання і брак хронологічної системи, його не повели далі, і він так і пішов у продаж без титулу і кінця. Тепер до нього додано передмову й хронологічний реєстр актів. Самі акти, таким чином, не нові (додруковано тільки кінець останнього документа). Для нас він має значіння тільки деякими актами дипломатичних зносин держави Московської з Кримом, Литвою й Польщею (з р[оків] 1449–1576).

ВОПРОС О СЕРВИТУТАХ В ЮГО-ЗАПАДНОМ КРАЕ.

К, 1894, 17 ст.

Справа сервітутів, себто права селян користати в якійсь мірі з земель своїх колишніх дідичів (пасти худобу на панській толоці і в лісі, збирати дерево, ловити рибу, користати з водопоїв, добувати каміння на панських ґрунтах), що стоїть вже з 30 літ на порядку деннім у адміністрації Правобічної України в Росії, цікава і з погляду історично-економічного, як слід давнішого спільного користування з таких вигод господарських, і з погляду сучасної економії — своїм матеріальним значінням. Брошура вищевиписана є відбитка кількох артикулів з київського часопису “Жизнь и искусство”; вона хоч має переважно характер публіцистичний, подаючи кілька уваг до корисного розв’язання цієї справи, що займувала довгий час адміністрацію і викликала немало рухів сільських, часом кровопролитних, але на початку подає огляд і історію сього питання по визволенню селян (с. 1–5) і додає статистичні дані сервітутної справи з відомостей, зібраних адміністрацією; тим брошура варта уваги й тих, кому цікава економічна історія нашого краю.

ОТЧЕТ ИМПЕРАТОРСКОЙ ПУБЛИЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ ЗА 1891 г. СПб., 1894, ст. 207+62

Річні справоздання Петербурзької публічної бібліотеки цікаві своїми звістками про новонабуті рукописи, а також додатками, де друкуються *in extenso* дещо з її матеріалів. В справозданні за р[ік] 1891 цікаві для нас описи колекцій — вірменських рукописів церкви св. Миколая в Кам'янці (де, між іншого, виступає і звісна “Триодь”, писана 1349 р. в Криму і 1394 р. куплена фундатором Миколаївської церкви в Кам'янці, як значиться в записі) і рукописів звісного болгарського етнографа Верковича. З останньої описано сербські і болгарські церковні книжки, і між ними палімпсест — “Євангеліє апракос” письма XIII—XIV в., як значиться в описі (с. 19) “писаний русином, що оселився на Афоні або десь у південних слов'ян; текст рукопису містить багато ознак мови галицько-волинської з малим числом ознак південнослов'янських”.

У додатках, між іншого, видрукувано чотири листи нашого земляка Венеліна до редактора петербурзького Краєвського, не дуже цікаві — іде мова про московську катедру славістики, на яку уважав Венелін, про видання його граматики, історії болгар і волоських грамот. Цікавих кілька слів про його замір написати історію української війни за Хмельницького, чи, властиво, дати зведений текст хронік і мемуарів щодо неї, томах в чотирьох або п'яти (с. 44—45); уривок — ексцерпт з Грондського видрукувано було в “Журнале Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]”.

БЕРТЕНСОН. ПО ЮГУ РОССИИ. Вып. I. СПб., 1894, ст. 66

Брошура зложена з статей, друкованих в часописі “Земледельческая газета”, предметом своїм має поодинокі місцевості Новоросії. В коротких начерках автор подає відомості з сфери господарства того чи іншого повіту, чи місця й свої гадки про можливі поліпшення, особливу увагу звертаючи на культуру винограду. Брошура, написана популярно і приступно, може бути корисна як збірник фактів господарських, досліджених на місці самим автором.

СИСТЕМАТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ СЛАВЯНО-РОССИЙСКИХ РУКОПИСЕЙ СОБРАНИЯ ГРАФА А.С.УВАРОВА,

в четырех частях, составил архимандрит Леонид.
Москва, 1893–1894, 4°; т. I, ст. VII+694; т. II, с. 577;
т. III, ст. 363; т. IV, ст. 502, з рисунками (13)

Четвертим томом, виданим вже після смерті укладчика, закінчився монументальний опис знаменитої збірки рукописей графа Уварова (в Поріччі Можайського уїзду Смоленськ[ої] губ[ернії]). Колекція Царського, описана р[оку] 1848 Строевим, була початком цієї збірки (750 п'єс), доповненої графом Олексієм Уваровим, так що перед смертю його вона містила вже 2250 п'єс, і то дібраних з свідомістю речі (між іншим, увійшла сюди колекція Сахарова); за невеликою виїмкою се все — рукописи слов'янські. Розпочатий опис сих нових набутків не був докінченим (видано один том — проф. Сухомлинова), доперва 1885 р. взявся за се наново покійний вже тепер археограф — архимандрит Троїцької лаври Леонід Кавелін і довів до кінця.

Як значиться в титулі, се опис систематичний. П'єси поділено щодо змісту на вісімнадцять розділів, в яких знову їх згруповано в певні групи, означені на початку розділу (напр., в першій часті йдуть цілі Біблії, далі поодинокі книги Старого Завіту, потім Нового Завіту — Євангелія, апостоли, апокаліпсиси), і тільки в тих групах розміщено рукописи в порядку хронологічним. Том перший містить відділи: 1. Святе Письмо. 2. Толкування Св[ятого] Письма. 3. Письма св[ятих] отців. 4. Теологія догматична. 5. Теологія паренетична (Богословіє учительное). 6. Письма релігійно-моральні. 7. Полемічні письма. 8. Письма розкольників. 9. Право церковне і світське. Том другий: 10. Книги богослужебні. 11. Ноти церковні і синодики. 12. Життя святих. 13. Оповідання про чудовні ікони. Том третій: 14. Історія церковна і світська. 15. Матеріали до історії церковної й світської, 16. Географія й мандрівки. Том четвертий: 17. Збірники. 18. Інші письма не духовного змісту (всячина — і “азбуковники”, і “риторики”, і “апологи”, і “повісті”). В кінці доложено покажчики імен і осіб і географічний — до першого тому спільний, для цілої книжки, а в дальших томах особно при кожному розділі. Опис Строева введено сюди цілком, з деякими потрібними поправками і доповненнями, і в кінці IV тому доложено покажчик для переведу його нумерації на нову, так що новий опис цілком ту давнішу заступає.

Було вже піднесено певні недостачі, які виникають через систематичний поділ рукописів (див. “Записки”, VII, Н[аукова] хроніка, с. 8); поділи, як ми бачимо, дрібні і трохи довільно вибрані, а брак загального показника утрудняє вишукування потрібного. Описано рукописи часом закоротко; так, при історичних компіляціях укладчик часом обмежується увагою, що вони фабульозні (“баснословні”), не пояснюючи ближче хоч загальніше версій сих фабул.

Про користь сього видання для науки не потребуємо говорити; одна з найбагатших скарбниць до історії і літератури слов'янської й руської стає тепер загальноприступною. Можна висловити лише щире признання пам'яті покійного автора сього монументального діла і подяку властителям збірки за видання його, й то дуже приступною ціною (15 руб[лів] за 4 великі томи).

СИСТЕМАТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ РУКОПИСЕЙ МОСКОВСКОЙ СИНОДАЛЬНОЙ (ПАТРИАРШЕЙ) БИБЛИОТЕКИ,

**составил архимандрит Владимир, ч. 1 — Рукописи греческие.
Москва, 1894, с. IV+880**

В передмові читаємо, що арх[іандрит] Володимир, синодальний кустош, з поручення Синоду довершив новий опис цілої Московської Синодальної бібліотеки, почасти описаної вже в звісних каталогах Маттеї, Горського і Невоструєва; опис сей має заступити сі часткові описи, а також алфавітний показчик арх[іандрита] Сави. Виданий отсей том обіймає рукописи грецькі (і кілька грузинських) і має таким чином заступити каталог Маттеї. Рукописи розложено в порядку систематичнім — Святе Письмо, письма св[ятих] отців, книги богослужєбні, канонічні, історичні, збірники, література класична, дипломи і листи. Рукописи характеризовано коротко, але зміст — складові частини — означено докладно, без вказівок літературних. Всього, не рахуючи дипломів, обіймає вона 510 рукописів. В кінці доложено показчик і таблицю для переведу нумерації Маттеї на сю.

Колекція синодальна має важне значіння для історії нашої давньої літератури, безпосередньо зв'язаної з письменством грецьким, тож і нововиданий опис українська наука мусить привітати як корисне придбання.

А.В.МИХАЙЛОВ. ОБЩИЙ ОБЗОР СОСТАВА, РЕДАКЦИЙ И ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ “ТОЛКОВОЙ ПАЛЕИ”.

Варшава, 1895, ст. 21 (“Варшавские университетские известия”,
1895, VII)

Невеличка стаття д. Михайлова ставить наново питання про “Толкову Палею”, з усіх пам’яток слов’янсько-руського письменства найбільш варту уваги, на його думку. Д[обродій] М[ихайлов] справедливо скаржиться на маловияснену справу сього, дійсно дуже важного утвору і вказує передовсім на те, що загальнорозповсюджене переконання про візантійський початок цієї пам’ятки взято на віру без доводів. За браком грецького оригіналу і яких-небудь вказівок на час і місце написання, д. М[ихайлов] признає одинокою дорогою до вияснення генези “Палеї” студіювання самого тексту, а то — вияснення початкового обсягу “Палеї”, виріжнення джерел і порівняння їх з слов’янськими перекладами першотворів.

Приймаючи поставлений Тихонравовим вивід про найдавнішу редакцію (без цілих апокрифів), д. М[ихайлов] звертає увагу на те, що виданий коломенський текст “Палеї” не може признаватись вірною копією архетипу, ставить, отже, задачу реставрувати початковий текст “Палеї” на основі студіювання тексту різних кодексів її й переходить до питання про джерела “Палеї”. Студії в сій сфері д. Успенського, що подав довгий (звиш 30-ти назв) реєстр таких джерел, не задовольняє д. М[ихайлова]; він вказує на те, що цитати могли приходити в “Палею” й із других рук; з реєстру д. Успенського більш певними вважає він, отже, лише кілька (Св[яте] Письмо, “Християнську топографію” Індикоплова, “Фізіолог”, “Слово Єфрема Сирина за Йосифа”, “Заповіт 12 патріархів”, “Оповідання св. Єпифанія за 12 камнів”, “Пасхальна хроніка”). Уступи з сих джерел в “Палеї” треба б порівняти з особними слов’янськими перекладами їх, але як можлива відповідь з боку оборонців візантійського початку “Палеї”, що тотожність таких уступів з текстом перекладу вказує на пізнішу вставку сих уступів в “Палею”, д. М[ихайлов] признає доконечним для остаточного рішення справи вибрати таке джерело, щоб уступи з нього ніяк не могли уважатись такою вставкою. Таким джерелом д. М[ихайлов] признає Біблію й заповідає в ближчих часах подати результати порівняння уступів з Св[ятого] Письма в “Палеї” з слов’янськими перекладами Біблії.

Цілий зміст цієї розвідки д. М[ихайлов] дає можливість вгадувати висновки, до яких приходять автор: очевидно, він признає слов’янський початок “Палеї”, а основу до того, правдоподібно, дала йому тотожність тих уступів “Палеї” з слов’янськими перекладами Біблії. Але не запускаємось в здогади, полишаючи вияснення цієї цікавої справи самому авторові.

КАЛЕНДАРЬ ПОДОЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ НА 1896 год под редакцией свящ[енника] Е. Сецинского. Каменец, 1895, ст. 196

Начебто додаток до “Подольских епархиал[ьных] вед[омостей]” за 1895 г. передплатникам, з яких більшість парохі, розіслано книжечку, заголовок котрої ми навели. Очевидячки, мета цієї книжки — бути підручником задля духовенства Подільської єпархії та замінити собою календарі київських та одеських видавництв. Увесь зміст, справді, відповідає тому. За місяцесловом подано таблицю географічного положення міст Подільської губернії та різницю в годинниках порівняно з головнішими містами Росії, а також таблицю сходу й заходу сонця в Кам’янці; слід би було подати тут і таблицю фаз місяця, бо читачі—священники при хазяйстві доглядають тих фаз (напр., під час сівби, жнив й т. ін.). За відділом літургічним іде мова про відпусти, процесії та інші церемонії; сей розділ має значіння остільки літургічне, оскільки історично-етнографічне. При тім трудно було достерегти цілковитої повності, так, напр., не згадано про відпуст, який буває на Вознесення в Улановській церкві (Летичівського пов[іту]), про відпусти браїловські 29 червня та 15 серпня. Не згадано про відпусти біля “кринички” в селі Уладовці Вінницького пов[іту]. Тут, на парафіяльному кладовищі верст за 1¹/₂—2 від села єсть “криниця” з іконами св. Миколи та Божої Матері, що вважаються чудотворними; щороку до цієї кринички, вода з якої вважається за цілющу, буває натовп народу з околичних сіл Вінницького та Летичівського повітів чотири рази на рік (8—9 мая, 24 червня, 29 червня та 29 серпня). Найбільше народу збирається 24 червня, коли припадає храм в церкві, що на гробках. Прочани, що приходять сюди, вважають за свій обов’язок напитися води з кринички й принести її додому.

Дальший розділ календаря представляє з себе замітки для пам’яті з заголовком “Історичні дні щодо Поділля”, де перелічено й показано дні, через що-небудь визначні для подолян за часи зверхності польської й російської. По тому наступає відділ церковно-археологічний: про найбільш поважні й давні ікони в церквах Подільської єпархії. З таких ікон перш за все показано ікони м. Кам’янця; з них ікона св. Івана Предтечі, знаменита тією шанобою, яку вона має серед людності на Поділлі та в Бессарабії. На день Івана Предтечі, 24 червня, збирається до Кам’янця сила українців та молдаван (волохів) на так званий відпуст. У сей день у Кам’янці буває й річний ярмарок: селяни привозять до Кам’янця збіжжя, господарки, попри них особливо визначаються тут молдаванські полотна, килими та рушники з оригінальними мережками, тканими й вигаптуваними. На сьому отпусті, так званому “Іванець”, збирається молдаван більше, ніж деінде по Поділлі. Сей кам’янецький відпуст з перевагою молдавського елементу має значіння

етнографічне немалої ваги. Як видно з зібраних звісток, відпуст сей існував уже в половині минулого віку, не зважаючи на перепони від уніатів. Очевидячки, він виник у той час, коли зносили межі православними Поділля і Волощини були тісні й близькі, а в XVIII в. вже польські цивільні й духовні власті всіма заходами перешкоджали молдаванам з-за Дністра та українцям з Поділля мати близькі зносини. Про подібні зносини давніші свідчать інші пам'ятки: в Предтечинській церкві є монумент, поставлений р[оку] 1612 якимось значним молдаванином над могилою свого сина; тут також поховано волоського принца Івана Кантакузіна, перенесеного сюди з Ластовець. Усі ці дати вказують на якісь відносини Предтеченської церкви до задністрянської Волощини (стор. 50). Далі перелічуються інші ікони по різних селах і місцях Подільської єпархії, з коротенькими замітками історико-філологічними. З сих зазначено дві ікони в Копіївській церкві; одну з них купив за Дніпром з російських міхонош Василь Курдибан, що перейшов з Києва в Копіївку за часів першого православного залюднення, потім в Браїловській монастирі в головній церкві ікона Богородиці, що з давніх-давен шанують православні й католики Поділля, Київщини, Волині, Бессарабії та Херсонщини; сюди на прощу збирається сила люду, особливо літом; чутки про чудеса сього образу так розповсюднені, що на прощу до неї часто приходять прочани з Архангельської, Петербурзької, В'ятської та ін. далеких губерній. В с. Голодьках під Баром єсть ікона св. Миколая — дуже давня; риза з написом р[оку] 1705; народний переказ виводить сю ікону з колишнього монастиря, що був у Голодьках. У Барському жіночому монастирі єсть в головній церкві ікона Богоматері, так звана Барська, яку народ дуже шанує; в честь її складено пісню, заведену до Богогласника; там же ще дві популярних ікони, ніби привезені до Бару кор[олевою] Боною. В Лядаві Могилів[ського] пов[іту] єсть образ “Усікновенія глави І[вана] Предтечі” італіанського письма, що з давніх-давен християни різних конфесій уважали за чудовний. На прощу до сієї ікони на день 29 серпня збираються християни різних конфесій з далеких місцевостей і т. ін. За сим відділом йде “хронологія важніших подій щодо Поділля” (стор. 81—119), вона представляє з себе начебто скорочений літопис, доведений до кінця 1894 р.

В дальшій розділі календаря уміщено кілька історико-археологічних статей “Бакота и ее монастырище” (стор. 120—130), “Лядавская пещерная церковь” (стор. 130—134), “Каменецкий замок (крепость)” (стор. 135—143), “М[естечко] Жванец” (стор. 143—152), “Медоборские горы” (стор. 152—158). Статті ці написані дуже живо й цікаво, на наукове значіння не претендують, представляючи переробку матеріалу з “Подол[ських] епар[хияльных] вед[омостей]”, “Трудов Ист[орико]-стат[истического] ком[итета]” (т. V) або з інших видань. “Описание Каменецкой крепости” взято з

книжки Ю[хима] Сіцинського “Город Каменец-Подольский”; нарис “Медоборские горы” взято з книжки П[авла] Тутковського “Юго-Западный край, популярные естественно-исторические и географические очерки”, випуск перший.

Такий само характер виїмок мають і дві дальші статті: оповідання про святкування століття Подільської єпархії є виїмкою з надрукованого в “Подол[ських] епарх[иальных] ведомостях” за 1895 р. Друга стаття представляє з себе короткий статистичний огляд Подільської єпархії. Сі статистичні відомості складені на підставі дат Подільського епар[хіального] історично-статистичного комітету за 1891–1892 рр. (Труды Ком[итета], т. VI). Подільська єпархія, читаємо в сій статті, займає територію 36921 квадратних верств. З загальноадміністративного погляду вона поділена на 12 повітів; людність Подільської єпархії на основі дат 1891–1892 рр. рахується на 2661613 душ; у тому числі православних — 2070021 д[уш], або 77,8%; жидів — 13,4 %, католиків — 8,1%, розкольників — 0,6 %, лютеран та протестантів — 0,1 %, магометан та вірмено-григоріан — менше 0,1 %. У духовно-адміністративному становищі єпархія поділяється на 80 деканатів; загальне число церков — 1614. Церковно-парафіяльних шкіл 1894–1895 рр. було по єпархії 1402.

До книжки доложено фототипію з ікони Івана Предтечі, що в Кам'янці.

П. фон ВИНКЛЕР. РУССКАЯ ГЕРАЛЬДИКА, ИСТОРИЯ И ОПИСАНИЕ РУССКИХ ГЕРБОВ, С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ВСЕХ ДВОРЯНСКИХ ГЕРБОВ, ВНЕСЕННЫХ В ОБЩИЙ ГЕРБОВНИК ВСЕРОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ,

вип. I, 1892, с. VIII, нenum[еровані]+48; [вип.] II і III, 1894, с. IX нenum[еровані]+49–176

Як пояснює в передмові автор, його видання має заступити урядовий “Гербовник”, неприступний своєю ціною, а заразом дати історію російських гербів, заступлену досі лише давньою працею Лакієра. Свою працю д. Вінклер поділяє на дві половини — основи геральдики і історію російських гербів, сподіваючись умістити се в семи випусках. Видані три випуски обіймають більшу частину першого відділу, що займається аналізом і описом складових частин герба. Самі рисунки гербів приходять як ілюстрація відповідних уступів тексту, а для вишукування їх має служити азбучний покажчик на початку кожного випуску. Автор, одначе, постановив змінити такий порядок і почавши з IV вип. подати всі герби “Гербовника” (коло півтретини тисячі) в порядку азбучнім.

Ся геральдична праця може бути тим цікава для нас, що містить герби української шляхти, признаної російським урядом. Друга половина — історія гербів матиме більший інтерес, видані ж випуски можуть служити для справок щодо рисунків заведених сюди гербів.

КНЯЗЬ А.Б.ЛОБАНОВ-РОСТОВСКИЙ. РУССКАЯ РОДОСЛОВНАЯ КНИГА.

Вид. друге, 1894, т. I, с. V+467; т. II, с. V+481

Книжки сі представляють собою перероблене і доповнене видання генеалогічних таблиць, виданих вперше редакцією “Русской старины”. Всього заведено коло півтретяста родів, між ними чимало й українських; подано поколінні реєстри з короткими поясненнями. Праця має характер підручника для справок; однак можна пожалувати, що джерела тих родословій звичайно не подано.

Е.СИЦИНСКИЙ. О ЦЕРКВЯХ ПОДОЛЬСКОЙ ЕПАРХИИ

**“Труды Подольского Епархиального
Историко-статистического комитета”.**

**Вып. VII: Исторические сведения о приходах и церквях
Подольской епархии.**

I: Каменецкий уезд. Каменец, 1895, ст. XI+611

Як довідуємось з передмови, ще в 50-х р[оках XIX ст.] у подільській зверхності єпархіальної з'явилась гадка — уложити історично-статистичні описи парафій і церков подільських і сю роботу пробувано зробити працею самих парохів; проби показалися нещасливими, розуміється, і робота переложена на самий комітет, що видав в т. VI статистичні дані про парафії цілої єпархії (1893). Тепер невсипущий робітник комітету, редактор “Єпархіальних відомостей”, що при них в додатку “Труды” виходять, д. Юхим Сіцинський зайнявся зведенням історичних відомостей, і в просторім VII томі “Трудов” маємо опис історичний одного з дванадцяти повітів Подільської губернії — Кам'янецького; хоч се повіт один з найбільш історичних, і інші не будуть так багаті відомостями історичними, але все з того можна бачити, якої монументальної праці піднявся комітет, чи, властиво, згаданий його співробітник.

В передмові до цього тому автор заявляє, що предкладає лише пробу того роду праці і мав на меті звести лише до купи, можливо коротко, відомості йому приступні, а не подати суцільний й докладний опис осад і церков. Автор використав друковану літературу, значний запас рукописного документального матеріалу Подільської консисторії (декрети, візити, презенти й описи парафій XVIII і XIX в.); дещо з Київського архіву через нотатки проф. В. Антоновича, що від довшого часу займається збиранням історично-географічного матеріалу, нарешті ужив історично-географічний опис Кам'янецького повіту пок[ійного] д-ра Йосифа Ролле, зладжений 1891 р. і переданий до його ужитку небіжчиком. Таким чином, автор орудував дуже значним запасом матеріалу.

Розуміється, повнота на основі цього матеріалу може бути лише тимчасова. Акти подільські взагалі дуже мало видавались; книги кам'янецькі, переховані в Київському архіві (від р[оку] 1520), зужиті досі ще дуже мало; не витягнуто документи з багатих запасів Коронної метрики, а також Люблінського трибуналу (за виїмком лише полуднево-східного кута воєводства); коли сей матеріал буде витягнений і зужитий, сума наших відомостей помножиться дуже значно, але поки то станеться, такий збір відомостей, який подає праця д. Сіцинського, представляє собою набуток в високій мірі корисний і пожаданий. Досі для того роду відомостей служив "Географічний словник Королівства Польського" (досі ще не скінчений), але праця д. Сіцинського дає відомості далеко багатші й свіжіші, як-то можна бачити з порівняння.

Д[обродій] Сіцинський розложив села в порядку деканатів; більш раціональним був би розклад географічний — по басейнах річних, але при положенім змісті і покажчику географічнім (пожаданий був би зміст алфаветний попри покажчика), такий чи інший розклад не має ваги. При кожній місцевості подаються попереду історичні (а де єсть і археологічні), статистичні відомості і перекази народні про саму осаду, далі — відомості церковні, про місцеві церкви і духовенство (доложено реєстри парохів, досить багаті). Цитати, для короткості, подано разом для кожного відділу, але для всякого роду інформації було б пожаданим, аби при кожній відомості було вказано її джерело (особливо, як сих назбирається багато). Взагалі праця уложена дуже старанно і докладно і можна лише пожадати, щоб автор найшов час і спроможність посувати свою працю скоро; по закінченні її Подільська губернія могла б похвалитися описом, якого не має тепер ніяка інша на цілій Україні-Русі.

“МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ СЛОВАРЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА ПО ПИСЬМЕННЫМ ПАМЯТНИКАМ”.

Труд И.И.СРЕЗНЕВСКОГО.

Издание Отделения русского языка и словесности Императорской
академии наук, т. II, вып. I (л — оба). СПб., 1895,
столп[ців] 494, 4°

Нотуємо дальший випуск цього цінного видання, обговореного докладно вже на сторонах “Записок” (кн. V, Бібліографія); план і уклад його зістався той самий; посувається воно, як ми бачимо, досить скоро наперед, так що можна сподіватись за кілька років закінчення цієї важної підручної книжки для кожного дослідника українсько-руської мови.

ОТЧЕТ МОСКОВСКОГО ПУБЛИЧНОГО И РУМЯНЦЕВСКОГО МУЗЕЕВ ЗА 1892—1894 гг. Москва, 1895, ст. 120

Цікавість цього справоздання московського музею полягає в описові новонабутих рукописів до Рукописного відділу його — однієї з найважливіших збірок рукописних в Росії. Головна новинка між ними — се дорогоцінне Євангеліє-апракос (себто уложене в порядку читання тижневого) на пергамені, писане 1282 р. поповичем Євсевієм в Галичині, а куплене музеєм разом з деяким іншими рукописами в Румунії. Євангеліє се було вже перед тим описано кустошем колекції, д. С. Долговим (“Археологические известия”, 1893, XI); що в справозданні рукопис описано дуже коротко, тож доповнимо з того описання. Головніші ознаки мови: *ѣ* замість *є*; поспільна заміна *ъ і ь* на *о і є*, особливо в закінченнях; поспільна заміна — *ѣ і н* (дѣтѣ, свѣдѣтѣльство); *ьє, ьѡ, ью* замість *їє, їю*; заміна *ѡ і в*; на початку слів в евфонічне (вовца, воужасъ); переставлення шелестозвуків, особливо в і с (сви, всыше, ветроградъ, о правдѣ, рѡханаѣце, що д. Долгов хоче уважати за індивідуальну прикмету писця). Наводимо цікаву і з погляду мовного і історичного запись цього рукопису з “Справоздання”, означаючи кінці рядків /:

Б лѣ. ѡ. ѡ. ѡ. Ско'нчашася книги / з початку було: кни-
жицѣ) снѣ •:• мѣа октѣ/її. днѣ. стѣ. люкѣина/прѣзвѣтора •:•
вѣго/словѣтъ а нѣ клѣнѣ/тъ а кѣдѣ воудѣу нѣ/кривѣло нѣсправѣ/
тѣ •:• снѣже писало / ѣвсѣвнѣ. поповнѣ / стѣ. нѡлѣа. азъ грѣ/шнѣи
їи помози / рабѣу своѣму ко/ли сѣ жѣнѣло горѣи книѣзѣ а ѡцѣ
їѣ/моу в оуґрѣ ходѣло тогдѣ сконча/шася книги снѣ •:•

Князь Георгій, про якого йде мова, — се старший син кн. Льва Даниловича, пізніший король руський; 1282 р. він справді оженився з сиротою-донькою Ярослава Ярославича († 1271), невідомою на ім'я (Воскресен[ський] л[ітопис], с. 176); під р[оком] 1281 Іпатський літ[опис] оповідає, що Юрій не взяв участі в поході Володимира Васильковича в Польщу, бо збирався до своєї весільної подорожі: “ѣду, господине, до Суждаля жениться” (Іпат[ський], с. 583), а під р[оком] 1282 оповідає про похід татарський в Угорщину і каже, що участь взяли в нім Лев і Юрій, і сей повів з собою полк хворого Володимира, але Лев з дороги, з Угорщини вернувся назад (Іпат[ський], с. 585). Запис вищенаведена показує, що дата Іпатського літопису для татарського походу на Угорщину справедлива (в німецьких джерелах вона інакша — див. про неї у проф. Шараневича (“Нуратіос-Chronik”, р. 90), і що Лев пішов на Угорщину наперед, а Юрій, зайнятий своїм весіллям, зіставався ще дома якийсь час.

Щодо переписувача — Євсевія, поповича [церкви] св. Івана, то можемо пригадати, що Юрій мав від батька Холм (Іпат[ський], с. 559), а Холм мав катедральну церкву св. Івана, що згоріла під час знаходу Куремси і потім відновлена (Іпат[ський], с. 558—559), тож з огляду на увагу, яку звертає переписувач на особу Юрія, ставлячи його на першому місці, перед батьком, можна думати, що переписано се Євангеліє, правдоподібно, в Холмі.

З інших рукописів тієї ж збірки можна нам занотувати ще “Мінею служебну” “західноруського письма”; в “Требнику” “молдавського письма XVI в.” звертає на себе увагу стаття про вірменський піст. Окрім цієї колекції деякі рукописи набуто було від поодиноких осіб (с. 26), між ними можна зауважити “Октоїх” “західноруського письма з кінця XVI в.”, дві пізніші “Олександрії” (к[інця] XVII і поч[атку] XVIII в.). З друків — “Руно орошенное” 1697 р., “типом пятое подано”, не звісне в каталогах друків.

Н.В.ГОРЯЕВ. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ РУССКОГО ЯЗЫКА.

Тифлис, 1890, ст. 4+451+LXII

Нотуємо друге, значно розширене видання словаря д. Горяєва, виданого вперше тому кілька років. Як означає автор в передмові, він помножив порівняння з мовами європейськими і ввів наново в круг сих порівнянь деякі мови, а також чужі слова, перейняті російською мовою, так що словар побільшав майже удвоє.

Хоч д. Горяєв виходив з літературної російської мови, він, однак, завів багато й таких українських слів, що не уживаються в ній. При великім числі

спільних слів українсько-руської мови з російською і при значнім числі спеціально українських слів, заведених автором, словар його стає дуже корисним підручником і для української мови, поки ми не маємо свого словаря того роду, тим більше що невелика ціна (2 руб[лі]) робить його загальноприступним. Автор вложив в нього чимало самостійної праці, але головню дбав про зведення результатів сучасної філологічної науки, призначаючи свою працю zarazom на підручник для шкіл. Вияснення початку слів подає він головню простим зіставленням його з іншими модифікаціями тих же пнів, рідше даючи вивід, або наводячи догадки учених. На взірець подаю два приклади:

Бешиха (рожа) малор[оссийское], б[ыть] м[ожет], из румынск[ого] beşik, к[орень] из латин[ского] vesica (опухоль): серб[ское] бешика (пузырь) (Миклошич и Потебня).

Бобр-ъ. -ов -ый (ст[аро]сл[авянское] бѣ -бр -ъ, др[евне]рус[ское] бе -бр -ян -ъ (в “Сл[ове] о п[олку] Иг[оревом]”), малоросс[ийское], бѣбръ, серб[ское] бобар, дабар, слов[ацкое] beber, breber, чеш[ское] и пол[ьское] bobr, русск[кое] бобёр (мехъ, шуба), (татар[ское] бобри) ср[авни] с зенд. ba-wr-i-š, литов[ским] bė-br-us (-as) i de-bras, da-bras, лат[ышским] be-br-s, прус[ским] be-br-us, латин[ским] fi-ber, галльск[им] bea-bhar (фр[анцуз-ским], bièvre), нем[ецким] bi-ber = др[евне]верх[не]нем[ецким] bi-bog (санскр[ит] babhru - š = краснобурый) (от удв[оения] кор[ня] bhe-bhr u-).

В кінці книжки додані покажчики слів російських, спільних з іншими мовами й узятих з грецької, латинської, французької й німецької мов.

Е.В.ПЕТУХОВ. ПИСЬМА Н.В.ГОГОЛЯ К Н.Я.ПРОКОПОВИЧУ (1832–1850).

К., 1895, ст. II+60+2 табл.

Листи Гоголя до його шкільного колеги й приятеля Прокоповича (одного з менших поетів російських), переховані в бібліотеці їх спільної almae matris — Ніжинського ліцею (тепер інституту), вже видрукував раз Гербель (часоп[ис] “Русское слово”, 1859, I). Д[обродій] Петухов видав ці справді дуже важні для біографії Гоголя листи наново в сій брошурі з поводу ювілею інституту, уважаючи видання Гербеля дуже непоправним; до листів Гоголя додано ще чотири листи самого Прокоповича і два знімки фототипічні з листів Гоголя.

КОМЕНТАРІ

Розділ І. АРХЕОЛОГІЯ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДАВНИНУ

Латышев В. *Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis collegit et cum versione rossica...*

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 169–170 (Бібліографія).

Латишев Василь Васильович (1855–1912) — російський філолог-класик, історик, епіграфіст. Закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету (1876). Член-кореспондент (1890), ординарний академік (1893) Петербурзької академії наук, товариш голови Археологічної комісії, редактор часопису “Известия Археологической комиссии”.

Основні праці: “О некоторых эолических и дорических календарях” (СПб., 1883; магістерська дисертація); “Исследования об истории и государственном строе города Ольвии” (СПб., 1887; докторська дисертація); “Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae” [“Свод античных надписей, найденных в Северном Причерноморье”] (т. 1–2, 4, 1885–1901); “Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России” (СПб., 1896); “Scythica et Caucasica e veteribus scriptoribus Graecis et Latinis” [“Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе”] (т. 1–2, вып. 1–5; СПб., 1893–1906).

Див.: Жебелев С.А. Василий Васильевич Латышев // ВВ. — 1926. — Т. 24. — С. 105–110; Успенский Ф.И. Памяти академика В.В.Латышева // Известия АН СССР. — Сер. 6. — Т. 20. — № 9 (1926. 15 мая). — С. 577–584; Новосадский Н.И. Об ученых трудах академика Василия Васильевича Латышева // СА. — 1958. — Т. 28. — С. 5–6; Книпович Т.Н. Василий Васильевич Латышев как исследователь Северного Причерноморья в античную эпоху // Там само. — С. 7–14; Тюменев А.И. В.В.Латышев и история Херсонеса // Там само. — С. 15–32; Есипенко А.А. В.В.Латышев в Одессе // Там само. — С. 33–35; Винберг Н.А. Материалы к биографии В.В.Латышева // Там само. — С. 36–51; С. 52–53; Никитский А.В. Василий Васильевич Латышев / Публикация В.П.Яйленко // ВДИ. — 1972. — № 4. — С. 181–188; Фролов Ф.Д. Кавалер Ордена Белого Орла: Василий Васильевич Латышев — ученый-классик, педагог и общественный деятель старой России (1855–1921) // Латышев В.В. Очерк греческих древностей. — Ч. I. — СПб., 1997. — С. I–XXXI; Тункина И.В. В.В.Латышев: жизнь и ученые труды (по материалам рукописного наследия) // Рукописное наследие русских византистов в архивах Санкт-Петербурга. — СПб., 1999. — 172–288; Фролов Э.Д. Русская наука об античности. Историографические очерки. — Изд. 2-е, исправ. и доп. — СПб., 2006. — С. 253–289.

Рецензоване М.С.Грушевським видання — перша частина підготовленого В.В.Латишевим у п’яти випусках двотомного видання повідомлень давньогрецьких, римських та візантійських авторів про Скіфію та Кавказ.

Продовження: *Scythica et Caucasica*. — СПб., 1896. — Vol. 1: *Scriptores graeci*. — Fasc. 2. — С. 297–600; *Scythica et Caucasica*. — СПб., 1900. — Vol. 1: *Scriptores graeci*. — Fasc. 3. — С. 601–926, карта; *Scythica et Caucasica*. — СПб., 1904. — Vol. 2: *Scriptores latini*. — Fasc. 1. — С. 1–272; *Scythica et Caucasica*. — СПб., 1906. — Vol. 2. — Fasc. 2. — С. 273–454, карта.

Доповнення: *Известия византийских писателей о Северном Причерноморье*. — Вып. 1. — М.; Л., 1934. — 73 с. — (*Известия Государственной академии истории материальной культуры*. — Вып. 91). — [Уложено за матеріалами В.В.Латишева].

Праця була перевидана в додатках до часопису “Вестник древней истории” у 1947–1950 рр. (російськомовний переклад — без грецьких та латинських оригіналів, наявних у першому виданні). Див.: *Scythica et Caucasica*: *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе* // ВДИ. — 1947. — № 1. — С. 253–316; № 2. — С. 247–332; № 3. — С. 233–315; № 4. — С. 171–289; 1948. — № 1. — С. 221–315; № 2. — С. 213–314; № 3. — С. 215–330; № 4. — С. 223–298; 1949. — № 1. — С. 185–293; № 2. — С. 269–356; № 3. — С. 203–308; № 4. — С. 227–305; *Указатели*. — М.; Л., 1950. — 88 с. — (Приложение к “Вестнику древней истории” за 1950 г.).

Спроба чергового перевидання (також без грецьких та латинських оригіналів) була розпочата на початку 1990-х років. Див.: *Латышев В. В.* *Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе*. — СПб., 1992–1993.

Шлецер (Шльоцер) Август-Людвиг (1735–1789) — німецький історик, філолог, статистик, публіцист. Навчався у Віттенберзькому і Геттингенському університетах. Ад’юнкт (1764), професор історії (1764), академік (1765) Петербурзької академії наук, професор Геттингенського університету (1768–1809). У головній своїй джерелознавчій праці “Нестор” наполягав на необхідності поглибленого вивчення візантійських джерел, справедливо вважаючи їх надзвичайно важливими для дослідження історії Русі.

Основна праця: *Nestor: Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache verlichen, von Schreibvelern und Interpolationen moglich gereinigt, erklärt und übersetzt, von August Ludwig von Schlozer, Hofrath und Professor der Statswissenschaften in Gottingen, des Kaiserl[ichen] Russischen Ordens des heil[igen] Wladimirs 4ter Klasse Ritter*. — Gottingen, 1802–1805. — Т. 1–4.; von Vandenhoeck und Ruprecht, 1809. — Т. 5; російський переклад: *Нестор: Русские летописи на древлеславенском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Людвигом Шлецером*. — СПб., 1809–1819. — Т. 1–3.

Див.: *Черепнин Л. В.* *А. Л. Шлецер и его место в развитии русской исторической науки: (Из истории русско-немецких научных связей во второй половине XVIII — начале XIX в.)* // *Международные связи России в XVII–XVIII вв.: (Экономика, политика, культура)*. — М., 1966. — С. 183–219; *Черепнин Л. В.* *А. Л. Шлецер и его место в развитии русской исторической науки* // *Черепнин Л. В.* *Отечественные историки XVIII–XX вв.: Сб. статей, выступлений, воспоминаний*. — М., 1984. — С. 45–73; *Моисеева Г. Н.* *Шлецер Август-Людвиг* // *Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь*. — М., 1979. — С. 372–373; *Джаксон Т. Н.* *Он подготовил развитие исторической науки XIX века: Август Людвигович Шлецер* // *Историки России. XVIII — начало XX века*. — М., 1996. — С. 61–75; *Джаксон Т. Н.* *Шлецер Август-Людвиг (1735–1809)* // *Историки России: Биогра-*

фии / Сост., отв. ред. А.А.Чернобаев. — М., 2001. — С. 62–66; *Медведев И.П.* Петербургское византиноведение. Страницы истории. — СПб., 2006. — С. 10–11.

Штриттер (Штрітер, Стріттер) Йоганн-Готгільф (1740–1801) — історик. Приїхавши із Нассау до Росії, служив у Санкт-Петербурзькому, а потім московському Архіві іноземних справ, був ад'юнктом Петербурзької академії наук.

с. 3 “*Memoria populorum, olim ad Danubiani, Pontum Euxinum, Paludem Meotidem, Caucasum, mare Caspium etc. Incolentium*” (4 v[ol], 1771–1779)... — М. Грушевський скоротив назву твору Й. Штрітера. Повна його назва: *Memoriae populorum olim ad Danubium, Pontum Euxinum, paludem Maeotidem, Caucasum, mare Caspium et inde magis ad Septentrionem incolentium, e scriptoribus historiae byzantinae erutae et digestae a I.G. Strittero.* — Petropoli, 1771. — Т. 1; 1774. — Т. 2; 1778. — Т. 3.; 1779. — Т. 4.

Існує переклад російською мовою, здійснений В.Световим: *Известия византийских историков, объясняющие российскую историю древних времен и переселение народов; собраны и хронологическим порядком расположены Иваном Штриттером.* — СПб., 1770–1775. — Т. 1–4.

...збірника написів з північного берега Чорного моря — *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Iussu et impensis Societatis Archaeologicae Imperii Russici edidit Basilius Latyshev.* — Vol. primum. — Petropoli, 1885. — VIII, 244 р. Друге видання цього ж збірника: *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae.* — Vol. 1. Iterum edidit Basilius Latyshev. — Petropoli, 1916. — XII, 594 р.

Продовження видання: *Inscriptiones graecae in oris Bospori Cimmerii et Chersonesi Tauricae per annos 1881–1888 repertae. Iussu Consilii Caesaris Archaeologici ed. V. Latyshev.* — Petropoli, 1890. — 29 с.; Приложения к Отчету Императорской археологической комиссии за 1882–1888 гг. — С. 5–28; *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae at latinae. Volumen quartum, supplementa continens per annos 1885–1900 collecta. Accedit tabula zyncotypica.* — Petropoli, 1901. — X, 360 р.

Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 170–171 (Бібліографія).

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Професор історії Київського університету св. Володимира. Редактор Київської археографічної комісії. Голова Київської громади.

с. 4 ...Петербурзький археологічний інститут... — учбово-науковий заклад для підготовки археологів та архівістів. Заснований у 1877 р. за ініціативою історика М.В.Калачова, який став його першим директором. Видавав “Сборник Археологического института” (1878–1898) і “Вестник археологии и истории” (1885–1918).

...опубліковані добродієм С[ергієм] Гамченком (“Житомирский могильник”, Жит[омир], 1888)... — йдеться про працю “Житомирский могильник: Археологическое исследование житомирской группы курганов”, що вийшла в Житомирі 1888 р. Гамченко Сергій Свиридович (1859–1934) — український археолог, вій-

ськовий. Учень В.Антоновича. Перший дослідник пам'яток городсько-усатівського типу. Віце-президент Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН.

с. 5 Північні межі виясняють недавні розкопування проф. Завитневича в районі Прип'яті — йдеться про Завитневича Володимира Зеноновича (1853–1927) — білоруського археолога, з 1884 р. викладача Київської духовної академії, професора. В.Завитневич визначав кордони розселення східнослов'янського племені дреговичів по Прип'яті. Див. його праці: “Из археологической экскурсии в Припятское Полесье” (К., 1890); “Вторая археологическая экскурсия в Припятское Полесье” (К., 1891).

Отчет Императорской археологической комиссии за 1891 г. ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 171 (Бібліографія).

Археологічна комісія — установа в Російській імперії, що проводила археологічні розкопки (1859–1917). З 1859 р. видавала щорічні “Отчеты”.

Мельник К. Каталог коллекции древностей А.Н.Поля в Екатеринославе...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 171–172 (Бібліографія).

Антонович-Мельник Катерина Миколаївна (1859–1942) — археолог, історик, перекладач, громадська діячка. Автор і укладач рецензованого каталогу. Проводила археологічні розкопки на Запорозжжі та Слобожанщині, Поділлі та Волині. Дійсний член УНТ в Києві та НТШ. Член багатьох археологічних товариств. Член Постійної комісії УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933). Дружина історика В.Антоновича. Переклала разом з В.Антоновичем з німецької на російську “Дневник Эриха Лясоты фон Стеблау” (1873, 1890).

Основні праці: “Следы мегалитических сооружений в Южной России” (1884), “Майданові городища на Україні” й ряд інших з археології та історії. (Див.: Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 51; *Синявський А.* Світлій пам'яті Катерини Мельник-Антонович // *Його ж.* Вибрані твори / Авт. передмови та укладач С.Білокінь. — К., 1993. — С. 65–66; Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження / Авт.-упор. С.М.Ляшко. — К., 2003. — 688 с.

Поль Олександр Миколайович (1832–1890) — археолог та меценат, геолог, відкривач покладів залізної руди в районі Кривого Рогу, засновник власного музею в Катеринославі (тепер — Дніпропетровськ).

Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 1–3 (Бібліографія). Автограф зберігається в: Центральний державний історичний архів України в м.Львові (далі — ЦДІАЛ України). — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 74–76. Підпис: *М.Грушевський*.

Ястребов Володимир Миколайович (1855–1898/1899) — український археолог та етнограф. Одним із перших проводив розкопки некрополя Ольвії.

Основні праці: “Малоросійські прізвища Херсонської губернії” (1893); “Матеріали з етнографії Новоросійського краю” (1894).

Партицький Омелян. Старинна історія Галичини...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 3–5 (Бібліографія).

Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 77–78. Підпис: *М.Грушевський*.

Партицький Омелян (1840–1895) — український історик, мовознавець, перекладач та етнограф. Викладач Тернопільської (1864–1868) і Львівської академічної (1868–1871) гімназій та Львівської вчительської семінарії (1871–1895). Редактор “Газети шкільної” (1875–1879) та часопису “Зоря” (1880–1885). Автор підручників з мови та літератури.

Основні праці: “Німецько-український словник” (1867), “Старинна історія Галичини” (1894), переклад “Слова о полку Ігоревім” (1884).

Н.Ф.Петровский. Древние арабские дорожники по среднеазиатским местностям, входящим в настоящее время в состав русских владений...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 3–4 (Бібліографія).

Петровський Микола Федорович (1837–1908) — відомий російський сходузнавець, дипломат.

с. 10 [Алоїза] Шпренгера “Die Post- und Reiserouten des Orients” (1864)... — Шпренгер Алоїз (Sprenger Alois) (1813–1893), австрійський лікар і сходузнавець, мандрівник. Основна праця: “Das Leben und die Lehre des Mohammad...” (Bd 1–3; Berlin, 1861–1865). Переказана М.Петровським праця називалася “Поштові та подорожні маршрути Сходу” й видана у Лейпцигу 1864 р.

Ф.П.Кеппен. К истории тарпана в России...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 1–2 (Бібліографія).

Кеппен Федір Петрович (1833–1908) — видатний природознавець, етнограф, ентомолог, бібліограф. Один із перших запропонував поділити простір Російської імперії на природно-географічні зони. Прагнув систематизувати знання з історії природи, видати бібліографію про тваринний світ Росії.

Анучін Дмитро Миколайович (1843–1923) — зоолог, антрополог. Академік Санкт-Петербурзької академії наук, професор Московського університету, член багатьох наукових товариств.

с. 11 ...тарпанами... — (лат. *Equus caballus gmelini*, *Equus ferus ferus*) — вимерлі предки сучасного коня. Існувало два підвиди — лісний (у лісостепу) та степовий. Важливо зазначити, що зникнення цих коней пов’язували із знищенням степів та запорозького козацтва. Себто для українського письменства (Андріан Кашенко,

Яр Славутич) зникнення цього коня — зникнення волі, природний катаклізм. Так само одомашнення дикого коня вважають одним із найбільших досягнень людства.

с. 12 *Equus Przewalskii*... — кінь Пржевальського. Тарпан був підвидом коня Пржевальського.

Д.Н.Анучин. Амулет из кости человеческого черепа и трепанация черепов в древние времена в России...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIV. — Кн. 6. — С. 1–2 (Бібліографія).

Sépulture du X siècle à Kiev, par le baron de Baye...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIV. — Кн. 6. — С. 2 (Бібліографія).

Бай Амур-Огюст-Луї-Жозеф-Бертельо де (de Baye) (1853–1931) — французький історик, археолог, етнограф та мандрівник. Член Паризького географічного товариства, Уральського товариства любителів природознавства і Таврійської вченої архівної комісії. Дослідник палеолітичних стоянок на Кубані і готської культури в Криму. Автор праць: “Studies sur l’archeologie de l’Ukraine” (1895), “Kiev: La mure des villes russes” (1896), “En Petite-Russie: Souvenirs d’une Mission” (1903).

Ksawery Chamiec. Wśród stepów i jarów...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 1–2 (Бібліографія). Автограф зберігається в: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 237. — Арк. 145–152. Підпис: *М.Грушевський*.

Хамець Ксаверій (1848–1910) — вивчав право і працював адвокатом у Києві. Рецензував “Археологічну карту Київської губ.” В.Б.Антоновича (Światowit, red. E. Majewski. — Warszawa, 1899. — Т. 1. — S. 135–145). Автор польського перекладу з чеської праці Л.Нідерле про походження слов’ян, що вийшов у Варшаві (1907–1910).

Древнейший план города Киева 1638 года...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 14 (Бібліографія).

Ханенко Богдан Іванович (1849–1917) — український підприємець, юрист, банкір, колекціонер, меценат, археолог. Почесний член Петербурзької академії мистецтв. Засновник (разом із дружиною Варварою Миколаївною, з роду Терещенків) Київського музею західного та східного мистецтв (нині — Музей Богдана і Варвари Ханенків).

Основна праця — Каталог “Старожитності Подніпров’я” у 6 т.

И.А.Хойновский. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 1–2 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 100–101. Підпис: *М.Г.*

І.А.Хойновський — київський археолог-аматор, колекціонер старожитностей.

Wilhelm Tomaschek. Die alten Thraker, eine ethnologische Untersuchung...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1897. — Т. XVII. — Кн. 3. — С. 1–2 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 237. — Арк. 54–57. Підпис: М.Г.

Томашек Вільгельм (1841–?) — чеський етнограф, мовознавець та географ. Професор університетів у Граці та Відні. Член Петербурзької академії наук. Основні праці: “Sasun und das Quellengebiet d. Tigris. I. Geschichtliches über Sasun”, “Historisch-topographisches vom obern Euphrat und aus Ost-Kappadokien” (1898), “Zur Kunde der Hamus-Halbinsel, II: Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi (1887).

А.О.Кашпар. Раскопки курганов в окрестностях Симферополя, произведенные проф. Н.И.Веселовским в 1895 году...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVIII. — Кн. 4. — С. 1–2 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 237. — Арк. 13–16. Підпис: М.Г.

Кашпар Алоїзій Осипович (1887–1898) бібліотекар (1887–1898) бібліотеки Таврійської вченої архівної комісії.

Веселовський Микола Іванович (1848–1918) — російський археолог та сходознавець. Професор Петербурзького університету (1890).

Основні праці: “История Императорского археологического общества за 50 лет” (1900), “Курганы Кубанской области в период римского владычества”, “О местоположении Голистана при-Сарайского” (1907), “Танаис Младший” (1909), “Статуэтки домикенской культуры в курганах Южной России и на Кавказе”.

Кулаковський Юліан Андрійович (1855–1919) — російський філолог та археолог. Доцент Київського університету (1881).

Основні праці: “Полития афинян” (1881), “Светоний и его биография Цезарей” (1881), “Правители римских провинций” (1882), “Древнейший период Римской империи” (1884).

Д.В. Заметка о городищах-майданах...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 1 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 237. — Арк. 10–11. Підпис: М.Г.

Dr. Lubor Niederle. Opůvodu Slovanů...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 1–3 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 203–209. Підпис: М.Грушевський.

Нідерле Любор (1865–1944) — чеський археолог та етнолог. Професор Празького університету, директор Чеського етнографічного музею, дійсний член Чеської академії наук та НТШ. Основні праці: “Slovanské starožitnosti” (1902–1924), “Život starých Slovanů” (1911–1925), “Rukovet' slovanské archeologie” (1931).

Ф.Г.Мищенко. Этнография России у Геродота...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 5–6 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 237. — Арк. 34–39; 133–134. Підпис: *М.Грушевський*.

Мищенко Федір Герасимович (1848–1906) — український мовознавець, літературознавець та перекладач. Професор Київського університету.

Основна праця — переклад “Географії” Страбона (1880).

В.М.Флоринский. Первобытныя славяне по памятникам их доисторической жизни...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 3–5 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 237. — Арк. 127–132; 40–41. Підпис: *М.Грушевський*.

Флоринський Василь Маркович (1833–1899) — російський лікар, письменник та археолог. Професор Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, Казанського (1877) і Томського (1888) університетів. Основні праці: “Усовершенствование и вырождение человеческого рода” (1866), “Башкирия и башкирцы” (1874), “Дипломатическое собрание дел между Россией и Китайским государством с 1619 по 1792 годы” (1874).

Курган Карагодеуашх. Исследования А.Лаппо-Данилевского и В.Мальмберга...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 7 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 237. — Арк. 17–18. Підпис: *М.Г.*

Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863–1919) — російський історик. Професор Петербурзького історико-філологічного інституту (1891–1905) та Петербурзького університету (1918), академік Петербурзької академії наук (1905), почесний доктор Кембриджського університету (1916). Голова Союзу російських архівних діячів (1917).

Основні праці: “Организация прямого обложения в Московском государстве со времен Смуты до эпохи преобразований” (1890), “Основные принципы социологической доктрины О.Конта” (1902), “Очерк русской дипломатики частных актов” (1920).

Мальмберг Володимир Костянтинович (1860–1921) — російський історик мистецтва та археолог.

Основні праці: “Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888 и 1889 годах” (1899), “К вопросу о древнегреческом вооружении. Циты с ковриками” (1890), “Старый предрассудок. К вопросу об изображении человеческой фигуры в египетском рельефе” (1915).

Фелідин Євген Дмитрович (1848–1903) — український і російський археолог, бібліограф, краєзнавець та історик. Голова Кавказької археологічної комісії, засновник Кубанського військового музею (1879), член Московського і Петербурзького археологічних товариств.

Основні праці: “Описание раскопок, произведенных Е.Д.Фелицыным в кургане Карагодеушх. 9 таблиц снимков вещей, найденных в кургане”, “Ожидание конца мира закубанскими племенами горцев в 1830 году” (1901), “Переселение на Кубань казаков бывшего Екатеринославского войска и образование из них Кавказского конного полка Кубанского казачьего войска” (1894).

История русской архитектуры, сочинение академика

А.М.Павлинова...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 12–13 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 238. — Арк. 16–19. Підпис: *М.Грушевський*.

Павлінов А. М. (1852–1897) — російський архітектор та історик архітектури. Академік архітектури. Основні праці: “О древних церковных сооружениях” (1886), “Христианские памятники Кавказа” (1893).

Э. фон Штерн. О подделке предметов классической древности на юге России...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 35 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 147–148. Підпис: *М.Г.*

Фон Штерн (Stern) Ернст (1859–1924) — німецький історик античності, філолог та археолог. Професор Новоросійського університету в Одесі та університету в Галле (від 1911). Директор Одеського музею старожитностей (від 1896).

Основні праці: “Catilina und die Parteikämpfe in Rom der Jahre 66–63” (1883), «Новооткрытая “Афинская политика” Аристотеля» (1892), “Graffiti на античных южнорусских сосудах” (1897).

РОЗДІЛ II. ЕТНОГРАФІЯ ТА АНТРОПОЛОГІЯ

Ks. Adolf Pleszczyński. Bojarzy międzyrzeccy, studium etnograficzne...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — т. III. — С. 229–230 (Замітки історичні, археологічні і критичні).

Довнар-Запольский М. Мотивы свадебных песен пинчуков...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — т. IV. — С. 191–192 (Бібліографія).

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) — білоруський і російський історик, етнограф та археолог. Учень Володимира Антоновича. Професор Київського (1901–1918), Харківського (1920–1922) та Білоруського (1925–1926) університетів. Співзасновник і перший директор Київського археологічного інституту (1916–1920), фундатор Київського комерційного інституту (1918).

Основні праці: “Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца 12 столетия” (1891), “Гісторыя Беларусі”, “Асновы Дзяржаўнасьці Беларусі”.

Щепкин Е. Скандинавский обряд погребения с кораблем...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. VIII. — Кн. 4. — С. 1–3 (Бібліографія).

Щепкін (Щепкин) Євген Миколайович (1860–1920) — російський та український історик. Професор Ніжинського інституту (1897) та Новоросійського університету в Одесі (від 1898).

Основні праці: “Русско-австрийский союз во время Семилетней войны” (1902), “Wer war Pseudodemetris I”, “Вопросы методологии истории” (1905), “Порядок престолонаследия у древненорвежских конунгов” (1909).

Монтеліус Густав-Оскар-Августин (Gustaf Oscar Augustin Montelius; 1843–1921) — шведський археолог та історик культури. Один із основоположників наукової археології, автор типологічного методу. Член Шведської академії наук (від 1917).

Основні праці: “Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien” (1900), “Kulturgeschichte Schwedens” (1906), “Die vorklassische Chronologie Italiens” у 2 т. (1912), “Die älteren Kulturperioden im Orient und in Europa” у 2 т. (1903–1923).

VI. Iastrébow. Pains de nocés rituels en Ukraine...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 39–40 (Бібліографія).

Кольберг (Кольберг) Оскар (1814–1890) — польський етнограф та композитор. Член-кореспондент Краківської академії наук.

Основні праці: “Народ, його звичаї, спосіб життя, мова, перекази, прислів'я, обряди, чаклунство, забави, пісні, музика і танці” у 23 т. (1857–1890), “Покуття” у 4 т. (1882–1889), “Холмщина” у 2 т. (1890–1891), “Перемишльщина” (1891), “Волинь” (1890–1891), “Білорусь—Полісся” (1968), “Русь Карпатська” (1970).

Пікте (Pictet) Адольф (1799–1875) — швейцарський філолог. Основні праці: “De l'affinité des langues celtiques avec le sanscrit” (1837), “Les origines indo-européennes ou les Aryas primitifs” (1859–1868).

Чубинський Павло Платонович (1839–1884) — український етнограф і поет. Автор слів українського гімну “Ще не вмерла України...” Співзасновник Київської (Старої) громади та Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (1873).

Основні праці: “Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии” (1869), “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом” у 7 т. (1872–1879).

Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, wydawany staraniem komisji antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XII. — Кн. 4. — С. 1–2 (Бібліографія).

Оссовський (Ossowski) Готфрід Йосипович (1833–1897) — польський та український археолог, геолог.

Основні праці: “Sprawozdanie z badan archeologicznych w Prusach Krolewskich z polecenia Komisji Antropologicznej Akad. Um. w Krakowie, dokonane w r. 1878” (1879), “Sprawozdanie z badan geologiczno-antropologicznych, dokonanych w r. 1879 w jaskiniach okolic Krakowa” (1880), “Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi” (1891).

Бодуен де Куртене (Baudoin de Courtenay) Ян Ігнацій Нецислав (1845–1929) — польський та російський мовознавець, засновник Казанської лінгвістичної школи. Професор університетів Дерпта, Кракова, Казані, Петербурга, Варшави. Дійсний член НТШ, член Польської академії знань (від 1887), член-кореспондент Петербурзької академії наук (від 1897).

Основні праці: “Нарис історії польської мови” (1922), “Избранные труды по общему языкознанию” у 2 т. (1963), «“Українське питання” з позанаціональної точки зору» (1961).

Руданський Степан Васильович (1833–1873) — український поет і перекладач. Працював міським лікарем Ялти.

Основні твори: три книги “Співомовок козака Вінка Руданського” (1851–1860), історичні поеми “Мазепа, гетьман український”, “Іван Скоропада”, “Павло Полуботок”, “Данило Апостол”, “Олег — князь Київський”, “Костьо — князь Острозький”. Переклав “Іліаду” Гомера, “Краледворський рукопис”, фрагменти “Енеїди” Вергілія, твори Лермонтова та Гейне.

Études de mythologie slave № I. Peroun et Saint Élie, par Luis Leger...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — т. XIX. — Кн. 5. — С. 1–3 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 71–72 зв. (Без закінчення); ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 227–228. Підпис: М.Грушевський.

Міклошич Франц (Franz von Miklosich) (Франьо) (1813–1891) — австрійський та словенський мовознавець. Академік Віденської академії наук (від 1851). Ректор Віденського університету (1854–1855).

Основні праці: “Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen” у 4 т. (1852–1874), “Vergleichende Formenlehre der slavischen Sprachen” (1856), “Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen” (1856), “Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen” (1886).

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — український історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ. Доцент Київського університету св. Володимира (від 1864), професор Софійського університету (від 1889). Член Київської Старої громади та Південно-Західного відділення Російського географічного товариства.

Основні праці: “Нові українські пісні про громадські справи” (1881), “Шевченко, українофіли і соціалізм”, “Чудацькі думки про українську національну справу”, “Австро-руські спомини, 1867–1877” та ін.

Th. Volkov. Le traineau dans les rites funéraires de l'Ukraine...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — т. XV. — Кн. 1. — С. 6 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 21–22. Підпис: М.Г.

Н.В.Гильченко. Материалы для антропологии Кавказа...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — т. XVIII. — Кн. 4. — С. 53–55 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 25–26. Підпис: М.Г.

Гільченко Микола Васильович (1858–?) — російський антрополог. Служив лікарем у російській армії.

Основні праці: “Осетины” (1890), “Терские казаки” (1891), “Le poids du cerveau chez quelques peuples du Caucase” (1892), “Антропологический тип малороссов” (1895), “Вес головного мозга и некоторых его частей у различных племен, населяющих Россию” (1899).

Коперницький Іздор (Kopernicki Izidor) (1825–1891) — польський та український антрополог і етнограф. Професор Ягеллонського університету в Кракові (від 1871). Автор праці “Про руських верховинців у Галичині” (1889).

Талько-Гринцевич Юліан (1850–1936) — польський лікар, антрополог та етнограф. Професор Ягеллонського університету в Кракові (1908–1931). Дійсний член Польської академії наук. Автор праці “Zarysy lecznictwa ludowego na Rusi południowej” (1893).

Фаминцын. Древнеарийские и древнесемитские элементы в обычаях, обрядах, верованиях и культа славян...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XIV. — Кн. 6. — С. 27–29 (Бібліографія).

Фаминцын Олександр Сергійович (1841–1896) — російський музикознавець, композитор.

РОЗДІЛ III. ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯН

И.Первольф. Славяне, их взаимные отношения и связи...

Публікується за виданням: Правда. Місячник політики, науки і письменства. — 1888. — Рочник XIV. — Т. 1. — Падолист. — С. 136–142. Підпис: *Гр.-ш-ъ*.

Первольф Йозеф (1841–1891) — славіст, чех за походженням. Від 1871 р. викладав у Варшавському університеті. Прихильник всеслов'янського єднання. Вважається, що за кількістю фактів система й висновки Первольфа є нестійкими. Автор фундаментальних праць з історії слов'янства. Рецензована М.С.Грушевським праця “Славяне, их взаимные отношения и связи” так і не була закінчена автором.

Галл Мартин (Gallus) (?– бл.1113) — польський літописець. Описував і прославляв діяльність польських королів Болеслава III Кривоуста та Болеслава I Хороброго. Див. російський академічний переклад праці з коментарем: *Галл Аноним*. Хроника и деяния князей или правителей польских. — М., 1961.

Сарницький [Sarnicki] Станіслав (1530–?) — польський літописець і географ, проповідник кальвінізму та дисидент.

Орбіні — Орбініч, Мавро (?–бл. 1614), хорватський історик, абат бенедиктинського ордену. Основний твір: “Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni” (Пезаро, 1601). Вважається першою спробою викладу всеслов'янської історії. Твір перекладений російською й виданий Феофаном Прокоповичем 1722 р.

Бенешовський Матвій (Філоном) (бл. 1550—п. 1590) — чеський філолог, укладач граматики чеської мови (1571).

Благослав Ян (1523—1571) — чеський священик і філолог, протестант, полеміст. Автор “Grammatika česka” (1871). Переклав чеською Новий Заповіт.

Богорич (Bohorizh) Адам (бл. 1520—1598) — словенський мислитель, укладач першої граматики й словника словенської мови: *Bohorizh A. Arcticae horulae siccisivae de Latino-Carniolana litteratura ad Latinae linguae analogiam accommodata.* — Vitembergae, 1584.

Крижанич Юрій (бл. 1617—1676) — хорватський мислитель, поборник ідеї слов'янської єдності. Чимало часу провів в Україні й написав низку творів про події в Україні 1659—1660 рр. Московський уряд вислав його до Тобольська за думки про єдність Церкви, які посягали на московське православ'я. Див.: *Крижанич Ю.* Собрание сочинений: В 3 т. — М., 1891—1892; *Крижанич Ю.* Политика / Пер. и комм. Ал. Гольдберга. — М., 1997.

с. 47 ...до поляків обертаються чехи 1618 р., одділившись од Австрії — йдеться про події початку Тридцятилітньої війни. У травні 1618 р. чехи повстали проти влади Габсбургів, обрали власний уряд і вигнали з країни єзуїтів. Але проти Чехії вирушили війська Католицької ліги. Повстанці були кинуті напризволяще, жодна з воюючих держав не допомогла їм. У битві під Білою горою 1620 р. чеські війська були розгромлені.

Замойський (Zamojski) Ян (1542—1605) — польський державний діяч і автор низки законів, один з ідеологів гегемонії Польщі на сході Європи.

...часи Болеславів... — йдеться про польських королів часів Середньовіччя — Болеслава I Хороброго (967—1025) та Болеслава III Кривоуста (1085—1138), яким вдалося об'єднати польські землі й приєднати до Польщі низку слов'янських земель (частини Чехії, Словаччини та Червенські міста у Волинському князівстві). Вочевидь, йдеться про період найвищого розквіту Польського королівства.

Баранович Лазар (1620—1693) — церковний, політичний діяч, один із найвідоміших поетів українського бароко, прихильник союзу слов'ян проти турецької загрози.

с. 48 Ягайло (бл. 1348—1434) — великий князь литовський (1377—1392) та польський король (1377—1392). Тут згадується про укладену 1385 р. Кревську унію (внаслідок шлюбу Ягайла з польською королевою Ядвігою), що об'єднала на певний час Польщу та Велике князівство Литовське (більшість населення якого становили східні слов'яни).

...не спасли чехів ні Гус, ні Жижка, ні Кальвін з пекла... — йдеться про поширення реформаційних ідей у Чехії в XV—XVI ст. й врешті — перемогу католицької церкви й Священної Римської імперії германської нації.

Гус Ян (1369—1415) — чеський мислитель, один із провідних діячів руху за реформування Католицької церкви й підкорення її світській владі. За його прізвиськом чеські діячі Реформації називалися “гуситами”.

Жижка Ян (бл. 1360—1424) — полководець гуситів (“таборитів”) у 1419—1424 рр. Відбив низку хрестових походів проти гуситів.

Кальвін Жан (1509—1564) — провідний діяч Реформації. Засновник “кальвінізму”, однієї з течій протестантизму.

Збаразький Юрій — Збаразький Єжи (?–1631), князь, політичний діяч Речі Посполитої, відомий опозиційністю. Наполягав на примиренні з чехами задля боротьби з наступом Габсбургів.

...турки й французи напалися на неї... — від 1683 р. Австрійська імперія вела боротьбу “на два фронти” (перший випадок у європейській історії) — проти турецьких військ з півдня та армії французького імператора Людовіка XIV із заходу. Однак завдяки вмілій дипломатичній діяльності австрійського уряду Австрія уклала угоду проти турків з Венецією, Московією та Річчю Посполитою (Священний союз).

...багато угрів і хорватів чекали тільки часу повстати (1683)... — М.Грушевський мав на увазі спроби угорців та хорватів підняти повстання проти австрійського володарювання під час вторгнення турецьких військ й облоги Відня.

Владислав III Варненчик (1424–1444) — король Польщі (1434–1444) й Угорщини (1440–1444). Виступив на чолі великого війська проти турків й загинув у бою під Варною.

с. 49 ...Могацький бій (1526)... — битва біля м.Могач в Угорщині між армією турецького Сулеймана I Кануні та об'єднаним військом угорсько-чеського короля Лайоша II. Закінчилася поразкою Лайоша II. Після цих подій у Чехії остаточно утвердилися Габсбурги, а значна частина Угорщини відійшла до Османської імперії.

Славний Гундуліч у своєму “Османі” (1627)... — поема “Осман” (1626) присвячена перемозі польсько-українського війська над турками під Хотиним 1621 р., проникнута ідеями всеслов'янського єднання.

Гундуліч (Gundulić) Іван (1589–1638) — визначний хорватський поет. Народився й помер в м.Дубровник.

Пальмотич (Palmotić) Юлій (1606–1657) — визначний хорватський поет, послідовник Гундуліча, імпровізатор. Найвідоміша його поема — “Христіада” (1645).

Трембецький (Trembecki) Станіслав (бл. 1739–1839) — польський поет доби класицизму, помер у м.Тульчин в Україні.

с. 50 ...“грецький прожект”... — тут: проект переділу Центрально-Східної Європи, вперше висловлений російською імператрицею Катериною II в листі до австрійського імператора Йосифа II 1782 р. Далекоглядною метою проекту ставало відродження Еллади й посідання грецького престолу онуком Катерини II Костянтином. Втілював проект фаворит Катерини II Григорій Потьомкін. Грецький проект, що передбачав звільнення південних слов'ян від турецького панування, призвів до кількох російсько-турецьких воєн. Він запровадив велику моду на античне й грецьке, цілеспрямовану “грекизацію” Півдня України й Криму у 80–90-х рр. XVIII ст. (Зорин А. Кормя двуглавого орла...: Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII—первой трети XIX века. — М., 2001).

Але звістки про слов'янство більше брали з польських писань, найпаче Бельського, Гвагніна, Стрийковського... — згадуються видатні польські історики, хроністи XVI ст.

Мартин (Marcin) (1495–1575) та Йоахим (1540–1599) Бельські — упорядники “Хроніки польської” (“Kronika Polska”; 1597).

Александр Гваньїні (Gwagnin) (1534–1614) — кондотьєр та географ. Основний твір: “Опис європейської Сарматії” (1578) (див. український переклад: *Гваньїні Олександр*. Хроніка європейської Сарматії. — К., 2007).

Стрийковський Мацей (Strykowski Maciej) (1547–1582) — відомий польський історик, військовий діяч. Автор “Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі”. (Див. український переклад Романа Івасіва фрагментів: Матвій Стрийковський. Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі // Дзвін. — 1990. — № 1. — С. 103–113; № 2. — С. 123–133; № 3. — С. 105–112; № 4. — С. 107–120.).

...“**Лексикон**” **Памви Беринди (1627)**, котрий рівняє слова різних слов’янських народів — книга “Лексикон славеноросский альбо імен толкование” (1627). Перший український друкований словник з церковнослов’янської мови. Див.: *Беринда Памво*. Лексикон словенороский. — К., 1961.

Беринда Памво (50-ті рр. XVI ст.—1632) — видатний діяч української культури, друкар.

...в одному **Сазавському монастирі...** — монастир у чеській місцевості Сазав, заснований св. Прокопієм (Сазавським). Служіння велось у 1033–1097 рр. церковнослов’янською мовою. (Див.: *Плещинський А.* Кирило-мефодіївські традиції у середньовічній Чехії та ідеологія королівської влади Пшемисловичів // Проблеми слов’янознавства. — 2003. — Вип. 53. — С.19–26).

с. 51 ...міщ[анина] Швайпольта Фіоля 1491 в Кракові... — Фіоль Швайпольт (бл. 1460–1526), перший друкар слов’янських книг кирилицею. Упродовж 1483–1491 рр. надрукував у Кракові чотири богослужбові книги, серед яких “Часословець”.

Урсин. Очерки из психологии славянского племени...

Публікується за виданням: Правда. Місячник політики, науки і письменства. — 1888. — Вип. III. — Рочник XIV. — Т. I. — Грудень. — С. 203–208. Підпис: *Г. і Ф.*

Рецензія написана у співавторстві з Іваном Франком, що відчутно за поділом роботи на частини.

с. 52 Здзеховський (Zdziechowski) Маріан (1861–1938) — письменник, професор Ягеллонського та Віленського університетів, автор творів, присвячених європейським літературам XIX ст. Тут йдеться про палке захоплення Здзеховським ідеями слов’янського месіанізму та єдності. Слід зазначити, що пізніше Здзеховський змінив свої погляди на українство й на Т.Шевченка.

І.Франко гостро зреагував на твір Урсина та його характеристику Т.Шевченка, відгукнувшись як у цій рецензії, так і в інших виданнях (зокрема див.: *Przegląd Literacki*. — 1888. — № 52).

...**Міцкевича, Словацького, Хом’якова...** — названі особи як прихильники всеслов’янського єднання визнавали месіанську роль поляків (Міцкевич та Словацький) або росіян (Хом’яков).

Міцкевич Адам (1798–1855) — великий польський поет. Месіаністичні ідеї щодо визволення усього слов’янства й польського народу він найяскравіше висловив у “Книзі народу польського й пілігримства”, де підкреслював, що польський народ своїми стражданнями визволить із неволі інші слов’янські народи. Вважають, що

гасла Міцкевича мали вагомий вплив на діяльність українського Кирило-Мефодіївського товариства.

Словацький Юліуш (1809–1849) — польський поет з українським корінням, ідеолог польської національно-визвольної боротьби. Відомий своїми українськими симпатіями. Неодноразово висловлювався на користь слов'янського єднання.

Хом'яков Олексій Степанович (1804–1860) — російський філософ та публіцист, поет. Вважається засновником російського слов'янофільства (стаття “Про старе й нове”, 1839).

Прерадович (Preradović) Петар (1818–1872) — хорватський поет, ідеолог ілліризму, автор відомого вірша “Слов'яни” із закликами до єдності (1851).

Коллар (Kollár) Ян (1793–1852) — чеський поет та культурний діяч, автор популярної праці “Про літературну співпрацю між слов'янськими племенами і наріччями” (1836), мав великий вплив на українських літераторів.

Штур (Štúr) Людовіц (1815–1856) — словацький поет, філолог, ідеолог словацької національно-визвольної боротьби, прихильник слов'янського єднання. Автор праці “Слов'янство і світ майбутнього” (видаана посмертно, 1867).

с. 53 ...*“Страшно впасти у кайдани, умирати в неволі, а ще гірше — спати, спати і спати на волі, заснути навік-віки, і сліду не кинуть ніякого”*... — це рядок із відомого вірша Тараса Шевченка “Минають дні, минають ночі”. (Шевченко т. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 367; 749).

с. 54 ...*псалмах, згадаймо хоч остатній (CXIX)* — насправді в Біблії останній псалом 150 (CL) — Хвала Господу. Останній перекладений Шевченком псалом — 149 (CXIX). У Грушевського помилка (пропущена І).

Псалом новий Господеві

І нову славу

Воспоєм честним собором

Серцем нелукавим...

(Шевченко Т.Г. Кобзар. — К., 1980. — С. 281).

с. 55 [*Певно, тут Грушевський закінчує*]... — далі текст І.Франка.

с. 56 *При Шевченкові він поступив ще легкодушніше ... а вдовольнився шматковим та недокладним перекладом Чмирьова і автобіографією Шевченка* — йдеться про переклад “Кобзаря” Миколи Чмирьова (1852–1886) (Москва, 1874). У цьому перекладі чимало помилок й стилістичних недоладностей. Автобіографія Т.Шевченка написана в лютому 1860 р. для журналу “Народное чтение”, де й уперше надрукована (1860, № 2). Див.: Кулиш П. Автобиография т. Гр. Шевченка, писанная для “Народного чтения” // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII. — № 11. — С. 431–435.

...*слід йому прочитати хоч би презарну працю Пипіна “Панславизм в прошлом и настоящем”*... — йдеться про працю (1878) відомого демократичними поглядами дослідника слов'янських літератур, у тому числі й української, Олександра Пипіна (1833–1904).

Нова критика неослов'янофільства

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1893. — Т. XIX. — Вип. LVI. — С. 564–568. Підпис: М.Хлопець.

с. 57 **Соловйов Володимир Сергійович** (1853–1900) — найвідоміший російський філософ XIX ст. У своїх висновках прагнув поєднати досягнення західної філософської думки з особливим російським шляхом. До речі, стаття П.Мілюкова викликала бурхливу реакцію у В.Соловйова. (Див.: *Мілюков П.* По поводу замечаний Вл. с. Соловьева // *Мілюков П.* Из истории русской интеллигенции. — СПб., 1903. — С. 307–308).

...*(статті, зібрані в книжках “Национальный вопрос в России”), про неї тоді ж дані були, як пам’ятаю, відомості і в “Правді”* — йдеться про публікацію: *L’Idée Russe par Vladimir Soloviev* // *Правда.* — 1889. — Т. 1. — Вип. 1. — Жовтень. — С. 37–43; Вип. 2. — Падолист–грудень. — С. 110–126.

Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) — один із найвідоміших російських інтелектуалів. Від 1905 р. — голова партії конституційних демократів (кадетів). Прагнути залучити до своєї політичної сили українську інтелігенцію, досить поблажливо ставився до українського питання й тривалий час співпрацював з М.Грушевським.

Див.: П.Н.Мілюков: историк, политик, дипломат: Материалы международной научной конференции. Москва, 26–27 мая 1999. — М., 2000; *Макушин А.В., Трибунский П.А.* Павел Николаевич Милуков: Труды и дни (1859–1904). — Рязань, 2001.

...*виголошений в Москві в серії публічних лекцій й потім надрукований в московській часописі “Вопросы философии и психологии” (Кн[ига] 3, май, ст. 47–94)...* — йдеться про працю П.Мілюкова “Разложение славянофильства (Данилевский, Леонтьев, Вл. Соловьев)”. Вона також вийшла окремим відбитком, а потім була надрукована П. Мілюковим у збірнику “Из истории русской интеллигенции” (СПб., 1903; с. 266–306).

...*слов’янофільство Хом’якова, Кириєвських, Аксакових, Самаріних...* — усі перелічені постаті були найвідомішими ідеологами слов’янофільства. Олексій Степанович Хом’яков (1804–1860), Іван Васильович Кириєвський (1800–1856), Костянтин Сергійович (1817–1860) та Іван Сергійович (1823–1886) Аксакови, Юрій Федорович Самарін (1819–1876) наголошували на особливій ролі й природній суті російського самодержавства та православної церкви, на християнсько-моральному устрої й внутрішній правді російської селянської громади, протизаставі слов’янського духовного світу західноєвропейському (зовнішній правді), самовизначенні російської культури тощо. (Див.: *Каплин А.Д.* Славянофильская идея исторического развития России: Дис. ... доктора исторических наук. — Харьков, 2005).

с. 58 **Данилевський Микола Якович** (1822–1885) — російський філософ, прихильник культурно-історичних типів цивілізацій: світ як сукупність культурно-історичних типів, які проходить життя людини (народження, молодість, старість, смерть). У своїй головній праці “Россия и Европа” (1870) наголошував на протизаставі слов’янського типу романо-германському.

Леонтьев Костянтин Михайлович (1831–1891) — російський мислитель, адепт історичної ролі Росії (у боротьбі із західним раціоналізмом) та деспотії як висхідної форми людського співжиття.

...*теорію всесвітньої теократії...* — утопічна теорія В.Соловйова про ненав’язливе об’єднання християнських церков, об’єднання світу на основі християнської моралі. (*Кантор в.* Владимир Соловьев: имперские проблемы всемирной теократии // *Вопр. философии.* — 2004. — № 4; *Його ж.* Владимир Соловьев: имперские проблемы всемирной теократии // *Слово/Word: Литература. Искусство.*

Общественные проблемы: Демократическое издание на русском и английском языках/ Центр культуры эмигрантов из бывшего СССР. — 2007. — № 54).

...як академ[ік] Бестужев-Рюмін... — йдеться про погляди відомого російського історика й основоположника російської наукової історичної критики Костянтина Бестужева-Рюміна (1829–1897), який у другій половині XIX ст. був одним із adeptів слов'янофільства. Див.: *Киреева Р.А.* Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX века. — М., 1990.

с. 58–59 Страхов Микола Миколайович (1828–1896) — російський філософ, один із найпомітніших критиків західноєвропейського раціоналізму (матеріалізму та утилітаризму).

с. 60 “Московские ведомости” (1756–1917) — щоденна російська газета монархічного спрямування. Від 1863 р. стала органом слов'янофільства (за ред. М.Каткова).

“Гражданин” (1872–1914) — щоденна від 1887 р. російська газета реакційного спрямування, з якою співпрацювали М.Страхов та К.Леонтьєв.

“Свет” (1882–1907) — “народна газета”, яку видавав відомий російський публіцист консервативно-монархічного спрямування Віссаріон Комаров.

Всі ці останні реформи земства і міського устрою, напади на суд присяжних і мировий суд, заходи коло народних шкіл... — йдеться про низку консервативних реформ (1889–1894), здійснених за Олександра III: запровадження посад земських начальників, нове міське положення 1892 р., що позбавляло виборчих прав окремі категорії населення, вилучення з земств євреїв, видалення із суду присяжних низки справ та зміна майнового цензу присяжних засідателів, заборона приймати дітей із малозабезпечених родин до гімназій та народних училищ.

...що д. Данилевський з його системою культурно-історичних типів, що тхнула старослов'янофільським гегеліанством... — М.Данилевський розподіляє десять культурно-історичних типів. Росія утворює новий, абсолютно відмінний від Європи тип, найповніший і найдосконаліший. Йдеться про вплив філософії Г.Гегеля на слов'янофілів, особливо на О.Хом'якова та І.Кириєвського; поєднання мислення й життя, твердження про цілісну природу церковно-релігійного начала, визначення історичності, що ріднить слов'янофілів і М.Данилевського.

Иловайский д. Смутное время Московского государства...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 25–28 (Бібліографія).

с. 61 Иловайский Дмитро Иванович (1832–1920) — відомий російський історик державницької школи, прибічник монархічного, православного устрою Росії. Автор низки найпопулярніших підручників з історії Росії. (*Колосова Э.В.* Исторические воззрения и общественно-политические взгляды Д.И.Иловайского и Н.П.Барсукова: (Из истории официально-охранительной историографии второй половины XIX—начала XX века). — М., 1975).

Незважаючи на ідеологічні розбіжності, Д.Иловайський справив істотний вплив на М.Грушевського, особливо щодо антинорманізму; співпереживань історика — історик мусить відвідувати ті землі, про які пише; значення стилістики для висвітлення тих чи інших подій.

с. 62 *Галицькі читачі могли ближче познайомитися з його працею з частин, вміщених в III, IV і VI томах "Історичної бібліотеки"* — йдеться про праці Д.Іловайського в серії "Руська історична бібліотека", виданні історичних книжок українською мовою, яким опікувався О.Барвінський. Див.: *Іловайський Д.І.* Княжий період України-Русі: до смерті Володимира Мономаха. — Тернопіль, 1886. — Т. 3. — 222 с.; *Його ж.* Княжий період України-Русі: до князювання Данила Галицького. — Тернопіль, 1886. — Т. 4. — 222 с.; т. 5. — 247 с.

Наукова критика також не дуже симпатично їх приймала, а проти III т. в деяких часописах більш поступових навіть з'явилися й дуже гострі рецензії — йдеться насамперед про критику В.Сторожева: С-жев В.Н. Историография и компиляция: по поводу 3-го тома Истории России. Сочинения Д.И.Иловайского // Вестник Европы. — 1891. — № 2. — С. 914–929. Див. зважені оцінки: *Иконников В.С.* Д.И.Иловайский. История России. — Т. 3 // Русская старина. — 1891. — № 1. — С. 1; *Платонов с.* История России Д.Иловайского. — Т. 3: Московско-царский период. Первая половина XVI в. М., 1890. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1891. — № 3. — С. 180–199.

...бо українські контингенти брали значну участь в цілій тій боротьбі, а Сіверщина відіграла дуже важну роль — власне, "російська Смута" починалася на прикордонних землях (Путивль, Чернігів), звідки почав свій похід на Москву самозванець Лжедмитрій I, й була щиро підтримана українським козацтвом. Ці події яскраво описує М.Грушевський. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII (Козацькі часи до року 1625). — С. 322–324; 331–338.

...пригадаю хоч би давню монографію небіж[чика] Щапова — "Великорусские области и смутное время"... — йдеться про відому працю: *Щапов А.* Великорусские области и смутное время (1606–1613 г.) // Отечественные записки. — 1861. — № 10. — С. 579–616; № 11. — С. 79–118.

Щапов Афанасій Прокопович (1831–1876) — російський історик, адепт "обласництва", дослідження історії російської провінції, ідеї децентралізації історії, наголосу на народному житті. Ці ідеї були дуже співзвучні настроям російської народницької інтелігенції, й М.Грушевському в її числі. Див. зокрема: *Вульфсон Г.Н.* Глашатай свободы: страницы из жизни А.П.Щапова. — Казань, 1984; *Бердинских в.* Уездные историки: русская провинциальная историография. — М., 2003. — С. 36–44.

...в сьому часі кориснішою зостається розправа д. Бестужева-Рюміна, розміщена в "Журнале Мин[истерства] нар[одного] просвещ[ения]", 1887... — йдеться про уривок з "Русской истории": *Бестужев-Рюмин К.* Обзор событий от смерти царя Иоанна Васильевича до избрания на престол Михаила Федоровича Романова: (Глава X из Русской истории) // Журнал Министерства народного просвещения. — 1887. — Часть CCLII. — Июль. — С. 49–112; Август. — С. 245–295.

с. 63 *Не вважаємо за добру манеру й покликування до причин провіденціальних...* — йдеться про часті покликання Д.Іловайського на Божу допомогу, віру у втручання вищих сил у життя народів та держав.

sit eis terra levis! — перефразоване М.Грушевським: *Sit tibi terra levis* — нехай земля буде Тобі пухом (лат.). Тут: нехай земля йому буде пухом.

Щодо поглядів автора занотуємо, що він признає Самозванця I за особу, окрему від Гр[игорія] Отреп'єва, за свідомого обманника, ... і його виступлення нав'язує тим же особам, що виставили першого [Самозванця] (Мнішкам,

Вишневецьким, Сопізі) — див. сучасні тлумачення тих проблем: Ульяновский в. Российские самозванцы: Лжедмитрий I. — К., 1993; *Його ж.* Смутное время. — М., 2006. Остання праця насичена недовладними політичними паралелями.

Признає боротьбу партій при виборі царя Михайла (хоч і часто виступає проти поглядів Ервіна Бауера — С. 322)... — йдеться про працю відомого німецького публіциста, родом з Прибалтики, Е.Бауера (1857–1901), яку надрукував Г.Зіммель у провідному німецькому часописі “Historische Zeitschrift” (1886, ч. 1). Е.Бауер стверджував, що обрання царем Михайла Романова 1613 р. відбулося завдяки інтригам, з огляду на його юність та незначущість, й за бурхливої підтримки дикої козаччини й солдатні. Іловайський наголошує на зваженості у виборі царя.

Филевич И.П. Польша и польский вопрос...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 21 (Бібліографія).

Філевич Іван Порфирович (1856–1913) — професор Варшавського університету. Відомий прихильник єдності росіян і українців. Праці І.Філевича були присвячені переважно історії Західної України й часто рецензувалися на сторінках “Записок Наукового товариства ім. Шевченка”.

Е.А.Белов. Русская история до реформы Петра Великого...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 4–9 (Бібліографія).

с. 64 Белов Євгеній Олександрович (1826–1895) — російський історик. М.Грушевський аналізує найважливішу працю Є.Белова, який перебував під впливом М.Костомарова. Є.Белов прагнув переглянути добу Івана Грозного в історії Росії, змальовує Грозного великим народним прихильником, борцем проти аристократії, олігархічних тенденцій. Для М.Грушевського Є.Белов насамперед цікавий як опонент до думок державницької школи в російській історіографії.

...К[остянтин] Д[митровича] Кавеліна... — Кавелін Костянтин Дмитрович (1818–1885), російський юрист та історик, західник. Один із основоположників державницької школи в російській історіографії. К.Кавелін, до речі, стверджував, що українці та білоруси не змогли створити власної держави, бо в них був занадто розвинутий аристократичний елемент, що сприяв усобицям, а не державницьким діям. Боротьба з аристократією дуже імпонувала Є.Белову і, як бачимо, цікавила й М.Грушевського. Див.: *Цамутали А.Н.* Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века. — М., 1977. — С. 15–61.

...Іван Страшний... — український переклад імені московського царя Івана Грозного (1547–1584). Див.: *Скрынников Р.Г.* Иван Грозный. — М., 2001.

с. 65 Оригінальна відміна поглядів Белова від поглядів, напр., головного заступника цієї теорії — Соловйова... — Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879), видатний російський історик, послідовник М.Карамзіна. Автор великого систематизованого курсу з історії Росії, один із засновників державницької школи.

с. 66 ...пор. мою “Київську землю”, с. 299 — насправді проблему, що чорні клобуки до середини XII ст. були вірні київським князям, а потім відверто підтри-

мували їх противників, Грушевський описує на сторінках 300–301. Див. репринтне перевидання: *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.

с. 67 ...д. Б[єлов] приймає теорію Іловайського... — йдеться також про популярний курс Д.Іловайського “История России”. Д.Іловайський, відомий гострою критикою норманського походження давньоруської державності, наполягав на місцевому елементі в утворенні держави у східних слов’ян.

...д. Б[єлов] користує з відомостей “Йоакимовського літопису”, нічим не натякаючи читачеві, яке то каламутне джерело — йдеться про умовну назву рукопису, яким користувався російський історик Василь Татищев. Багато даних цього джерела суперечливі й непідтверджені, манускрипт і копії не збереглися. Вважають, що В.Татищев сам вигадував літописні дані; даний літопис не існує поза текстами історика. Див.: *Толочко А.* История Российской Василия Татищева: источники и известия. — М.; К., 2005. — С. 196–245.

На с. 51 з приводу звістки Татищева про віче киян коло св. Софії 1113 р. ... — згадується відоме заворушення киян 1113 р. після смерті князя Святополка й закликання на князівський стіл Володимира Мономаха. У цьому випадку, певно, мало йтися про Святополкову дружину, або про події 1146 р., про поради з вічем князя Всеволода Ольговича. Цей сюжет дуже важливий для української історіографії, оскільки йшлося про вибори вічем нового князя, закликання не спадкоємця, а Володимира Мономаха. (*Толочко А.* История Российская. — С. 383–384.). Тут у В.Татищева яскраво виявляється теорія суспільного договору між віче та новим князем. М.Грушевський ретельно вивчив це питання: *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — С. 121–124.

с. 67–68 Скажу більше: та сама аристократія київська ... то не були самі personae vagae [випадкові люди], а група, зв’язана з землею різнорідними зв’язками — думка про зв’язок військової та земської аристократії на Київщині, вплив цих кіл на вибір князів досить яскраво проходить у М.Грушевського й в окремих працях: *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі. — С. 352–354; *Його ж.* Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 290–291.

с. 68 Не застановляючись на тім, що можна б автору тут закинути, зауважу, що неважаючи на “карповсько-кулішівські громи” на всіх “приемлющих” умови при сполученні України з Московщиною... — йдеться про наполягання двох істориків — Г.Карпова й П.Куліша про правильність й доцільність приєднання України до Росії 1654 р., заперечення умов, які б визначали окремий статус козацької держави. Див.: *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX—кінець 80-х років XX століття) // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія і дослідження). — К., 2003. — С. 538–546.

...супроти соловйовського закиду українцям в їх “шатости”... — С.Соловйов в “Истории России”, особливо в розділах про події в Україні середини—другої половини XVII ст. (т. X–XII), постійно дорікає українському населенню у невірності московській владі.

...як і гарний курс д. Бестужева-Рюміна, поки що кінчиться лише “смутиним часом” — йдеться про працю К.Бестужева-Рюміна “Русская история” (1872–1887). Більш відома методологічно перша частина: “Русская история. Введение” (СПб., 1872).

Н.Харузин. К вопросу об ассимиляционной способности русского народа...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 14–16 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 181–186.

Харузин Микола Миколайович (1865–1900) — відомий російський етнограф та археолог, теоретик етнографії. Фахівець з етнографії фінів, монголів, угорців, народів, близьких антропологічно до росіян. Перший у Російській імперії почав читати курс з етнографії в московських вищих навчальних закладах.

с. 70 ...з киргизами букеєвськими... — через нерозмежування назв окремих етносів у Російській імперії киргизами називали киргизів й казахів. Тут йдеться про казахів Букеєвської орди, що кочували між Волгою та Уралом.

Лекции и исследования по древней истории русского права В.Сергеевича...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. X. — Кн. 2. — С. 9–11 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 34–38. Підпис: *М.Грушевський*.

Сергієвич Василь Іванович (1832–1911) — видатний російський історик-юрист. Автор найпотужнішого збірника з історії права “Русские юридические древности” (1890, 1893). В.Сергієвич відомий своїми оригінальними висновками й сміливими теоретичними побудовами. Вплив його праць на російських та українських істориків незаперечний. В.Сергієвич був яскравим представником державницької школи в російській історіографії, надавши російській історії вагому схематичність. (*Цамутали А.Н.* Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века. — М., 1977. — С. 184–196).

И.И.Дитятин. Статьи по истории русского права...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 12–13 (Бібліографія).

Дитятін Іван Іванович (1847–1892) — російський історик, юрист й теоретик права, видатний дослідник міського самоуправління. Належав до державницької школи в російській історіографії. Професор Харківського університету (1878–1887). Рецензована М.Грушевським робота — найзначніша праця І.Дитятіна.

с. 73 ...термінологія московського слов'янофільського часопису “Русь Ів[ана] Аксакова... — “Русь”, російська націоналістична газета, що видавав відомий слов'янофіл І.Аксаков (1880–1886).

А.Дмитриевский. Чин пещного действия...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 24–26 (Бібліографія).

Дмитрієвський Олексій Опанасович (1856–1929) — літургіст та історик, доктор церковної історії (1896). Член-кореспондент Петербурзької АН (1903).

Мілюков П. Очерки по истории русской культуры. Часть I...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 2—5 (Бібліографія).

Усі томи “Очерков” П.Мілюкова неодноразово перевидавалися упродовж 90-х рр. XX ст.

с. 76 Книжка д. Мілюкова (доцента Московського університету, видаленого за свій лібералізм перед роком, і автора важкої праці про економічний стан Росії за часи Петра I)... — у 1895 р. П.Мілюкова звільнили з Московського університету й заслали до Рязані. Тут згадка про працю “Государственное хозяйство России в первой половине XVIII столетия и реформы Петра Великого” (М., 1892).

...є відбиткою статей, друкованих в часописі популярно-науковому “Мир Божий”... — “Мир Божий”, науковий філософський та літературний щомісячник, що виходив у Петербурзі (1892—1906) за редакції В.Острогорського. Однак фактичним редактором від 1895 р. став А.Богданович. Він надав шпальти часопису відомим філософам, у тому числі й легальним марксистам. Від 1906 р. часопис мав назву “Современный мир”.

Автор, як зазначає в передмові (с. 18), мав на меті познайомити читача ... систематизувавши матеріал, поза хронологічною, чи ліпше синхроністичною схемою... — П.Мілюков тяжів до загального огляду культури поза прив’язаністю до хронологічного лінійного прямуювання. Однак уже визначення “еволюції” передбачає хронологічний поділ. Тобто в праці П.Мілюкова така метода є радше гаслом, спробою.

с. 78 ...бо ми знаємо лише авантюриста-половця — Рожиновського... — йдеться про рід Половців-Рожиновських, зокрема — про авантюру Юрія Рожновського (Рожиновського), дрібного боярина, в якого за участь у повстанні Криштофа Косинського конфіскували маєток. Меткий боярин викрав із остерської канцелярії документи про згаслий рід Половців-Рожиновських і почав доводити себе нащадком половецьких ханів, які служили київським князям, став вимагати повернення старих володінь нащадків половців. (Яковенко Н. Аксаки, правнуки Тамерлана // Старожитності. — 1992. — Ч. 11 (27). — С. 7).

Розділ IV. ДАВНЯ РУСЬ: ІСТОРІЯ ТА ФІЛОЛОГІЯ

В.Коцовський. Історично-літературні замітки до “Слова о полку Ігоревім”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 9—11 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 45—48 зв. Підпис: М.Грушевський.

Володимир Миколайович Коцовський (1860—1921) — український філолог, літературознавець, письменник, педагог “народовської” орієнтації. Досліджував життя і творчість членів “Руської трійці”.

Закінчив Львівський університет (1883). Доктор філософії Чернівецького університету (1895). Член НТШ (1886), його дійсний член (1899). Співробітник газет і журналів “Діло”, “Зоря”, “Учитель”, “Записки НТШ” та ін.

Основні праці: «Історично-літературні замітки до “Слова о полку Ігоревім”» (Львів, 1893); «Методична грамати́ка руської мови для IV класу шкіл 5 і 6 класових» (у співавторстві з І.Огоновським, 1894).

Т.Шевченкові присвятив статтю “Тарас Шевченко” (“Буковинський календар на звичайний рік 1887”, Чернівці, 1886). Його рецензія на книжку “Шевченко Т.Г. Перебендя. З переднім словом І.Франка. Львів, 1889”, надрукована в “Правді” (1889. — Т. 2. — № 5), дала підставу до полемічної відповіді І.Франка «Відповідь критикові “Перебенді”» (Правда. — 1889. — Т. 3. — № 7).

Р. Вл. Зотов. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1895. — Т. V. — Кн. 1. — С. 12–15 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 49–53. Підпис: *М.Грушевський*.

Зотов Рафаїл Володимирович (?–1893) — російський підполковник по адміралтейству. Закінчив Морський корпус (1869). Його спеціальністю була морська історія (“Стратегические уроки морской истории”, 1892). Редактор журналу “Морской сборник” (від 1889).

Проводив дослідження в галузі давньої історії. Праця “О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время” (1892) привернула увагу Петербурзької археографічної комісії (“Летописи занятий”, 1893, вип. IX). (Відгуки: “Журнал Министерства народного просвещения”, 1892, № 12; “Исторический вестник”, 1893, № 4, с. 263; “Русская старина”, 1893, № 1, обл.; “Русская мысль”, 1893, № 2, с. 66; “Северный вестник”, 1894, № 4, с. 49–50).

Р.Зотов уклав лоцію східних берегів Сибіру, користуючись архівними матеріалами.

Тебеньков М.М. Происхождение Руси, опыт введения к истории русского народа...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 1–2 (Бібліографія).

Тебеньков М.М. — російський публіцист. Редактор урядової газети “Сельский вестник” (від 1905) та газети “Кавказ” (Тифліс). Видавець газети “Новая Россия” (1905–1907).

Памятники древнерусской церковно-учительной литературы...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 2–5 (Бібліографія).

Пономарьов (Пономарев) Олександр Іванович (1849–1911) — ординарний професор Санкт-Петербурзької духовної академії на кафедрі мови та історії російської і західноєвропейської літератури. Від 1880 р. — видавець і редактор журналу

“Странник” та додатку до нього “Памятники древнерусской литературы”, що виходив з передмовами та філологічними примітками.

Основні праці: “К истории христианского учения о бессмертии души и о загробной жизни” (1886), “К вопросу об иконописании” (1880), “Средневековые мистерии, их церковное и историко-литературное значение” (1880).

Никитский А.И. К вопросу о мерах в Древней Руси...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 5 (Бібліографія).

Нікітський Олександр Іванович (1842–1886) — історик. Закінчив Університет св. Володимира в Києві. Професор Варшавського університету (1873). Наукові зацікавлення — історія Новгород та Пскова.

Основні праці: “Очерки из жизни Великого Новгорода: 1) правительственный совет и 2) святой Иоанн на Опоках” (“Журнал Министерства народного просвещения”, 1869, № 10, и 1870, № 8); “Теория родового быта в древней Руси” (“Вестник Европы”, 1870, № 8); “Военный быт в Великом Новгороде в XI–XV столетиях” (“Русская старина”, 1870, т. I); “Кто такой был Гедимин. Умер 1345 г.?” (ibid., 1871, т. IV); “Очерк внутренней истории Пскова” (магістерська дисертація, СПб., 1873); “Очерк внутренней истории церкви в Великом Новгороде” (докторська дисертація, СПб., 1879); “Об издании новгородских писцовых книг” (“Журнал Министерства народного просвещения”, 1880, № 12); “Заметка о происхождении имени Ермака” (ibid., 1882, № 5); “История экономического быта Великого Новгорода. I. Зачатки новгородской экономической жизни IX–XII в. II. Экономический быт Великого Новгорода в XIII в. III. Торжество московского порядка XI–XV вв.; 1) Зачатки денежного хозяйства и 2) Торговля с Западом” (в “ЧМОИДР”, 1883, т. I, II); “Присоединение Великого Новгорода к Московскому государству” (“Новгородские губернские ведомости”, 1860); “К вопросу о мерах в Древней Руси” (“Журнал Министерства народного просвещения”, 1894, ч. ССХСII).

Обидві дисертації та праця “История экономического быта Великого Новгорода” О.Нікітського досі зберігають наукову цінність.

Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом летом 1871 г. ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 5–6 (Бібліографія).

Гільфердінг Олександр Федорович (1831–1872) — російський історик, етнограф, лінгвіст, публіцист. Очолював Петербурзьке відділення Слов’янського комітету (від 1867), був головою етнографічного відділення Російського географічного товариства (від 1870). Слов’янофільський світогляд Гільфердінга визначив його інтерес до етнографії. У російській фольклористиці відомий як збирач билин. 1871 р. здійснив мандрівку на північ Росії і записав понад 300 билин, створивши тим самим міцну базу для вивчення історії, літератури і мови на півночі Росії. Під час другої поїздки на північ (1872) заразився тифом і помер. “Онежские былины” Гільфердінга вперше були видані після його смерті (1873) і витримали декілька видань (останнє, четверте, вийшло у трьох томах 1949–1951).

Гринев С.А. Была ли конница у древних руссов?..

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 8 (Бібліографія).

Грін'ов Сергій Аполлонович (1856–1914) — російський белетрист.

Основні праці: “История роты дворцовых гренaдер. К столетию Отечественной войны 1812–1912 г.” (1912); “Памятка дворцового гренaдера” (1913).

Миллер Вс. Наблюдения над географическим распространением былин...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 19–21 (Бібліографія).

Міллер Всеволод Федорович (1848–1913) — фольклорист, мовознавець, етнограф, археолог. Професор Московського університету (від 1884), директор і професор Лазарівського інституту східних мов (1897–1911), академік (від 1911), голова Етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії (від 1881), один із засновників журналу “Этнографическое обозрение”. Автор понад 200 робіт з питань слов'янського фольклору, порівняльної фольклористики і порівняльного мовознавства, етнографії, археології, методології фольклористики. Один із визначних представників т. зв. історичної школи в російській фольклористиці. Основне завдання дослідження епосу Міллер вбачав у відновленні первісного — конкретно-історичного — субстрату былин, в історичній ідентифікації былинних персонажів і в роз'ясненні (в конкретно-історичному плані) сюжетів, мотивів, реалій.

Основні праці: “Очерки русской народной словесности” (в 3 т., М., 1897–1924); “Казацкие эпические песни XVI и XVII вв.” (“Журнал Министерства народного просвещения”, 1914, № 5); “Исторические песни русского народа XVI–XVII вв.” (Пг., 1915); “Осетинские этюды” (в 3 вып., М., 1881–1887).

А.Шахматов. К вопросу об образовании русских наречий...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 9–14 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 239. — Арк. 6–12 зв. Підпис: *М.Грушевський*.

Шахматов Олексій Олександрович (1864–1920) — російський учений, мовознавець, текстолог, історик давніх слов'ян, організатор науки. Академік Петербурзької академії наук (від 1898), дійсний член Сербської академії філософських наук (1904), чл.-кор. Краківської академії наук (1910), почесний доктор філософії Празького (1908) і Берлінського (1910) університетів. Професор Петербурзького університету (1910), очолював Відділення російської мови і словесності Академії наук. Йому належить заслуга відродження “Известий Отделения русского языка и словесности”, що перетворились під його керівництвом на кращий російський філологічний журнал першої чверті XX ст. О.Шахматов редагував багато праць Академії наук, брав участь у виданні численних давніх пам'яток російської та інших слов'янських мов, збирав і публікував етнографічні матеріали. Він співставив мову давніх пам'яток з живими говірками, зв'язав розвиток мови східних слов'ян з кон-

кретними фактами їх громадського, політичного і культурного життя. Першим дав цілісну історію російського літописання XI–XVI ст.

Основні праці: “Разыскания о древнейших русских летописных сводах” (СПб., 1908); “Повесть временных лет” (т. I, П., 1916); “Очерк древнейшего периода истории русского языка” (П., 1915); “Историческая морфология русского языка” (М., 1957).

П.А.Иванов. Исторические судьбы Волынской земли...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 4–9 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 60–65.

Іванов Петро Андрійович (1860–1917/1918) — історик київської школи, археограф. Учень В.Б.Антоновича. Приват-доцент Новоросійського університету в Одесі (1893–1905, з перервами). Тематика досліджень — історія середньовічної Волині та Південної України XVIII ст., проблеми історії українського козацтва та політика російської держадміністрації. Публікував джерела з історії Південної України. Вперше ініціював обговорення “схеми руської історії” М.Грушевського в Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті. Друкувався в “Киевской старине”, “Записках” ОПС та ін.

“Правда Руська”, пам’ятник законодавчий права руського з XI віку...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. X. — Кн. 2. — С. 7–9 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 11–13. Підпис: *М.Грушевський*.

Левицький Кость (1859–1941) — український історик, публіцист, адвокат, член НТШ та “Просвіти”. Посол до Австрійського парламенту (від 1907) та Галицького сейму (від 1908). Голова Державного секретаріату — уряду ЗУНР (від 1918).

Основні праці: “Історія політичної думки галицьких українців 1818–1914” (1926); “Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни 1914–1918 рр.” (1928); “Великий зрив” (1931).

Проф. Ф.И.Леонтович. Национальный вопрос в Древней России...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 4–6 (Бібліографія).

Леонтович Федір Іванович (1833–1911) — історик права, професор Новоросійського (від 1868, 1869–1877 — ректор) і Варшавського (від 1892) університетів. Очолював Товариство історії, філології і права при Варшавському університеті. Член Сербського вченого товариства в Белграді. Автор численних праць з історії староукраїнського і литовсько-руського права і державного устрою та суспільних відносин Литовсько-Руської держави.

Основні праці: “Крестьяне Юго-Западной России по литовско-русскому праву XV–XVI вв.” (1863); “Русская правда и Литовский статут” (1865); “Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства” (1894); “Центральные судебные учреждения в Великом княжестве Литовском” (1910).

Николай Рожков. Поводы к началу процесса по “Русской правде”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 5 (Бібліографія).

Рожков Микола Олександрович (1868–1927) — російський історик-марксист та економіст.

Основні праці: “Происхождение самодержавия в России” (1906); “Город и деревня в русской истории”.

Вс.Ф.Миллер. Былинное предание в Олонецкой губернии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 6–8 (Бібліографія).

Хр.М.Лопарев. Старое свидетельство о положении ризы Богородицы во Влахернах...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 2–3 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 374, 296. Підпис: *М.Грушевський*.

Лопарев Хрисанф Мефодійович (1862–1918) — російський історик-візантиніст, дослідник давньоруської літератури, краєзнавець. Бібліотекар Публічної бібліотеки (від 1896), секретар Товариства любителів давньої писемності, член-співробітник Російського географічного товариства.

Основні праці: “Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII–XIV веках” (1891; 2-ге вид. 1896); “Описание рукописей Императорского общества любителей древней письменности” (1898); “Греческие жития святых VIII и IX веков” (ч. I, 1914).

Васильевський Василь Григорович (1838–1899) — російський історик, фахівець з історії Візантії і слов'яно-візантійських відносин. Академік Петербурзької академії наук (1890). Редактор “Журнала Министерства народного просвещения” (1890–1899), від 1894 — редактор створеного за його ініціативою “Византийского временника”. Засновник наукового візантинознавства в Росії.

Основні праці: “Византия и печенеги (1048–1094)” (1872); “Материалы для внутренней истории Византийского государства” (1879–1880); “Житие Григория Амастридского” (1878); “Житие св. Стефана Сурожского” (1889); “Обозрение трудов по Византийской истории” (1890).

А.Димитриу. К вопросу о договорах русских с греками...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 3–4 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 51–54. Підпис: *М.Грушевський*.

Димитриу О. — автор статей з візантійської дипломатики.

Основні праці: К вопросу о Historia Arcona // Летописи Ист.-фил. об-ва при Новороссийском ун-те. — 1894. — т. 4. — С. 258–301; К вопросу о договорах русских с греками // Византийский временник. — 1895. — Т. II. — Вып. 4. — С. 531–550.

Вперше запропонував порівняльний аналіз візантійсько-руських і візантійсько-венеціанських договорів.

Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. 3. — С. 2–3 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 24–25 зв. Підпис: *М.Грушевський*.

А.А.Шахматов. Несколько слов о Несторовом “Житии Феодосия”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. 3. — С. 3–4 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 26–31. Підпис: *М.Грушевський*.

В.Ф.Миллер. К былинам о Чуриле Пленковиче...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. 3. — С. 4–7 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 111–114 зв. Підпис: *М.Грушевський*.

Н.К.Никольский. Материалы для истории древнерусской духовной литературы...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 4 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 115–115 зв. Підпис: *М.Г.*

Нікольський (Никольский) Микола Костянтинович (1863–?) — російський історик церкви. Професор Санкт-Петербурзької духовної академії, член-кореспондент Петербурзької академії наук.

Основні праці: “О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII в.” (1892); “Кирилло-Белозерский монастырь и его устройство до второй четверти XVII века” (1897); “Исторические особенности в постановке церковно-учительного дела в Московской Руси и их значение для современной гомилетики” (1901); “Ближайшие задачи изучения древнерусской книжности” (1902).

М.Довнар-Запольский. Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договоры 1366 г.)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 4–5 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 37–38. Підпис: *М.Грушевський*.

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) — історик, етнограф, джерелознавець, архівіст, археограф. Професор університету св. Володимира в Києві (1901–1918), Харківського університету (1920–1922), один із засновників і перший директор Київського археологічного інституту (1916–1920), фундатор Київського комерційного інституту (1918), входив до складу численних наукових товариств і комісій. Фахівець з історії Литовсько-Руської держави XIV–XVI ст.

Основні праці: “Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия” (1891); “Государственное хозяйство великого княжества Литовского

при Ягеллонах” (1901); “Очерк истории западнорусского крестьянства в XVI в.” (1905); “Из истории общественных течений в России” (1906).

А.И.Кирпичников. К литературной истории русских летописных сказаний...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 5–7 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 44–44 зв. Початок.

Кірпи́чников Олександр Іванович (1845–1903) — історик літератури, професор Харківського (з 1879), Новоросійського (з 1885) університетів, декан історико-філологічного факультету Московського університету (1899–1902), член-кореспондент Академії наук (1894).

Основні праці: “Очерки из истории средневековой литературы” (1869); “Кудруна, национальная поэма немцев” (1874); “Греческий роман в новой литературе” (1876); “Пушкин, как европейский поэт” (1887).

Розділ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ І КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (XIV–XVIII ст.)

Dr. Antoni. Opowiadania historyczne, seria siódma...

Публікується за виданням: Киевская старина. — 1891. т. XXXIV. — С. 157–158. Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 1–3. Мова російська.

Неутомимый dr. Antoni выпустил недавно седьмую серию своих “исторических рассказов”. Автор и его манера хорошо известны читателям “Киевской старины”, в которой не раз помещались переводы его рассказов; посвященные преимущественно судьбам вельможных и урожденных колонистов нашего края. Его труды представляют немало интересных данных для истории последнего, тем более, что основываются зачастую на неизданных и малодоступных документах частных архивов. Из рассказов в настоящей книжке (всего рассказов в книжке помещено семь) наиболее исторического интереса представляют “Каменецкая измена” и “Львовские заложники” — оба относятся к знаменитой польско-турецкой кампании 1672 г., закончившейся Бучацким миром. В первом читатель найдет немало интересных подробностей о состоянии польской военной границы перед кампанией, об осаде Каменца и возникших затем обвинениях против местных сановников и даже самого Собеского в тайных сношениях с турками и изменнической уступке Каменца; главным виновником тех обвинений автор считает Феликса Потоцкого, впоследствии польского гетмана. Между бытовыми подробностями, во множестве темных в рассказе, отмечу, например, подробности о средствах, [с] помощью которых выкупали пленников в те времена из неволи крымской.

Второй рассказ относится к осаде Львова турками (1672); героем ее в рассказе является известный историограф Львова Варфоломей Зиморович; как известно, осада была прервана известием о бучацких переговорах, но на город была наложена контрибуция в 80 тыс. — из них город, истощенный предшествующими контрибуциями, мог выплатить только 5 тыс.; в обеспечение уплаты турки получили десять заложников.

Судьбе последних и посвящен сюжет рассказа. Неволья оказалась тяжелою, некоторые умерли там, некоторые возвратились только в 1679 г. Самопожертвование заложников (окончательно выкуплены лишь в 1679 г.), их заслуги не нашли достойной оценки; даже родной город обнаружил по отношению к ним очень сомнительную признательность: он, правда, просил у короля для них награды, но, когда некоторые из них — заложников получили право беспощинной торговли и сделались опасными конкурентами для своих товарищей, город стал ходатайствовать об уничтожении привилегий.

Автор приходит к заключению, что и “drobiary”, оставшийся вне привилегированного сословия, любил свой край и готов был услугою жертвовать для его спасения, но эти жертвы привилегированное сословие плохо ценило.

Два рассказа “Наследство по принце Насаусском” и “Наследство по Гуменецким” тоже касаются одного и того же предмета и даже местами повторяют друг друга — принца Насаусского, знаменитого эмигранта и авантюриста конца прошлого века; был женат на одной из внучек Стефана Гуменцкого, воеводы подольского, владевшего крупными поместьями в Подолии, и таким образом обратился в конце концов в подольского помещика. Оба рассказа посвящены судьбе интересной личности и оставленного им наследства, перешедшего затем, впрочем в весьма уменьшенном объеме, в руки приемыша-гречанки Елизаветы Экомон. Собственно, в интересах большей последовательности автору эти рассказы следовало переставить один на место другого.

Следует упомянуть еще о рассказе “Фатъма”, так как он составляет дополнения к более раннему рассказу автора “Судьба красавицы”, перевод которого был помещен в нашем журнале. В настоящем рассказе автор сообщает подробности о прибытии Софии Лявоне и ее старшей сестры Фатъмы, впоследствии жены хотинского паши и жизнь их в Каменце до выезда их.

Остальные рассказы — “Беатриче” и “Бабка поэта” не имеют прямого отношения к нашему краю.

1891, 23/VI. [...]

Dr. Antoni J. — доктор Антоній-Юзеф, псевдонім Йосипа-Аполінарія Ролле (1830–1894), історика, краєзнавця Поділля. Член Історичної комісії Академії знань, Літературно-історичного товариства в Парижі, багатьох медичних товариств.

Закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира (1855). Від 1856 р. публікував медичні праці у варшавських, галицьких і петербурзьких періодичних виданнях. Відомий насамперед як автор історичних оповідань (“Opowiadania historyczne”), які друкував від 1875 р. (загалом до 1893 р. вийшов 21 том у 9 серіях). Оповідання присвячені історії Правобережної України. Переклади деяких з них друкувались у часописі “Киевская старина”. У своїх публікаціях історико-краєзнавчого, археографічного та культурологічного характеру Й.Ролле використовував документи з приватних родинних архівів, зокрема, Потоцьких у Тульчині, малодоступних для широкого загалу. Цю особливість творів Й.Ролле зауважив М.Грушевський.

Й.Ролле брав участь у виданні “Материалы для истории Подольской губернии”. Див. також: *Баженова С.Е.* Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. — Кам’янець-Подільський, 2001; *Колесникова в.* Відомі поляки в історії Вінниччини: біограф. словник. — Вінниця, 2007. — С. 640–646.

с. 123 Автор і його манера добре відомі читачам “Київської старовини”
... — йдеться про переклади російською мовою (вочевидь, В.Антоновича та Ю.Сі-

цинського) низки творів Антонія Ролле: Украинские женщины // Киевская старина. — 1883. — Т. VI. — № 6. — С. 268–309; Страшный Иосиф // Киевская старина. — 1883. — Т. VII. — № 9/10. — С. 39–87; Иван Подкова // Киевская старина. — 1885. — Т. XIII. — № 10. — С. 243–276; На шпаковом шляху. Рассказ из быта Подолии начала XVIII века // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII. — № 4. — С. 693–720 тощо.

...підкупі й зрадницькій здачі Кам'яця... — йдеться про події 1672 р. штурму й взяття великим османським військом основної прикордонної “непрístupної” фортеці Речі Посполитої — Кам'яця (Подільського), яке багато хто з діячів пов'язував із підкупом командування фортеці турецьким командуванням.

...Варфоломій Зиморович — Зиморович (Zimogowich) Юзеф Бартоломей (1597–1680) — польськомовний поет, який мешкав у Львові й написав чимало творів про боротьбу з турками та події на Україні в середині XVII ст. Найвідоміший твір “Ідилії новоруські” (1655), де описуються події часів Козацької революції.

с. 124 ...Софії Вітте, потім дружини Щенсного Потоцького... — йдеться про Софію Глявоне Вітте Потоцьку (1765–1822). Грекиня надзвичайної вроди Софія Глявоне куплена польським послом Боскампом Ляспольським у Стамбулі й привезена до Кам'яця (Подільського) 1778 р., де через рік вийшла заміж за сина місцевого коменданта, майора Йосифа Вітте. Від 1793 р. — коханка польського маршалка й магната Щенсного Потоцького, з яким пошлюбилася 1798 р. Саме цій дружині Потоцький побудував величну садибу й парк Софіївка поблизу Умані.

...розміщеного в перекладі і в нашому часописі — йдеться про публікацію: Судьба красавицы (София Глявоне-Витте-Потоцкая) // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII. — № 1. — С. 99–138.

Dr. Finkel. Okopy świętej Trócy, dwa epizody z dziejów Polski...

Публікується за виданням: Киевская старина. — 1891. — Т. XXXIV. — С. 159–160. Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 14–16. Мова російська.

Это небольшое исследование, составляющее оттиск из львовского “Przewodnika Naukowego i Literackiego”, прошло у нас, кажется, незамеченным, хотя представляет известный интерес, так как предмет его касается нашего края. Окопы св. Троицы — это упраздненная теперь крепость между устьями Днестра и Збруча, устроенная в 1692 г. коронным гетманом Яблоновским с целью блокады Каменца; истории этой крепости и посвящена брошюра — поводом к ее составлению был проект реставрации разрушенного костела св. Троицы, находящегося в этой крепости. Автор начинает очерком отношений, созданных Буцацким и Журавинским трактатами, и последующей борьбы Польши за Подолье; здесь интерес новизны представляют некоторые сведения из сеймиковых постановлений подольской шляхты, привлеченные из книг гродских галицких и львовских (подольские сеймики до возвращения Каменца собирались в Галиче, а потом во Львове). Затем следует история самой крепости св. Троицы; по мысли Яблоновского, она должна была служить опорным базисом против Каменца, беспокоить партизанской войной его гарнизон, опустошить его окрестности и препятствовать подвозу в него съестных припасов. Последнее удавалось редко, благодаря сильным конвоям, сопровождавшим обыкновенно обозы, партизанская война велась успешно и крепость пользовалась в то время значительной известностью.

Ета видная роль окончилась с возвращением Каменца по Карловицкому трактату (1699 г.) и водворением подольской шляхты на своих пепелищах; после этого крепость не имела значения. Только на закате дней Речи Посполитой во время Барской конфедерации крепость снова явилась на сцену: здесь последний раз отбивался от русских войск Францишек Пулавский, пока в крайности не был вынужден уйти в Буковину, принадлежавшую еще туркам. Этим и закончилась собственно история крепости. Впрочем, помимо исторического, она имеет и другой интерес — ее воспел Красинский у своей “Небожественной комедии”. Воздвигнутая последним героем шляхетной Польши, послужившая последним оплотом для последнего теоретического ее представителя, она выбрана потом сценою для изображения поведения изображенного им шляхетства.

Изложение автора легкое, живое, хотя впадающее иногда в некоторый пафос и шляхетную сентиментальность. К исследованию доктора Финкеля приложено несколько документов, между прочим, донесение Яблоновского королю об основании крепости и реляция о поражении Пулавских под Жванцем и в окопах св. Тройцы.

1891. 19/VI.

Фінкель Людвік (Ludwik Michał Emanuel Finkel) (1858–1930) — польський історик, бібліограф, професор (від 1892) і ректор (1911–1912) Львівського університету.

Член-кореспондент (1902), дійсний член (1910) Польської академії знань (PAU). Від 1888 р. брав участь у діяльності її Історичної комісії. Голова Польського історичного товариства у Львові (1914–1923), дійсний член Наукового товариства у Львові (1920). Редактор “Kwartalnika Historycznego” та часопису “Muzeum”.

Сфера наукових зацікавлень — праці М.Кромера; закордонна політика останніх Ягеллонів; історія Львівського університету. Підготував критичне видання Хроніки Галла Аноніма.

Автор 300 наукових праць. Головним творчим доробком Л.Фінкеля стала три томна “Bibliografia historii Polski” (у співавторстві з Г.Савчинським) (1891–1906). Бібліографія містила 34305 позицій — опубліковані джерела та наукові праці з історії Польщі до 1815 р., надруковані до 1900 р. За цю працю Л.Фінкель одержав медаль Польського історичного товариства.

Окопы святеј Трѡcy — до сьогодні ще збережені укріплення (село Окопи Борщівського району Тернопільської області), місце для туризму за 20 кілометрів від Кам'янка-Подільського.

с. 124 ...“Przewodnika Naukowego i Literackiego”... — “Przewodnik Naukowy i Literacki” — польськомовний львівський часопис, що видавався як окремий додаток до “Gazety Lwowskiej” від 1874 р., вів власну редакційну політику, друкуючи чимало праць з історії.

...закладена в 1692 р. коронним гетьманом Яблоновським з метою блокади Кам'янка... — після кількох успішних кампаній проти турків у 80-х рр. XVII ст. Річ Посполита посилила свій наступ для відвоювання в Османської імперії Поділля. Низку походів очолив коронний польний гетьман Станіслав Ян Яблоновський (1634–1702). Однак вдалі для Речі Посполитої кампанії під Хотиним (1673), в околицях Кам'янка (1684), на Буковині (1685) не вирішували стратегічних завдань й залишили Поділля під владою Османської імперії.

(*Колодзєйчик Даріюш*. Кам'янецький єялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672–1699 рр. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Т. 1 — С. 113–118.

Автор починає з нарису відносин, створених Бучацьким та Журавинським трактатами, й наступною боротьбою Польщі за Поділля... — після невдалої кампанії 1672 р. Річ Посполита змушена була укласти з Османською імперією Бучацький мир (м.Бучач, 18.10.1672), за яким Кам'янець опинявся під владою Туреччини; Поділля, Брацлавщина й Південна Київщина переходили під владу гетьмана Петра Дорошенка, який перебував під протекторатом турецького султана. Однак у квітні 1673 р. сейм відмовився ратифікувати таку мирну угоду. Наступні невдачі Речі Посполитої змусили її підписати з Туреччиною Журавинський мир (м.Журавно, 17.10.1676). Згідно з ним визнавалося приєднання Поділля до Османської імперії, за винятком Паволоцького та Білоцерківського полків, які перебували під владою Петра Дорошенка. Але вже 1683 р. Польща вступила у нову війну з Туреччиною. Наслідком тривалих воєн врешті стало рішення Карловицького конгресу (м-ко Карлівка (нині Сербія), 16.01.1699), коли до Польщі відійшли Поділля, Брацлавщина і Південна Київщина.

с. 125 ...Францішек Пулавський... — вочевидь, йдеться про події 1768 р. й діяльність Барської конфедерації, коли конфедерат Казімірж Пулавський (Puławski) зі 150 жовнірами зайняв Окопи й був обложений тритисячним російським військом. Мужня оборона конфедератів продовжувалася до березня 1769 р. Залишкам оборонців на чолі з Пулавським вдалося пробитися до Галичини. Окопи стали символом боротьби поляків проти російського загарбницького війська.

...Красінський в своїй “Небожественній комедії” — Красінський (Kraśiński) Зигмунд (1812–1859) — польський поет-романтик. У найпопулярнішому творі “Небожественна комедія” (1835) зображений занепад аристократичного світу й вторгнення нових демократичних взаємин на тлі загибелі Речі Посполитої.

Нові видання Київської археографічної комісії...

Публікується за виданням: Правда. — 1891. — Ч. 368. Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 9–18 зв. Без закінчення.

М.Грушевський прорецензував праці, опубліковані в АЮЗР І. Каманіним та М.Владимирським-Будановим.

с. 125 ...Київська археографічна комісія... — Київська археографічна комісія — прийнята назва Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, створеної при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора у 1843 р. Комісія мала передусім ідеологічну мету через виявлений матеріал довести належність Правобережжя Російській імперії й послабити польський вплив, однак стала одним із осередків українського національного руху. (Див.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. — Київ, 1993).

...тоді ми подавали за нього звістку... — йдеться про рецензію “Українська шляхта в XVI–XVII вв. (без підпису) // Правда. — 1889. — Т. III. — Вип. VII. — Цвітень. — С. 67–71, де Михайло Грушевський відгукувався на твори Миколи Стороженка “Западнорусские провинциальные сеймики во второй половине XVII в.”

(Київ, 1888, 142 с.) і “Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в.” (Архив Юго-Западной России, ч. II, т. II, Київ, 1888. 50+636+36). Див. відповідну рецензію.

Каманін Іван Михайлович (1850–1921) — історик, архівіст, палеограф. Закінчив історично-філологічний факультет Університету св. Володимира в Києві (1882).

Від 1883 по 1921 рр. працював у Київському Центральному архіві давніх актів. В останні роки життя був його директором. Член багатьох наукових товариств та організацій: Історичного товариства Нестора Літописця, Київського відділення Російського військово-історичного товариства, Українського наукового товариства в Києві, Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та ін. Голова Комісії ВУАН для вивчення західноруського та українського права (1920–1921). Співпрацював з часописами “Киевская старина”, “Записки НТШ” тощо.

Автор досліджень і документальних публікацій з історії Росії та України, загальної історії, літературознавства, славістики, палеографії, дипломатії, архівознавства. Значну увагу приділяв відображенню російсько-польських і особливо українсько-польських суспільно-політичних, культурних та релігійних відносин у XV–XVIII ст.

Основні праці: “Палеографический изборник: Материалы по истории южнорусского письма XV–XVIII вв.” (1899); “Зверинецкие пещеры в Киеве” (К., 1914); “Очерк гетманства Петра Сагайдачного” (К., 1901); Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. // Зб. ІФВ ВУАН. — К., 1923. — № 11. — С. 1–29.

Література: *Щербина в.* Іван Михайлович Каманін: Біографія // ЗСЕВУАН. — 1926. — Т. 2–3; *Василенко М.* Наукова діяльність І.М.Каманіна // Там само.

Зацікавлення історією єврейського населення Правобережної України І.Каманіним було доволі істотним. Зокрема, ще 15 листопада 1881 р. на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця у Києві він зачитав доповідь “О движении еврейского населения в Юго-Западном крае в прошлом столетии (1765–1790)” (Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1888. — Кн. II. — С. 162.). М.Грушевський також цікавився в ранні роки історією євреїв в Україні. Як свідчення цьому — стаття-рецензія “Українські жиди” (Правда. — 1889. — Т. IV. — Вип. X. — Липень. — С. 27–40; *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 339–350).

На згадану роботу І.Каманіна існує ще одна цікава рецензія: *Н.М.* Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. (Архив Юго-Западной России, часть пятая, том II. Два выпуска. К., 1890) // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXII. — № 3. — С. 514–534.

с. 129 Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838–1916) — історик, фахівець у галузі історії держави і права, український і російський літератор, археограф. Член-кореспондент Петербурської академії наук (1903). Один з основоположників київської історико-юридичної школи.

Закінчив історично-філологічний факультет Університету св. Володимира в Києві (1864). Головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1882–1916). Голова Історичного товариства Нестора Літописця (1887). Вивчав литовсько-руське право.

Основні праці: “Хрестоматия по истории русского права” (К., 1872); “Государственное и народное образование в России с XVII века до учреждения министерств”

(СПб., 1884); “История Университета св. Владимира” (К., 1884, т. 1); “Судебник 1589 года: Его значение и источники” (К., 1902); “Обзор истории русского права” (СПб.; К., 1905).

Підготував п'ять томів видання АЮЗР. За його редакцією вийшло 23 томи.

У тексті йдеться про погляди Владимирського-Буданова на заселення Київщини, базовані на широкому використанні джерел, з наголосом на основній ролі місцевого українського населення у цьому процесі, заперечення значення польської колонізації. Це було близьким українському національному рухові з ідеологічних міркувань, саме тому переказ статті Владимирського-Буданова й був поданий у галицькій “Правді”, а Буданов визнавався одним із провідних українських істориків.

...(сю розправу було подано тоді в перекладі й у “Правді”)... — йдеться про публікацію: Колонізація України від половини XIII—до половини XV віку з статті проф. Буданова М.Ф. // Правда. — 1889. — Т. IV. — Вип. XI. — Серпень. — С. 115—125; Вип. XII. — Вересень. — С. 181—198.

...Ол[ександром] Яблоновським... — Яблоновський (Jabłonowski) Олександр Валер'ян (1829—1913) — польський історик, етнограф, археограф. У працях та передмовях до публікації джерел Яблоновський висловив свій погляд на українську історію: доводив цивілізаторську роль польської культури в освоєнні українських земель, деструктивну роль українського козацтва. Погляди Яблоновського неодноразово розглядали й критикували українські історики, однак цінність надрукованих Яблоновським джерел незаперечна. Зокрема, процес заселення й суспільного ладу на основі публікацій Яблоновського досліджував Володимир Антонович, виступаючи з доповіддю на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця 19.03.1878 (Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях по новым данным, заключающимся в V и VI томах “Źródła dziejowe” Яблоновского // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1888. — Кн. II. — С. 42—46).

...В[олодимиром] Антоновичем... — Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — видатний український історик, археолог, етнограф. Професор Київського університету, вчитель М.Грушевського. У даному разі заторкується важливе питання про колонізацію українських земель, а звідти й автохтонність українського населення. Саме цьому питанню Антонович й присвятив низку своїх праць, згаданих тут.

с. 133 ...зовсім вирізняється вона при кінці сього віку, за рухів Косинського і Наливайка — рухи Косинського й Наливайка — відомі козацькі повстання під проводом Криштофа Косинського (1591—1593) та Северина Наливайка (1594—1596). Тут йдеться про конфлікт між козацтвом та шляхтою, що врешті призвело до Козацької революції середини XVII ст. Сучасні дослідники вважають, що в основі конфлікту лежали соціальні питання, проблема визнання шляхетського статусу козацтва (Леп'явко с. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 27—43). Однак погляди Антоновича й Грушевського дещо інші; вони вирізняють конфлікт між державою (польською) та місцевим суспільством (українським), надаючи конфлікту передусім національний зміст.

...реферат той ненадрукований, тільки коротко подано зміст його в “Чтениях в Историч[еском] обществе Нестора [Летописца]”, кн. II, с. 225—226... — йдеться про реферат В.Антоновича “Несколько данных о населении Киевской земли

в XVI веке”, де автор прийшов до висновку, що немає свідостів про значний вплив населення в Київську землю із заходу, прийшлий елемент становили переважно білоруси, а основу тубільного населення — українці.

с. 135 ...дуже шкідливого нападу Темір-Кутлука 1399 р. ... — Темір Кутлук (?—бл. 1400) — хан Золотої орди (1395–1400). У 1399 р. розгромив військо Великого князівства Литовського на Ворсклі, сплюндрував Київську та Волинську землі.

...ми маємо тільки 3–4 таких невиразних звісток ... (див. монографію В. Антоновича, с. 128, Дашкевича “Заметки по истории Литов[ско]-Русск[ого] государства”, с. 59) — йдеться про роботи: Антонович в. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885; Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885.

Українська шляхта в XVI–XVII в.

Публікується за виданням: Правда. Місячник політики, науки і письменства. — 1889. — Том III. — Вип. VII. — Цвітень. — С. 69–71. Без підпису.

Цієї роботи немає в бібліографічних покажчиках праць М. Грушевського. Її виявлено завдяки згадці в подальшій рецензії на видання Археографічної комісії. Див. рецензію: Нові видання Київської археографічної комісії. Раніше на цю рецензію звернув увагу Леонід Зашкільняк: *Зашкільняк Л.* Михайло Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. — Львів, 1999. — С. 147.

с. 136 ...Миколи Стороженка... — Стороженко Микола Володимирович (1862–1942) — український історик і педагог (див.: *Стороженко М.* З його життя / Упор. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В. Уляновський. — Київ, 2005).

У рецензії йдеться про ранні дослідження історика про українську правобережну шляхту. М. Стороженко виразно тяжіє до думок Володимира Антоновича із засудженням колонізації шляхти, відривання її від народного коріння. Разом з тим помітна симпатія щодо захисту українською шляхтою своїх стародавніх привілеїв, православної віри, звичаєвого права тощо. Увага М. Грушевського до історії української еліти — чергова підстава щодо сумнівів у визначенні його як народницького історика. М. Грушевського цікавлять не деталі видання, а процес змін у середовищі української правобережної шляхти.

...проф. Іванішев... — Іванішев Микола Дмитрович (1811–1874) — професор Університету св. Володимира в Києві, правник, засновник Київського Центрального архіву, автор робіт з слов'янознавства (особливо порівняння слов'янських законів), історії України. Погляди Іванішева на право, церковну унію, колонізацію української шляхти мали безпосередній вплив на Володимира Антоновича, а через нього — й на Михайла Грушевського (див.: *Романович-Славатинский А.В.* Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева. СПб., 1876; *Лаптева Л.П.* Профессор университета св. Владимира Н.Д.Иванишев (1811–1874) и его деятельность в Киевской археографической комиссии // Український археографічний щорічник. — 1992. — Т. 1. — С. 47–58).

Передмову до них надруковано теж в “Основі” (1861, III) — йдеться про публікацію: *Иванишев Н.* Содержание постановлений дворянских провинциальных

сеймов в Юго-Западной Руси // Основа. — 1861. — № 3. — С. 9–40. Досить цікаво, що ця публікація в “Основі” — частина відповіді представників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів на закиди в упередженості з боку польської громадськості.

...Київського архіву — йдеться про заснований у 1852 р. за ініціативою Миколи Іванішева Київський Центральний архів при Університеті св. Володимира в Києві. Архів зосереджував переважно актовий матеріал з установ Правобережної України й спочатку його діяльність мала виразну ідеологічну мету на базі багатого джерельного матеріалу доводити приналежність “Юго-Западного края” до Росії.

проф. Бершадський (“Журнал Мин[истерства] н[ародного] п[росвещения]”, 1888, X)... — Бершадський Сергій Олександрович (1850–1896) — історик, юрист, професор Петербурзького університету. Один із провідних дослідників Литовського статуту та історії єврейства. Тут йдеться про його доволі критичну рецензію: *Бершадский с. К* вопросу о сеймиках в Юго-Западной России. Рец. на Н.В.Стороженко: Западнорусские провинциальные сеймики во второй половине XVII века. Исследование по архивному материалу. — Киев, 1888 // Журнал Министерства народного просвещения. — 1888. — № 10. — С. 369–403. Рецензія була критична, однак закінчувалася словами: “Не помиляється лише той, хто ні на що не наважується”.

с. 138 ...ліберальними часами Жигмонта Августа... — йдеться про правління останнього короля Польщі з династії Ягеллонів, першого короля Речі Посполитої — Жигмонта (Сигізмунда) Августа (1520–1572), за правління якого шляхетські свободи досягли свого розквіту. У 1569 р. була укладена Люблінська унія, що об’єднала Польщу та Велике князівство Литовське в одну державу з істотною релігійною толеранцією до православних та протестантів. Однак це ідеалізований погляд на цього короля, що, власне, сприяв Контрреформації та поширенню ордену єзуїтів.

Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 172 (Бібліографія).

Любавський Матвій Кузьмич (1860–1936) — історик білоруського походження. Закінчив історично-філологічний факультет Московського університету (1882). Ректор Московського університету (1911–1917). Дійсний член АН СРСР (1929).

Працював у Московському архіві Міністерства юстиції, де розбирав документи Литовської метрики.

М.Грушевський присвятив рецензію праці історика, яку він захистив як магістерську дисертацію у 1894 р.

У 1895 р. написав працю, присвячену українському козацтву: “Начальная история малорусского казачества”.

Сфера наукових зацікавлень: історія Литовсько-Руської держави (що її розглядав як подальший розвиток історії Київської Русі); історія західних слов’ян (дослідження історичного досвіду Польщі та Чехії, сусідніх слов’янських держав) та історична географія (розкрив важливу роль держави в колонізаційних процесах).

Основні праці: “Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута” (1894); “Литовско-русский сейм” (1902); “Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно” (1910); “Образование основной государственной территории великорусской народности” (1929).

Курс лекцій, який М.Любавський прочитав на початку ХХ ст., був перевиданий у Росії: “Лекции по древней русской истории до конца XVI века” (М., 2000).

Бершадский С.А. О наследовании в выморочных имуществах по литовскому праву...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 172–176 (Бібліографія).

Бершадський Сергій Олександрович (1850–1896) — історик, юрист. Закінчив Новоросійський університет в Одесі. Професор кафедри енциклопедії та філософії історії права в Петербурзькому університеті. Вивчав першоджерела (зокрема, документи з Литовської метрики) з історії євреїв у Великому князівстві Литовському. Опублікував двотомник документів від 1388 по 1569 рр.: “Русско-еврейский архив: Документы и материалы для истории евреев в России”. На підставі зібраних документів видав монографію: “Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388–1569 годы” (1883, магістерська дисертація) та низку інших праць з названої проблематики. У 1885 р. були опубліковані його “Лекции по истории философии права”.

Пташицький Станіслав Львович (1853–1933) — польський історик та видавець. Приват-доцент Петербурзького університету, професор Римо-католицької духовної академії. Від 1884 р. — начальник архіву Литовської метрики при Сенаті. Видав “Описание книг и актов Литовской метрики” (1887). Від 1918 р. працював у Польщі. Професор допоміжних історичних дисциплін Люблінського католицького університету (1918–1926), професор Віленського університету (1919–1920). Від 1926 р. — голова Дирекції державних архівів Польщі у Варшаві. Перший редактор фахового часопису польських архівістів “Archeion”.

Наукові праці С.Пташицького були присвячені польській історії та літературі, історії Литовсько-Руської держави, польсько-російським відносинам. Вивчав і видавав пам’ятники польської та литовсько-руської історії та літератури.

Основні праці: “К вопросу об изданиях и комментариях Литовского статута” (СПб., 1895); “К истории литовского права после Третьего статута” (СПб., 1894); “Dostojnicy Litewscy” (Варшава, 1886); “Dzieje rodów litewskich, jako materiał do archeologii historycznej” (Варшава, 1888).

Леонтович Федір Іванович (1833–1911) — історик права. Закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира в Києві. Магістерська дисертація — “Историческое исследование о правах литовско-русских евреев” (1863). Професор історії руського права в Новоросійському та Варшавському університетах. Більшість праць присвячена насамперед литовсько-руському праву, а також давньому слов’янському праву. Один із засновників київської історико-юридичної школи.

Основні праці: “Крестьяне Юго-Западной России по литовско-русскому праву XV–XVI вв.” (К., 1863); “Русская Правда и Литовский статут” (1864); “Источ-

ники по истории славянских законодательств” (1866); “Государственное устройство Дубровника” (1867); “История русского права” (вып. 1, 1869); “Древний ойратский устав взысканий” (1879); “Краткий очерк истории русского права” (вып. 1, 1889); “Спорные вопросы по истории русско-литовского права” (1893); “Очерки истории литовско-русского права. Образование государственной территории” (1894); “Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины” (1895, № 6, 7). Підготував до друку понад 750 актів (1413–1507), які виявив у Литовській метриці.

Dr. Antoni J. Sylwetki i szkice historyczne i literackie...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 181–182 (Бібліографія).

Город Каменец-Подольский. Историческое описание священника Е.Сицинского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 16–18 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 122–129. Підпис: *М.Грушевський*.

Сицинський (Сецинский) Юхим Йосипович (1859–1937) — історик, етнограф, мистецтвознавець. Закінчив Київську духовну академію. У 1892–1906 рр. редактор “Подольских епархиальных ведомостей”. У 1903–1920 рр. очолював Подільське історико-археологічне товариство. Автор праць “Город Каменец-Подольский. Историческое описание” (1895), “Южнорусское церковное зодчество” (1907), “Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.” (1928) та ін. (*Крип’якевич І. П’ятдесятиліття наукової праці Єфима Сицинського // ЗНТШ. — 1931. — Т. CLI. — С. 217–223; Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX і XX ст. — С. 349–351*).

Antoni Prochaska. O prawdziwości listów Gedymina...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. X. — Кн. 2. — С. 15–19 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 57–70. Підпис: *М.Грушевський*.

Прохаска Антоній (Prochaska Antoni, 1852–1930) — польський історик, архівіст, видавець історичних джерел. Досліджував литовсько-польську історію. Директор Крайового архіву гродських і земських актів у Львові (1878–1929). Почесний професор Львівського університету (1921). Член Академії знань (РАУ) (1893), багатьох наукових товариств — Наукового товариства у Львові (1920), Польського історичного товариства (1924), Геральдичного товариства у Львові тощо.

Видавав “Akta grodzkie i ziemskie” (t. XVI–XIX, 1894–1906; t. XX–XXIV, 1909–1931; останній том вийшов після його смерті).

Автор численних статей, опублікованих у польській періодиці.

Основні праці: “Król Władysław Jagiełło” (t. 1–2, 1908); “Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy” (1914).

Ф.И.Леонтович. Источники русско-литовского права...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. X. — Кн. 2. — С. 22–25 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 14–18. Підпис: *М.Грушевський*.

Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, tomus XIV...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 13–21 (Бібліографія).

Левицький Анатоль (1841–1899) — історик, медієвіст. Видавець історичних джерел. Професор Ягеллонського університету в Кракові (1883). Брав участь у діяльності Історичної комісії Академії знань у Кракові (PAU) від 1883 р. У 1889 р. обраний членом-кореспондентом Академії знань. Представник краківської історичної школи.

Автор підручника для старших класів середніх шкіл “Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych” (1884), перекладеного на українську (1895). Останній раз видавався 1999 р. у Варшаві.

Основні праці: “Dzieje narodu polskiego w zarysie” (1898); *Mieszko II // Rozprawy Akademii Umiejętności Wydziału Filologiczno-Historycznego.* — Т. V. — 1876. — С. 87–208; “Powstanie Świdrygiełły” (1892); “Wstąpienie na tron polski Kazimierza Jagiełłońskiego” (1886).

Monumenta medii aevi historica, res gestas Poloniae illustrantia, t. XV...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 20–21 (Бібліографія).

Пекосінський Франциск (Piekosiński Franciszek, 1844–1906) — польський історик, геральдик і правник. Професор Ягеллонського університету в Кракові. Член Академії знань у Кракові (PAU). Видатний медієвіст, історик, дослідник і видавець документів та пам'яток старопольського права. Опублікував праці з геральдики, сфрагістики: “Heraldyka polska wieków średnich” (1899); “Poczet rodów szlachty polskiej wieków średnich” // *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie.* — 1911. — Т. 2; “Rycerstwo małopolskie w dobie piastowej” (1901); “Średniowieczne znaki wodne, zebrane z rękopisów w archiwach i bibliotekach polskich głównie krakowskich z XIV w.” (1893); “Wybór znaków wodnych średniowiecznych” (1896); “Pieczęcie polskie wieków średnich” (1899).

Dr I.Franko. Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r. ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 21–30 (Бібліографія).

Студинський Кирило Йосипович (1868–1941) — літературознавець і громадський діяч. Член Археографічної комісії ВУАН. Дійсний член ВУАН (1924). Голова НТШ у Львові (1923–1932). Примусово вивезений зі Львова, помер за нез'ясованих обставин. Автор понад 500 праць, здебільшого з літературознавства.

Праці з полемічної літератури: “Пересторога” (1895); “Пам’ятки полемічного письменства кін. XVI і поч. XVII в.” (1900); “Pierwszy występ literacki Rosieja” (1902); “Антіграфі, полемічний твір М.Смотрицького” (1925) та ін.

Досліджував також зв’язки Галичини з Наддніпрянщиною та українсько-польські взаємини. Автор поезій та оповідань.

Antoni Prochaska. Podole lennem Korony (1352–1430)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 8–14 (Бібліографія).

С.Шумаков. Акты Литовской метрики о князе А.М.Курбском и его потомках...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 16–17 (Бібліографія).

Шумаков Сергій — російський архівіст. Видавець історичних джерел. Зокрема, видав 4 випуски «Обзора “Грамот Коллегии экономии”» (1899–1917). П’ятий вийшов через 100 років після першого (2002) за редакцією Л.І.Шохіна, наукового працівника РДАДА. Працював у Московському архіві Міністерства юстиції.

Див. передмову до видання: *Шумаков Сергей*. Обзор “Грамот Коллегии экономии”. — М., 2002. — Вып. 5: Материалы по Владимиру, Гороховцу, Мурому, Суздалью, Юрьеву-Польскому и Вологде. — 298 с.

Ф.И.Леонтович. Панский двор в Литовско-Русском государстве...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIV. — Кн. 6. — С. 8–11 (Бібліографія).

Л.Падалка. По вопросу о времени основания города Полтавы...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 7 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 92–93. — Спр. 49. — Арк. 284.

Падалка Лев Васильович (1859–1927) — історик, археолог, статистик, етнограф, громадський діяч. Закінчив Університет св. Володимира у Києві. Член Полтавської архівної комісії. Співробітник часопису “Киевская старина”. Наукові зацікавлення — історія Полтавщини та Запорозжя.

Основні праці: “Прошлое Полтавской территории и её заселение” (1914); “Карта казачьих полков на Полтавской территории” (1914); “К истории Полтавской епархии” (1916). Друкував у часописі “Киевская старина” розвідки з історії Запорозжя: “К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые часы запорожского казачества” (1894), “Происхождение запорожского казачества” (1884).

Як статистик працював на Полтавщині, Херсонщині, в Харкові.

Автор кількох статистичних праць, зокрема: “Земли Полтавской губернии. Роменский уезд” (1904).

Див.: Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 5. — С. 1922. Особовий фонд див.: ЦДІАК України. — Ф. 266. — Од. зб. 11. — 1895–1906.

Michał Rolle. Z przeszłości. Okręg Rowski — starostwo Barskie...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 8–13 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 81–110. Підпис: *М.Грушевський*.

Ролле Міхал (1865–1932) — син Йозефа Ролле. Журналіст, історик, літератор. Навчання через хворобу не закінчив (Львівська політехніка, Ягеллонський університет у Кракові). Дебютував як письменник 1886 р. Співпрацював з польською періодикою.

Успадковані від батька документальні матеріали використав у своїх публікаціях, зокрема, й рецензовану М.Грушевським.

Основні праці: “Ateny Wołyńskie: Szkic z dziejów oświaty w Polsce” (1898; вид. 2 — 1923); “Rzeminnym dyszłem: Z dziejów Kamieńca-Podolskiego” (1914); збірки історично-літературних нарисів: “Z minionych stuleci” (1908), “In illo tempore” (1914) тощо.

Див.: *Колесникова в.* Відомі поляки в історії Вінниччини: біограф. словник. — Вінниця, 2007. — С. 639–640.

В.Антонович. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV столетии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 6–7 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1–4. Підпис: *М.Грушевський*.

Н.И.Петров. Киевская Рождество-Предтечинская или Борисоглебская церковь...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 7–9 (Бібліографія).

Петров Микола Іванович (1840–1921) — історик української літератури й науки, етнограф російського походження. Професор Київської духовної академії (1876–1911). Член УНТ у Києві (1907), дійсний член НТШ (1911), член-кореспондент Петроградської академії (1916), дійсний член УАН (1918).

Основні праці: “Очерки из истории украинской литературы XVII–XVIII вв.” (1880, 2 вид., 1911); “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” (1884).

Historia piechoty polskiej przez Konstantego Górskiego pułkownika piechoty, przedtem kapitana kwatermistrzostwa generalnego...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. 3. — С. 8–9 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 1–7. Підпис: *М.Грушевський*.

Гурський Костянтин (Górski Konstanty) (1826–1898) — полковник піхоти Війська Польського.

Górski K. Głosy prasy zagranicznej o obchodzie 4 lipca // Przegląd Polski (Kraków). — 1890/91. — Т. 1. — S. 212–238.

Автор вірша, присвяченого А.Міцкевичу (“W dzień przeniesienia zwłok Adama Mickiewicza na Wawel” // Tygodnik Ilustrowany (Warszawa). — 1909. — Nr. 12. — S. 228).

“Źródła dziejowe” ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVII. — Кн. 3. — С. 9–22 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 196–246. Підпис: *М.Грушевський*.

Яблоновський Олександр Валеріан (1829–1913) — польський історик, автор праць з історії України “Akademia Kijowsko-Mohylanska” (1900), “Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej” (1912), видавець українських томів “Źródła dziejowe” (*Dobrowolski M. Bibliografia dzieł Alexandra Jabłonowskiego // Przegląd Historyczny*. — Т. 17. — S. 248–253; *Autobiografia Alexandra Jabłonowskiego; / Wyd. F. Bujak // Kwartalnik historyczny*. — 1939. — R. 53. — Zesz. 1. — S. 8–49).

Antoni Prochaska. Przyczynki krytyczne do dziejów Unii...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVIII. — Кн. 4. — С. 6–9 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 176–178. Без початку.

Початки козацтва після відчитів В.А[нтоновича] ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVIII. — Кн. 4. — С. 16–18 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 5–8. — Спр. 49. — Арк. 373. Підпис: *М.Грушевський*.

Джулинський Лев (1849–1924) — церковний письменник, греко-католицький священник у Лапшині на Галичині. Видавав часопис “Посланник” (1889–1911) тощо.

Див.: Енциклопедія українознавства. — Львів, 1993. — Т. 2. — С. 507; *Служинська З.* Із забуття. Генеалогічні дослідження: [Діяльність видатних особистостей: о. Лева Джулинського, Савчинських, Крушельницьких, Старицьких, Черняхівських, Платона, Левка та Володимира Смиренків, які в умовах тоталітарного режиму в СРСР зазнали репресій, а згодом і замовчування] / Упор. З.Служинська. — Львів, 2002.

Collectanea ex archivo collegii historici...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVIII. — Кн. 4. — С. 24 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 118–119. Підпис: *М.Г.*

Dr. Antoni Prochaska. Dążenia do unii cerkiewnej za Jagielly...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — Кн. 6. — С. 14–16 (Бібліографія).

Alexander Jablonowski. Kozaczyzna a Legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryńska i baturyńska...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — Кн. 5. — С. 9–11 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 149, 152. Підпис: *М.Грушевський*.

Стороженко Андрій Володимирович (1857–?) — історик і славіст, громадський діяч. Закінчив Київський університет (1879). Учень В.Антоновича.

Вивчав історію України й Польщі XV–XVIII ст. Важливіші з наукових праць: “Очерки переяславской старины” (1900); “Стефан Баторий и днепровские козаки” (1904); “Иосиф Верещинский бискуп Киевский” (1911) та ін.

Разом з братом Миколою був співредактором видання родинного архіву “Стороженки” (8 т.; 1902–1910).

Розділ VI. ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА ТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (XVII–XVIII ст.)

Нова розправа про українську шляхту (задніпрянську)

Публікується за виданням: Правда. Місячник політики, науки і письменства. — 1892. — Т. XII. — Вип. XXV. — Січень. — С. 63–64; Вип. XXVII. — Марець. — С. 185–192. Підпис: *Хлопець*. Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 46–92. Чернетка.

с. 217 В IX книжці петербурзького часопису “Вестник Европы” за 1891 рік надруковано розправу пані Єфименкової “Українська шляхта й її доля” (“Малорусское дворянство и его судьба”) — рецензована праця вперше була надрукована: *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. — 1891. — № 8. — С. 515–569. Передрукована в її збірнику статей: *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьба // Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 1. — С. 145–200.

“Вестник Европы” — російський науковий, літературний і політичний журнал, заснований М.М.Стасюлевичем. Виходив у 1866–1918 рр. у Санкт-Петербурзі.

Єфименко Олександра Яківна (1848–1918) — український історик. Олександрі Єфименко присвячено такі праці: Збірник науково-дослідчої кафедри історії української культури. — Харків, 1930. — Т. 10; *Скакун О.Ф.* Історичні погляди О.Я.Єфименко: Дис. ... кандидата історичних наук. — Харків, 1966; *Марков П.Г.* А.Я.Єфименко — історик України. — К., 1966.

с. 218 Та навіть і право народне уважало за власність тільки такий ґрунт, що властитель розробив своєю власною працею ... як то оголошує один цікавий полковничий універсал, поданий у п. Єфименкової — рецензент згадує публікацію: Універсал чернігівського полковника Лизогуба 1690 г. (В разрешении земельных претензий польской шляхты, изгнанной из Черниговщины при Хмельницком) // Киевская старина. — 1885. — Т. XI. — № 3. — С. 539–542. О.Єфименко досить вільно інтерпретує джерела, вважаючи, що права шляхетської (панської) власності на землю та селян були цілком скасовані козацькою революцією

Б.Хмельницького й стало поширюватися вільне право займанщини, зайняття землі для оброблення.

с. 220 ...автор здається на проф. Романовича-Славатинського... — йдеться про одну з кращих і на сьогодні класичних праць з історії дворянства: “Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права” (1870), де чимало місця відведено історії українського шляхетства.

Романович-Славатинський Олександр Васильович (1832–1910) — історик, юрист, професор державного права Київського університету. Професор О.Романович-Славатинський викладав й у М.Грушевського, — звідси така увага до його праць.

с. 221 ...щоб ніякі припадкові перешкоди, на лад тієї, яка трапилась за царя Павла, не перебранчали тихо-мирно провітати великим реформам великої цариці... — російський імператор (6.11.1796–2.03.1801) Павло I (1754–1801) не надто симпатизував залишкам гетьманської автономії, проте прагнув скасувати чи змінити низку впроваджень своєї матері. Зокрема, уряд Павла I скасував поділ на намісництва та запровадив знову поділ на губернії; поновив у колишній Гетьманщині діяльність Генерального земського та підкоморського судів; повернув окремі норми магдебурзького права українським містам; надав низку пільг щодо торгівлі. Водночас було запроваджене кріпацтво у Південній Україні, заборонено ввезення іноземної літератури, запроваджено цензурні обмеження.

...останніми часами ціла школа українців, з д. Олександром Лазаревським в головах... — напрям студій соціально-економічної історії Гетьманщини, якого, крім О.Лазаревського, дотримувалися: О.Єфименко, М.Василенко, В.Модзалевський, частково й В.М’якотін.

Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) — провідний історик Гетьманщини, археограф. Основне зацікавлення О.Лазаревського — соціально-економічні процеси на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. Історик доводив, що кріпосне право на Лівобережній Україні, скасоване козацькою революцією Б.Хмельницького, було відновлене внаслідок внутрішніх обставин, здирства й експлуатаційних потуг місцевої еліти, представники якої в творах Лазаревського поставали переважно в негативних фарбах. О.Лазаревський заперечував власну політичну волю представників старшинсько-шляхетського прошарку. Див.: *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М.Лазаревського. — К., 1961; *Воронов В.І.* Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археології, джерелознавства та історіографії: Дис. на здобуття ... кандидата історичних наук. — Дніпропетровськ, 1996.

с. 224 ...дуже цікавий епізод з Полуботком — один з характерніших епізодів історії Гетьманщини... — наказний гетьман Лівобережної України (1722) Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660–1723) влітку 1722 р. був викликаний до Петербурга, де після вручення низки петицій Петру I був заарештований і помер в ув’язненні.

Українська історіографія багато в чому ідеалізувала цього талановитого державного діяча. Найяскравіше це виявилось в “Історії Русів” (кінець XVIII–початок XIX ст.), де П.Полуботок поставав не “бунтарем”, а патріотом, що, попри тортури, виголосив російському монарху сміливу промову про нехтування прав України й неминучу Божу кару за те. Думки автора “Історії Русів” про П.Полуботка підтримали два провідних українських історики першої половини XIX ст. — Д.Бантиш-Каменський та М.Маркевич. У 1861 р. О.Лазаревський взявся спростовувати погляди на

П.Полуботка як громадського діяча й патріота. Див. також: *Василенко М. Павло Полуботок // Гетьмани України. Історичні портрети: Збірник. — К., 1991. — С. 159–206; Горобець в. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998.*

Костомаров обробив сей епізод з погляду політичного... На сю розправу відповів д. Ол[ександр] Лазаревський своєю розправою... — О.Лазаревський присвятив кілька праць Полуботкові. Першою великою працею була стаття “Говорили Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским”, надрукована в журналі “Основа” (1861, № 8, с. 9–19), де О.Лазаревський спростовував авторство патріотичної промови П.Полуботка під час ув’язнення в Петропавлівській фортеці, приведеної в “Історії Русів”. Однак, вочевидь, тут ідеться про відповідь О.Лазаревського на згадану статтю Костомарова: *Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII в. // Русский архив. — 1880. — Т. I. — С. 137–209.* У цій статті, базованій на багатому архівному (переважно судовому) матеріалі, П.Полуботок постає типовим поміщиком-гнобителем, який задля власного збагачення зловживає службовим становищем і є виразником вузькокорпоративних старшинських, а не народних громадських інтересів.

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) — український історик-романтик, етнограф, письменник. Основоположник так званого народницького напрямку в українській історіографії. Автор першого драматургічного твору сучасною українською мовою (“Сава Чалий”, 1838).

Незважаючи на свої народницькі вподобання, на надання українському простолуду й “народній вдачі” основної ролі в історичному процесі, М.Костомаров в окремих випадках високо оцінював роль української еліти. Серед таких публікацій і згадана М.Грушевським: *Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Русская старина. — 1876. — Т. XV. — № 3. — С. 500–525.* Сьогодні ця праця перевидана, див.: *Костомаров Н.И. Павел Полуботок // Исторические произведения. Автобиография. — К., 1990. — С. 403–424.*

Див. також: *Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Костомарова. — К., 1984; Смолій В.А., Пинчук Ю.А., Ясь О.В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник. — К., 2005.*

...в середньому напрямку єсть про Полуботка монографія д. Я[кова] Шульгіна... — йдеться про окреме дослідження: [Шульгин Я.] Павел Полуботок, полковник черниговський (1705–1724): К портрету // *Киевская старина. — 1890. — Т. XXXI. — № 12. — С. 522–538.*

Шульгін Яків Миколайович (1851–1911) — історик, педагог, громадський діяч.

П.Житецький. Мысли о народных малорусских думках...

Публікується за виданням: *Правда. Місячник політики, науки і письменства. — 1893. — Т. XVII. — Вип. LI. — Май. — С. 293–296. Підпис: Хлопець.*

Житецький Павло Гнатович (1836–1911) — філолог, фольклорист, педагог, громадський діяч, один із найвидатніших істориків української мови. Дійсний член НТШ, член-кореспондент Російської академії наук. П.Житецький довів зв’язок між письмовою та розмовною мовою, між старою бароковою літературою та модерним

українським письменством, що стверджувало історично-культурну тяглість українства. Див.: *Плачинда в. Павло Гнатович Житецький*. — К., 1987.

с. 226 ...що друкувалися в “Київській старовині” за минулий (ч. 1–5, 9–12) і цей рік (ч. 1–2) — йдеться про публікації: *Житецький П.* О языке и поэтическом стиле народных малорусских дум // Киевская старина. — 1892. — Т. XXXVI. — № 1. — С. 23–60; *Його ж.* Странствующие школьники в старинной Малороссии // Там само. — № 2. — С. 189–205; *Його ж.* Малорусские вирши нравоучительного содержания // Там само. — № 3. — С. 388–408; *Його ж.* Малорусские вирши нравописательного содержания // Там само. — Т. XXXVII. — № 4. — С. 36–58; № 5. — С. 157–175; *Його ж.* Малорусские вирши исторического содержания // Там само. — Т. XXXVIII. — № 9. — С. 313–332; *Його ж.* Отражение песенных мотивов в народных малорусских думах // Там само. — Т. XXXIX. — № 10. — С. 15–34; *Його ж.* Творцы и певцы народных малорусских дум // Там само. — № 11. — С. 213–231; *Його ж.* Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним // Там само. — № 12. — С. 391–408; 1893. — Т. XL. — № 1. — С. 95–125; № 2. — С. 293–318.

Так в московському перегляді минулого року “Книга о книгах” признано їх за одне з самих значних придбань етнографічної літератури останніх часів (I, с. 87) — згадується видання для допомоги голодним великий бібліографічний довідник. Повна назва: Книга о книгах: Толковый указатель для выбора книг по важнейшим отраслям знаний / Под ред. И.И.Янжула. — М., 1892. — Ч. 1. Про збірку статей П.Житецького, надрукованих у “Киевской старине”, оглядач зазначив: “Самое крупное исследование о думах, которое ставит и решает много новых вопросов; по научности приемов и блеску изложения одно из самых выдающихся явлений этнографической литературы последнего времени”.

с. 227 ...небіжчик проф. Київського університету Олекс[андр] Котляревський... — згадується відомий збирач рукописних збірок записів українських народних дум, аналіз яких і здійснив П.Житецький.

Котляревський Олександр Олександрович (1837–1881) — український філолог-славист, етнограф, професор Київського університету, голова Історичного товариства Нестора Літописця (1878–1881). М.Грушевський згодом прорецензував його праці, що увійшли до четвертого тому “Творів” (1895).

...“дяків мандрованих” alias [інакше] “пиворізів”... — М.Грушевський пише про поширене явище з історії освіти в Україні XVI–XVIII ст. — про осіб, які займалися навчанням грамоти різних категорій населення. Дяки-вчителі, часто студенти, які полишали Київську академію чи інший навчальний заклад й за умовлену винагороду навчали дітей священиків, козацької старшини, міщан, селян основам грамоти. Через переходи з місця на місце й здатність відправляти церковну службу (за освітою й знанням основ церковного співу) цих осіб і називали мандрівними дяками, а через прихисти їх у корчмах, особливі зібрання цих осіб у шинках — часто жартома “пиворізами”. У XVIII ст. столицею пиворізів вважали місто Короп на Чернігівщині. Дійсно, дяки-пиворізи були посередницькою ланкою, які несли “книжну культуру” широким верствам населення, переймаючи пласт українського фольклору. Вони створили субкультуру, багату на мовні словотвори та травестії. У літературі найяскравіше тип “пиворіза” відобразив М.Гоголь у повісті “Вій”. Перепис 1782 р. у Росії припинив інституцію мандрівних дяків. Дяки були прикріплені до певного місця і там могли проводити церковне служіння.

с. 228 ...автор наводить зразок з "Трудів" Чубинського, V, с. 1170... — йдеться про найбільше на той час зібрання українського фольклору (Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования. Собранные действительным членом П.П.Чубинским. — Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. Издан под наблюдением действительного члена Н.И.Костомарова. — СПб., 1874). Наводиться чи не найдотепніша пародія на українські думи (с. 1170, № 211) — "На синьому морі, під припічком, долі", частково цитована П.Житецьким у своєму дослідженні:

На синьому морі,
Під припічком, долі,
Да там куца собака обметицю їла.
Да не взялась з помийниці
Супротивна хвиля,
Тому куцому собаці
При самоїй
Хвіст одкрутила.
А я сильне злякався,
На темні луга,
На густі ліса
На дикі степа,
На піч у куток сховався,
Через комин поглядаю,
Там вареники-невільники
В сметані потопаять,
А я на їх велике милосердіє маю,
В бездонний глечик скидаю,
Попід лавою човном плаваю,
Під порогом пристань маю,
Під припічком верші ставлю,
А з припічку верші достаю.
На припічку духи душу,
А з печі, скраєчку рибу трушу.

с. 229 ...*"Київ[ська] стар[ина]"*, 1882, XI, с. 398; *Житецький. Ор. с., с. 83...* — П.Житецький покликається на публікацію П.Іванова різдвяної колядки: *Вириша на Рождество Христово // Киевская старина. — 1882. — Т. IV. — № 11. — С. 398—400.*

Прощение сотников Черниговского полка о казачьих обидах, поданное имп[ератрице] Елизавете в 1744 г. ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 44—45 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 14—15. Підпис: М.Г.

с. 230 *Д[обродій] В[енедикт] М'якотін*, дослідник *Гетьманщини XVIII в., видрукував сю петицію і у вступній замітці розказав цікаву її історію*

про се слідство на основі “діл” Харківського історичного архіву — йдеться про надрукований додаток до тому XLV (число 4) часопису “Київська старовина”. У 1880 р. архів Малоросійської колегії з Чернігівського губернського правління був перевезений коштом Харківського історико-філологічного товариства до Харкова. Більшість документації колишньої Гетьманщини перебувала в архіві Харківського історико-філологічного товариства (Харківському історичному архіві). (Іванов Е.М. Харьковский исторический архив // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1905. — Т. XIV. — С. 75–108).

Власне, в цій рецензії М.Грушевський демонструє увагу до інтерпретації історії Гетьманщини О.Лазаревським та його оточенням (зокрема В.М’якотіним). Хоча, з точки зору критики джерел, апелювання до матеріалу скарг і петицій не є вичерпним для характеристики історії Лівобережної України того часу. Це пізніше визнав і М.Грушевський. Див.: *Грушевський М.* У двадцять п’ять років до смерті Олександра Матвійовича Лазаревського // Україна. — 1927. — № 4. — С. 8–10.

Венедикт М’якотін (1867–1937) — російський історик, публіцист, політичний діяч. Досліджував питання української історії XVII–XVIII ст. Автор низки археографічних публікацій. На еміграції (1922–1937) негативно ставився до проблем української незалежності. Найвидатніша праця В.М’якотіна з історії України — “Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.” (т. 1, вип. 1–3; Прага, 1924–1926). Погляди В.М’якотіна на українське минуле багато в чому збігалися з поглядами О.Лазаревського та його послідовників.

Очерки, заметки и документы по истории Малороссии

Ал. Лазаревского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VIII. — Кн. 4. — С. 46–48 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 234. — Арк. 156–161. Підпис: *Грушевський М.*

Основна проблематика зачеплена в рецензії “Українська історіографія XVIII ст.”, до якої М.Грушевський повертався неодноразово. Концептуальна його праця з цього приводу: *Грушевський М.* Об украинской историографии XVIII в.: Несколько соображений // Изв. АН СССР. Отделение общественных наук. — VII Сер. — Ленинград, 1934. — № 3. — С. 215–223.

с. 231 Головна і найбільша розміром праця цієї збірки — “Давні дослідники української старовини”... — йдеться про публікацію: *Лазаревський А.* Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) // Киевская старина. — 1894. — Т. XLVII. — № 12. — С. 349–387; *Його ж.* Прежние изыскатели малорусской старины (А.И.Мартос) // Там само. — 1895. — Т. XLVIII. — № 2. — С. 170–194; *Його ж.* Прежние изыскатели малорусской старины. (Александр Михайлович Маркович) // Там само. — 1897. — Т. LVI. — № 1. — С. 92–111; № 2. — С. 275–310.

Самійло Величко (бл. 1670–1728) — козацький літописець. Автор низки історичних творів, вперше опублікованих Київською археографічною комісією у 1848–1864 рр. під назвою “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.: Составил Самойла Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720”.

У 20-х роках XX ст. ВУАН спробувала перевидати пам’ятку, але вийшов лише 1-й том: *Величко с.* Сказаніє о войне козацкой з поляками. — К., 1926. На початку

90-х рр. перевидано українською мовою: *Величко С.В. Літопис.* — К., 1991. — Т. 1–2 / Пер., комент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О.В.Мишанич. Див. також: *Соболь В.О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко.* — Донецьк, 1996. Відомості С.Величка досить суперечливі, див.: *Петровський М. Псевдо-діаріуш Самійла Зорки // ЗІФВ ВУАН.* — 1928. — Кн. XVII. — С. 160–204.

...чому бракує імен деяких старших хроністів та компіляторів, як Лукомського, Грабянки etc. — йдеться про попередників Я.Марковича та О.Мартоса. Рецензент мав на увазі літопис 1710 р. гадяцького полковника Григорія Грабянки (?–1738): “Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского с поляки за найяснейших королей польских Владислава, а потом и Казимира, в року 1648 отправоватися начатой и за 10 лет по смерти Хмельницкого неоконченной, с розных летописцов и из диариуша, на той войне писанного... року 1710” (К., 1854). Див. переклад: *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр.* — К., 1992; *Луценко Ю. Літопис Григорія Грабянки як твір барокової історіографічної прози // Радянське літературознавство.* — 1989. — № 9. — С. 46–52.

М.Грушевський пише також про збірник Стефана Лукомського (1701–1779) “Собрание историческое из книг древних Александра Гвагина и из старых русских верных летописей абшитованым полковым обозным Стефаном Василиевым сыном Лукомским в малороссийском городе Прилуке в 1770 году”, надрукований у кн.: *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Под ред. О.И.Левицкого.* — К., 1878. — С. 323–372.

Див. також: *Єршов А. Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського // Записки Ніжинського ін-ту нар. освіти та наук.-дослідч. катедри історії культури й мови при інституті.* — Кн. VII. — Ніжин, 1928. — С. 105–116; *Маслов с. До питання про літературну спадщину С.В.Лукомського // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського.* — К., 1928. — Ч. 2. — С. 253–260.

Поки що ми маємо дві студії — Якова Маркевича (1776–1804), автора маленького географічно-етнографічного трактату “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” (1798, СПб.)... — йдеться про українського історика Якова Михайловича Марковича. Характеристику твору та поглядів автора див.: *Кравченко В.В. Нариси української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.).* — Х., 1996. — С. 39.

Олексія Мартоса (1790–1842), автора написаної коло 1822 р. і ненадрукованої “Історії України” в 5 томах ... відомої лише з двох видруканих р. 1822 уривків — Мартос Олексій Іванович, український історик, друкував уривки зі своєї “Історії Малоросії” в російській періодиці (“Северный архив”, 1822–1823). Рукопис цієї праці не зберігся. Див.: *Кравченко В.В. Нариси української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.).* — Харків, 1996. — С. 91–98.

Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я.Ломиковским...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XI. — Кн. 3. — С. 34 (Бібліографія).

Ломиковський Василь Якович (1777–бл. 1848) — український історик, етнограф, агроном. Одним із перших став записувати та збирати українські народні думи. У 1805 р. уклав рукописний збірник. Тут йдеться про рукопис В.Ломиковського “О Малороссии: О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах, и должностях чиновников” (1808), який О.Лазаревський назвав “Словарём малорусской старины”.

Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 33–34 (Бібліографія).

“Щоденник” Якова Марковича (1717–1767) — одне з найцінніших джерел української історії XVIII ст., насичене великою кількістю побутових подробиць та обережних висловлювань.

с. 233 ...поруч в дневником його “кондисципула” Миколи Ханенка... — йдеться про низку публікацій “Щоденника Миколи Ханенка”: Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727–1753 гг. / Изд. Ал. Лазаревского. — К., 1884; Дневник Николая Ханенко (1719–1723, 1754 гг.) / Изд. А. Титова // Киевская старина. — 1896. — Т. LIV. — № 8–9. — С. 151–196; Диариуш, или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного его милости пана Иоанна Скоропадского событий... начавшийся 1722 году и оконченный в том же году по преставлении и погребении упомянутого гетмана Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком / Изд. О.Бодянского // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1858. — Кн. 1. Також додано продовження діаріуша іншими авторами: Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1898. — Кн. 12. — Отд. 3. — С. 90–145. Див. також: Ханенко Микола. Діаріуш або журнал / Переклад, публікація, примітки В.Шевчука // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 21–47; Шевчук в. Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 17–20.

Ханенко Микола Данилович (1693–1760) — у 20-х рр. XVIII ст. канцелярист, довірена особа гетьманів І.Скоропадського та П.Полуботка, генеральний хорунжий.

“Дневник” Марковича видав 1859 р. в Москві в двох томах його внук [Олександр] Андрій Маркович (“Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича”)... — йдеться про видання: Дневные записки подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 1 — 934 с.; Ч. 2 — 416 с.

с. 233–234 Признаючи всю користь нового видання ... прийдеться на скінчення сього видання дати ще яких 6–7 томів, значить, 11–13 років — видання було доведене до кінця за сприяння М.Грушевського — через 19 років (уже після смерті О.Лазаревського), за редакцією В.Модзалевського: Дневник генерального підскарбія Якова Марковича. — Львів, 1913. — Т. 4.

с. 234 ...в якому приходять на ст. 314 т. II відомі вірші Горація... — це цікаве спостереження М.Грушевського. На с. 314 приведений “привіт” латиною 1729 р. Якова Марковича охтирському полковнику Олексію Лесевицькому: “Justum et tanacetm propositi virum...” (“Хто твердо й чесно йде до мети”). Упорядник О.Лазаревський

не зміг напевно визначити цей твір, тому прочитав текст із пропусками й помилками. М.Грушевський вияснив, що це відома ода Горация “До Августа” (Кн. 3, 3). Я.Маркович наводить у “привіті” лише перші вісім рядків. (Переклад оди українською А.Содомори див.: *Квінт Гораций Флакк*. Твори. — К., 1982. — С. 63).

При тексті приходять подекуди пояснення слів і імен власних. Перший том попереджає маленька стаття редактора про Якова Марковича... — йдеться про передмову О.Лазаревського: *Лазаревский А.* Предисловие // *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767)*. — К., 1893. — Ч. 1. — С. I–XVI.

...в значній мірі се лиш витяг з його біографії того ж автора, виданої в звісній серії “Люди старой Малороссии” (“К[иевская] старина”, 1894, I) — насправді публікація про Марковичів вийшла на десять років раніше, ніж зазначає М. Грушевський: *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. Марковичи // *Киевская старина*. — 1884. — Т. VIII. — № 1. — С. 51–82.

Розділ VII. УКРАЇНА В ХІХ ст. ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Майков Л. К вопросу об “Истории Русов”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — Т. IV. — С. 188–190 (Бібліографія).

Майков Леонід Миколайович (1839–1900) — російський літературознавець, дослідник давньої російської та української літератур, особливо літератури XVII–XVIII ст.

М.Грушевський багато в чому переповідає думки Л.Майкова, висловлені в його рецензії: *Майков Л.Н.* К вопросу об “Истории Русов”. Из истории южнорусского общества начала XIX в. // *Журнал Министерства народного просвещения*. — 1893. — № 5–6. — С. 213–231.

с. 237 ...рецензія на розвідку д. В[асиля] Горленка “Из истории южнорусского общества нач[ала] XIX в.”, друковану в “Київській старовині” (1893, I)... — повна назва праці: *Горленко в.* Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // *Киевская старина*. — 1893. — Т. XL. — № 1. — С. 41–76. У пізнішому своєму передрукові цієї статті в збірнику “Южнорусские очерки и портреты” 1898 р. В.Горленко згадує цю рецензію Л.Майкова. Праця В.Горленка востаннє була передрукована 1993 р. Див.: *Горленко в.* Из истории южнорусского общества начала XIX века // *Горленко в.* Південноруські образи та портрети. — К., 1993. — С. 17–74.

Горленко Василь Петрович (1853–1907) — відомий український письменник і журналіст.

...“Історія Русів”... — історичний патріотичний твір, виявлений у 20-х рр. ХІХ ст., що мав значний вплив на українську історіографію, літературу та становлення національної ідеології. Дискусії про авторство “Історії Русів” та її спрямованість тривають до сьогодні. Див.: *Кравченко В.В.* Нариси української історіографії

епохи національного Відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.). — Х., 1996. — С. 101–157; *Шліхта Н.* Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики в “Історії Русів” // Молода нація. — 2000. — № 1. — С. 5–23. Див. також: *Кравченко В.В.* “Історія Русів” в сучасній інтерпретації // Journal of Ukrainian Studies. — 2004. — Summer-Winter. — Vol. 29. — N. 1–2. — Р. 275–294.

...ще раніш, в замітці д. Ол[ександра] Лазаревського гадку, що “Історія Русів” т. зв. Кониського вийшла від Полетиків — див.: *Лазаревский А.* Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXIII. — № 4. — С. 97–116. Значна частина цієї статті (с. 110–116) присвячена історії твору, й О.Лазаревський наводить непрямі докази авторства Григорія Полетики.

Полетика Григорій Андрійович (1725–1784) — український громадський діяч та письменник, один із найбільших інтелектуалів своєї доби, автор промов і записок, в яких відстоював автономний лад Гетьманщини. На думку істориків О.Лазаревського, В.Іконникова, В.Горленка, І.Борщака, А.Єршова, батько (Григорій) та син (Василь) Полетики є авторами “Історії Русів”. Див.: *Литвинова Т.Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик // Історія суспільної думки Росії та України XVII—початку XX ст. — Дніпропетровськ, 1992. — С. 53–64; *Її ж.* Суспільна думка України другої половини XVIII—першої половини XIX віків: Григорій і Василь Полетики: Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Дніпропетровськ, 1994.

“Історії...” самого Кониського, і в іменем його вона й розповсюдилась широко в рукописах, з’явившись коло 1828 р. — історія знахідки “Історії Русів” переповідана О.Лазаревським. У 1828 р. в бібліотеці маєтку княжни Лобанової-Ростовської в м.Седневі (Стародубського повіту) (колишній маєтності О.Безбородька) двоє діячів місцевого суду Степан Лайкевич та Олександр Гамалія впорядковували папери для передачі маєтку іншим власникам й натрапили на рукопис “Історії Русів”, який передали місцевому поміщику Степану Шираву. С.Ширай скопіював його й ознайомив зі змістом своїх приятелів. Копії “Історії Русів” швидко поширилися серед місцевих поміщиків.

На сьогодні ця розповідь про виявлення “Історії Русів” переконливо спростована. Текст твору був відомий ще у 1819–1825 рр. (1825 р. — перша документальна згадка), а гербовий папір окремих копій висвітлює 1809 р. Див.: *Кравченко В.В.* Нариси української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 101–110.

Кониський Григорій (Георгій, Юрій) (1717–1795) — український письменник, церковний та громадський діяч, 1751–1755 рр. — ректор Києво-Могилянської академії, архієпископ. “Історію Русів” від часу знаходження приписували йому й під його титулом (“История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского архиепископа Белорусского”) вона вперше вийшла друком у світ 1846 р. Однак авторство цієї особи було швидко спростоване.

...звели її наостанку до становища історичного памфлету і примусили залишити думку про авторство Кониського... — першим, хто надто критично відгукнувся про “Історію Русів”, розкритикувавши її невідповідність джерелам, був російський історик Геннадій Карпов (*Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся. — М., 1870).

...Максимович різко висловив сю останню гадку ще 1865 р. (Собр[ание] соч[инений], I, с. 305–306) — йдеться про думку М.Максимовича щодо обізнаності О.Кониського з польською історичною літературою, чого не бачимо в автора “Історії Русів”. Так само відомо, що Г.Полетика мав чимало козацьких літописів, які не використовувалися автором “Історії Русів”. Тобто М.Максимович заперечував гадку про авторство цих постатей. (Див.: Максимович М. Исторические письма о казаках приднепровских: (К М.В. Юзефовичу) // Максимович М. Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори. — К, 1994. — С. 212). Попри масу фактографічних ганджів, “Історія Русів” була “потрібною для суспільства історією” (за виразом М.Максимовича), незаперечно справивши визначний вплив як на осмислення українського минулого, так і на постання української модерної нації.

...як-то доводилось нам чути і як висловлено було в “Істории славян[ских] литературы” ... що купились в першій чверті сього віку коло М[иколи] Репніна — у розділі про українську літературу О.Піпін зазначав, що патріотизм псевдо-Кониського був ширшим й ближчим до російського ліберального руху часів декабристів. На його думку, псевдо-Кониський перебуває таким чином “у зв’язку з тією цікавістю до минулого, яка виявляється дуже сильно в тридцятих й сорокових роках”. (Пыпин А.Н., Спасович В.Д. История славянских литератур. — СПб., 1879. — Т. 1. — С. 367). Висловлювалося припущення про написання твору в 20–30-х рр. XIX ст.

...т. зв. “Літопись Рубана” (що видав Василь Рубан 1773 р., одержавши від Кониського) — книга “Краткая Летопись Малыя России, с 1506 по 1776 год, изданная В.Г.Рубаном...”, видана, щоправда, 1777 р. у Санкт-Петербурзі. Тут М.Грушевський повторює помилку М.Максимовича.

с. 237–238 Василь, роменський маршал і також один з видатніших заступників лівобічної інтелігенції (1765–1845)... — Василь Полетика, громадський діяч. Відомий своїм листуванням і збиранням історичних документів: “Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики 1809 г.” (Приложение к журналу “Киевская старина”, 1893).

с. 238 Він тільки відкидає думку д. Лазаревського, що історію розпочав Г.Полетика ... ніде не каже про яку-небудь написану історію батька — див. суперечки на цю тему: Возняк М. Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика. — К.; Львів, 1939.

Особливо цікаві його уваги — що перший в друку скористався з “Історії Русів” сам Максимович в своїй обороні “Полтави” Пушкіна 1829 р. — йдеться про ранню статтю М.Максимовича: О поэме Пушкина “Полтава” в историческом отношении // Атеней. — 1829. — Ч. 2. — С. 501–515 (передрук: Отзыв М.А.Максимовича о поэме Пушкина “Полтава” // Киевская старина. — 1899. — Т. LXV. — № 5. — С. 249–259). У поемі “Полтава” (1828), присвяченій подіям в Україні у 1708–1709 рр., О.Пушкін використав відомості з “Історії Русів”. Обороняючи поему від критиків і захищаючи поета в історичній вірогідності, М.Максимович сам охоче використовує сюжети з відомого історичного твору. Однак пізніше М.Максимович істотно змінив свої думки про “Історію Русів”.

Далі, що видання “Історії Русів” (зроблене Бодянським 1846 р. в московських “Чтениях”) не викликало ніяких особливих перешкод... — проте російська цензура у пізніші часи суворо переслідувала цей твір: Див. Кравченко В.В. “Історія

Русів” у російській цензурі (50-ті роки XIX ст.) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. — 1994. — Вип. 1. — С. 4–10.

...бо в ті часи не шляхетський, а демократичний український патріотизм (як у “Повісті про український нарід” Куліша) страшив уряд — М.Грушевський повторює думку Л.Майкова. “Повість про український нарід” П.Куліша надрукована лише частково. “Повість” яскраво зображує український народ вільнолюбним, цивілізованим, з властиво демократичними формами управління. Твір характеризує романтичні пориви ранньої творчості П.Куліша. Див. передрук: *Куліш П. Повість про український народ.* — Львів, 2006.

Starzyński Stanisław. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Część II (1869–1894)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — Кн. 2. — С. 33–37 (Бібліографія).

Рецензія не була включена до переліку праць М.Грушевського, що уклав І.Левицький. Виявив В.Маслійчук.

Старжинський Станіслав (1853–1935) — польський юрист і політик, знавець конституційного (політичного) права, професор, ректор Львівського університету (1913–1914).

с. 239 *Продовженням праці д-ра Л[юдвіка] Фінкеля, що написав історію університету Львівського до р[оку] 1869...* — йдеться про працю професорів Львівського університету Л.Фінкеля та С.Старжинського: *Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894.* — Т. 1–2. Рецензію на перший том — “*Historia Uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869*” (Львів, 1894) написав Є.Барвінський і вона передувала рецензії М.Грушевського в “Записках НТШ” (с. 30–33). Рецензія М.Грушевського була написана на другий том праці, автором якого був С.Старжинський. (Див.: *Гюго Лейн Віктор.* Дати на службі нації: польсько-українська дискусія кінця XIX—початку XX ст. Навколо дати заснування університету у Львові // Україна модерна. — Ч. 2–3).

Право цивільне мало відтак знаменитого професора ... в особі д-ра Ол[ександра] Огоновського... — згадується брат Омеляна Огоновського Огоновський Олександр (1848–1891) — український правник, громадський діяч. Професор цивільного права Львівського університету (1878), декан юридичного факультету (від 1886). Дійсний член НТШ. Перший голова Народної ради (1885).

Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) — український поет, драматург, перекладач, літературознавець та філолог. Професор Львівського університету, член-кореспондент Краківської академії наук (від 1881). Співзасновник та голова “Просвіти” (1877–1894). Голова Народної ради (1885) та НТШ (від 1893). Основна праця: “Історія української літератури” в 6 т. (1887–1894).

Шашкевич Григорій (1809–1888) — ректор Греко-католицької духовної семінарії у Відні, архіпресвітер капітули в Перемишлі. Посол до Австрійського парламенту та Галицького сейму. Основні праці: “Грамматика української мови для народних шкіл” (1862), “Німецько-руська правничка термінологія” (1851, у співавторстві).

с. 241–242 *“Aby jednak ... potrzeba, by posiadał niezbędną do tego wewnętrzną zdolność”* — утім, аби певна мова могла фактично в повному обсязі послугувува-

тися визнаними за нею правами, потрібно, аби вона посідала необхідну для цього внутрішню властивість.

с. 242 *“Zwlaszcza uniwersyteckie wykłady mają na celu szerzenie i rozwój umiejętności i cywilizacji ... gdyż wyższą naukę wolno każdemu tu pobierać lub jej nie pobierać”* ... — власне, університетські лекції мають на меті поширення та розвиток знань і цивілізації в найширшому сенсі цього слова, а не вивчення мови як такої; мова у цьому випадку не є самодостатньою метою, але засобом, а університетські лекції — це не семінар для її вдосконалення. Отже, до університету має право потрапити тільки мова вже цілком готова, оздоблена всіма багатствами і засобами висловлення думки. Зрештою, закріплений конституційно за державою обов’язок створення різномовних наукових закладів у країнах із мішаним національним складом може поширюватися як суто правнича норма лише на заклади, що надають такий рівень знань, засвоєння якого держава вимагає від кожного громадянина (у формі шкільного обов’язку), себто, до народної освіти; поза цими межами він вже стає радше політичною потребою, питанням звичайної доречності, справедливості і добре усвідомленого інтересу держави, але не правничою вимогою, адже вищу освіту кожен має право здобувати чи не здобувати.

Н.К.Имеретинский. Дворянство Волынской губернии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 42–43 (Бібліографія).

Имеретинський (Багратіоні) Микола Костянтинович (1830–1894) — російський генерал, князь грузинського походження. Брав участь у придушенні Польського повстання 1863 р. Русифікатор. У 1860-х рр. — предводитель дворянства Волинської губернії. Очевидно, це спонукало В.Б.Антоновича взяти за псевдонім ініціали та прізвище генерала (Н.К.Имеретинский) для публікації власного нарису “Дворянство Волынской губернии” (1867). У 1893–1894 рр. М.К.Имеретинский опублікував статтю під таким самим заголовком, що і В.Антонович, прорецензовану М.Грушевським.

с. 242–243 *Головна вага полягає на тому, що волинський депутатівський збір затвердив масу шляхетства ... коли всіх незатверджених в шляхетських правах повернено в міщанство і селянство* — політика російського уряду стосувалася насамперед обмеження прав польської шляхти, найбільш бунтівної соціальної категорії, що піднімала кілька повстань проти Російської імперії 1830–1831 та 1863 рр. Насамперед обмежувалася кількість шляхетського прошарку: дрібна шляхта переводилася до селян, велику шляхту прагнули обмежити в правах, вимагали істотних доказів щодо знатності й підтвердження прав на землеволодіння. У Київській губернії такі процеси відбулися завдяки реформам губернатора Д.Бібікова й створенню комісії з перевірки шляхетських прав 1840–1845 рр. Подібні заходи було використано й щодо шляхти Волинської губернії після придушення повстання 1863 р. (Бовуа д. Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 15–24; Його ж. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Перекл. з франц. З.Борисюк. — К., 1996; Його ж. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830. — Львів, 2007).

Сочинения А.А.Котляревского, т. IV...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — Кн. 3. — С. 43–44 (Бібліографія).

Котляревський Олександр Олександрович (1837–1881) — відомий філолог, славіст, професор Київського університету.

с. 243 *З-поміж заміщених писань занотуємо ... і проба бібліологічного огляду давнього руського письменства в IV т.* — йдеться про публікації О.Котляревського в його чотиритомнику: По поводу сочинения г. Данилевского об Основьяненко // *Котляревский А.* Сочинения. — Т. 1. — С. 13–34; Богдан Хмельницкий, сочинение Н.Костомарова // Там само. — С. 267–285; Народні оповідання Марка Вовчка. — СПб., 1858 (Издан П.Кулиш) // Там само. — С. 286–303; Были ли малоруссы обитателями полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV веке? // Там само. — С. 624–637; Сравнительное языкознание // Там само. — Т. 2. — С. 138–212; О погребальных обычаях языческих славян // Там само. — Т. 3. — С. 1–300; Книга о древностях и истории поморских славян в XII веке. Сказание об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древностей // Там само. — С. 301–484; Славянские древности. Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права // Там само. — Т. 4. — СПб., 1895. — С. 1–206; Древняя русская письменность — Опыт библиологического ее изучения // Там само. — С. 207–393.

Погодінська теорія — на думку М.Погодіна, після татарської навали Київ запустів, основна маса населення переселилася на північ, на територію, де виникла Московська держава. Подніпров'я поволі залюднили мешканці Волині та Галичини. Тобто спочатку населення Києва було “великоруським”. Таким чином, давньоруська культурна спадщина переходила до Росії. Ця думка була висловлена в опублікованому листі М.Погодіна до І.Срезневського, де аналізувались погляди філолога П.Лаврівського. Див.: *Погодин М.* О древнем языке русском (Письмо к И.И.Срезневскому) // Москвитянин. — 1856. — Т. 1. — № 2. — С. 113–139. Того ж року була надрукована відповідь М.Максимовича (*Максимович М.* Филологические письма к М.П.Погодину // Русская беседа. — 1856. — Т. III. — С. 78–139.). Ця публікація поклала початок полеміці М. Погодіна з М.Максимовичем на шпальтах “Русской беседы” у 1856–1857 рр.

Погодінська теорія була буквально сприйнята українськими культурними діячами й активно заперечувалась одразу. Українські вчені (В.Антонович, О.Котляревський, А.Кримський, М.Грушевський) доводили автохтонність населення Київщини. Проте думки М.Погодіна були сприйняті дуже спрощено. Головна мета погодінських доказів — довести різницю між українцями й росіянами — не була інтерпретована й, навпаки, поборники українства тривалий час доводили спільність давньоруської спадщини, а отже, й близькість обох народів.

с. 244 *Досі ся книжка була бібліографічною рідкістю, бо видрукувана в малорозповсюджених “Филологических записках” воронезьких, а окремо вийшло тільки 99 примірників* — заснований О.Хованським на мізерні засоби 1861 р. у Воронежі перший російський філологічний часопис. Ідею такого часопису дуже гаряче підтримав О.Котляревський і в цьому виданні переважно й друкував свої твори. Див. про це: Очерк биографии А.А.Котляревского, составленный

членом-корреспондентом Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук А.Н.Пыпиным // *Котляревский А.А. Сочинения.* — Т. IV. — С. XXXII—XXXVIII.

До IV т. доложено біографію Котляревського, споряджену Пипіним (про неї буде мова осібно)... — Очерк биографии А.А.Котляревского, составленный членом-корреспондентом Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук А.Н.Пыпиным // *Котляревский А.А. Сочинения.* — Т. IV. — С. I—CL. Див. також наступну в цьому розділі рецензію М.Грушевського на працю О.Піпіна: *Пыпин А.Н. Материалы для биографии А.А.Котляревского.* СПб., 1894, ст. 110+портрет (відбитка з “Сборника Отделения русс[кого] языка и словесности Императорской академии наук”, т. 50, 1895).

Пыпин А.Н. Материалы для биографии А.А.Котляревского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — Кн. 1. — С. 37—39 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 6—9. Підпис: *М.Грушевський.*

с. 244 ...своего земляка Бодянского і славного російського філолога Буслаєва — Бодянский Осип Максимович (1808—1877), філолог-славіст, історик та археограф, професор Московського університету, автор поезій українською мовою. (Див.: *Василенко Н.П.* О.М.Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. — К., 1904; *Кондрашов Н.А.* Осип Максимович Бодянский. — М., 1956; *Бодянский О.М.* Дневник. 1852—1857 / Предисловие, подготовка текста, подбор иллюстраций и комментарии Т.А.Медовичевой. — М., 2006. — 336 с.; *Тодійчук О.* Нове видання копії “Щоденника” Осипа Бодянского // Український археографічний щорічник. — 2007. — Т. 12. — С. 758—773.)

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — відомий російський філолог, історик російської мови, основоположник історико-порівняльного методу в російському мовознавстві.

с. 244—245 Пипін характеризує його як “видатного й характерного заступника ... і першим впливом Грімма на студіювання народної старовини”... — Грімм Якоб (Grimm Jakob) (1785—1863), німецький філолог. Один із зачинателів міфологічної школи в фольклористиці, виділення мовознавства як самостійної філологічної дисципліни. Прихильник історико-порівняльного методу у філології.

с. 245 На жаль, політичний процес одного емігранта, до якого К[отляревсько]го цілком безосновно і безневинно змішано, вибив його з сієї колії... — йдеться про приїзд до Росії в 1862 р. Василя Кельсієва — співробітника відомого російського революціонера О.Герцена для вивчення проблематики розколу та старообрядців. Під час відвідин Москви В.Кельсієв буцімто зустрічався з О.Котляревським й багатьма іншими науковцями, яких одразу ж стали переслідувати й звільняти з посад російські власті. Див.: Очерк биографии А.А.Котляревского... — С. XXVIII—XXXI.

Пізніше йому дозволено було обняти катедру в університеті Дерптським, де, одначе, почув себе неможливим, коли настала роз’ятрена боротьба російсько-німецька... — Дерптський університет (тепер — Тартуський університет, Естонія), реформований 1803 р., був німецькомовним. Адже німецька мова

була основною мовою серед еліти Прибалтики (Курляндії, Естляндії, Лівляндії). Остзейські дворяни захищали права німецької мови, прагнули запобігти русифікації й поширенню окремих модерних мов місцевого населення. У рецензії йдеться про бурхливу боротьбу після публікацій професора Дерптського університету К.Шіррена 1869 р. про потребу витіснити російську мову з шкіл Прибалтики й сприяти німецькій школі. К.Шіррена звільнили з посади. Однак його публікації викликали дискусію й підтримку з боку німецькомовних мешканців Прибалтики.

Характерна його промова ... про історичну сторону поезій Шевченка — 1 березня 1881 р. Історичне товариство Нестора Літописця в Києві провело засідання, присвячене поезії Т.Шевченка (на річницю його смерті). Вступне слово взяв голова Товариства О.Котляревський. Зважаючи на Емський указ 1876 р. щодо заборони української мови, виступ О.Котляревського був досить сміливим. Промовець заявив, що українська мова тільки “лягла спочити” під тиском обставин, та надалі за нею ще утвердиться право “безбоязного, нічим не скутого розвитку”. Див.: Заседание 1 марта 1881 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1888. — Кн. 2. — С. 143–144.

Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель, 1839–1842...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. X. — Кн. 2. — С. 43 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 131–132. Підпис: М.Г.

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) — філолог та історик. Один із провідних українських романтиків. Своїм виданням “Запорожская старина” (1833–1838) започаткував новий романтичний погляд на українське минуле. (Див.: Кравченко В.В. Нариси української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.). — Х., 1996).

с. 246 Сей збірник листів Срезневського друкувався в часописі “Живая старина” з р[оків] 1892–1893 — йдеться про публікацію листів І.Срезневського: Путевые письма Измаила Срезневского к матери его Елене Ивановне (1839–1842). С предисловием, редакцией и примечаниями Вс. И. Срезневского // Живая старина. — 1892. — Вып. 1. — С. 49–77; Вып. 2. — С. 27–70; Вып. 3. — С. 43–45; Вып. 4. — С. 62–96; 1893. — Вып. 1. — С. 20–62; Вып. 2. — С. 139–177; Вып. 3. — С. 330–373; Вып. 4. — С. 462–506.

Бачив і “Москвитянина” (часопис, що видавав Погодін) — часопис видавав М.Погодін у 1841–1856 рр. у Москві (щомісяця, а з 1849 р. — двічі на місяць). Мав офіційний характер, проте містив чимало слов’янофільських публікацій і перекладів. Видання певною мірою пропагувало українську літературу. У ньому друкували твори Г.Квітка-Основ’яненко та П.Куліш. Часопис містив рецензії (в тому числі й І.Срезневського) на українські книжки.

А.А.Васильчиков. Семейство Разумовских, т. V...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Кн. 4. — С. 39 (Бібліографія).

Васильчиков Олександр Олексійович (1832–1890) — князь, науковець, директор Ермітажу, голова Археологічної комісії. Бабусею О.Васильчикова була донька останнього українського гетьмана К.Розумовського, Ганна. Основною працею О.Васильчикова стала п'ятитомна історія родини Розумовських (1879–1894), так і не закінчена (останній том вийшов посмертно).

с. 247 ...біографія Андрія Кириловича... — Розумовський Андрій Кирилович (1752–1836), відомий російський дипломат українського походження, син останнього українського гетьмана. Потрапивши ще замолоду у немилість, більшість свого життя провів за кордоном, у Відні, де прийняв католицизм. Був меценатом Людвіга ван Бетховена; композитор присвятив йому П'яту та Шосту симфонії.

...Наталі Загряжської... — Загряжська Наталя Кирилівна (1747–1837) — найстарша з доньок гетьмана, відома своїми статками та авантюрами. Удочерила тітку О.Васильчикова, Марію, яку видала заміж за вихідця з України Віктора Кочубея.

Писання Трохима Зіньківського...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 27–28 (Бібліографія).

Зіньківський Трохим (1861–1891) — письменник, фольклорист, публіцист. М.Грушевський виступив з маленькою рецензією на упорядковані Т.Зіньківським (М.Цупким) байки.

с. 247 ...“Штунда, українська раціоналістична секта”... — штунда (від нім. die Stunde — година [для читання Біблії]) — протестантський рух євангелічного спрямування, що поширився серед українських селян Півдня України у середині XIX ст. Переслідувалася російською православною церквою й урядом. Чимало українських національних діячів позитивно ставилися до штунди.

с. 248 ...головно скористав з багатого запасу відомостей, зібраних в монографії про штунду Роджественського... — йдеться про працю: *Роджественский А. Южнорусский штундизм.* — СПб., 1889.

Празднование столетия Подольской епархии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIII. — Кн. 5. — С. 23–24 (Бібліографія).

Рецензія не внесена до переліку праць М.Грушевського, що уклав І.Левицький. Виявив В.Маслійчук.

Подольские архипастыри. К столетию учреждения Подольской епархии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIV. — Кн. 6. — С. 20–23 (Бібліографія).

Рецензія не внесена до переліку праць М.Грушевського, що уклав І.Левицький. Виявив В.Маслійчук.

Die Orthodox-orientalische Kirche in Lemberg und ihre Gemeinde in Lemberg und ganz Galizien...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Кн. 2. — С. 13–14 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 115–117. Підпис: *М.Грушевський.*

Розділ VIII. БІБЛІОГРАФІЯ: ОГЛЯДИ, ЗАМІТКИ
ОГЛЯДИ

“Записки [НТШ]”, “Часопись правнича”, “Зоря”, “Правда”

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. VI. — Кн. 2. — С. 1–12 (Наукова хроніка).

“Записки Наукового товариства імені Шевченка” (“Записки”) — головне періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка. Впродовж 1892–1937 рр. у Львові вийшло 155 томів. За редакцією М. Грушевського у 1895–1913 рр. вийшло 110 томів (5–98; 101–116).

“Правнича часопись” (“Часопись правнича”) — видання Правничої комісії при Історико-філософській секції НТШ. Виходила у Львові в 1894–1900 рр. Вийшло 10 річників у 16 випусках. У 1900 р. зреформована в “Часопись правнича і економічна”.

“Зоря” — літературно-науковий і громадський двотижневик (“Письмо літературно-наукове для руських родин”). Виходив у Львові в 1880–1897 рр. З 1885 р. — орган Товариства імені Шевченка (згодом НТШ). З 1898 р. “Зорю” перетворено на “Літературно-науковий вістник”.

“Правда” — щомісячний український літературний, науковий та політичний журнал, орган народовецької партії; виходив у Львові в 1867–1870, 1872–1880, 1883–1884, 1888–1895 рр.

“Сборник Харьковского историко-филологического общества”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. VI. — Кн. 2. — С. 61–63 (Бібліографія).

Історико-філологічне товариство при Харківському університеті — засноване 20 жовтня 1873 р. викладачами історико-філологічного факультету університету. Припинило своє існування 1919 р. Його діяльність була спрямована на розвиток досліджень з класичної філології, порівняльного мовознавства, історії та культури Лівобережної України й Слобідської України, розповсюдження знань серед учнівської та студентської молоді й населення. У 1892 р. при товаристві було створене Педагогічне відділення. З 1886 р. почав виходити “Сборник Харьковского историко-филологического общества”. Видавався до 1914 р.

“Университетские известия”, “Записки Императорского Харьковского университета”, “Записки Императорского Новороссийского университета”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. VII. — Кн. 3. — С. 1–2; 11–16; 20–22; 25–28 (Наукова хроніка).

“Университетские известия” — щомісячний науковий журнал Київського університету св. Володимира. Виходив у 1861–1919 рр.

“Записки Императорского Харьковского университета” — видавалися у Харкові з 1874 р. чотири рази на рік. У 1884 р. видання було перерване. Відновилося у 1893 р.

“Записки Императорского Новороссийского университета” — видавалися в м.Одесі з 1867 р.

“Журнал Министерства народного просвещения” — російський щомісячний журнал. Видавався в 1834–1917 рр. у Петербурзі. Складався із офіційної частини, де публікувались матеріали міністерства, та неофіційної, де публікувались статті з питань народної освіти, класичної філології, історії, літератури тощо. З 1837 р. (до середини 1855 р.) у журналі публікувався “Указатель вновь выходящих книг”, який поклав початок державній бібліографічній реєстрації, та “Известия о новых достопримечательных книгах как иностранных, так и выходящих в России”.

“Известия Варшавского университета” (“Варшавские университетские известия”) — періодичний орган Варшавського університету, створеного указом Олександра II 1869 р. на базі Варшавської Головної школи. Почали виходити з 1871 р. російською мовою за ректорства П.Лавровського.

“Ученые записки [Императорского] Казанского университета” — зреформовані з “Казанского вестника”, що виходив при університеті в 1821–1833 рр. Виходили з 1834 р. по 1864 р. по 4 книги щорічно (за винятком 1834 р.). З 1862 р. виходять по відділеннях. З 1865 р. по 1883 р. видання виходило під назвою “Известия и Ученые записки Императорского Казанского университета”. 1884 р. повернулася назва “Ученые записки Императорского Казанского университета”.

“Ученые записки [Императорского] Юрьевского университета” — 1893 р. Дерптський університет перейменовано в Юр’ївський. З 1893 р. до 1917 р. виходили “Ученые записки Императорского Юрьевского университета. Acta et Commentationes Imp. Universitatis Jurievensis (olim Dorpatensis)” по 4 випуски щорічно. Редактором видання призначався один з професорів університету. В 1906–1917 рр. редактором “Ученых записок” був відомий лінгвіст, професор Д.Кудрявський, який уклав «Алфавитный указатель содержания “Ученых записок Юрьевского университета” за 1893–1912 гг.». Мали два відділи: офіційний відділ, що відображав офіційну діяльність університету, та неофіційний, що містив наукові праці, відгуки на них тощо. Окремо як додатки до видання публікувались наукові монографії та статті.

“Археологические известия и заметки” — перший щомісячний спеціалізований археологічний журнал у Росії. Видавало Московське археологічне товариство в 1893–1899/1900 рр. Редакторами були О.І.Кіріпичников, Д.Анучін. В “Археологических известиях” публікувались праці визначних істориків і філологів І.Забеліна, М.Сперанського, Д.Анучіна, Ю.Готье та ін. Окремий розділ був присвячений археологічній хроніці. Вперше приділена серйозна увага охороні історичних пам’яток. Відділ іноземної хроніки висвітлював здобутки західноєвропейської науки.

“Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” (“Чтения” Московского общества истории и древностей, “Чтения” Московського історичного товариства) — періодичне видання першого наукового історичного товариства в Росії, засноване 1804 р. Виходило в 1846–1918 рр.

“Русский филологический вестник” — мовознавчий та історико-літературний журнал. Виходив у 1879–1917 рр. Редактори-видавці: М.Колосов (до 1880), О.Смирнов (до 1904), Є.Карський (з 1905 р.). Виходив у Варшаві (з №3 за 1915 р. евакуйований, друкувався в різних містах), 4 книги на рік. Висвітлював курс на об’єднання зарубіжних “слов’янських племен” під російським пануванням. Цим

пояснюється особлива увага до дунайських і балканських мов і літератур, загравання з польською культурою та двоїсте ставлення до української (яку іменували “малоросійською”). Публікувались праці Є.Будде, О.Соболевського, О.Потебні, Б.Соколова, О.Шахматова, В.Мочульського, М.Петрова та ін.

“Филологическое обозрение” — російський журнал класичної філології та педагогіки. Виходить у Москві з 1891 р. (два томи на рік). Першими видавцями-редакторами були А.В.Адольф та В.Г.Аппельрот.

“Филологические записки” — російський журнал, присвячений дослідженням та розробленню питань з мови, літератури, порівняльного мовознавства, слов’янських мов. Заснований у 1860 р. О.А.Хованським у Воронежі. Виходить шість разів на рік.

“Этнографическое обозрение” — перший російський етнографічний журнал, орган Етнографічного відділення Московського товариства любителів природознавства, антропології і етнографії. Виходив у Москві в 1889–1916 рр. чотири рази на рік.

“Живая старина”, “Византийский временник”, “Wisła...”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. VIII. — Кн. 4. — С. 1–4; 13–17; 18; 21–22 (Наукова хроніка).

“Живая старина” — журнал Відділення етнографії Російського географічного товариства. Виходив у 1890–1916 рр. у Петербурзі чотири рази на рік. Друкував дослідження та матеріали з фольклору й етнографії народів Росії, частково зарубіжних народів. Основну увагу приділяв матеріальній культурі та побуту.

“Византийский временник” — російський часопис з візантієзнавства, заснований при Академії наук 1894 р. за ініціативою В.Г.Васильєвського та В.Е.Регеля. Містить праці з історії Візантії, рецензії, критичні огляди, наукову хроніку. Видавався з перервами. Останній випуск 66(91) вийшов у 2007 р.

“Wisła, miesięcznik geograficzno-etnograficzny” — періодичний орган Польського етнологічного товариства. Виходив у 1887–1905, 1916–1917 рр.

“Przewodnik Naukowy i Literacki” — місячний додаток до “Gazety Lwowskiej”. Виходив у 1873–1919 рр. (з перервою в 1915–1916 рр.). Засновник і редактор В.Лозинський.

“Byzantinische Zeitschrift” — перший спеціалізований часопис з візантієзнавства. Засновник і перший редактор — німецький професор К.Крумбахер. Виходить з 1892 р. Містить статті та рецензії на нові книги з візантієзнавства, детальну бібліографію всього, що з’являється в галузі візантієзнавства. До 1914 р. вийшло 22 томи. Перестав виходити під час Першої світової війни. Відновилось видання після війни. За період з 1892 р. до 2006 р. видано 99 томів.

“Известия Историко-филологического института князя Безбородько” в Нежине...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. IX. — Кн. 1. — С. 49 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 24. Підпис: М.Г.

“Известия Историко-филологического института князя Безбородько” — виходили впродовж 1877–1921 рр.; спочатку друкувалися у Києві, потім у Ніжині. Структурно складалися з двох розділів: перший — офіційний, де публікувалися матеріали про навчальний процес, програми викладу навчальних курсів за окремими предметами, відомості про діяльність студентів і перелік наукових праць педагогів Інституту. У другому розділі публікувалися наукові праці з класичної філології, мовознавства, етнографії, української і всесвітньої історії, філософії. Серед авторів — А.Будилович, М.Лавровський, Є.Карський, М.Бережков, Є.Петухов, Р.Брандт, П.Нікітіна, Ф.Міклошич та ін.

“Ученые записки Императорского Московского университета, отдел историко-филологический” ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. IX. — Кн. 1. — С. 50 (Бібліографія).

“Ученые записки Императорского Московского университета, отдел историко-филологический” — виходили з 1881 р.

“Учитель”

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. X. — Кн. 2. — С. 9 (Наукова хроніка).

“Учитель” — часопис для вчителів народних і середніх шкіл, вчителів семінарій. Видавався у Львові як орган Руського товариства педагогічного (1889–1911), пізніше — орган Українського педагогічного товариства (1911–1914); спочатку як двотижневик, з 1911 р. — місячник.

“Древности — Труды Императорского Московского археологического общества” ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. X. — Кн. 2. — С. 3–5 (Бібліографія).

“Древности Московского археологического общества — Труды Московского археологического общества” — видавалися у Москві від 1865 р. Одним з редакторів “Древностей...” (томи 13–24) був Трутовський Володимир Костянтинович (1862–1932) — нумізмат, історик, сходознавець, музейний діяч. Працював у Московському головному архіві Міністерства закордонних справ (1887–1898), був охоронцем Московської оружейної палати (1898–1924). Член-кореспондент (1885), дійсний член (з 1887), секретар (1888–1914) Московського археологічного товариства. В 1922–1932 рр. — професор Археологічного факультету Московського університету.

“Древности — Труды Славянской комиссии Императорского Московского археологического общества” ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. X. — Кн. 2. — С. 5–7 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 243. — Арк. 18–18 зв. Початок.

Славянская комиссия при Московском археологическом обществе — створена в 1892 р. Одним із відомих діячів її був славіст і русист М.Н.Сперанський.

Сперанський Михайло Несторович (1863–1938) — російський літературознавець, етнограф, філолог. Закінчив Московський університет (1885), професор Московського університету, член Московського археологічного товариства. Член-кореспондент Академії наук (з 1902), академік РАН (з 1921). Репресований по так званому “Делу славістів” в 1934 р. Основні праці: “Из истории отреченных книг. I. Гадания по Псалтири. II. Трепетники” (СПб., 1899); III. “Лопаточник” (СПб., 1900); “К истории славянского перевода Евангелия” (“Русский филологический вестник”, 1899, № 1–2; 1900, № 1–2); “Октябрьская минея до-Макарьевского состава” (“Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук”, 1901, VI, 1) та ін.

“Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. X. — Кн. 2. — С. 54–55 (Бібліографія).

Историко-филологическое общество при Императорском Новороссийском университете — засноване в 1889 р. Товариство видавало “Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете”. Протягом 1890–1916 рр. вийшло 1–25 томів, де друкувалися переважно публікації з візантійсько-слов’янської проблематики.

“Записки Императорского Русского археологического общества”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XI. — Кн. 3. — С. 1 (Бібліографія).

“Записки Императорского Русского географического общества” — видавалися у Петербурзі з 1846 р. у невизначені терміни. З 1865 р. виходили “Известия Императорского русского географического общества”. З 1866 р. “Записки...” почали виходити по кожному з трьох відділень, безстроково.

“Сборник Херсонского земства”

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XIII. — Кн. 5. — с. 23–24 (Наукова хроніка).

“Сборник Херсонского земства” — орган Херсонського земства, виходив з 1868 р. у Херсоні щомісячно; з 1879 р. — по 4 випуски щорічно; з 1886 р. — по 6 випусків щорічно; з 1888 р. — щомісячно.

“Варшавские университетские известия”, “Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XIV. — Кн. 6. — С. 5, 14–15; 17–18; 23–24 (Наукова хроніка).

“Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете” — виходять з 1879 р. До 1892 р. вийшло десять томів, присвячених археологічному, історичному та етнографічному вивченню Східної Росії. З 1892 р. виходять по 6 випусків щорічно.

ЗАМІТКИ

Русская историческая библиография, указатель книг и статей по русской и всеобщей истории и вспомогательным наукам...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1894. — т. III. — с. 229 (Замітки історичні, археологічні і критичні).

Перші томи *“Русской исторической библиографии”* з’явилися завдяки діяльності російського бібліографа-професіонала В.І.Межова (1831–1894), який розпочав свою діяльність з публікації *“Библиографических листков”* (додатка до *“Отечественных записок”*, 1856–1857). Це був найповніший покажчик всіх друкованих видань, що вийшли в Росії за ці роки. Вийшовши у відставку, В.І.Межов до останніх днів життя займався укладанням покажчиків як загального характеру, так і спеціальних з історії, археології, літератури, педагогіки, періодичних видань тощо (укавав понад 50).

Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел, ч. V...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. V. — Кн. 1. — С. 29 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 131. Підпис: М.Г.

Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. VII. — Кн. 3. — С. 49 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 13. Підпис: М.Г.

Отчет Императорской публичной библиотеки за 1891 г. ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. VIII. — Кн. 4. — С. 62–63 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 168–168 зв. Підпис: М.Г.

Бертенсон. По югу России...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1895. — т. VIII. — Кн. 4. — С. 63 (Бібліографія).

Бертенсон Василь Олексійович (1860 (1861)-?) — агроном. Голова комітету шовківництва, заступник голови комітету виноградарства Товариства сільського господарства Південної Росії. Редактор журналу *“Виноградарство и виноделие”*. Брав участь у роботі Одеського відділення Російського товариства садівництва. У 1893 р. призначений спеціалістом з сільськогосподарської частини для Бесарабської,

Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній і спеціалістом з шовківництва для півдня Росії. З 1899 р. — урядовий агроном Подільської і Волинської губерній. Як компетентний експерт Бертенсон брав участь у сільськогосподарських виставках в Орлі, Херсоні, Кишиневі, земських агрономічних нарадах, що відбувались у Житомирі, Києві, Херсоні, Одесі та інших містах. Надрукував низку статей в “Земледельческой газете”, в журналах “Сельское хозяйство и лесоводство”, “Вестник русского сельского хозяйства”, “Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России” тощо.

Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А.С.Уварова...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. IX. — Кн. 1. — С. 9–10 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 6–7 зв. Підпис: М.Г.

Кавелін Лев Олександрович (архімандрит Леонід) (1822–1891) — письменник, історик, археограф. У 1840–1852 рр. — гвардійський офіцер. Під впливом слов'янофіла І.Кириєвського і монахів Оптиної пустині вийшов у відставку (1852) і постригся в монахи під іменем Леоніда (1857). Член російської місії в Єрусалимі (1857–1859), її начальник (1863–1865), настоятель церкви при російському посольстві в Константинополі (1865–1869), настоятель Воскресенського монастиря “Новый Иерусалим” (1869–1877), з 1877 р. — намісник Троїце-Сергієвої лаври. Член багатьох наукових товариств і комісій. Автор праць і статей з російської і слов'янської церковної історії, з історії православного Сходу, а також археографічних праць, з яких найважливіша — “Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А.С.Уварова” (ч. 1–4, 1893–1894).

Систематическое описание рукописей Московской Синодальной (Патриаршей) библиотеки...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. IX. — Кн. 1. — С. 10–11 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 240. — Арк. 5–5 зв. Підпис: М.Г.

А.В.Михайлов. Общий обзор состава, редакций и литературных источников “Толковой Пален”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XI. — Кн. 3. — С. 11–12 (Бібліографія).

Михайлов Олександр Васильович (1859–1927) — російський філолог-славіст, історик російської літератури, найбільш ґрунтований і глибокий дослідник слов'янської біблеїстики. Екстраординарний (з 1905) і ординарний (з 1913) професор Петербурзького університету. Член-кореспондент Академії наук (1922). Член Московського археологічного товариства (1914) та багатьох комісій (Комісії з видання пам'яток давньої писемності, Діалектологічної, Словарної, Біблейської). Основні праці: “К вопросу о редакциях Домостроя, его составе и происхождении” (1889); “О новых

изданиях хорватских глаголических текстов: Из истории древнеславянского перевода Священного Писания” (1905); “Опыт изучения текста Книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе” (1912). За відзивом О.О.Шахматова 1915 р. Михайлов був нагороджений за цю книгу Ломоносівською премією.

Календарь Подольской епархии на 1896 год под редакцией свящ[енника] Е. Сецинского...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XI. — Кн. 3. — с. 56—58 (Бібліографія).

Сецинський Юхим (Євтим) Йосипович (Сицинский, Сецинский) (1859—1937) — український історик, педагог, громадський діяч Поділля, православний священник, член Історичного товариства Нестора Літописця (з 1896), дійсний член НТШ (з 1899), УНТ у Києві (з 1906). Засновник і завідувач Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею (1890—1922). Редактор “Подольских епархиальных ведомостей” (1892—1918). Голова Подільського церковного історико-археологічного товариства (1903—1921), редагував його “Труды” (томи 1—6, 1908—1912). У 1918—1922 р. — приват-доцент Кам'янець-Подільського українського інституту. Основні праці: “Древнейшие православные церкви в Подолии” (томи 1—4, 1899—1902); “Материалы для истории монастырей Подольской епархии” (1891); “Город Каменец-Подольский. Историческое описание” (Київ, 1895); “Археологическая карта Подольской губернии” (1901); “Южнорусское церковное зодчество” (1907); “Нариси з історії Поділля”, ч. 1—2 (1927).

П. фон Винклер. Русская геральдика, история и описание русских гербов...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XII. — Кн. 4. — с. 32—33 (Бібліографія).

Вінклер Павло Павлович, фон (Фон Вінклер) (1866—бл. 1937) — автор праць з російської геральдики, нумізматики, історії зброї. Головним внеском Вінклера у вивчення російської історії є його монографії, присвячені російській геральдиці. Жоден із наступних дослідників російських гербів, аж до сьогодні, не обходиться без використання матеріалу, вперше зібраного й узагальненого П. фон Вінклером.

Основні праці: “Русская геральдика” (1892—1894); “Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи” (1900); “Из истории монетного дела России” (вип. 1—9, 1898—1900).

Князь А.Б.Лобанов-Ростовский. Русская родословная книга...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XII. — Кн. 4. — с. 32 (Бібліографія).

Лобанов-Ростовський Олексій Борисович, князь (1824—1896) — російський дипломат, статс-секретар, сенатор, міністр закордонних справ, почесний член Петербурзької академії наук (1876). Працював у посольствах в Берліні, Константинополі, Лондоні, Відні. Великий аматор російської старовини, генеалогії російського дворянства, залишив значне зібрання книг, рукописів, картин, монет та інших пред-

метів давнини. Був ініціатором створення Російського генеалогічного товариства. О.Лобанов-Ростовський надрукував низку статей в “Русской старине” і “Русском архиве”, зокрема, вперше “Русская родословная книга” з’явилась без імені автора на сторінках “Русской старины”. У 1895 р. вийшло друге, цілком перероблене і значно доповнене видання.

Е.Сицинский. О церквях Подольской епархии...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XIII. — Кн. 5. — с. 18–19 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 111–114. Підпис: М.Г.

Подільський епархіальний історико-статистичний комітет — створений у 1895 р. на базі Комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії (діяв з 1865); останній заснував серію “Труды...”, яких з 1876 р. до 1916 р. вийшло 12 томів.

“Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам”...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XIV. — Кн. 6. — с. 4 (Бібліографія).

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) — російський філолог, славіст, фольклорист, етнограф, палеограф, педагог, доктор філології (1846), академік Петербурзької академії наук (1854), почесний член Харківського університету. Після наукової подорожі слов’янськими землями (1839–1842) зайняв кафедру слов’янської філології у Харківському університеті. З 1847 р. у Петербурзькому університеті (1847–1880 рр. — завідувач кафедри слов’янської філології, водночас з 1859 р. — декан філологічного факультету, з 1861 р. — ректор). Упродовж усього життя І.Срезневський проявляв інтерес до України, зокрема мови. Це відображено здебільшого в працях, пов’язаних з дослідженням російської та інших слов’янських мов: “Думки про історію російської мови” (1849); перевид. (1887) під назвою: “Думки про історію російської мови та інших слов’янських нарідів”; “Про давню руську мову” (1856); “Десяте присудження Ломоносовської премії: Праці О.О.Потебні” (1876) та ін. У визначенні місця української мови серед слов’янських І.Срезневський не був послідовним. Якщо в своїй ранній праці “Погляд на пам’ятки української народної словесності: Лист до професора І.М.Снегірьова” (1834) він відстоює положення про її самостійність, то в публікаціях пізнішого часу, особливо у петербурзький період, розглядає її як “обласну”, як один із головних місцевих різновидів “русської мови” (“Огляд головних рис спорідненості звуків у нарідчях слов’янських”, 1845; “Записки про малоруський словник О.С.Афанасьєва”, 1854 та ін.). Певним внеском І.Срезневського в дослідження історії лексики української мови можна вважати “Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам” (т. 1–3, 1893–1911): вони укладені як на основі пам’яток, спільних з російською мовою, так і пам’яток, які відображають мову українського народу. Свій давньоруський словник І.Срезневський задумав ще на початку 50-х рр. і збирав протягом усієї своєї діяльності, доручаючи укладання словників до окремих давньоруських пам’яток своїм учням — М.Чернишевському, О.Піпину, М.Лавровському. Однак завершити працю І.Срезневському не було дано — друкування розпочалось тільки через 10 років після його смерті. Серед

основних праць І.Срезневського: “Історичний огляд сербо-лужицької літератури” (1844); “Давні пам’ятки руського письма й мови (X–XII ст.)” (1866); “Слов’яно-руська палеографія XI–XIV ст.” (1885).

Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1892–1894 гг. ...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — Львів, 1896. — т. XIV. — Кн. 6. — с. 39–40 (Бібліографія).

Румянцевський музей — зібрання книг, рукописів, монет, етнографічних та інших колекцій, зібране графом М.П.Румянцевим та передане після його смерті (1826) державі. В 1831 р. колекція Румянцева була відкрита для огляду. У 1861 р. перевезена в Москву і стала основою для створеного “Московского публичного музея и Румянцевского музея”.

Н.В.Горяев. Сравнительный этимологический словарь русского языка...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1897. — т. XV. — Кн. 1. — с. 45–46 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАЛ України. — Ф. 401. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 39–40. Підпис: М.Г.

Горяев Микола В. — російський лінгвіст-етимолог, який жив і працював у Тифлісі. У 1892 р. опублікував “Опыт сравнительного этимологического словаря литературного русского языка”. У значно виправленому і доповненому вигляді книга вдруге вийшла в світ під назвою “Сравнительный этимологический словарь русского языка” (1896). Згодом М.В.Горяев видав ще одну книгу — “Этимологические объяснения наиболее трудных и загадочных слов в русском языке. К сравнительному этимологическому словарю русского языка. Тифлис, 1896 г. Новые дополнения и поправки” (1905).

Е.В.Петухов. Письма Н.В.Гоголя к Н.Я.Прокоповичу (1832–1850)...

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1897. — т. XVII. — Кн. 3. — с. 44 (Бібліографія). Автограф зберігається в: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 116. Підпис: М.Г.

Петухов Євген В’ячеславович (1863–1948) — літературознавець, історик літератури, педагог. Екстраординарний професор Ніжинського історико-філологічного інституту (1889–1895), ординарний професор Юр’ївського (у Дерпті) університету (1895), з 1919 р. — у Кримському університеті (з 1925 р. — педінститут). Член-кореспондент Академії наук (1916). Основні праці: “Серapiон Владимирский, проповедник XIII века” (1888); “Болгарские литературные деятели древнейшей эпохи на русской почве” (1893); “К истории древнерусского пролога” (1893); “Русская литература” (1910; 3-е изд. 1916).

ПОКАЖЧИК ІМЕН*

А
Агатемер Афініський (III ст. до н. е.) — давньогрецький драматург, історик, географ 3

Адріан (Hadrianus; 76–138) — римський імператор (від 117), будівничий оборонного валу в Британії 3, 9

Адріан (в миру Андрій; 1636–1700) — патріарх Московський і всієї Русі (1690–1700) 266

Аксаков Іван Сергійович (1823–1886) — рос. публіцист і громадський діяч, ідеолог слов'янофілів 57, 73, 321

Альбрехт II Габсбурзький (1248–1308) — носив номінальний титул “короля римлян”, але фактичної влади над Італією не мав 157, 158, 161

Аматор Георгій (рр. н. і с. невід.) — візантійський хроніст IX ст. 111, 285

Андріашев Олександр Михайлович (1863–1933) — укр. історик, архівіст, археограф 99, 101, 102

Андронік I Комнін (бл.1120–1185) — імператор Візантії (1183–1185) 110

Анжу Людовік — див. Людовік Угорський
Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) — видатний укр. історик, археолог, етнограф, громадський діяч VIII, XIV, XXIII, XXXIII, XXXIV, 4–8, 14, 15, 86, 129, 133, 135, 188, 189, 195, 202, 208, 245, 261, 296, 302, 303, 305, 308, 330, 335, 336, 342–344, 357

Антоновський Михайло Іванович (1759–1816) — рос. і укр. історик, публіцист, перекладач 231

Анучін Дмитро Миколайович (1843–1923) — рос. географ, антрополог, етнограф, археолог XXXIII, 11–13, 32–34, 39, 40, 266, 304, 305, 362

Аренський Антон Степанович (1861–1906) — рос. композитор, піаніст, диригент, педагог 271

Аристотель (384–322 до н.е.) — давньогрецький філософ, учений 168, 169

Аркас Микола Миколайович (1853–1909) — укр. історик, композитор XXVIII, XXXVII

Афанасій (1597–1654) — константинопольський патріарх (1634, 1635 і 1652) 278

Б

Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) — укр. історик, громадський діяч XII, 6, 99, 101, 260, 261

Бай Амур-Огюст-Луї-Жозеф-Бертольо де (de Baye; 1853–1931) — франц. археолог, етнограф, мандрівник 13, 268, 305

Балика Дмитро Андрійович (1894–1971) — укр. і рос. бібліотекознавець, бібліограф V

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788–1850) — укр. історик і археограф 231, 345

Баранович Лазар (бл. 1620–1693) — укр. церковний, політ. і літ. діяч II пол. XVII ст. 47, 312

Барац Герман Маркович (1835–1922) — літератор, публіцист, дослідник пам'яток давньоруської писемності 281

Барвінський Володимир (1850–1883) — укр. гром. діяч, письменник, публіцист, літ. критик 259, 318

Барвінський Євген Іванович (1874–1947) — пол. історик, архівіст. бібліограф 355

Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) — історик, педагог, гром.-політ. діяч XV–XVII, 214, 318

Барсов Елпідіфор Васильович (1836–1917) — рос. фольклорист, дослідник давньоруської писемності 83, 94, 106, 109, 283, 284

Барсуков Микола Платонович (1838–1906) — рос. історик, археограф 317

Батий (Бату, Сайхан; 1208–1255) — монгольський хан, засновник Золотої Орди 116, 117, 130

Баторій Стефан (1533–1586) — пол. король (від 1576) 196, 203, 209, 213, 214, 344

Баттагалій Гвідо — пол. критик, автор праці про Т.Шевченка 248

Батюшков Помпей Миколайович (1810–1892) — гром. і політ. діяч, видавець і організатор публікації зб. з археології та етнографії півн.-зах. і півд.-зах. земель Росії 148

Бауер Ервін (1857–1901) — нім. публіцист 63, 319

Бегер Янча — писар, скарбник та інтендант реєстрового козацького полку (1581) 214

Безбородько Олександр Андрійович (1747–1799) — рос. державний діяч, дипломат, сенатор, граф 353

Безобразов Павло Володимирович (1859–1918) — історик-візантиніст, автор історичних повістей 276

Бенешовський Матвій, прозваний Філономом (1550–?) — чеський богослов і філолог XVI ст. 45, 312

Бережков М. 364

Беринда Памво (між 50–70 рр. XVI ст. –1632) — видатний діяч української культури і освіти, лексикограф, письменник 50, 314

Берлінський Максим Федорович (1764–1848) — укр. історик і археолог, автор “Краткого описания Киева” (1820) 231

Бертенсон Василь Олексійович (1860/61–?) — автор низки статей про Новоросію 288, 366, 367

Бершадський Сергій Олександрович (1850–1896) — юрист, історик, фахівець з історії литовських євреїв XXVII, 136, 141–144, 146, 202, 269, 337, 338

Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович (1829–1897) — рос. історик 58, 62, 68, 81, 91, 106, 113, 317, 318, 320

Бетховен (Beethoven) Людвіг (1770–1827) — німецький композитор, піаніст, диригент 360

Белов Євгеній Олександрович (1826–1895) — рос. історик XXVIII, XXXV, 64–68, 198, 319, 320

Бельовський Августин (1806–1897) — пол. видавець, поет, історик XXII, 113

Бельський Іоахим — син відомого пол. хроніста Марціна Бельського 50, 313

Бельський Марцін (1494–1575) — пол. письменник, історіограф 50, 313

Бібіков Дмитро Гаврилович (1792–1870) — рос. державний діяч, кийський, подільський і волинський генерал-губернатор (1837–1855) 356

Білозерський Кирило (мирське ім'я Козьма; 1337–1427) — релігійний діяч, просвітител 119

Біляшівський Микола Федорович (1867–1926) — укр. археолог, етнограф, мистецтвознавець 12, 13

* Показчик містить анотований перелік імен, що згадуються в працях М.Грушевського, а також імена з передмови та коментарів (останні та сторінки до них виділені курсивом).

Благослав Ян (1523–1571) — чеський церков. і освіт. діяч 45, 46, 312

Бобжинський Міхал (1849–1935) — пол. історик (краківська школа), правник, політик, намісник Галичини (1908–1913) 161

Бобринський Олексій Олександрович (1852–1927) — рос. археолог, державний діяч 15

Бовуа Даніель — французький історик 356

Богдан II (?–1451) — господар Молдавії (1449–1451) з династії Мушатинів 161

Богорич Адам (бл. 1520–1598) — автор першої граматики словенської мови (1584), один з основоположників словенської літературної мови 46, 312

Богородицький Василь Олексійович (1857–1941) — рос. лінгвіст, один з представників казанської лінгвістичної школи 267, 269, 285

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845–1929) — рос. і пол. мовознавець 37, 310

Бодянський Осип Максимович (1808–1877) — укр. і рос. філолог, фольклорист, історик, археограф 238, 351, 354, 358

Бокль Генрі Томас (1821–1862) — англ. історик, автор "Історії цивілізації в Англії" XXII

Болеслав Тройденівич — див. **Юрій II Болеслав Тройденівич**

Болеслав I Хоробрий (967–1025) — польський князь (992–1025) і король (1025) з династії Пястів 311, 312

Болеслав III Кривоуст (1085–1138) — польський король 311, 312

Болховітинов Євфимій Олексійович (після постригу Євгеній; 1768–1837) — рос. духовний діяч, історик, палеограф, археограф 15, 26

Бона Сфорца д'Арагона (1494–1557) — неаполітанська принцеса, польська королева (1518–1556), дружина короля Сигізмунда I 185–187, 193, 293

Боплан Гійом Левассер де (бл. 1600–1673) — франц. інженер і військовий картограф, автор "Опису України" 11

Бородавка-Неродич Яцько (р.н. невід.—1621) — гетьман запорозького козацтва, суперник П.Сагайдачного 209

Борцак Ілько (1892–1957) — укр. історик, публіцист і літературознавець VIII, 353

Бодяновський Володимир Феофілович (1869–1943) — прозаїк, драматург, історик літератури 272

Бочковський Ольгерд-Іполит (1884–1939) 32

Бранденбург Микола Юхимович (1839–1902) — генерал-лейтенант, археолог 279

Брандт Роман Федорович (1853–1920) — рос. мовознавець, славіст, історик літератури 264, 266, 277, 364

Братковський Данило (р.н. невід.—1702) — укр. шляхтич з Волині, поет, учасник повстання під проводом Семена Παля 139

Бретшнейдер Емілій Васильович (1833–1901) — рос. сінолог, ботанік, географ 272, 273

Брікнер Олександр Густавович (1834–1896) — рос. історик німецького походження, досліджував процес європеїзації Росії XI, 247

Брун Пилип Карлович (1804–1880) — історик, археолог 14

Будде Євген Федорович (1859–1929) — сла-

віст, мовознавець 267, 363

Будилович Антон Семенович (1846–1908) — історик, філолог і публіцист 270, 364

Будний Симон (бл. 1530–1593) — мислитель Білорусі епохи Відродження, релігійний реформатор, філолог, педагог, поет 51

Булгаковський Д., етнограф 32

Булч Сергій Костянтинович (1859–1921) — рос. мовознавець, історик, етнограф, композитор та історик музичної культури 266, 267

Бурачков Платон Йосипович (1815–1894) — археолог і нумізмат, досліджував і колекціонував старожитності Таврійської губернії 7

Бурундай, хан 102

Буслаєв Федір Іванович (1818–1897) — рос. філолог і мистецтвознавець 244, 358

В

Вагилевич Іван Миколайович (1811–1860), укр. поет, фольклорист, гром. діяч 246

Василенко Микола Прокопович (1866–1935) — історик, правознавець, гром. і політ. діяч XII, XVII, XVIII, 334, 345, 346, 358

Василь III (1479–1533) — великий князь московський (1505–1533) 49, 65, 75

Василь Македонянин (бл. 836–886) — візантійський імператор (від 867) 263

Васильєвський Василь Григорович (1838–1899) — рос. історик-візантиніст 111, 171, 273, 274, 276, 285, 327, 363

Василько Романович (1203–1269 — князь белзький (1207–1211), берестейський (1208–1210, 1219–1228), перемиський (1209–1218), пересопницький (1225–1229), луцький (1229–1238), володимир-волинський (від 1238) 101

Васильчиков Олександр Олексійович (1832–1890) — історик, мистецтвознавець 247, 359, 360

Ваповський — польський хроніст 157

Величко Самійло (бл. 1670—після 1728) — відомий укр. козацько-старш. літописець 170, 231, 349, 350

Венелін (справжнє прізвище Гуца) **Юрій Іванович** (1802–1839) — історик-славіст, філолог, етнограф, археограф, автор досліджень з історії Болгарії 288

Вен-Цун — китайський титул правителя монголів Джайягату Тут Тимура (1329–1332) 272

Верещинський Йосип — київський католицький біскуп (1592–1598) 201, 288, 344

Верзілів Аркадій (1867–?) — історик, педагог XXIII

Вергілій (Публій Вергілій Марон; 70–19 рр. до н.е.) — видатний поет Стародавнього Риму 310

Веркович Стефан Ілліч — вчений-славіст, фольклорист та етнограф, відомий збирач і видавець болгарських пісень 9, 269, 288

Верн Жюль Габріель (1828–1905) — франц. письменник XXI

Веселовський Микола Іванович (1848–1918) — рос. археолог, сходознавець 18, 306

Веселовський Олександр Миколайович (1838–1906) — історик і теоретик літератури, фольклорист, етнограф 91, 109, 110, 118, 265, 266

Ветухов Олексій Васильович (1869–р. см. невід.) — філолог, фольклорист 269

Виговський Іван Остапович (р.н. невід.—1664) — гетьман України (1657–1659) 139

Винар Любомир, вч. V, VI, VII

Вишатиц Ян (Іван) — давньоруський боярин, воевода, київський тисящкий за княжіння Святослава Ігоревича (945–972) 81

Вишенський Іван (між 1545–1550–між 1621–1633) — видатний укр. письменник-полеміст 51, 168, 169

Вінберг Ніна Анатоліївна (1900–1984) — рос. історик, бібліограф, археолог 300

Вінклер фон Павло Павлович (1866–бл.1937) — автор праць з російської геральдики, нумізматики, історії зброї 293, 368

Віппер Роберт Юрійович (1859–1854) — історик, педагог 277

Вітовт — великий князь литовський (1392–1434) 135, 142, 154–158, 173, 174, 176–178, 189, 205, 206, 208, 213, 338

Вітте (Глявоне-Вітте-Потоцька, Лявоне) Софія (?–1822) — дружина Станіслава Щенсного Потоцького 124, 330, 331

Владимиров Петро Володимирович (1854–1908) — історик літератури 261

Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1838–1916) — укр. історик права XII, XXVIII, XXXV, 71, 104, 105, 129, 131, 133–135, 141, 195–197, 202, 207, 333–335

Владислав I Локеток (1260–1333) — польський король (1320–1333) 148, 149

Владислав II Ягайло (1348–1434) — король польський, великий князь литовський, засновник династії Ягеллонів 48, 50, 152, 154, 156, 157, 163, 172–174, 176–178, 186, 188, 205–207, 211, 212, 312, 339

Владислав III Варненчик (1424–1444) — король Польщі (1434–1444) і Угорщини (від 1440) 48, 313

Владислав IV Ваза (1595–1648) — король Польщі (1632–1648), великий князь литовський (1632–1648), цар російський (формально, 1610–1613) 49, 213, 350

Владиславлев Михайло Іванович (1840–1890) — рос. філософ, логік, психолог 265

Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) — укр. антрополог, етнолог, археолог 39, 310

Возняк Михайло Степанович (1881–1954) — укр. літературознавець, мовознавець, фольклорист 354

Волков — див. *Вовк Ф.К.*

Володимир Василькович (р.н. невід.—1288) — князь волинський (від 1272), син Василя Романовича 81, 103, 110, 298

Володимир Ігоревич (1172–1211) — князь путивальський (1185–1198), новгород-сіверський (1198–1206), галицький (1206–1211) — правитель Галицько-Волинського князівства 82

Володимир Мономах (1053–1125) — видатний державний і політичний діяч Київської Русі, великий київський князь (1113–1125) 11, 96, 102, 269, 318, 320

Володимир Ольгердович (бл.1330—після 1398) — перший київський князь із династії Гедиміновичів (1362–1394) 201

Володимир Святий (Володимир Святославич Святий) — великий князь київський (978–1015) 39, 101, 107, 116, 169

Володимир Святославич, князь новгородський 116–118

Володимирко (1104–1152) — галицький князь (від 1141, за ін. даними — 1144) 103, 280

Вольнер Вільгельм — нім. славіст II пол. XIX ст. 176

Воронич Ян-Павел (1757–1829) — архієпискуп варшавський, сенатор Королівства Польського, письменник і поет 56

Востоков Олександр Олександрович (1857–1891) — рос. юрист, історик 277

Востоков Олександр Христофорович (1781–1864) — рос. філолог, поет 264, 283

Врока, французький антрополог 12

Всеволод Ольгович — князь київський (1139–1146) 67, 320

Всеволод Ярославич (1030–1093) — князь переяславський (1054–1073), чернігівський (1073–1078), великий князь київський (1077, 1078–1093), четвертий син Ярослава Мудрого 276

Всеволод-Гавриїл Мстиславич (р.н. невід.—1138) — князь новгородський (1117–1132 і 1132–1136), переяславський (1132), вишгородський (1136), псковський (1137); внук Володимира Мономаха 67, 268

Г

Гавловицький Варфоломей — литовський юрист, надрукував польською мовою Литовський статут 145

Гаятовський Іоаннік 283

Гамченко Сергій Свиридович (1859–1934) — укр. археолог 4, 302

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) — нім. філософ XXII, 317

Геденов Степан Олександрович (1815–1878) — історик, мистецтвознавець, драматург, театральний діяч 87

Гедимін (р.н. невід.—1341) — великий князь литовський (від 1316) 148–152, 206, 213, 324, 339

Гейне Г. (1797–1856) — німецький поет 310

Гек Корнелій Юліус 275

Гекатей Мілетський (бл.546–480 до н.е.) — давньогрецький історик, географ, письменник 3

Георгій Амастридський, св. (802–811 чи 825) — єпископ 87

Георгій Хартофілак — Георгій Пісіда, візантійський поет VII ст., хартофілак (придворний архіваріус) при Іраклії Великому (610–641) 111

Георгій (Юрій) (1262—не пізніше 1316) — король галицький, старший син Льва Данилович 298

Герасимчук (Герасимчук) Василь Іванович (1880–1944) — укр. історик, доктор філософії, дослідник козащини XVI

Гербель Микола Васильович (1827–1883) — поет-перекладач, літературознавець, видавець-редактор, бібліограф 299

Герберштейн Сигізмунд фон (1486–1566) — барон, австрійський дипломат, письменник та історик 8

Геродот Галікранський (бл.485–425 до н.е.) — давньогрецький історик 3, 11, 21, 22, 307

Герцен Олександр Іванович (1812–1870) — рос. письменник, філософ 358

Гирич І.Б., історик V, XII, XIX, XXVIII, XXXI, XXXVII

Гізель Інокентій (бл.1600–1683) — укр. історик, політичний і церковний діяч, автор "Синопису" 50

Гільдебранд Петро Андрійович (1840–1905) — рос. письменник XXII

Гільфердінг Олександр Федорович (1831–1872) — рос. історик-славист, фольклорист, публіцист XXXIV, 90, 91, 109, 324

Гіляров Федір Олександрович (1841–1895) — рос. письменник, філолог, мовознавець, фольклорист 120

Гільченко Микола Васильович (1858–?) — лікар, антрополог 40, 41, 266, 311

Гіппократ (бл.460–377 до н.е.) — давньогрецький лікар 3

Глявоне Софія — див. *Vimte Софія*

Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) — укр. фольклорист, етнограф, громадсько-політичний діяч XV, XVI, 274

Гоббс Томас (1588–1679) — англ. філософ-матеріаліст XXII

Гоголь Микола Васильович (1809–1852) — укр. і рос. письменник 52, 56, 275, 299, 347, 370

Гокк XXII

Головацький Яків Федорович (1814–1888) — укр. поет, історик літератури, етнограф, педагог 171, 246

Голубинський Євген Євсигнійович (1834–1912) — історик російської церкви, фахівець з історії слов'янських культур 75, 90, 115, 171

Голубовський Петро Васильович (1857–1907) — історик, належав до школи В.Антоновича 99, 182, 261

Горацій (повне ім'я Квінт Горацій Фланк; 65–8 до н.е.) — римський поет “золотого віку” римської літератури 23, 45, 351, 352

Горленко Василь Петрович (1833–1907) — укр. письменник, літературознавець, мистецтвознавець, публіцист 237, 238, 352, 353

Горський Олександр Васильович (1814–1875) — протоіерей, учений-богослов, ректор Московської духовної академії 172, 290

Горяев Микола в. 298, 370

Готье Юрій Володимирович (1873–1943) — рос. історик, археолог 362

Гощевич Віктор Іванович (1860–1928) — археолог, краєзнавець, видавець і редактор газети “Південь” 268

Грабовський Амвросій (1782–1879) — археолог, історіограф Кракова, видавець 14, 15

Грабянка Григорій Іванович (р.н. невід. — бл.1738) — укр. козацький літописець, гадяцький полковий суддя (1717–28), обозний (1728–29), полковник (1729–38) 231, 350

Гремгольд М.Г. XXVII

Григорович Віктор Іванович (1815–1876) — філолог, історик, один із основоположників слов'янознавства в Росії 274, 281

Гринцевич Юліан — див. *Тялько-Гринцевич*

Грінгов Сергій Аполлонович (1856–1914) — рос. белетрист 91, 325

Грушевський Сергій Федорович (1830–1901) — батько М.С.Грушевського XXI

Губер Альфонс (1834–1898) — нім. історик XXII

Гулевич Андрій (? — не пізніше 1623) — представник знатного шляхетського роду на Волині, активний учасник антиунійної діяльності 139

Гундуліч Іван (Дживо; 1589–1638) — найбільш відомий хорватський поет епохи бароко 49, 313

Гурський Владислав (Побут-Гурський) (1822–1902) — власник маєтків на Поділлі та архіву в Котюжанах 183–185

Гурський Костянтин (1826–1898) — полковник піхоти Війська Польського 192, 196, 342

Гус Ян (1369 чи 1371–1415) — чеський проповідник, мислитель, ідеолог чеської Реформації 48, 53, 312

Г

Галл Мартин (Галл Анонім; кін. XI — поч. XII ст.) — польськ. літописець 45, 311, 332

Гваньїні (І вагніні) Олександр (1538–1614) — італієць з походження. Автор кількох історико-географічних творів, цінних даними про природу, державний устрій, релігію, торгівлю, звичаї населення Росії 50, 31, 313, 314, 350

Гельцер Генріх (1847–1906) — нім. історик-візантиніст 212

Гліцинський Михайло (1814–1874) — польський історик і письменник 213

Грім Ервін Давидович (1870–1940) — історик, ректор Петербурзького університету (1911–1918) 3

Грім Якоб (1785–1863) — нім. філолог 245, 358

Д

Д.В. 18, 306

Данилевський Григорій Петрович (1829–1890) — укр. і рос. письменник, романіст, публіцист XXII, 258, 357

Данилевський Микола Якович (1822–1885) — рос. соціолог, економіст, публіцист, ідеолог панславізму 57–60, 316, 317

Данило Романович Галицький (бл.1201–1264) — галицько-волинський князь 102, 152, 318

Данилович Ігнацій (Ігнатій) Миколайович (1787–1843) — історик литовського права 143, 154, 180, 189

Дарест-де-ла-Шаванн. Клеофас (1820–1882) — франц. історик XXII

Дашкевич Микола Павлович (Дашкевич Н.П.; 1852–1908) — літературознавець, історик, фольклорист VIII, XVII, 86, 91, 99, 135, 150, 174, 336

Дебольський Микола Григорович (1842–1918) — рос. філософ 265

Делагарт (Бертге-Делагарт) Олександр Львович (1842–1920) — рос. інженер-будівельник, нумізмат, археолог, краєзнавець 27

Де ля Фліз Доменік П'єр (1787–1861) — франц. лікар, митець, етнограф 39

Демченко Василь Григорович (1831–1914) — укр. юрист, професор Київського університету (від 1877) 141

Джиджора Іван Миколайович (1880–1919) — історик-дослідник історії Гетьманщини, публіцист, громадський діяч XV, XVI, XVII, XXXI

Джулинський Лев (1849–1924) — церковний письменник, греко-католицький священик 208, 343

Дзялинський Михайло — польський публікатор джерел 160

Дикарев Митрофан Олексійович (1854–1899) — укр. етнограф і фольклорист 271

Димитрій Самозванець — див. *Лжедмитрій I*
Димитрію Олександр Костянтинович — візантиніст 111, 112, 285, 327

Дитятин Іван Іванович (1847–1892) — рос. професор з історії права, державознавець, публіцист 73, 321

Дібольд Володимир Густавович (1857–?) — укр. медик, антрополог 41

Діодор Сицилійський (бл. 90–30 до н.е.) — давньогрецький історик 265

Діон Хрисостом з Пруса (I ст. н.е.) — давньогрецький філософ, письменник, мандрівник 3

Діонісій Перієгета (III ст. н.е.) — візантійський письменник, географ 3

Длугош Ян (1415–1480) — польський історик і дипломат 100, 159, 173, 175–178

Дмитрієвський Олексій Опанасович (1856–1929) — літургіст і історик церкви 74, 75, 273, 321, 322

Дмитро (Димитрій; в миру Самбікін) єпископ 249, 251

Дмитро Корибут — князь новгород-сіверський (1370–1393), син великого князя литовського Ольгерда 86

Дмитро Семенович, князь 180, 181

Добровольський Леонід Павлович (1867–1929) — київський історик і педагог 271

Добровський Йозеф (1753–1829) — чеський філолог, історик і просвітител, засновник слов'янського мовознавства як науки 270

Добринський Іван, укр. правник 239

Довнар-Запольський Митрофан Вікторович (1867–1934) — історик, етнограф, фольклорист, археограф 32, 99, 119, 308, 328

Доде Альфонс (1840–1897) — французький романіст і драматург XXI

Долгов с. 280, 297

Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) — історик, літературознавець, публіцист, громадський діяч XIV, XV, XVIII

Домедький Гавриїл (?–1709) — письменник, архімандрит (від 1697) 283

Дорошенко Михайло (р.н. невід.–1628) — визначний український політичний і військовий діяч, козацький гетьман (1622–1628 з перервами) XVII, 222

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) — гетьман Правобережної України (1663–1676) 333

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — укр. громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, фольклорист, філософ 38, 310

Дрепер Джон-Вільям (1811–1882) — американський природознавець, історик XXII

Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1937) — педагог, журналіст, громадський діяч XIV

Дусте — див. *Ібн-Русте*

Дюркгайм Еміль (Дюркгейм; 1858–1917) — видатний французький соціолог і філософ X

Е

Еварницький Дмитро — див. *Яворницький Дмитро*

Ейнгорн Віталій (1862–1947) — рос. історик 268, 284

Емме В.К., антрополог 41

Ербен Карел (1811–1870) — чеський поет, збирач і видавець чеських пісень; переклав на чеську мову “Слово о полку Ігоревім” та літописи 113

Є

Євгеній — див. *Болховітінов Євгеній*

Євсей — переписувач (за М.Грушевським — при церкві св. Івана) в Холмі або Перемишлі. Від його імені — “Євсевієве євангеліє” (1283) 297, 298

Євшан Микола (1880–1919) — літературний критик, публіцист, мистецтвознавець XVII

Єлизавета Петрівна (1709–1761/62) — рос. імператриця, дочка Петра I 230, 348

Єфименко (Єфименкова, Ефименко) Олександра Яківна (1848–1918) — рос. та укр. історик, етнограф XXXI, 202, 217, 218, 221, 224, 225, 258, 264, 344, 345

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) — політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик української літератури XIV, XV, XVII

Ж

Жданов Іван (1846–1901) — рос. історик літератури 109, 262

Жебелев Сергій Олександрович (1867–1941) — рос. історик, філолог 300

Жигмонт — великий князь литовський (1435–1440) 206

Жигмонт Старий — див. *Сигізмунд I Старий*

Жигмонт (Жигимонт) Август — див. *Сигізмунд II Август*

Жигмонт (Жигимонт) III — див. *Сигізмунд III Август Ваза*

Жижка Ян (бл. 1360–1424) — вождь гуситів, національний герой чеського народу 48, 312

Житецький Павло Гнатович (1836–1911) — видатний укр. філолог, фольклорист XXXVI, 226–229, 346–348

Жмайло-Кульчицький Марко — гетьман реєстрового козацтва (1625), керівник селянсько-козацького повстання (1625) 208

Жолкевський Станіслав (Żytkiewski Stanisław; 1547–1620) — польський військовий і державний діяч; ворог козащини 186, 209, 214

Журковский 197

Жученко Григорій Михайлович (1918–) — укр. письменник, педагог, видавець 304

З

Забелін Іван (1820–1908) — відомий рос. історик і археолог XXII, 268, 362

Завитневич Володимир (1853–1927) — історик і археолог білоруського походження 5, 279, 303

Загоскін Микола (1851–1912) — історик російського права XI, XXVIII

Загряжська Наталя (1747–1837) — найстарша з дочок гетьмана К.Розумовського 247, 360

Залеський Броніслав (1820–1880) — польський історик і художник. Автор нотаток про Т.Шевченка, з яким познайомився в листопаді 1849 р. на засланні, в Оренбурзі 266

Залізняк Микола Кіндратович (1888–1950) — громадський політичний діяч і публіцист XIV, XV, XVIII, XIX

Замисловський Єгор (1841–1896) — рос. історик, джерелознавець 83

Замойський Ян (1542–1605) — польський державний діяч 47, 312

Запольський — див. *Довнар-Запольський М.В. Захер-Мазох фон Леопольд* (1836–1895) — австрійський белетрист XXII

Зацерковний Г., укр. історик, правник 238

Зашкільняк Л., вч. XX–XXII, XXV, XXVI, XXXIII, 336

Збараський Юрій (1580–1631) — представник українського князівського роду, краківський каштелян, противник козащини 48, 313

Здзеховський Маріан (Урсин; 1861–1938) — письменник, професор Ягеллонського та Віленського університетів XXVII, 52–56, 314

Зеленогорський Федір (1839–1908) — професор філософії Харківського університету 260

Зенкевич Ромуальд (1811–1868) — один з перших білоруських етнографів 32

Зеров Микола Костянтинович (1890–1937) — літературознавець, педагог, поет і перекладач VIII

Зизаний-Тустановський Стефан (?—поч. XVII ст.) — православний церковний діяч і письменник 167, 172

Зиморович Юзеф-Варфоломій (1597–1677) — пол. історик і поет 56, 123, 329, 331

Зиморовичі — Шимон (1604–1629) та Юзеф-Варфоломій (1597–1677) брати, польські поети 56, 275

Зібрандт Людберт 167, 168

Зіммель Георг (1858–1918) — нім. соціолог, історик, економіст 319

Зінківський Трохим (М.Цупкий; 1861–1891) — письменник, фольклорист, публіцист 247, 248, 360

Зобков Михайло (1864–1928) — суддя, доцент римського і цивільного права Загребського університету 258

Зотов Рафаїл Володимирович (1848–1893) — рос. історик XXXV, 83–86, 266, 273, 323

Зрудловський, правник 240

Зубрицький Денис (1777–1862), укр. історик, етнограф, архівіст 165, 246

I

Ібн-Русте (Ібн-Руста, Ібн Дусте) Абу Алі Ахмед ібн Омар — арабський письменник, географ і мандрівник кінця IX—початку X ст. 34

Ібн-Фадлан — арабський письменник і мандрівник I пол. X ст. 32, 34

Іван III (1440–1505) — Іван Васильович, великий князь московський (1462–1505) 43, 49, 118, 318

Іван IV Грозний — великий князь московський (1533–1547), перший російський цар (1527–1584) 64, 65, 318, 319

Іван Страшний — див. *Іван Грозний*

Іванішев Микола Дмитрович (1811–1874) — правознавець. Член і головний редактор видань Київської археографічної комісії 136, 172, 336, 337

Іванов Павло Андрійович (1860–1917/1918) — український історик, археограф, дослідник Волині 99–103, 119, 270, 326

Ігор — великий князь київський (913–945) 13, 82, 113

Ігор Святославович — князь новгород-сіверський, організатор походів на половців. Оспіваний як герой походу 1185 р. в “Слові о полку Ігоревім” 86, 182

Ізносков Ілюдор Олександрович (1835–?) — російський історик 284

Ізяслав Володимирович, князь 85

Ізяслав Мстиславич (?–1154) — великий князь київський (1146–1154), з роду Мономаховичів, князь волинський, згодом переяславський 103

Ізяслав Ярославич (1024–1078) — князь, син Ярослава Мудрого, великий князь київський (1054–1078, з перервами) 268

Іконников Володимир Степанович (1841–1923) — рос. історик XII, 318, 353

Іловайський Дмитро Іванович (1832–1920) — рос. історик XXVIII, 61–63, 66–68, 83, 87, 106, 317–320

Ільницький Василь (1823–1895) — греко-католицький священник; педагог і письменник 277

Імеретинський (Багратіоні) Микола Костянтинович (1830–1894) — рос. генерал 242, 243, 262, 356

Іоанн з Вишні — див. *Вишенський Іван*

Істрін Василь (1865–1937) — рос. історик літератури 110, 268, 279

Й

Йоасаф, єпископ монемвасійський (XVII ст.) — прибув до Унівського монастиря з Греції 273

Йосиф II Австрійський (1741–1790) — імператор Священної Римської імперії 313

К

Кавелін Костянтин Дмитрович (1818–1885) — рос. юрист, історик 64, 319

Кавелін Лев Олександрович (архімандрит Леонід; 1822–1891) — намісник Троїце-Сергієвої лаври (від 1877), письменник, історик, археограф 289, 319, 367

Казимир III Великий (1310–1370) — польський король (від 1333), останній з роду Пястів 102, 119, 172–175, 177, 232

Казимир IV Ягеллончик (1427–1492) — великий князь литовський (від 1440) і польський король (від 1447) 150, 158–160, 162

Калачов М.В. 302

Кальвін Жан (1509–1564) — франц. теолог, релігійний реформатор, основоположник кальвінізму 48, 312

Кальнофойський Афанасій (кін. 16 ст.—п. 1638) — укр. церковний і культурний діяч 15

Каманін Іван Михайлович (1850–1921) — історик, архівіст, палеограф, архіваріус 125, 126, 128, 129, 195, 333, 334

Кантакузин Іван (1756–1828) — князь, великий спафарій Валахії 274, 293

Карамзін Микола (1766–1826) — рос. історик, літератор. Автор праці “История государства Российского” (т. 1–12; 1816–1826) XXX, 61, 63, 104, 182, 319

Кармелюк Устим (1787–1835) — керівник селянського руху на Поділлі у 1813–1835 рр. 271

Карнеєв 280

Каро (Саго) Яків (1835–1904) — польський історик, автор “Исторії Польщі” у 5 т. 158, 159, 161

Карпінський Олександр (1847–1936) — рос. геолог, президент РАН 266

Карпов Г. 320, 353

Карський Євфимій (1861–1931) — білоруський мовознавець 15, 261, 266, 282–284, 362, 364

Катанов Микола Федорович (1862–1922) — перший хакаський вчений-сходознавець, громадський діяч 284

Катерина II (1729–1796) — російська імператриця (1762–1796) 49, 50, 220, 221, 225, 249, 313

Катерина — див. *Катерина II*

Катков Михайло Никифорович (1818–1887) — рос. публіцист, засновник і видавець журналу “Московские ведомости” 317

Каченовський Михайло (1775–1842) — рос. історик, публіцист 87

Кашпар Алоїзій Осипович (1887–1898) — бібліотекар, хоронитель музею та скарбник Таврійської вченої архівної комісії 18, 306

Кашенко А. 304

Квашнін-Самарін Микола (1841–?) — дослідник Любецького синодика та російських билин 83, 85, 86

Квітка-Оснoв'яненко Григорій Федорович (Квітка, Грицько Оснoв'яненко; 1778–1843) — перший видатний прозаїк нової української літератури ХХІІ, 85, 86, 246, 357, 359

Кейстут (Кейстутіс; 1297–1382) — князь тракайський (трокський) і жемайтійський (1345–1382) 152, 174

Кельсєв Олександр Іванович (?–1885) — рос. етнограф та антрополог ХХІІ

Кентржинський Станіслав (1876–1950) — польський історик, дипломат 38

Кеппен Федір Петрович (1833–1908) — видатний природознавець, бібліограф 11, 12, 304

Кирик (1110–бл. 1156) — письменник, дякон та domestik новгородського Антонієвого монастиря 75

Кирило (826–?) — просвітителі слов'ян 50, 281

Кирило Туровський — церковний діяч і мислитель, ушлавлений подвижник і книжник. Єпископ туровський (до 1182) 88–90

Кириєвські — Іван (1806–1856) і Петро (1808–1856), брати, слов'янофіли 57, 316, 317, 367

Кисіль Адам (1600–1653) — пол. державний діяч і дипломат 139

Китицин Платон Олександрович (1845–?) — письменник, історик 278

Кіріпичников (Кирпичников) Олександр Іванович (1845–1903) — рос. історик загальної літератури 120, 271, 329, 362

Кішка Самійло — козацький гетьман (1600, 1602), учасник Лівонської війни, герой козацької думи 269

Клим Смолятич — церковний діяч та письменник ХІІ ст., київський митрополит (1147–1154), не затверджений патріархом 119, 328

Кльонович Себастьян-Фабіан (1551–1602) — польський поет 56

Ключевський Василь Осипович (1841–1911) — рос. історик 90

Кміта-Чорнобильський Філон (?–1596) — учасник Лівонської війни; смоленський воєвода (від 1579) 93

Кнауер Фрідріх (1849–1918) — мовознавець, санскритолог 5

Кніпович Тетяна Миколаївна, рос. історик 300

Ковалинський Михайло (1745–1807) — учень Г.Сковороди; син священика. Написав першу біографію Г.Сковороди (1794) 158, 266

Колесса Олександр Михайлович (1867–1945) — мовознавець, історик літератури, громадський та політичний діяч 259

Коллар Ян (1793–1852) — чеський і словацький поет і філолог; родоначальник панславізму 52, 315

Кольберг Оскар (1814–1890) — польський етнограф і композитор 35, 110, 270, 309

Комаров В., рос. публіцист 317

Комбєфіс Франсуа (1605–1679) — домініканець, патолог і публікатор 111

Комнін Анна (1083–1153) — візантійська принцеса, старша дочка імператора Олексія І Комніна 275

Кондаков Никодим Павлович (1844–1925) — історик мистецтва та археолог 27

Кониський Григорій (Георгій, Юрій; 1717–1795) — укр. письменник, церковний та громадський діяч ХІІІ, 237, 238, 346, 353, 354

Кониський Олександр Якович (1836–1900) — письменник, публіцист і громадський діяч ХІV, 258, 259

Константин, єпископ болгарський 280

Константин VII Багрянородний (Порфирородний; 905–959) — візантійський імператор (913–959) з Македонської династії, письменник 100, 275

Константин Порфирородний — див. *Константин VII Багрянородний*

Константин V Копронім — візантійський імператор (741–775) 263

Копач Іван (1870–1953) — педагог, філолог, філософ, громадсько-політичний діяч ХV

Коперницький Ізидор (1825–1891) — польський вчений, лікар, антрополог 41, 311

Кордуба Мирон Михайлович (1876–1947) — укр. історик ХV–ХVІІ

Коріатовичі — родина князів Великого князівства Литовського (І пол. ХІV ст.—поч. ХV ст.) 173–175, 185

Коробка Микола Іванович (1872–1921) — укр. та рос. фольклорист, історик, критик 284

Корлів-Старий Василь (1886–1935) — письменник, видавець, громадсько-політичний діяч ХVІІІ

Косинський Кшиштоф (?–1593) — гетьман реєстрового козацтва; керівник першого великого селянсько-козацького повстання в Україні (1591–1593) 133, 209, 322, 335

Косович П. 15

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) — укр. історик, етнограф, письменник ХХІІ, ХХІІІ, 61, 120, 209, 224, 284, 319, 335, 346, 348, 357

Котляревський Іван Петрович (1769–1838) — укр. письменник, поет, драматург 229

Котляревський Олександр Олександрович (1837–1881) — укр. філолог-славист, етнограф 227, 243–245, 347, 357–359

Кохановський Ян (1530–1584) — пол. поет; секретар короля Сигізмунда ІІ Августа (1564) 46, 264

Коховський Віспасіан (1633–1700) — пол. поет та історик; придворний історіограф пол. короля Яна Собєського 213

Кодовський Володимир Миколайович (1860–1921) — укр. літературознавець, письменник і педагог ХХХVІІ, 81, 322

Кочнев Даміан (1870–?) — автор нарисів про якутів 284

Кочубей Василь (бл. 1640–1708) — укр. генеральний писар (1687–1699), генеральний суддя (від 1700) 225

Кочубинський Олександр Олександрович (1845–1907) — рос. філолог, історик, славист 262

Кравченко В.В., вч. 350, 352–354

Краєвський Андрій (1810–1889) — рос. видавець, редактор, журналіст, педагог 288

Красінський Зигмунт (1812–1859) — польський поет і драматург 52, 55, 125, 332, 333

Краснов Микола (1833–1900) — генерал-лейтенант, військовий історик, письменник 41

Кревецький Іван Іванович (1883–1940) — укр. історик, бібліограф XVI, XVII, XXX

Крижанич Юрій (бл. 1617–1676) — хорватський мислитель, поборник ідеї слов'янської єдності 46, 49, 312

Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) — сходознавець, мовознавець, славіст, літературознавець, фольклорист, етнограф, педагог, історик, письменник 271, 357

Криницький 190

Крип'якевич Іван Петрович (1886–1967) — укр. історик, доктор філософії XV, XVII, 339

Кроммер Мартин (1512–1589) — польський хроніст, єпископ (від 1579), дипломат 174, 176, 332

Крумбахер Карл (1856–1909) — німецький візантиніст, засновник першого візантинознавчого часопису 269, 275, 284, 363

Крушевський Микола (1851–1887) — мовознавець 264

Ксенофонт Афінський (бл. 430–355 до н.е.) — давньогрецький історик, філософ, автор творів “Апологія Сократа”, “Грецька історія” 3

Кудрявський д. 362

Кулаковський Юліан Андрійович (1855–1919) — рос. філолог та археолог XII, 18, 285, 306

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) — укр. письменник, історик, етнограф, літературний критик 209, 315, 320, 355, 357, 359

Купчинський О.А. V, XIII

Курбський Андрій (1528–1584) — рос. князь, політичний і військовий діяч 172, 179, 283

Куремса — воєвода татарського хана Батия, монголо-татарський темник 298

Курц Борис Григорович (1885–1937) — історик-сходознавець, джерелознавець 269

Курціус Ернст (1814–1896) — німецький археолог, історик античності, філолог 27, 276, 284

Л

Лавеле Еміль Луї Віктор де (1822–?) — бельгійський економіст, соціолог XXII

Лаврецький Лев — священик; археолог 259

Лавров Вукот Михайлович (1852–1912) — рос. журналіст і перекладач, видавець 266

Лавров Петро Олексійович (1856–?) — славіст, філолог 283

Лавровський Микола Олексійович (1825–1899) — директор Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, доктор слов'янської філології 364, 369

Лавровський Петро Олексійович (1827–1886) — славіст, педагог, ректор Варшавського університету 357, 362

Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) — провідний історик Гетьманщини, археолог, генеолог XII, XXXI, XXXVI, XXXVII, 195, 213, 221, 224, 230, 232, 233, 237, 238, 259, 345, 346, 349, 351–354

Лазаревський Яків (1829–1880) — один з шести братів Лазаревських, близьких друзів Т.Шевченка 281

Лайош II (1506–1526) — угорський король 313

Лакієр Олександр (1826–1870) — рос. історик, мандрівник, письменник 291

Ламанський Володимир (1833–1914) — рос. історик, слов'янофіл і панславіст XII, 271

Ламбіні — Петро Петрович (1814–1871) та Борис Петрович (1827–1893) — рос. бібліографи, бібліотекарі 286

Лаппо I. XV

Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863–1919) — рос. історик 25, 27, 307

Латишев Василь Васильович (1855–1912) — рос. філолог-класик, історик 3, 27, 265, 282, 285, 300–302

Лашкарьов Петро Олександрович (1858–1899) — богослов, краєзнавець 27

Лебедєв Амфіан Степанович (1833–1910) — історик, засновник Історико-філологічного товариства 260, 268

Лебединцев Феодан Гаврилович (1828–1888) — укр. історик, видавець XXI, 26, 27

Лев Граматик — візантійський літописець XI ст. 285
Лев Данилович (бл. 1228–бл. 1301) — галицький князь 298

Лев Диякон (бл. 950–р. см. невід.) — візантійський історик 91

Лев III (717–741) — візантійський імператор, ініціатор створення законодавчого збірника “Еклога” 263

Левицький Анатоль (1841–1899) — історик, медієвіст XXVI, 155, 156, 158–161, 211, 212, 340

Левицький Венедикт (1789–1851) — ректор Львівської духовної семінарії, львівський цензор 246

Левицький Іван Омелянович (1850–1913) — укр. бібліограф V, XVII, 355, 360

Левицький Кость (1859–1941) — укр. громадсько-політичний діяч, історик, публіцист, адвокат 104, 105, 258, 326

Левицький Орест Іванович (1848–1922) — укр. історик, правознавець, археолог, архівіст, етнограф і белетрист 14, 170, 171, 178, 208, 211, 212, 265, 268, 278, 282, 350

Леві-Брюль Люсьєн (1857–1939) — франц. філософ, етнолог X

Леже Луї (1843–1924) — франц. філолог, історик 37, 38, 113, 310

Лейбович 115

Лелевель Іоакім (1786–1861) — польський історик, громадський діяч 14

Леонід, архімандрит — див. Кавелін Л.О.

Леонтович Федір Іванович (1833–1911) — історик права XXXV, 98, 105, 106, 119, 141, 142, 145, 152–154, 175, 179–182, 262, 265, 266, 282, 326, 338, 340, 341

Леонтьєв Костянтин Миколайович (1831–1891) — філософ, письменник, публіцист 57–60, 316, 317
Лермонтов Михайло Юрійович (1814–1841) — рос. поет 310

Лесков Микола Семенович (1831–1895) — рос. письменник XXII

Лжедмитрій I (Самозванець, Отреп'єв Григорій) — 62, 63, 318, 319

Линниченко Іван Андрійович (1857–1926) — рос. історик 261, 268, 277

Липинський Вячеслав Казимирович (1882–1931) — укр. історик, публіцист, політик, філософ X, XVIII

Липківський Василь Костянтинович (1864–1937) — діяч УАІР XIII

Лихачов Микола Петрович (1862–1936) — рос. історик і мистецтвознавець 278

Лілеєв Михайло Іванович (1849–1911) — дослідник, археограф та бібліограф чернігівських рукописних колекцій та книжкових зібрань 276

Ліпоман, польський мемуарист 14

Лобанов-Ростовський Олексій Борисович (1824–1896) — князь, рос. дипломат і державний діяч 295, 368, 369

Логофет Симеон — візантійський хроніст X в. 285
Лозинський в. 363

Локеток — див. *Владислав I Локеток*.

Ломиковський Василь Якович (1777–бл. 1848) — укр. історик, етнограф 231, 232, 350, 351

Лопарьов Хрисанф Мефодійович (1862–1918) — рос. візантиніст 111, 273, 327

Лопушанський Омелян, укр. правник 239

Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) — громад.-політ. діяч, історик, публіцист XIII, XIV

Лука Жидята (Святий Лука Жидята або Жирята; р.н. невід.—бл. 1060) — другий по часу єпископ Новгородський (від 1034). Автор твору “Поучение ко братии” 88, 89

Лукич Володимир (літ. псевд. Левицького Володимира Лукича; 1856–1938) — укр. культурно-освітній діяч, видавець 259

Лукомський Стефан (Степан) Васильович (1701–бл. 1779) — укр. історик. Автор “Зібрання історичного” — компілятивної хроніки з історії України XIV–XVI ст. 170, 231, 350

Лучицький Іван Васильович (1845–1918) — укр. та рос. історик 195

Любавський Матвій Кузьмич (1860–1936) — історик білорус. походження 141, 178, 181, 188, 195, 196, 202, 265, 266, 269, 283, 337, 338

Любарт (Lubart, православне ім'я Дмитрій; р.н. невід.—1385) — князь литовський (1340–1385), галицько-волинський (1340–1349), волинський (1349–1385) 102, 119, 120, 175

Любомірський 210

Людвік Угорський — польський король (1370–1382) 172, 173, 175

Людвік XIV (1638–1715) — французький король (від 1643) 313

Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928) — укр. історик та археолог XXXV

Лясота Еріх (бл. 1550–1616) — австрійський дипломат, автор записок про Запорозьку Січ 214, 303

Ляцький Євген Олексійович (1868–?) — літературознавець 271

M

Магомет 274

Маджевський (Мажевські-Скороход) Валенти (1764–1835) — польський історик, архівіст, мовознавець 56

Маєр (Майєр, Меуєр) Йоганн (рр. н. і см. невід.) — шведський дипломат сер. XVII ст. Автор щоденника про свою подорож до Криму в 1650–1651 рр. 41

Мазепа Іван Степанович (1644–1709) — гетьман Лівобережної України (1687–1708) XII, XXVII

Майков Леонід Миколайович (1839–1900) — рос. етнограф, фольклорист, історик російської літератури 237, 238, 265, 352, 355

Макарій III — патріарх Антіохії. У II пол. XVII ст. відвідав Україну XXVI

Максимейко Микола Олексійович (1870–1941) — укр. вчений з історії права 261

Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) — укр. вчений-природознавець, історик, філолог, фольклорист, етнограф 86, 209, 237, 354, 357

Малинка Олександр Никифорович (1865–1941) — укр. етнограф і фольклорист 271

Малиновський Олексій Федорович (1762–1840) — історик, архівіст, археограф і письменник 157, 261

Мальмберг Володимир Костянтинович (1860–1921) — рос. історик мистецтва, археолог 25, 307

Мальтус Томас Роберт (1766–1834) — британський економіст XXII

Мальчевський Антон (1793–1826) — один із перших представників романтизму в Польщі. Головний твір — поема “Марія” 146

Маляцький (Малецький) Антоні (1821–1913) — пол. літературознавець, мовознавець, перекладач, видавець 55

Мамоничі — Кузьма Іванович (рр. н. і см. невід.) і Лука Іванович (р.н. невід.—1606) — брати-купці. Разом з П.Т.Мстиславцем 1575 р. заснували у Вільні друкарню і видавали книги староруською, білоруською і польською мовами 142

Манжура Іван Іванович (літ. псевд. Іван Калічка; 1851–1893) — укр. етнограф, поет, фольклорист 260

Мануїл I Комнін (1118–1180) — візантійський імператор (1143–1180) 110

Маньковський Гнат Антонович (1765–1831) — білорус. публіцист, просвітител, громад. діяч XVIII ст. 283

Маркевич Микола Андрійович (1804–1866) — укр. письменник, історик, етнограф 231, 346

Маркевич Арсеній Іванович (1855–1942) — рос. історик 266

Маркевич Олексій Іванович (1847–1903) — укр. історик 189, 281

Маркіан Флавій (396–457) — східноримський імператор (від 450) 3

Марко Вовчок (Вілінська Марія Олександрівна; 1834–1907) — укр. та рос. письменниця 357

Маркович Олександр Михайлович (1790–1865) — укр. історик, етнограф 233, 349, 351

Маркович (Маркевич) Яків Михайлович (1776–1804) — укр. історик XXXVI, XXXVII, 231, 232, 349–350

Маркович Яків Андрійович (1696–1770) — укр. мемуарист 231, 233, 234, 351, 352

Марковський М.М. 261

Мартос Олексій Іванович (1790–1842) — укр. історик XXXVII, 231, 349, 350

Масуді абу-аль-Хасан-Алі ібн аль-Хусейн-аль-Масуді (р.н. невід.—956 або 957) — арабський історик, географ, мандрівник 34, 100

Маттеї Христіан Фрідріх (1744–1811) — професор грецької та латинської словесності Московського університету 290

Матушевський Федір Павлович (1869–1919) — укр. громад.-політ. діяч XIV

Махаль, чеський етнограф 38

Медведев І.П. 302

Межов Володимир Ізмайлович (1830–1894) — рос. бібліограф 286, 366

Мелетинський Феодосій 285

Мельник (Антонович-Мельник) Катерина Миколаївна (1859–1942) — історик, археолог, перекладач, громадська діячка 6, 303

Менглі-Гірей, Менгли-Герай (р.н. невід. — 1515) — кримський хан (1468–1515 з перервами) із династії Гіреїв 129, 190

Мефодій (820–885) — просвітителі слов'ян 50

Миклашевський Іван Михайлович (1858–1901) — укр. історик, економіст 265

Микола Святоша (в миру князь Святослав-Панкратій Давидович Чернігівський) — князь чернігівський, печерський чудотворець (бл. 1080–1143). 1106 р. прийняв постриг з іменем Миколи 84

Михайло VII Дука — візантійський імператор (1071–1078) 276

Михайло Романович — див. *Романов М.Ф.*

Михайлов Олександр Васильович (1859–1927) — рос. філолог, славіст, дослідник слов'янської біблєстики 280, 291, 367, 368

Михайлов (Яндуш) Спиридон Михайлович (1821–1861) — перший чуваський вчений-історик, етнограф, письменник 282

Міклошич Франц Ксавер (1813–1891) — австрійський філолог, славіст 38, 113, 279, 283, 299, 310, 364

Міллер Всеволод Федорович (1848–1913) — рос. етнограф, археолог, мовознавець, фольклорист 92, 93, 108–110, 116, 118, 256, 262, 266, 267, 271, 325, 327, 328

Міллер Дмитро Петрович (1862–1913) — укр. історик 260

Міллер Орест Федорович (1833–1889) — рос. історик літератури, фольклорист XXIV

Мілюков Павло Миколайович (1859–1943) — рос. історик, публіцист, політичний діяч XI, XII, XXVII–XXX, 57–61, 76, 316, 322

Міндовг (Mendog, Міндгаус; р.н. невід. — 1263) — великий князь литовський 180

Мішкевич Адам Миколайович (1798–1855) — польський поет 52, 55, 259, 314, 315, 343

Міщенко Федір Герасимович (1848–1906) — укр. та рос. історик 21, 25, 307

Многогрішний Дем'ян Гнатович (рр. н. і см. невід.) — гетьман Лівобережної України (1668–1672) 238

Модзалевський Вадим Львович (1882–1920) — укр. історик, джерелознавець, архівіст XII, XVIII, 345, 351

Моїсєєва Галина Миколаївна (1922–1993) — рос. літературознавець 301

Молчановський Никандр Васильович (1858–1906) — український історик 99, 175

Мономах Володимир — див. *Володимир Мономах*

Монтеліус (Montelius) Гюстав-Оскар (1843–1921) — шведський археолог 32, 33, 309

Моравський Мартин, шляхтич 160

Мочульський в. 363

Мочульський Михайло Михайлович (1875–1940) — укр. літературознавець, критик, перекладач 262, 266

Мошинська Юзефа, польська фольклористка 270

Мошинський (Moszynski) Казімеж (1887–1959) — польський етнограф 146

Мстислав Данилович (Мстислав Роверко) — четвертий син Данила Галицького, князь лудський, володимирський і берестейський, згодом воковийський 103

Музикантов 213

Мурчисон (Мерчисон, Murchison) Родерик Іміт (1792–1871) — англійський геолог 14

Мухлинський Антон Осипович (1808–1877) — рос. орієнталіст 146

М'якотін Венедикт Олександрович (1867–1937) — рос. історик і публіцист 230, 345, 348, 349

Н

Нагуєвський Дарій Ілліч (1845–1920) — рос. філолог 267

Надаляк 14

Наливайко Северин (р.н. невід. — 1597) — один з керівників селянського і козацького повстання (1594–1596) на Україні і в Білорусі 133, 335

Наришкін Олексій Васильович (1742–1800) — рос. сенатор, таємний радник 266

Нарушевич, польський архівіст 157, 159

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — педагог, журналіст, філолог XIV

Наумович Іван Григорович (1826–1891) — галицький письменник, видавець, церков. і гром. діяч 39

Негалецький, автор перекладу Нового Завіту 51

Нейман Чеслав Гермогенович (1852–1906) — пол. і укр. фольклорист та етнограф 112, 274–276, 285

Немирич Юрій (1612–1659) — укр. дипломат, підкоморій київський, автор концепції Гадяцького договору 139

Нестор (р.н. невід. — після 1113 р.) — давньоруський письменник і літописець XI—поч. XII ст. 16, 45, 46, 50, 67, 113–115, 328

Нетушля Іван Вячеславович (1850–1928) — рос. філолог, історик 270

Невоструєв Капітон Іванович (1815–1872) — рос. археограф, археолог, дослідник грецьких та слов'янських писемних пам'яток 290

Неустров Олександр Миколайович (1825–1902) — рос. бібліограф і бібліофіл 286

Нечуй-Левицький Іван Семенович (Левицький І.С., Левицький Нечуй; 1838–1918) — укр. письменник, критик, публіцист XXI

Никифор Тур — киево-печерський архімандрит (1593–1599) 167

Никифор (р.н. невід. — 1121) — київський митрополит (1103–1121). Автор послання до князя Володимира Мономаха 96

Нідерле Любор (1865–1944) — чеський археолог, етнолог 19, 20, 305, 306

Нікіта, митрополит Іраклійський 285

Нікітський Олександр Васильович (1859–1921) — історик, філолог, спеціаліст з грецької епіграфіки 300

Нікітський Олександр Іванович (1842–1886) — історик, письменник 90, 172, 262, 324

Нікіфор Влеммід (1197–1272) — візантійський поет, письменник, богослов 3

Нікіфоровський Микола Якович (1845–1910) — біл. етнограф, фольклорист, літератор 271

Нікольський К. 75

Нікольський Микола Костянтинович (1863–?) — рос. історик церкви 119, 285, 328

Нікольський Олександр Михайлович (1858–1942) — укр. зоолог 269

Новгородцев, автор опису м. Києва 190

Новицький Іван Петрович (1844–1890) — укр. історик, етнограф, журналіст 202, 207, 260

Новосадський Микола Іванович (1859–1941) — рос. філолог, палеограф, спеціаліст з грецької епіграфіки 300

О

Оглоблін Микола Михайлович (1852–?) — рос. історик, археограф 283

Огоновський Іларій (1854–1929) — філолог, педагог 323

Огоновський Олександр Михайлович (1848–1891) — укр. вчений-правник, громадський діяч 239, 240, 355

Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) — укр. поет, драматург, філолог, літературознавець 104, 240, 258, 271, 355

Окольський (Okolski) Шимон (1580–1653) — польський історик, геральдик 197

Олег (882–912 за ін. даними 922) — київський князь 112, 113

Олег Романович (бл.1245–1307) — князь брянський. Син брянського князя Романа Михайловича, внук чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Після 1274 р. прийняв постриг з ім'ям Леонтія в Брянському Петропавлівському монастирі 86

Олег Святославович (р.н. невід.—1115) — давньоруський князь, син Святослава Ярославича 84, 273

Олександр II (1818–1881) — російський імператор (1855–1881) 59, 220

Олександр III (1845–1894) — російський імператор (від 1881) 317

Олександр Коріатович (?–1380) — князь подільський 174, 175

Олександр (Александр) Македонський (356–323 до н.е.) — цар Македонії (від 336) 46

Олександр (Александр) Ягеллончик (1460–1507) — великий князь литовський (1492–1506), король польський (1501–1507) 49, 161, 162, 188, 208, 213

Олексій Михайлович (1629–1676) — російський цар (1645–1676) 73, 217, 268

Олексій, цісар — див. **Олексій Комнін**

Оленицький Яшко — правитель Вільно і всієї Литви, призначений польським королем Ягайлом (1348–1434) 156

Олександр Владислав, доктор XXXII, 37

Ольбрихт, Ольбрыхт (Альбрехт, Албрехт, Альберт) Мартинович Гаштольд чи Гаштовт (1487(?)–1539) — державний канцлер Великого князівства Литовського (1522–1539), представник литовської олігархії 189, 213

Ольга (після хрещення — Єлена; р.н. невід.—969) — велика княгиня київська (945–957), дружина князя Ігоря 114, 120, 169

Ольгерд (Альгірдас; бл.1296–1377) — великий князь литовський (1345–1377) 86, 154, 173, 174, 21

Орбіні Мавро (Orbini) Мавро (р.н. невід.—1611) — далматинський історик, родоначальник південнослов'янської історичної науки 45, 311

Орешніков Олексій Васильович (1855–1933) — рос. історик, нумізмат 278

Оришевський Ян (бл.1535–бл.1608) — козацький старшина, козацький гетьман (1580–1591), один з організаторів реєстрового козацтва 209, 213, 214

Орлов 280

Оссовський (Ossowski) Готфрід Йосипович (1835–1897) — польсько-російський геолог, археолог, драматург, дослідник поховань на Волині 14, 36, 309

Острогорський Віктор Петрович (1840–1902) — рос. педагог, літератор, громадський діяч 322

Острозький Костянтин Іванович (бл.1463–1533) — староста брацлавський і луцький, маршалок волинський, каштелян віленський, воєвода троцький, великий гетьман литовський (1497, від 1507) 166, 167, 169, 172

Остророг (Остроруг, Ostrorog) Ян (бл.1436–1501) — польський гуманіст, публіцист 56

Отокар II (1258–1278) — чеський король 47

Отреп'єв Григорій — див. **Лжедмитрій I**

П

Павлінов А.М. (1852–1897) — рос. архітектор та історик літератури 26, 27, 308

Павло Алеппський — див. **Халебський Павло**

Павло I (1754–1801) — рос. цар, імператор (від 1796) 221, 345

Павлов Платон Васильович (1823–1895) — історик, професор Університету св. Володимира 212

Павлов, професор 68, 212, 278

Падалка Лев Васильович (1859–1927) — історик, археолог, статистик, етнограф, громадський діяч 182, 183, 341

Паладій, єпископ 272

Пальмотич Юлії (1606–1657) — визначний хорватський поет 49, 313

Панькова с. М., український історик, музеєзнавець XVI, XL

Пападопуло-Керамевс 278

Партицький Омелян (1840–1895) — укр. історик давньої історії України-Русі, мовознавець, перекладач, етнограф XXXVIII, 9, 10, 39, 277, 304

Парфеній, єрусалимський патріарх 278

Пархоменко Володимир, укр. історик церкви і Давньої Русі XXXV

Пачовський Василь (1878–1942) — укр. поет-модерніст, співзасновник літературної групи “Молода муза” 277

Пекосінський Франциск (1844–1906) — польський історик, геральдик і правник 163, 340

Пектл 276

Пепловський 275

Первольф Йозеф (1841–1891) — чеський історик, славіст XXVII, 45, 49–51, 311

Пергамент О. 263

Петрі Іоганн Еристов (1762–1851) — естонський просвітник, історик, економіст, філософ, публіцист 21

Петро I Великий (1672–1725) — російський цар (від 1682), перший російський імператор (від 1721) 49, 50, 64, 65, 76, 223, 267, 283, 322, 345, 346

Петро — див. **Петро I Великий**

Петров Микола Іванович (1840–1921) — укр. історик літератури, культури і церкви, музеєзнавець VIII, XVIII, XXI, 15, 190, 191, 326, 342, 363

Петров Олексій (1859–1932) — рос. та укр. історик всесвітньої історії, етнограф 231

Петровський Микола Федорович (1837–1908) — рос. сходознавець, дипломат 10, 304, 350

Петухов Євген В'ячеславович (Петухов Е.В.; 1863–1948) — літературознавець, історик літератури, педагог 276, 299, 364, 370

Пильчиков Дмитро Павлович (1821–1893) — член Кирило-Мефодіївського братства, співзасновник Літературного товариства імені Шевченка (згодом НТШ) 262

Піпін Олександр Миколайович (1833–1904) — рос. історик літератури, етнограф, фольклорист XXII, 56, 237, 244, 245, 315, 354, 358, 369

Пікте Адольф (1799–1875) — швейцарський філолог 35, 309

Пікульський 274

Плохинський Михайло, архівіст, археограф 260

Платонов Сергій Федорович (1860–1933) — рос. історик-монархіст 318

Погодін Михайло Петрович (1800–1875) — рос. історик, письменник, публіцист, журналіст, видавець журналу “Московитинин” 95, 246, 357, 359

Погодін Олександр Львович (1872–1947) — рос. історик, філолог, славіст XI, 269, 284

Полетика Василь Григорович (1765–1845) — збирач документальних матеріалів з історії України XVI–XVIII ст., предводитель дворянства 231, 237, 352–354

Полетика Григорій Андрійович (1725–1784) — укр. політичний діяч 231, 237, 353, 354

Полетика Грицько — див. *Полетика Г.А.*

Полоцький (Петровський-Ситяткович) Самуїл Гаврилович (Омеляннович), у чернецтві Симеон (1629–1680) — білоруський письменник-полеміст, поет, драматург 264, 265

Полуботок Павло Леонтійович (бл.1660–1723) — наказний гетьман Лівобережної України (1722–1723) XXXI, 224, 225, 345, 346, 351

Поль Олександр Миколайович (1832–1890) — укр. краєзнавець, археолог, колекціонер, підприємець, засновник Катеринославського музею 6, 303

Пономарьов Олександр Іванович (1849–1911) — рос. історик літератури 88, 284, 323

Попов Олександр Миколайович (Попов А.; 1820–1877) — рос. історик 154, 165

Посільге Йоган фон — автор “Хроніки” Тевтонського ордену хрестоносців (1361–1405) 208

Потанін 271, 284

Потебня Олександр Опанасович (1835–1891) — укр. та рос. філолог, етнограф, фольклорист 264, 299, 363

Потій Адам Львович (у чернецтві Іпатій; 1541–1613) — греко-католицький митрополит Київський і Галицький (1599–1613) 165, 166, 170, 171

Потоцький Станіслав Щесні (1751–1805) — воєвода руський (1782–1788) 124, 331

Потоцький Фелікс Казимир (?–1702) — польський гетьман (від 1692) 123, 329

Потьомкін Григорій Олександрович (1739–1791) — генерал-губернатор Новоросії 313

Прахів Адріан Григорович (1846–1916) — укр. мистецтвознавець, археолог 26

Прерадович Петар (1818–1872) — хорватський поет, драматург 52, 56, 315

Пріцак Омелян (1919–2006) — укр. історик, тюрколог XX, XXVI, XXXI

Прокопій Кесарійський (між 440 та 507–після 562) — візантійський історик 199

Прокопій Сазавський (бл.970–1053) — чеський святий, засновник Сазавського монастиря 314

Прокопович В'ячеслав Костянтинович (С.Волох; 1881–1942) — історик, педагог, публіцист, громадсько-політичний діяч XIV

Прокопович Микола XVIII

Прокопович Микола Якович (1810–1857) — близький друг М.В.Гоголя 299, 370

Прокопович Феодан (1681–1736) — укр. теолог, письменник 311

Прохаска (Prochaska) Антоній (1852–1930) — польський історик, архівіст, XXXVI, 148, 150–152, 155, 171–178, 185, 205–208, 211, 212, 339, 341, 343

Пташицький Станіслав А. (1853–1933) — польський історик, архівіст 141–145, 338

Пулавський Казімірж 333

Пулавський Францішек 125, 332, 333

Пуласький Казиміж (1845–1926) — польський історик, дослідник історії родів Правобережної України 193, 195, 197, 208

Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) — рос. поет і прозаїк, 269, 354

Пшездзєцький Олександр (1814–1870) — польський письменник, археограф, історик, генеолог 163, 175, 184

Р

Равіта-Гавронський Францішек (1845–1930) — польський історик, археограф, письменник XII

Радзивілл Богуслав (1620–1669) — польський магнат, командир польської королівської гвардії, генерал-губернатор Пруссії 206

Радивилівський Антоній (поч. XVII ст. — 1688) — укр. письменник, проповідник, ігумен Київського Пустинно-Миколаївського монастиря 261

Раєвський Петро Іванович (1847–1886) — письменник, етнограф 275

Раковський Іван (1874–1949) — укр. антрополог, зоолог, педагог, громадський діяч XVII

Рев'якін ІІ

Регель Василь Едуардович (1857–?) — рос. історик 171, 273, 363

Рей Миколай (1505–1569) — польський письменник, поет, філолог, історик 56

Реклю (Reclus) Жан Елізе (1830–1905) — франц. мандрівник, географ, історик 14

Реппін Микола Григорович (1778–1845) — рос. князь, малоросійський військовий губернатор, генерал-губернатор Саксонії XXXVI, 237, 354

Рікардо Давид (1772–1823) — британський економіст, співзасновник класичної економіки XXII

Ріхенталь Ульріх фон 211

Рогатинець Юрій (?–1605 або 1608) — галицький сідляр, старійшина Львівського Успенського братства, ймовірний автор його статуту 165, 169

Рожновський (Половець-Рожновський) Юрій — князь з Київщини 78, 322

Рожков Микола Олександрович (1886–1927) — рос. марксистський історик 108, 327

Розумовський Андрій Кирилович (1752–1836) — український князь, меценат, посол Росії у Неаполі, Копенгагені, Стокгольмі, Відні 247, 360

Розумовський Каміль — представник роду Розумовських, лютеранин, німецький аристократ в Саксен-Кобург-Готі 247

Розумовський Кирило Григорович (1728–1803) — останній український гетьман, президент Російської АН 225, 360

Ролле Іосиф (Іосиф) (1830–1894) — польський історик, археограф, лікар-психіатр, краєзнавець, письменник XXIV, XXXVI, 123, 146, 183, 193, 195, 296, 329–330, 339, 342

Ролле Міхал (1865–1932) — польський письменник, краєзнавець, історик та археограф, історіограф XXXVI, 183–185, 342

Роман Мстиславич (бл. 1152–1205) — видатний державний діяч і полководець, засновник Галицько-Волинської держави (1199) 102, 103, 109

Роман Молдавський, воєвода 173, 176

Романов Михайло Федорович (1596–1645) — перший російський цар з династії Романових 62, 63, 318, 319

Романович-Славатинський Олександр Васильович (1832–1910) — укр. історик права 220, 336, 345

Рославський-Петровський Олександр (1816–1872) — український статистик та історик 261

Ростафінський Юзеф — укр. та пол. ботанік, біолог, історик науки 37

Рубан Василь Григорович (1742–1795) — укр. письменник, поет, історик та видавець, перекладач на Запорозькій Січі 237, 354

Руданський Степан Васильович (1833–1873) — укр. поет і перекладач 37, 310

Рудський М.П. 266

Ружинський Богдан Михайлович (?–1576) — укр. князь, козацький гетьман 214

Руліковський Едвард (Edward Leopold Rulikowski; 1825–1900) — польський історик, етнограф 170, 194, 195

Рум'яцев Микола Петрович (1754–1826) — рос. граф, колекціонер, засновник Рум'яцевської бібліотеки у Москві 370

Рюрик 85

Рюрик, князь київський 96

Рябінін 271, 280

С

Саблуков Гордій Семенович (1804–1880) — рос. сходознавець, автор першого рос. перекладу Корану з арабської мови 284

Сава, архімандрит 220

Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (1570?–1622) — гетьман реєстрового козацтва 49, 209, 214

Саксон Граматик (Saxo Grammaticus; бл. 1140–після 1208) — данський хроніст 38

Салтиков-Щедрін Михайло Євграфович (справжнє прізвище Салтиков, псевдонім Н.Щедрін; 1826–1889) — російський письменник 275

Самарін Юрій Федорович (1819–1876) — рос. філософ, історик, публіцист 316

Самовидець 170, 213

Самозванець — див. *Лжедмитрій I*

Самоковасов Дмитро Якович (1848–1911) — рос. археолог, історик права, архівіст 15, 18

Самуель — див. *Твардовський С.*

Сапіга (Сопіга) Лев Іванович (Leonas Sapiega; 1557–1633) — великий канцлер та великий гетьман Великого князівства Литовського 63, 143, 144, 319

Сарницький Климент Карол (1832–1909) — укр. історик, письменник, архімандрит 47

Сарницький Станіслав (1532–1597) — польський історик 45, 203, 311

Сафа 276

Сафонович (Софонович) Феодосій (поч. XVII–1676) — письменник, богослов 50, 231

Сахаров Іван Петрович (1807–?) — рос. етнограф, фольклорист, археолог 109, 289

Сахновський 286

Свидригайло (Швидригайло; ?–1452) — великий князь литовський 152, 156–158, 173, 178, 184, 185, 189, 213

Свірський 214

Святополк, київський князь 39, 101, 320

Святослав Ігорович (Хоробрий; бл. 939–972 або 973) — великий князь київський 113, 114, 181

Святослав Чернігівський (1027–1076) — великий князь київський, син Ярослава Мудрого 96, 268

Святоша Давидович (Микола Святоша; бл. 1080–1143) — чернігівський князь, чернець Києво-Печерського монастиря 84

Селін в. XIV

Семен (Симеон) Омелькович (1420–1471) — останній київський князь (1454–1471), правнук Ольгерда 129, 154

Семенов 283

Сенкевич (Sienkiewicz) Генрик (1846–1916) — польський письменник та журналіст XXIII

Сергієвич (Сергеевич) Василь Іванович (1832 або 1837–1910) — рос. історик права XXIX, 71, 72, 104, 263, 265, 321

Сигізмунд I Старий (1467–1548) — польський король 49, 204, 213

Сигізмунд II Август (1520–1572) — польський король 47, 136, 138, 209, 213, 337

Сигізмунд III Август Ваза (1566–1632) — польський король 138, 209, 213

Сильвестр (Малеванський) — архімандрит, ректор Київської духовної академії 213

Симиренко Володимир Левкович (1891–1938) — укр. вчений-садівник 343

Симиренко Лев Платонович (1855–1922) — садівник 343

Синявський Антін Степанович (1866–бл. 1949) — історик, економіст, педагог, громадський діяч 303

Сірко Іван Дмитрович (між 1605 та 1610–1680) — кошовий отаман Запорозької Січі 227, 274

Сіцинський Юхим (Сецинський Е., Сидинський Е.) (1859–1937) — укр. історик, археолог, культурно-громадський діяч XIV, XV, XXXVI, 147, 148, 249, 292, 294–296, 330, 339, 368, 369

Скарга Петро (1536–1612) — польський богослов, письменник, проповідник 56

Скибинський Григорій (?–1712) — укр. богослов 266

Скиргайло Ольгердович (?–1396) — князь троїцький, полоцький та київський 154, 205, 208

Скілак Каріандський (IV ст. до н.е.) — давньогрецький мандрівник та географ 3

Скімн Хіосський (III–II ст. до н.е.) — давньогрецький письменник, географ, мандрівник 3

Сковорода Григорій Савич (1722–1794) — укр. філософ, композитор, музика, поет 258–260, 265, 270

- Скорина (Скарина Франциск) Георгій Лукич** (бл.1490—бл. 1540) — білоруський просвітник, доктор медицини, перекладач, видавець білоруського перекладу Біблії 51
- Скоропадський Іван Ілліч (1646—1722)** — гетьман Лівобережної України (1708—1722) 351
- Слабченко Михайло Єлисейович (1882—1952)** — укр. історик XVIII
- Словацький Юліуш (1809—1849)** — польський поет 52, 55, 314, 315
- Смирнов О.І.** 264, 265, 269, 284, 362
- Сміт Адам (1723—1790)** — британський економіст, співзасновник класичної економії XXII
- Смолька Станіслав (1854—1924)** — польський історик 174
- Смолянинов Ігнатій**, палігрим XIV ст. 74
- Смотрицький Мелетій** (у чернецтві Мелетій; 1572 або бл.1578—1633 та бл.1634) — український письменник, доктор медицини, автор "Граматики" (1619) 50, 341
- Собеський Ян III (1629—1696)** — великий князь литовський, король Польщі 48, 49, 123, 329
- Собольський Олексій Іванович (1856—1929)** — російський філолог, етнограф, палеограф 95, 264, 266, 272, 274—276, 363
- Соболь В.О.** 350
- Созонович 267, 276**
- Соколов Матвій**, московський славіст 279, 280, 283
- Соколовський Август** 155
- Соловйов Володимир Сергійович (1853—1900)** — рос. філософ, богослов, поет, публіцист 57, 58, 316
- Соловйов Сергій Михайлович (1820—1879)** — рос. історик 61, 65, 68, 101, 319, 320
- Солунський Симеон**, літургіст XIV ст. 75
- Сорокін**, нумізмат 268
- Сорський Ніл (1433—1580)** — чернець, письменник, проповідник "некористолюбства" 119
- Спасович Володимир Данилович (1829—1906)** — польський історик літератури, письменник, адвокат 55, 354
- Спенсер Герберт (1820—1903)** — британський філософ, психолог, соціолог 33
- Сперанський Михайло Нестерович (1863—1938)** — рос. літературознавець, етнограф, філолог 278, 279, 362, 365
- Спесивцев Василь**, священник 260
- Спитко з Мельштина** — див. *Тарновський Спитко*
- Спрогіс Іван Якович (1835—?)** — латиський етнограф, архівіст 264
- Срезневський Вс. І.** 359
- Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880)** — рос. філолог, історик, палеограф, етнограф 113, 119, 246, 297, 357, 359, 369, 370
- Сроковський Володислав**, правник 239
- Сркуль Стефан** — див. *Srkulj Stjepan*
- Стадницький Олександр (1806—1861)** — польський історик, публіцист 176, 178
- Станкевич Микола Володимирович (1813—1840)** — рос. поет 278
- Старжинський Станіслав** — професор правничого відділу Львівського університету 239, 242, 355
- Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868—1941)** — українська письменниця, перекладач, поетка, літературознавець і театрознавець 14, 15
- Стасов Володимир Васильович 267**
- Стасюлевич Михайло Матвійович (1826—1911)** — рос. історик, журналіст, публіцист 344
- Стебельський Петро (1857—1923)** — укр. правник 239
- Стефан Візантійський (527—565)** — філософ-неоплатонік, граматик, автор "Опису народів" у 55 книгах 3
- Стефан Баторій (Stefan Batory; 1533—1586)** — трансільванський князь, король Польщі 196, 209, 213, 214
- Стефан Сурозький (VIII ст.)** — архієпископ м.Сурож (нині Судак) у Криму 87
- Стефановський 285**
- Стороженко Андрій Володимирович (1857—?)** — історик, славіст, громадський діяч 213, 344
- Стороженко Микола Володимирович (1862—1942)** — укр. історик, педагог 136, 333, 336, 337, 344
- Стратон (бл. 63 до н.е.—19 н.е.)** — давньогрецький історик та географ, автор першої загальної географії у 17 книгах 3, 307
- Страхов Микола Миколайович (1828—1896)** — рос. філософ, публіцист, літературний критик 58, 59, 63, 317
- Стрийковський (Strykowski) Мацей (бл.1547—після 1582)** — польський історик, поет 50, 313, 314
- Строев Павло Михайлович (1796—1876)** — рос. археограф, видавець 289
- Студинський Кирило Йосипович (1868—1941)** — укр. літературознавець, доктор філософії XXXVII, 164, 166—172, 258, 259, 340
- Сулейман I Кануні (1495—1566)** — турецький султан (1520—1566) 313
- Сумцов Микола Федорович (1854—1922)** — укр. фольклорист, етнограф, літературознавець 261, 269, 270, 284
- Суразький (Суразький-Малюшицький, Острозький) Василь Андрійович (сер. XVI ст.—між 1604 та 1608)** — укр. письменник-полеміст 167, 168, 170
- Сухомлинов Михайло Іванович (1828—1901)** — рос. філолог 113, 120, 289
- Схарія (Захарія) Скара (?—1491)** — засновник секти "ожидовілах" у сер. XV ст. у Києві та Новгороді 82
- Т**
- Талько-Гринцевич Юліан (1850—1936)** — польський антрополог, етнограф, лікар за фахом XXXII, 41, 259, 311
- Тамерлан** — див. *Тимур*
- Тарновський Спитко з Мельштина (?—1399)** — краківський воєвода 160, 173, 176, 178
- Татищев (Татищев) Василь Микитович (1686—1750)** — рос. історик, природознавець, державний діяч 67, 82, 85, 109, 320
- Твардовський Самуель (бл.1600—1660)** — пол. поет і хроніст 203
- Творовський (Бучацький-Творовський) Ян** — бучацький воєвода, коронний гетьман Речі Посполитої 186
- Тебенюков М.М.**, рос. публіцист 86, 323
- Теккерей Вільям Мейкніс (1811—1863)** — англійський письменник XXII
- Темір-Кутлук (Темиркут, Тимур-Кутлук)** — хан Золотої Орди (1305—1401) 135, 336
- Теогност** — письменник, митрополит Київський і всієї Русі (1328—1353) 171

Терлецький Кирило Семенович (?–бл.1608) — єпископ луцький Київської православної митрополії, один з ініціаторів Брестської унії 166, 169

Тетеря (Моржковський-Тетеря) Павло Іванович (бл.1620–1671) — гетьман Правобережної України 213

Тимошенко 269

Тимур (Тамерлан, Тимурленг; 1336–1405) — середньоазійський державний діяч і полководець 322

Титловський (Титлевський) Матвій — польський хроніст, автор “Розповіді про битви між поляками і турками 1620–1621” 170

Тихвінський 269

Тихомиров Дмитро 263

Тихомиров Лев Олександрович (1852–1923) — рос. публіцист, ідеолог монархізму 212

Тихонравов Микола Савич (1832–1893) — рос. літературознавець, археограф, ректор Московського університету (від 1877) 291

Толстой Михайло Володимирович (1812–1896) — історик церкви 281

Томашек Вільгельм (1841–?) — чеський етнограф, мовознавець, географ 17, 306

Томашівський Степан Теодорович (1875–1930) — укр. історик XV

Траян Марк Ульпій (53–117) — римський імператор (від 98) 9

Трембевський Станіслав (бл. 1739–1812) — польський поет, перекладач 49, 313

Трефілев Є. 260

Троцький Павло Антонович (1835–1900) — укр. богослов XIV

Трусман Георгій Георгійович (1857–?) — естонський історик, філолог, етнограф 273

Трутовський Володимир Костянтинівич 277, 364

Туманський Федір Йосипович (бл.1757–1810) — укр. письменник, перекладач, видавець 231

Тургенев Іван Сергійович (1818–1883) — рос. письменник ХХІ

Тутковський Павло Аполлонович (1858–1930) — укр. геолог, географ 294

Тюменев Олександр Ілліч (1880–1950) — рос. історик стародавнього світу 300

Тяпінський (Омелянович) Василь Миколайович (І пол. XVI ст.–?) — перекладач і видавець Євангелія книжною українською мовою (бл.1580 р.) 51

У

Уваров Олексій Сергійович (1825–1884) — рос. археолог, співзасновник Московського археологічного товариства 14, 27, 289, 367

Уляницький Володимир Антонович (1855–?) — рос. правник, археограф 283

Уляновський В.І. — укр. історик, археограф XXXVII, 319, 336

Уманець Федір (1841–1908) — укр. письменник, історик XII, XXXVII

Ундольський Вуколь Михайлович (1815–1864) — укр. бібліограф, археограф 283

Урсин — див. Дзеховський Маріяна

Успенський Володимир Михайлович — рос. духовний письменник, протоієрей 291

Успенський Федір Іванович (1845–1928) — рос. візантиніст 291, 300

Устрялов Микола Герасимович (1805–1870) — рос. історик 172

Ф

Фамінцин Олександр Сергійович (1841–1896) — рос. музикознавець, композитор 42, 311

Федір Коріатович, князь, син Коріата Гедиміновича 172, 175–177

Феліцин Євген Дмитрович (1848–1903) — укр. та рос. археолог, бібліограф, краєзнавець, історик 25, 307, 308

Фенцик 39

Феодор Едесенський 274

Феодор (Теодор) Сінкел — візантійський хроніст 111

Феодосій, монах, літописець 81

Феодосій Великий 88–90

Феодосій (Теодосій) Печерський, св. (бл.1036–1074) — давньоруський письменник, ігумен Києво-Печерського монастиря 114, 115

Філарет (в миру Романов Федір Микитович; бл.1555–1633) — політ. діяч, патріарх Московський (1608–1610; від 1619) 63

Філарет Московський, св. (в миру Василь Михайлович Дроздов; 1783–1867) — російський богослов, теолог, проповідник 83, 84, 111

Філевич Іван Порфирівич (1856–1913) — рос. історик українського походження XII, 63, 102, 119, 266, 272, 319

Фінке 211

Фінкель Людвік (Ludwik Michai Emanuel Finkel; 1858–1930) — польський історик, бібліограф XXII, XXIV, 124, 125, 239, 275, 331, 332, 355

Флеров Іван Юхимович (1827–1879) — священник, магістр Санкт-Петербурзької духовної академії 171

Флоринський (Флоринский) Василь Маркович (1833–1899) — рос. лікар, письменник, археолог 23, 307

Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) — рос. славіст і візантолог XI

Фортинський (Фортинский) Федір Якович (1846–1902) — рос. історик, медієвіст XXVII

Фотій (Фотій-Ігнатій), св. (бл.810–891) — візантійський богослов, письменник, патріарх Константинопольський (857–867, 877–886). 870 р. заснував Академію у Візантії 111, 169, 281

Франко Іван Якович (1856–1916) — укр. поет, письменник, драматург, публіцист, перекладач, літературознавець XV, 164, 165, 259, 274, 314, 315, 323, 340

Френцель (Бранцель) Михайл (1628–1706) — сербо-лужицький пастор, видавець, перекладач 49

Фролов Едуард Давидович (1933) — рос. історик 300

Фундуклей Іван Іванович (1804–1880) — рос. археолог, меценат 14, 15

Фуртвенглер (Furtwängler) Йоганн Адольф Міхаель (1853–1907) — німецький археолог та історик мистецтва 25

Х

Халанський Михайло Георгійович (1857–1909) — рос. та укр. мовознавець, фольклорист 91, 93, 109, 110, 117, 269, 284, 285

Халевський Павло (Бульос аль Хаябі аз Замал аль Хаябі; 1626–1669) — сирійський письменник, автор спогадів про Україну XXXVI

Хамець Каверій (Chamiec-Jaksa, Hamery; 1848–1910) — археолог, дослідник історії заселення Волині, Поділля й Центральної України XV, 14, 305

Ханенко Богдан Іванович (1849–1917) — укр. підприємець, юрист, банкір, колекціонер, меценат, археолог 15, 305

Ханенко Варвара Миколаївна (1852–1922) — укр. меценат 305

Ханенко Микола Данилович (1693–1760) — генеральний хорунжий, автор мемуарів 233, 351

Харузіт Микола Миколайович (1865–1920) — рос. етнограф, історик та археолог XXXIII, 69–71, 271, 321

Хмелєвський Бенедикт (XVIII ст.) — львівський письменник 274

Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович (бл. 1595–1657) — гетьман України (від 1648), державний діяч і полководець XXII, XXIII, 66, 138–140, 210, 213, 217, 222, 288, 345, 350, 357

Хмельниченко Юрій (Хмельницький Юрій Богданович; бл. 1640–1685) — гетьман України (1657; 1659–1663); гетьман Правобережної України (1677–1681; 1685) 210

Хмельовський Петро (1848–1904) — польський критик та історик літератури 55

Хованський Олексій Андрійович (1814–1899) — рос. педагог, письменник, видавець журналу “Филологические записки” 270, 357, 363

Ходаковський (Долєнга-Ходаковський, Чарнецький Адам Зоріан) Зоріан Якович (1784–1825) — пол. та укр. археолог, етнограф і фольклорист 15

Ходкевич Григорій Олександрович — князь із династії Гедиміновичів, гетьман литовський 51

Хойновський І.А. — київський археолог-аматор, колекціонер старожитностей 16, 305, 306

Хом'яков Олексій Степанович (1804–1860) — рос. релігійний філософ, богослов, поет, публіцист, слов'янофіл 52, 57, 314–317

Хубілай (1215–1294) — монгольський хан, засновник династії Юань у Китаї 273

Ц

Цамблак Григорій (бл. 1364–1419) — митрополит Київський (від 1415 р.) 211, 212

Царнке (Friedrich Zarncke) Фрідріх (1825–1881) — німецький філолог-германіст 279

Царський Іван Микитович (?–1853) — московський купець, бібліофіл-старообрядець 274, 289

Цегельський Михайло (1848–1944) — греко-католицький священник, член-засновник Товариства “Просвіта” й “Українського католицького союзу”

Целевич О. XV

Ч

Чарнецький Адам Зоріан (1784–1825) — пол. та укр. археолог, етнограф, фольклорист 275

Чарниш Василь І. (1759–1820) — полтавський губернський предводитель дворянства 352

Чарновський Тадеуш, польський історик 213

Чепа Адріан Іванович (бл. 1760–бл. 1822) — укр. колекціонер писемних пам'яток історії України 231, 352

Червинський Євген Іванович (1887–1930) — укр. архітектор XIV

Черкаський Іринарх Ювеналійович (1869–1941) — укр. історик права XV

Чермак Віктор (1863–?) — польський історик 210

Чернишевський Микола Григорович (1828–1889) — рос. письменник, публіцист, філософ 369

Черні Адам 37

Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) — укр. лікар-гістолог, член НТШ 258

Четвертинський Вацлав, князь 139

Чмирьов Микола Андрійович (1857–1886) — рос. письменник, перекладач “Кобзаря” Тараса Шевченка російською мовою (1874) 56, 315

Чубинський Павло Платонович (1839–1884) — укр. етнограф і поет 35, 228, 272, 309, 348

Ш

Шараневич Ісидор (1829–1901) — укр. історик 298

Шахматов Олексій Олександрович (1864–1920) — рос. філолог, історик, філософ XI, XXXV, 94, 97, 98, 114, 115, 262, 266, 269, 325, 328, 363, 368

Шашкевич Григорій (1809–1888) — ректор Греко-католицької духовної семінарії у Відні, посол до Австрійського парламенту та Галицького сейму 355

Швайпольт Фіоль (?–1525/1526) — друкар, ювелір, технічний керівник друкарні у Кракові, яка 1491 р. видала перші східнослов'янські книги кириличним шрифтом 51, 314

Шварц Олександр Миколайович (1848–1915) — рос. філолог та історик мистецтва 25, 277, 278

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) — великий укр. поет, письменник та художник XIV, XXVII, 52–56, 226, 245, 248, 258, 259, 314, 315, 323, 359

Шейн Павло Васильович (1848–1900) — євр. і рос. етнограф 266

Шереметьєв Василь Борисович (бл. 1622–1682) — князь, боярин, командувач московської армією в Україні 63, 210

Шерр Йоган XXI

Шимонович (Шимоновиц, Szymonowicz, Szymonowic) Шимон (1558–1629) — польський поет 56

Шіррен К. 359

Шлеєр (Шльоєр) Август Людвіг (1735–1809) — німецький історик, філолог, публіцист і статистик 3, 113, 301

Шліманн (Schliemann) Генріх (1822–1890) — німецький археолог-аматор, ініціатор розкопок Трої, Орхомена, Тірінфа, Мікен 23

Шлюмберже 114, 273

Шмурло Євген Францевич (1853–18?) — рос. історик 267

Шпачинський М. — укр. історик церкви XIV

Шпільгаген (Spielhagen) Фрідріх (1829–1911) — німецький письменник, драматург, поет і перекладач XXI

Шпреңгер (Sprenger) Алоїз (1813–1893) — швейцарський історик, орієнталіст і перекладач 10, 304

Штерн (Stern) Ернст фон (1859–1924) — німецький історик античності, філолог та археолог 27, 28, 308

Штріттер (Стріттер) Йоганн Готгільф (1740–1801) — історик, ад'юнкт Санкт-Петербурзької АН 3, 302

Штур (Štúr) Людовік (1815–1856) — словацький поет, філолог, публіцист, ідеолог національного відродження 52, 315

Шуйський — польський історик 155

Шуйський Василь Іванович — російський цар у 1606–1610 рр. 75

Шульгін Яків Миколайович (1851–1911) — укр. історик, член НТШ 224, 263, 346

Шумаков С., рос. історик, археограф 179, 283, 341

Шухевич, професор 39

Щ

Щапов Афанасій Прокопович (1830–1876) — рос. історик, археограф, етнограф 62, 318

Щедрін — див. *Салтиков-Щедрін*

Щепкін (Щепкин) Євгеній Миколайович (1860–1920) — рос. та укр. історик 32–34, 262, 309

Щербатов Михайло Михайлович (1733–1790) — рос. історик, філософ, публіцист 85

Щербачов 278

Щербина Володимир Іванович (1850–1936) — укр. історик, археограф, архівіст 171, 334

Ю

Юань (1279–1368) — правляча династія, заснована у Китаї монгольським ханом Кубілаєм 272

Юзефович Борис Михайлович (1841–1911) — рос. публіцист XVII

Юзефович Михайло Володимирович (1802–1889) — рос. державний діяч, археограф, публіцист 354

Юрій II Болеслав Тройденівич (бл.1306–1340) — галицько-волинський князь (1323–1340) 102, 103, 154

Юрій Коріатович — князь з роду Коріатовичів (Гедиміновичів) 174

Юрій Наримунтович (?–1392) — князь белзький, кременецький і холмський з роду Гедиміновичів 175

Я

Яблоновський Олександр Валеріан (1829–1913) — польський історик та етнограф XXXV, XXXVI, 66, 129, 183, 184, 187, 193, 195, 197–200, 202, 203, 212, 213, 335, 343, 344

Яблоновський Станіслав Ян (1634–1702) — польний гетьман, коронний гетьман Речі Посполитої (1667–1672) 124, 125, 331, 332

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855–1940) — укр. історик, археолог, етнограф, фольклорист XXXVII, XXXVIII, 14, 209, 259

Ягайло — див. *Владислав II Ягайло*

Ягич (Jagić) Ватрослав (1838–1923) — хорватський лінгвіст, палеограф, археограф, історик, літературознавець XI, XXXV

Ядвіга (1371–1399) — королева Польщі (1384–1399) 50, 163, 176, 177, 208, 312

Язловецький Єжи (Юрій) (1510–1575) — польський магнат, великий коронний гетьман Речі Посполитої (1550–1560) 189

Яковенко Н.М. — професор Києво-Могилянської академії 322

Яковлев 262, 265, 266

Ян II Казимир (1609–1672) — кардинал, король Речі Посполитої (1648–1668) з династії Ваза 47, 140, 213, 214, 350

Ян I Ольбрахт (1459–1501) — король Польщі (1492–1501) 161, 213

Янжул Іван Іванович (1846–1914) — рос. економіст, статистик, педагог 347

Янко з Чарнкова (бл.1320–1389) — польський письменник 174, 175

Янчук Микола (1859–1921) — укр. письменник, драматург, літературознавець, етнограф 270

Ярополк Ізяславович (у хрещенні Петро; ?–1086) — онук Ярослава Мудрого, князь вишгородський (1078) та володимир-волинський (1084) 101

Ярослав Мудрий 89, 103, 104, 320

Ярослав Ярославич (1230–1271) — великий князь володимирський і тверський 298

Ярошевський Георгій (?–1923) — єпископ, глава Православної церкви в Польщі (від 1922) XIV

Яр-Славутич — див. *Жученко Григорій Михайлович*

Ясинський Михайло Ілліч (1889–1967) — укр. бібліограф, історик і книгознавець 153, 154

Ясинський Богдан (1923–2002) — укр. бібліограф та педагог VII

Ястребов Володимир Миколайович (1855–1898/1899) — укр. археолог та етнограф 6–8, 35, 267, 271, 281, 303, 304, 309

Ясь О., укр. історик, археограф, архівіст XX, 320, 346

Ях'я (Яхія) Олександр (1589–?) — політичний авантюрист 114

Bohorizh A. — див. *Богорич А.*

Bujak Franciszek 343

Caro — див. *Каро*

Chamiec Ksawery — див. *Хамець Ксаверій*

Chlumberger G. — див. *Шлюмберже*

Cumony 274

D.K.N. 275

Dlugosz — див. *Длугош*

Dobrowolski M. 343

Dr. Antoni I. — див. *Ролле Іосиф (Йосип)*

Dr. Finkel — див. *Фінкель*

Franko Ivan, Dr. — див. *Франко Іван Якович*

Gedymin — див. *Гедимін*

Górski Konstanty — див. *Гурський Костянтин*

Höfler 211

Iastrébow VI. — див. *Ястребов Володимир*

Jablonowski Alexander — див. *Яблоновський Олександр*

Jadwiga, krylowa — див. *Ядвіга*

Latyshev V. — див. *Латишев В.В.*

Leger Luis — див. *Леже Луї*

Lewicki Anatolii, Dr. — див. *Левицький Ана-толій*

Lokietok — див. *Владислав Локеток*

Lubomirski I.M. — див. *Любомирський Юрій*

Majewski E. 305

Niederle — див. *Нідерле Любор*

Piekosiński Franciszek, Dr. — див. *Пекошинський Франциск*

Pleszczyński Adolf 31, 308

Potkański Karol — див. *Потканський Кароль*

Prochaska Antoni — див. *Прохаска Антоній*

Rolle Michai — див. *Ролле Міхал*

Sajdački, vojvoda — див. *Сагайдачний*

Ściepin Eugen — див. *Щепкін*

Srkulj Stjepan 113

Starzyński Stanisław — див. *Старжинський Станіслав*

Tomaszek Wilhelm — див. *Томашек Вільгельм*

Volkov Th. — див. *Вовк Федір Кіндратович*

Władysław Jagiello — див. *Владислав II Ягайло*

Żółkiewski Stanisław — див. *Жолкевський Станіслав*

З М І С Т

с. текстів с. ком.

І.Гирич. РЕЦЕНЗІЙНИЙ ЖАНР У ТВОРЧОСТІ М.ГРУШЕВСЬКОГО ... V

В.Маслійчук. РАННІ РЕЦЕНЗІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО XX

Розділ І. АРХЕОЛОГІЯ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДАВНИНУ 1

Латышев в. Scythica et caucasica.....	3	300
Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян.....	4	302
Отчет Императорской археологической комиссии за 1891 г.	5	303
Мельник К. Каталог коллекции древностей А.Н.Поля.....	6	303
Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей... ..	6	303
Партицький Омелян. Старинна історія Галичини.....	9	304
Н.Ф.Петровский. Древние арабские дорожники.....	10	304
Ф.П.Кеппен. К истории тарпана в России... ..	11	304
Д.Н.Анучин. Амулет из кости человеческого черепа... ..	12	305
Sipulture du X siècle à Kiev.....	13	305
Ksawery Chamiec. Wśród stepów i jarów... ..	14	305
Древнейший план города Киева 1638 года.....	15	305
И.А.Хойновский. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси... ..	16	305
Wilhelm Tomaschek. Die alten Thraker, eine ethnologische Untersuchung... ..	17	306
А.О.Кашпар. Раскопки курганов в окрестностях Симферополя... ..	18	306
Д.В. Заметка о городищах-майданах.....	19	306
Dr. Lubor Niederle. Orůvodu Slovanů.....	19	306
Ф.Г.Мищенко. Этнография России у Геродота.....	21	307
В.М.Флоринский. Первобытные славяне по памятникам... ..	23	307
Курган Карагодеуашх. Исследования А.Лаппо-Данилевского и В.Мальмберга... ..	25	307
История русской архитектуры, сочинение академика А.М.Павлинова... ..	26	308
Э. фон Штерн. О подделке предметов классической древности на юге России....	27	308

Розділ ІІ. ЕТНОГРАФІЯ ТА АНТРОПОЛОГІЯ 29 308

Ks. Adolf Pleszczyński. Bojarzy międzyrzeczy, studium etnograficzne.....	31	308
Довнар-Запольский М. Мотивы свадебных песен пинчуков.....	32	308
Щепкин Е. Скандинавский обряд погребения с кораблем.....	32	309
Vl. Iastrebow. Pains de noccs rituels en Ukraine... ..	35	309
Zbiór wiadomości do antropologii krajowej... ..	36	309
Études de mythologie slave № I.....	37	310
Th. Volkov. Le traîneau dans les rites funéraires de l'Ukraine... ..	39	310
Н.В.Гильченко. Материалы для антропологии Кавказа, III. Кубанские казаки... ..	40	311
Фаминцын. Древнеарийские и древнесемирские элементы в обычаях	42	311

РОЗДІЛ ІІІ. ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯН 43 311

И.Первольф. Славяне, их взаимные отношения и связи. т. II... ..	45	311
Урсин. Очерки из психологии славянского племени... ..	52	314
Нова критика неослов'янофілства... ..	57	315
Иловайский д. Смутное время Московского государства.....	61	317
Филевич И.П. Польша и польский вопрос... ..	63	319
Е.А.Белов. Русская история до реформы Петра Великого... ..	64	319
Н.Харузин. К вопросу об ассимиляционной способности русского народа... ..	69	321
Лекции и исследования по древней истории русского права В.Сергеевича.....	71	321
И.И.Дитятин. Статьи по истории русского права... ..	73	321
А.Дмитриевский. Чин пешного действа.....	74	321
Милюков П. Очерки по истории русской культуры. Часть I.....	76	322

Розділ IV. ДАВНЯ РУСЬ: ІСТОРІЯ ТА ФІЛОЛОГІЯ	79	322
В.Коцовський. Історично-літературні замітки до “Слова о полку Ігоревім”	81	322
Р.Вл.Зотов. О черниговских князьях по Любецкому синодику.....	83	323
Тebbenkov M.M. Происхождение Руси	86	323
Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. Вып. I.....	88	323
Никитский А.И. К вопросу о мерах в Древней Руси.....	90	324
Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом летом 1871 г.	91	324
Гринев С.А. Была ли конница у древних руссов?.. ..	91	325
Миллер Вс. Наблюдения над географическим распространением былин.....	92	325
А.Шахматов. К вопросу об образовании русских наречий.....	94	325
П.А.Иванов. Исторические судьбы Волынской земли.....	99	326
“Правда Руська”, пам’ятник законодавчий права руського з XI віку.....	104	326
Проф. Ф.И.Леонтович. Национальный вопрос в Древней России.....	105	326
Николай Рожков. Поводы к началу процесса по “Русской правде”.....	108	327
Вс.Ф.Миллер. Былинное предание в Олонецкой губернии.....	108	327
Хр.М.Лопарев. Старое свидетельство о положении ризы Богородицы.....	111	327
А.Димитриу. К вопросу о договорах русских с греками.....	112	327
Die Entstehung der ältesten russischen sogennanten Nestorchronik.....	113	328
А.А.Шахматов. Несколько слов о Несторовом “Житии Феодосия”.....	114	328
В.Ф.Миллер. К былинам о Чуриле Пленковиче.....	116	328
Н.К.Никольский. Материалы для истории.....	119	328
М.Довнар-Запольский. Из истории литовско-польской борьбы.....	119	328
А.И.Кирпичников. К литературной истории русских летописных сказаний.....	120	329
Розділ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЮ І КОЗАЦЬКОЮ ДОБИ (XIV–XVIII ст.)	121	329
Dr. Antoni. Opowiadania historyczne, seria siódma.....	123	329
Dr. Finkel. Okopy świętej Trócy, dwa epizody z dziejów Polski.....	124	331
Нові видання Київської археографічної комісії.....	125	333
Українська шляхта в XVI–XVII в.	136	336
Любавский М. Областное деление и местное управление.....	141	337
Бершадский С.А. О наследовании в выморочных имуществах.....	142	338
Dr. Antoni J. Sylwetki i szkice historyczne i literackie.....	146	339
Город Каменец-Подольский.....	147	339
Antoni Prochaska. O prawdziwości listów Gedymina.....	148	339
Ф.И.Леонтович. Источники русско-литовского права.....	152	340
Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, tomus XIV.....	155	340
Monumenta medii aevi historica, res gestas Poloniae illustrantia, t. XV.....	163	340
Dr. I.Franko. Z dziejów Synodu Brzeskiego 1596 r.	164	340
Antoni Prochaska. Podole lennem Korony (1352–1430)	172	341
С.Шумаков. Акты Литовской метрики о князе А.М.Курбском.....	179	341
Ф.И.Леонтович. Панский двор в Литовско-Русском государстве.....	179	341
Л.Падалка. По вопросу о времени основания города Полтавы.....	182	341
Michał Rolle. Z przeszłości. Okręg Rowski — Starostwo Barskie.....	183	342
В.Антонович. Несколько данных о землевладении в Южной Украине.....	188	342
Н.И.Петров. Киевская Рождество-Предтечинская или Борисоглебская церковь.....	190	342
Historia piechoty polskiej przez Konstantego Górskiego.....	192	342
“Źródła dziejowe”.....	193	343
Antoni Prochaska. Przyczynki krytyczne do dziejów Unii.....	205	343
Початки козацтва після відчитів В.А[нтоновича].....	208	343
Collectanea ex archivio collegii historici. Archiwum komisji historycznej, t. VII.....	210	343
Dr. Antoni Prochaska. Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły.....	211	343
Alexander Jabłonowski. Kozacyzna a Legitymizm.....	213	344

Розділ VI. ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА ТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (XVII–XVIII ст.)	215	344
Нова розправа про українську шляхту (задніпрянську).....	217	344
П.Житецкий. Мысли о народных малорусских думах.....	226	346
Прошение сотников Черниговского полка о казачьих ободах.....	230	348
Очерки, заметки и документы по истории Малороссии Ал. Лазаревского.....	230	349
Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я.Ломиковским.....	232	350
Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.)	233	351
Розділ VII. УКРАЇНА В ХІХ ст. ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ	235	352
Майков Л. К вопросу об “Истории Русов” ...	237	352
Starzyński Stanisław. Historia Uniwersytetu Lwowskiego...	239	355
Н.К.Имеретинский. Дворянство Волынской губернии...	242	356
Сочинения А.А.Котляревского, т. IV...	243	357
Пыпин А.Н. Материалы для биографии А.А.Котляревского...	244	358
Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского...	246	359
А.А.Васильчиков. Семейство Разумовских, т. V.....	247	359
Писання Трохима Зінківського.....	247	360
Празднование столетия Подольской епархии.....	249	360
Подольские архипастыри. К столетию учреждения Подольской епархии...	250	360
Die orthodox-orientalische Kirche in Lemberg.....	253	360
Розділ VIII. БІБЛІОГРАФІЯ: ОГЛЯДИ, ЗАМІТКИ	255	361
ОГЛЯДИ.....	257	361
“Записки [НТШ]”.....	257	361
“Часопись правнича”	257	361
“Зоря”	258	361
“Правда”	259	361
“Сборник Харьковского историко-филологического общества”.....	259	361
[“Университетские известия”].....	261	361
“Записки Императорского Харьковского университета”	261	361
“Записки Императорского Новороссийского университета”... ..	262	362
[“Журнал Министерства народного просвещения”]	262	362
“Варшавские университетские известия”	266	362
“Ученые записки [Императорского] Казанского университета”	267	362
“Ученые записки [Императорского] Юрьевского университета”	267	362
[“Археологические известия и заметки”]	267	362
[“Чтения в Императорском обществе истории и древностей...”].....	268	362
“Русский филологический вестник”	269	362
[“Филологическое обозрение”].....	270	363
“Филологические записки”	270	363
[“Этнографическое обозрение”]	270	363
[“Живая старина”]	271	363
“Византийский временник”	273	363
“Wiśła, miesięcznik geograficzno-etnograficzny”	274	363
“Przewodnik Naukowy i Literacki”	275	363
“Byzantinische Zeitschrift”	275	363
“Известия Историко-филологического института князя Безбородько”... ..	276	363
“Ученые записки Императорского Московского университета...”	277	364
“Учитель”	277	364
“Древности — Труды Императорского Московского археологического общества”	277	364

“Древности — Труды Славянской комиссии...”	279	364
“Летопись Историко-филологического общества...”	281	365
“Записки Императорского Русского археологического общества”	281	365
“Сборник Херсонского земства”	282	365
“Варшавские университетские известия”	282	365(362)
“Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских”	283	365(362)
“Известия Общества археологии, истории и этнографии”	284	366
“Русский филологический вестник”	284	(362)
“Филологические записки”	285	(363)
“Византийский временник”	285	(363)
ЗАМІТКИ	286	366
Русская историческая библиография...	286	366
Собрание государственных грамот и договоров...	287	366
Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае...	287	366
Отчет Императорской публичной библиотеки за 1891 г.	288	366
Бертенсон. По югу России...	288	366
Систематическое описание славяно-русских рукописей...	289	367
Систематическое описание рукописей...	290	367
А.В.Михайлов. Общий обзор состава...	291	367
Календарь Подольской епархии на 1896 год...	292	368
П. фон Винклер. Русская геральдика...	294	368
Князь А.Б.Лобанов-Ростовский. Русская родословная книга...	295	368
Е.Сицинский. О церквях Подольской епархии...	295	369
“Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам”	297	369
Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1892—1894 гг.	297	370
Н.В.Горяев. Сравнительный этимологический словарь русского языка...	298	370
Е.В.Петухов. Письма Н.В.Гоголя к Н.Я.Прокоповичу (1832—1850)...	299	370
КОМЕНТАРІ	300	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	371	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 14

Серія “Рецензії та огляди
(1888–1897)”

Редактори *Л.Веремієнко, Г.Луцак*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 35,1.
Обл.-вид. арк. 30,0. Додрук накладу 200 прим. Вид. № 33. Зам. 383-8.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи: ДК № 1110 від 02.11.2002 р.

Грушевський М.С.
Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 14: Серія “Рецензії та огляди (1888–1897)”. — 2008. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-592-2 (т. 14)

Том 14 розпочинає нову серію повного зібрання творів М.Грушевського в 50 т. — “Рецензії та огляди”. Видатний історик написав упродовж свого життя близько 700 рецензій, оглядів, бібліографічних заміток на історичну тематику, фактично започаткувавши українську рецензійну школу. Його публікації в цьому науковому жанрі є вагомим внеском в українську історіографію.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-592-2 (т. 14)